ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

2/2013.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

2/2013

ИНИС

Београд, 2013.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача
Др Момчило Митровић

Главни и одговорни уредник
Editor-in-chief
Др Гордана Кривокапић Јовић

Редакција – Editorial board
Др Драган Богетић
Доц. др Мира Радојевић
Проф. др Дубравка Стојановић
Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)
Др Јан Пеликан (Праг)
Др Јелена Гускова (Москва)
Др Диана Мишкова (Софија)
Др Владимир Гајгер (Загреб)
Др Слободан Селинић

Секретар редакције – Editorial secretary
Александар Стојановић

Лектура и коректура
Биљана Рацковић

Техничка обрада текста
Мирјана Вујашевић

Преводи на енглески
Ванда Перовић

УДК 949.71
YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа Токови историје финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

На основу мишљења Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, часопис је ослобођен плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ
2/2013.

ЧЛАНЦИ

Др Момчило ИСИЋ
МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ О ВОЂСТВУ САВЕЗА ЗЕМЉОРАДНИКА 1929–1941.
Први део: време шестојануарске диктатуре 1929–1934. . . 11

Срђан МИЛОШЕВИЋ, М. А.
НАЦИОНАЛНИ АСПЕКТ ДЕБАТЕ О АГРАРНОЈ РЕФОРМИ И КОЛОНИЗАЦИЈИ У КРАЉЕВИНИ СХС (1919–1920. ГОДИНЕ) . 53

Иван РИСТИЋ
ИЗМЕЂУ СТАРИХ И НОВИХ ИЗАЗОВА – БУГАРСКА У ПОЛИТИЦИ КРАЉЕВИНЕ СХС 1926. ГОДИНЕ 75

Dr Edvin PEZO
KOMPARATIVNA ANALIZA JUGOSLAVENSKO-TURSKE KONVENCIJE IZ 1938. I „DŽENTLMENSKOG SPORAZUMA" IZ 1953.
Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku . . .97

Др Саша МИШИЋ
ОБНАВЉАЊЕ ОДНОСА ИЗМЕЂУ САВЕЗА КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ И КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ИТАЛИЈЕ 1955–1956. ГОДИНЕ 121

Др Слободан СЕЛИНИЋ
ПОСЕТА ЈОСИПА БРОЗА СРБИЈИ 5–7. ЈУНА 1961. 147

Radina VUČETIĆ, Ph. D.
YUGOSLAVIA, VIETNAM WAR AND ANTIWAR ACTIVISM 165

Др Драган БОГЕТИЋ
ЈУГОСЛОВЕНСКО-АМЕРИЧКИ ОДНОСИ У СЕНЦИ АРАПСКО-ИЗРАЕЛСКОГ РАТА 1973. ГОДИНЕ 181

Dr Jožef JUHAS
LOJALNOST ZAPADU I PRAGMATIZAM PREMA SRBIJI
Politika Mađarske prema Srbiji nakon 1989. 211

Сања Радовић, М. А.
ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПОГЛЕД НА КИНЕСКУ ПОЛИТИКУ ОТВАРАЊА У ПЕРИОДУ 1970–72. ГОДИНЕ 225

ИСТОРИОГРАФИЈА

Olga MANOJLOVIĆ PINTAR, Ph. D.
Aleksandar IGNJATOVIĆ, Ph. D.
CATALYSTS OF INTRICATE IDENTITIES: THREE BELGRADE MUSEUMS IN SOCIALIST YUGOSLAVIA. 247

Др Гордана КРИВОКАПИЋ ЈОВИЋ
Александар СТОЈАНОВИЋ
ЕРИК ХОБСБАУМ (1917–2012) 265

ГРАЂА

Др Ђоко ТРИПКОВИЋ
ИЗВЕШТАЈИ О АЛБАНСКОЈ ПОЛИТИЦИ И ПРОПАГАНДИ ПРЕМА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 60-их ГОДИНА 20. ВЕКА. . . . 283

ПРИКАЗИ

Lj. Dimić, A. Životić, *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948*, Beograd, 2012. (*Др Слободан Селинић*). 303

Новинарска и дипломатска висока школа у Београду 1948–1953, студија и документи, приредио др Драгомир Бонџић, Београд, 2013. (*Др Слободан Селинић*). 306

Чедомир Штрбац, *Афрички записи 1988–1992*, Алтера, Београд, 2013. (*Др Миле Бјелајац*). 309

Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу. Прилози за биографију*, Службени гласник, Београд, 2011. (*Душан Бојковић*) 316

Коста Ст. Павловић, *Ратни дневник 1941–1945*, Откровење/Службени гласник, Београд, 2011. (*Душан Бојковић*) 319

Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942*, Филип Вишњић, Београд, 2013. (*Александар Стојановић*) 323

Srđan Milošević, *Istorija pred sudom. Interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*, Fabrika knjiga, Beograd, 2013. (*Др Зоран Јањетовић*) 327

CONTENTS
2/2013

ARTICLES

Momčilo ISIĆ, Ph. D.
MILOŠ MOSKOVLJEVIĆ ON THE LEADERSHIP OF THE PEASANT ALLIANCE 1929–1941.
First part: During the 6th January Dictatorship 1929–1934 . . 11

Srđan MILOŠEVIĆ, M. A.
IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF LAND REFORM AND COLONIZATION IN THE KINGDOM OF SERBS CROATS AND SLOVENES: NATIONAL ASPECT (IN THE LIGHT OF THE DEBATE ON THE AGRARIAN ISSUE IN 1919–1920) 53

Ivan RISTIĆ
BETWEEN OLD AND NEW CHALLENGES: KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES POLICY TOWARDS BULGARIA IN 1926 .75

Edvin PEZO, Ph. D.
COMPARATIVE ANALYSIS OF 1938 YUGOSLAV-TURKISH CONVENTION AND THE 1953 „GENTLEMEN'S AGREEMENT". NEGOTIATIONS ON THE EMIGRATION OF YUGOSLAV MUSLIMS TO TURKEY. 97

Saša MIŠIĆ, Ph. D.
RENEWAL OF RELATIONS BETWEEN THE LEAGUE OF COMMUNISTS OF YUGOSLAVIA AND THE ITALIAN COMMUNIST PARTY 1955–1956 121

Slobodan SELINIĆ, Ph. D.
JOSIP BROZ TITO VISITS SERBIA 5–7 JUNE 1961 147

Radina VUČETIĆ, Ph. D.
YUGOSLAVIA, VIETNAM WAR AND ANTIWAR ACTIVISM 165

Dragan BOGETIĆ, Ph. D.
YUGOSLAV-AMERICAN RELATIONS IN THE SHADOW OF THE 1973 ARAB-ISRAELI WAR 181

Jožef JUHAS, Ph. D.
LOYALTY TO THE WEST, PRAGMATISM TOWARDS SERBIA: HUNGARY'S FOREIGN POLICY TOWARDS SERBIA AFTER THE REGIME CHANGE 211

Sanja Radović, M. A.
YUGOSLAVIA'S VIEW ON CHINA'S POLICY OF OPENING – UP 1970–72. 225

HISTOGRAPHY

Olga MANOJLOVIĆ PINTAR, Ph. D.
Aleksandar IGNJATOVIĆ, Ph. D
CATALYSTS OF INTRICATE IDENTITIES: THREE BELGRADE MUSEUMS IN SOCIALIST YUGOSLAVIA. 247

Gordana KRIVOKAPIĆ JOVIĆ, Ph. D.
Aleksandar STOJANOVIĆ
ERIC HOBSBAWM (1917–2012) 265

SOURCES

Đoko TRIPKOVIĆ, Ph. D.
REPORT ON ALBANIAN POLICY AND PROPAGANDA TOWARDS KOSOVO AND METOHIJA IN THE 1960s 283

REVIEWS

Lj. Dimić, Aleksandar Životić, *The Broken Monolith, Yugoslavia and the World 1942–1948*, Belgrade, 2012 (*Slobodan Selinić, Ph. D.*) 303

Higher School of Journalism and Diplomacy, Belgrade 1948–1953, study and documents, edited by Dr Dragomir Bondžić, Belgrade, 2013 (*Sobodan Selinić, Ph. D.*) 306

Čedomir Štrbac, *African Memoirs 1988-1992*, Altera, Belgrade, 2013 (*Mile Bjelajac, Ph. D.*). 309

Venceslav Glišić , *Blagoje Nešković dossier, Contributions for Biography*, Službeni glasnik, Beograd, 2011 (*Dušan Bojković*) 316

Kosta St. Pavlović, *War Journal 1941–1945*, Otkrovenje/Službeni glasnik, Belgrade, 2011 (*Dušan Bojković*) 319

Rade Ristanović, *Activities of Communist Illegal Youth Organizations in Belgrade 1941–1942*, Filip Višnjić, Belgrade, 2013 (*Aleksandar Stojanović*). 323

Srđan Milošević, *History before the Court: The Interpretation of the past and Legal Aspect of the Rehabilatition of Prince Paul Karađorđević*, Fabrika knjiga, Belgrade, 2013 (*Zoran Janjetović, Ph. D.*) 327

ЧЛАНЦИ
Articles

УДК 323(497.1)"1919/1934"(093.2);
329.13(497.1)"1919/1934"(093.2);
32:929 Московљевић М.(093.2)

Др Момчило ИСИЋ

МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ О ВОЂСТВУ САВЕЗА ЗЕМЉОРАДНИКА 1929–1941. Први део: време шестојануарске диктатуре 1929–1934.*

АПСТРАКТ: *Рад представља покушај да на основу дневничких белешки Милоша Московљевића, као члана Главног одбора Савеза земљорадника и истакнутог члана управе Прометног друштва „Село", прикажемо рад вођства Савеза земљорадника у време шестојануарске диктатуре, не запостављајући разлике између његовог левог и десног крила; да сагледамо како су одређене одлуке доношене и шта је све томе претходило; да укажемо на специфичности деловања врха Савеза земљорадника у односу на вођства осталих политичких странака, првенствено радикала и демократа, углавном захваљујући делатности кроз Прометно друштво „Село".*

Кључне речи: *Савез земљорадника, Милош Московљевић, шестојануарска диктатура, Јован Јовановић Пижон, Милан Гавриловић*

На састанку угледних сељака-задругара и интелектуалаца, првенствено пољопривредних стручњака и задружних радника, у Великој Плани је 12. (25) октобра 1919. године, на иницијативу Михаила Аврамовића,[1] основана сељачка политичка организација *Савез земљорадника*. Тада су усвојени програм и правила и

---

* Рад је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Михаило Аврамовић (1864–1945), публициста, научни радник и политичар. Оснивач је земљорадничког задругарства у Србији. У Вранову код Смедерева основао је 1894. године прву земљорадничку задругу. Посебно је изучавао земљорадничко задругарство у Немачкој и Италији. Био је управник Савеза земљорадничких задруга у Србији, од оснивања 1895. до 1927. Учествовао је у оснивању Међународног задружног савеза у Лондону 1895. и био члан његовог централног одбора скоро до смрти. Покренуо је и уређивао први задружни лист у Србији: *Земљорадничку задругу.* Оснивач је Савеза земљорадника 1919. године. Биран је за народног посланика на изборима за Уставотворну скупштину 1920.

изабран је привремени Земаљски одбор странке.[2] Први конгрес странка је одржала 1. и 2. августа 1920. у Београду, на коме је био изабран и Главни извршни одбор Савеза земљорадника.[3]

После избора за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године, Савез земљорадника се конституише као јединствена југословенска странка. Са Савезом земљорадника из Србије и Војводине уједињују се Савез тежака из БиХ, Тежачки савез из Далмације и Сељачки савез из Хрватске, са укупно 30 посланика. Једино је Самостојна кметијска странка остала самостална, али уз обавезу „да ће уско сарађивати са Савезом земљорадника и да ће њених девет посланика са 30 посланика Савеза земљорадника сачињавати заједнички посланички клуб у Уставотворној скупштини".[4]

Стварање још једне снажне политичке организације није наишло на одобравање врха државе, поготово после забране Комунистичке партије. У страху да Савез земљорадника не постане републиканска странка, режим је изазвао раскол чија је жртва био његов оснивач Михаило Аврамовић, отац земљорадничког задугарства у Србији, а последица изузетно слаб резултат на парламентарним изборима 1923. године, када је освојено тек 11 посланичких мандата. Кормило станке, на иицијативу двора, преузимају Јован Јовановић Пижон[5] и др Милан Гавриловић,[6] што потврђује и сам Михаило Аврамовић. Истичући своје схватање да Савез земљорадника, као сељачки покрет, „треба да решава социјалне и економске проблеме", да облик владавине „не треба да улази у сељачки програм" и да је због тога много критикован и називан републиканцем, посебно од чланова Савеза земљорад-

2 Милан Гаковић, *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919–1941*, Бања Лука, 2008, стр. 26.

3 *Исто*, стр. 62.

4 *Исто,* стр. 67.

5 Јован Јовановић Пижон (Београд, 1869 – Београд, 1839), дипломата. Био је посланик Краљевине Србије у Софији 1903–04, шеф Конзуларног одељења Министарства иностраних послова 1904–06, посланик у Атини, Каиру, на Цетињу, конзул у Скопљу, начелник Министарства иностарних дела 1911–12, министар 1912, посланик у Бечу 1912–14, помоћник министра иностраних дела 1914–16. и посланик у Лондону 1916–18. Истакао се националним радом у Јужној Србији. Један је од оснивача Савеза земљорадника а, после одласка из странке Михаила Аврамовића, и његов неформални вођа све до смрти 1939. године. - *Енциклопедија српског народа*, Београд, 2008, стр. 455, 456.

6 Гавриловић Милан (Београд, 1882 – Вашингтон, 1976), адвокат, дипломата, политичар. Докторирао је права на Сорбони 1910. и ступио у дипломатију. Службовао је у Лондону, Атини, Берлину, Паризу, Риму и на Крфу. Био је директор листа *Политика* (1924–1930). Члан је организације *Уједињење или смрт.* Један је од оснивача политичке странке Савез земљорадника, а од 1939. године и њен вођа. Први је посланик Краљевине Југославије у Москви (1940–41). У емигранстској влади у Лондону обављао је дужност министра правде, пољопривреде, снабдевања и исхране. - *Енциклопедија српског народа*, Београд, 2008, стр. 219.

ника из Босне и Херцеговине, Аврамовић је подвукао: „Двор је намерно упутио Јоцу Јовановића и Милана Гавриловића у СЗ, да би га онемогућили у том правцу."[7]

Промена у руководству Свеза земљорадника имала је за последицу гушење сваке његове револуционарније акције и борбенијег става, како у време парламентаризма, у коме је од избора до избора бележио све слабије резултате, тако и по увођењу шестојануарске диктатуре 1929. године, која је странку „сасвим маргинализовала". Неборбеношћу „вође" Јоце Јовановића и већине осталих страначких лидера, који су непрестано очекивали „милостив позив из двора да дођу и узму власт", Милош Московљевић,[8] један од сталних чланова Главног извршног одбора странке, објашњава и пропуштање прилике да Савез земљорадника постане кичма Удружене опозиције по одумирању диктатуре, констатујући да је уласком у владу Бранка Чубриловића[9] 1939. и Савез земљорадника постао владина странка.[10]

---

7 Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 5, Београд, 1997, стр. 338.

8 Милош Московљевић је рођен 4. новембра 1884. године у селу Варни код Шапца. Основну школу је похађао у Варни, а гимназију у Шапцу и Београду. На Великој школи, касније Филозофском факултету, студирао је српски језик и књижевност и руски језик, а 1908. и дипломирао код професора Александра Белића, код кога је 1928. одбранио и докторску дисертацију: *Акценатски систем поцерског говора*, поставши први доктор филологије који је то звање стекао на Београдском универзитету. Учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату, у коме је прошао и албанску голготу. Био је сведок и Октобарске револуције, пошто је, на предлог министра унутрашњих послова, био упућен у Петроград, да замени професора Александра Белића на месту шефа Српског института и да ради на националној пропаганди и југословенском уједињењу, при тамошњем српском посланству. Као инспектор, скоро годину дана, старао се о 1.500 избеглица из крајинског округа. Време окупације у Другом светском рату провео је углавном у Београду, да би се само два дана после ослобођења Београда ставио на располагање новим просветним властима, док се у политички живот укључио већ почетком 1945. године, говорећи на великом митингу на Славији. Убрзо је кооптиран за народног посланика, а у априлу 1945. је постао и министар шума у влади НР Србије. Да би га уклонила што даље од народа, који је почео показивати незадовољство, нова власт га није узела у владу, иако је на изборима 1946. изабран за народног посланика, већ га је послала за опуномоћеног министра у Норвешку, а после три године у Каиро, где је, после три месеца, завршио дипломатску каријеру. У политици је остао још до краја свог посланичког мандата, до септембра 1953.

9 Бранко Чубриловић (Босанска Градишка, 1894 – Београд, 1962), медицину је завршио у Прагу. Један је од истакнутих чланова Савеза земљорадника из Босне и Херцеговине, на чијој листи је биран и за народног посланика у Краљевини Југославији, а уочи Другог светског рата био је и министар пољопривреде. Рат је провео у емиграцији. Учествовао је на Трећем заседању АВНОЈ-а у Београду 1945. Био је и народни посланик Уставотворне скупштине. Од 1947. до 1949. био је секретар Народне скупштине ФНРЈ, а затим и потпредседник Президијума Народне скупштине НР Босне и Херцеговине. - *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd, 1957, str. 117.

10 Милан Гаковић, *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919–1941*, Бања Лука, 2008, стр. стр. 19.

Милош Московљевић је, иначе, своје виђење странке, за све време њеног постојања, записивао у дневник, који је, са мањим или већим прекидима, водио од 3. јуна 1916. до 13. маја 1968. године. О свом мотиву да пише дневник и његовом садржају, он је сам, у дневничкој белешци после једног од краћих прекида, записао: „Због свог политичког рада одавно осећам потребу да опет водим свој дневник, да у њему нотирам важније моменте и чињенице и дам карактеристике људи с којима долазим у додир."[11]

Стога се трудио да у скоро свакој дневничкој белешци буде што објективнији. Наравно, онда када се упуштао у коментарисање одређених личности, догађаја и појава и изрицање својих вредоносних судова, не можемо занемарити ни извесну субјективност. Али, и поред тога, његове белешке су својеврстан историјски извор о изузетно дугом и бурном раздобљу (1916–1968). Поготово су значајне оне о политичким догађајима у којима је и сам учествовао или којима је био очевидац, као и записи о личностима са којима је непосредно сарађивао.

Опредељујући се за тему *Милош Московљевић о вођству Савеза земљорадника у време шестојануарске диктатуре*, дакле о раздобљу које је у српској и југословенској историографији у извесној мери обрађено, желели смо да покажемо како су одређене одлуке доношене, са којим циљем и под каквим условима; како је вођство Савеза земљорадника функционисало; у чему је његова специфичност у односу на вођства осталих, па и највећих политичких странака. Посебан значај ових Московљевићевих белешки је у томе што се оне много више односе на прве три године диктатуре, заправо на време до расписивања парламентарних избора 8. децембра 1931, који је, иначе, у досадашњој историографији знатно мање обрађен од периода који је потом уследио.

*

* *

Када је краљ Александар, уводећи диктатуру шестог јануара 1929. године, Законом о заштити јавне безбедности забранио рад свих верских и племенских странка, уз могућност да остале странке за свој даљи рад „имају дозволу управне власти", вођство Савеза земљорадника, у коме су појединци били „доста преплашени" и губили чак и „присуство духа", овластило је, већ шестог јануара, потпредседника Милана Гавриловића да се распита да ли ће за наставак рада странке „требати дозвола од полиције". Надајући се да странка може да настави рад, Милош Московљевић је, међутим, веровао да ће можда вануставно стање странци и да користи, будући да она није ни верска ни племенска.

11 *Исто,* стр. 34.

Он се, заправо, надао да ће у току диктатуре, коју је сматрао потребним одмором од дотадашње политике, већина осталих политичких странака изгубити „свој raison d'être", а да ће се Савез земљорадника „као социјално-привредна организација" одржати и без избора и да ће, уколико за време диктатуре одржи „контакт с народом путем привредног и културног рада", у обновљеном парламентаризму „бити једина јака организација, која ће моћи прихватити политички терет".[12]

Савез земљорадника, ипак, није наставио рад, забрана се односила и на њега. Али то није омело поједине његове вође, чак ни левичаре, као ни вођства осталих распуштених политичких странака, да дођу на дворску забаву, већ 9. јануара, поводом краљичиног рођендана. Московљевић је то прокоментарисао речима: „Као да је одједном нестало свих политичких убеђења и сви се изједначили у лојалности и сервилности. Тако се једино може објаснити присуство наших *левичара* др М(илоша) Ђ. Поповића[13] и др (Драгомира) Ћосића,[14] поред Чубриловића и Тупањанина",[15] кога је, иначе, Милан Гавриловић депешом хитно позвао да дође из Ужица, обезбедивши му за тај бал и неопходан фрак.[16]

Критичан је Московљевић био и према начину рада Извршног одбора своје странке у данима непосредно после забране. Он 14. јануара у дневнику бележи: „По угледу на државни удар, и наше главешине хтеле су да изврше удар у странци, користећи се забуном која је настала због забрањивања политичких партија. Уместо да сазову формалне седнице да се сви посаветујемо, они су се састајали појединачно и у суботу (12. јануар – М. И.) решили да њих тројица, четворица диктаторски доносе одлуке, мењају програм и статут."[17]

---

12 Архив Српске академије наука уметности (даље: Архив САНУ), Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 6. јануара 1929. године.

13 Милош Миша Ђ. Поповић (Чајетина, 1876 – Београд, 1954). Завршио је медицину у Бечу 1901. године. Учествовао је у ратовима 1912–1918, као трупни лекар, хирург и управник болнице. Био је начелник одељења за заштиту деце 1919, затим управник Клиничке болнице Медицинског факултета у Београду 1931–1938. Један је од оснивача Трезвењачког друштва 1901. Уређивао је и издавао неколико часописа. Један је од првих чланова и потпредседник Савеза земљорадника, члан и један од руководилаца Земљорадничке левице и Народне сељачке странке. После Другог светског рата био је народни посланик Већа народа Савезне скупштине и шеф одсека у Министарству социјалних послова. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I, Београд, 2008, стр. 456.

14 Изненађен што су на бал отишла и његова два добра друга, др Драгољуб Јовановић наводи Поповићево објашњење да је он то учинио „по вољи својој супрузи, чија су браћа била добро са краљем". Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене,* књ. 2, Београд, 1997, стр. 149.

15 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка 10. јануара 1929.

16 Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене,* књ. 2, Београд, 1997, стр. 149.

17 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка 14. јануара 1929.

У најужем кругу, вође странке су у недељу 13. јануара чак измениле састав Главног извршног одбора. Уместо Милана Влајинца,[18] Драгомира Ћосића,[19] Васе Чубриловића,[20] Драгише Здравковића,[21] Косте Сандића,[22] Дукађинца и Солде ставили су Воју Лазића[23] и др Милоша Тупањанина.[24] Добивши на потпис акт о пријави странке за Управу града Београда, са овако измењеним саставом Главног ивршног одбора, Милош Московљевић је 14. јануара у седишту странке протестовао „против таквог рада",

18 Милан Влајинац (Врање, 1887 – Београд, 1964), аграрни економиста. Докторирао је у Халеу 1902. Радио је у Министарству народне привреде. Био је члан Привредне делегације српске владе у Марсеју и Паризу 1916–1919. Од 1920. године професор је на Пољопривредно-шумарском факултету у Земуну, чији је био и декан.

19 Драгомир Ћосић (1899–1999), докторирао је у Нансију. Био је професор у Пољопривредној школи у Краљеву и асистент на Пољопривредном факултету у Београду. Члан је Групе за социјалну и културну акцију. Са Драгољубом Јовановићем стварао је земљорадничку левицу у Савезу земљорадника. Током 1939–40. водио је Дирекцију за исхрану и био помоћник министра. После ослобођења начелник је у Министарству пољопривреде и професор Пољопривредног факултета у Сарајеву. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I, Београд, 2008, стр. 481.

20 Васа Чубриловић (Босанска Градишка, 1897 – Београд, 1990), историчар, професор универзитета, члан САНУ, дугогодишњи управник Одељења за историју Филзофског факултета у Београду и Историјског одељења САНУ. Као младобосанац био је учесник атентата у Сарајеву 1914. Био је један од виђенијих чланова Савеза земљорадника. Бавио се српском историјом новог века. - *Енциклопедија српског народа*, Београд, 2008, стр. 1.258.

21 Драгиша Здравковић, судија и адвокат, члан Извршног одбора Савеза земљорадника и близак сарадник Милана Гавриловића. Једно време радио је и као дописник *Политике* из Пирота, где је службовао као судија. Није изабран за посланика на листи Влатка Мачека на изборима 5. маја 1935. Са женом, Американком, емигрирао је у САД 1945. године. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 205.

22 Коста Сандић (Бугојно, ? – Београд, 1932), економиста. У првом светском рату предао се руској војсци на Источном фронту, после чега је ратовао као југословенски добровољац. Непосредно је доживео Октобарску револуцију. Био је члан Главног одбора Савеза земљорадника, као и његовог Извршног одбора. Један је од главних посредника у повезивању Групе за социјалну и културну акцију и Савеза земљорадника. Био је директор Прометног друштва „Село". - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 219.

23 Војислав Воја Лазић (Стублине, 1878–1943), земљорадник и политичар. Учествовао је у ратовима 1912–1918. Био је један од оснивача и први председник Савеза земљорадника. За народног посланика је биран 1920, 1923, 1925, 1927. и 1935. године. У Другом светском рату је сарађивао с четницима. Немци су га ухватили и стрељали на Бањици. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 173.

24 Милош Тупањанин (Требиње, 1893–1972), правник (права је студирао у Гренoблу, где је и докторирао), индустријалац и политичар . Учествовао је у балканским ратовима као добровољац у црногорској војсци. Године 1914. био је интерниран у Арад, из кога је побегао и прикључио се српској војсци. Један је од оснивача Савеза земљорадника и члан Главног одбора. За посланика је биран 1927. и 1938. године. У емиграцију је отишао непосредно пред напад Немачке на Краљевину Југославију 6. априла 1941. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 226.

у чему су га помогли Воја Ђорђевић[25] и др Драгомир Ћосић, па се повела „жучна дискусија", која га је уверила „да је то било масло Гавриловића и Јоце Јовановића, који су хтели овај тренутак да искористе па да добију Главни одбор какав њима треба, јер би он само био законит". Њихово правдање да су овим изменама тобож хтели да имају „у резерви" и други главни извршни одбор, „који ће пријавити нов Статут и програм" уколико се похапси постојећи главни извршни одбор, Московљевић је оценио као својеврсну игру, која се на крају, ипак, завршила прихватањем његовог предлога: „да се пријави Савез земљорадника како јест", а да се тек у случају неприхватања тог статута поднесе други. Целокупна ова „игра" послужила је Московљевићу за један оштар суд о Милану Гавриловићу и председнику Извршног одбора Добросаву Томашевићу,[26] наговештавајући могућу Томашевићеву зависност: „Сад све јасније видим колико је Гавриловић лукава, подвалџијска природа. Није он бадава био Пашићев ђак. А Томашевић је постао нека врдалама. Он данас нема никаквог свог гледишта, већ се поводи за Гавриловићем или се заплиће ко пиле у кучине. Изгледа да је ту по среди нека новчана обавеза."[27]

Узалудна је, међутим, била жучна расправа у врху Савеза земљорадника око начина пријаве странке, будући да је 24. јануара јавни политички живот био окончан. Управа града Београда је издала саопштење свим странкама да су забрањене, а затим покупила њихове архиве и запечатила им просторије. Како су тада у секретаријату Савеза земљорадника били присутни Милан Гавриловић и Урош Стајић, Милош Московљевић је, мало осветнички и цинично, закључио: „Тако се испунило оно што им је прорекао Михаило Аврамовић да ће они сахранити Савез земљорадника." Гавриловић је, иначе, ујутро 25. јануара аутом одвезао Московљевића „у кварт теразијски", где му је саопштена, и дата на потпис, забрана и где је саслушан као председник Београдског већа.[28]

Поводом забране рада политичких странака, Московљевић је закључио: „И тако сад имамо и у земљорадничком политичком покрету tabulam rasam. Сад треба почети рад на здравијој основи,

---

25 Војислав Воја Ђорђевић, инжењер агрономије, управник Главног савеза српских земљорадничких задруга после раскида с Михаилом Аврамовићем. Министар у владама Богољуба Јевтића и Милана Стојадиновића. После окупације 1941. гдине ухапшен је и стрељан на Бањици. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 190.

26 Добросав Томашевић (Рајковић, 1883–1965), земљорадник. Био је председник Обласне задруге за пољопривредни кредит и председник Привилеговане аграрне банке. Један је од оснивача Савеза земљорадника и председник његовог главног извршног одбора. Био је председник Главног задружног савеза ФНРЈ од 1947. до 1951. године. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 158.

27 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка 14. јануара 1929.

28 *Исто*, белешка од 25. јануара 1929.

најбоље у виду неке Југословенске земљорадничке матице, која би радила на економском и културном подизању села."[29] Оваквом ставу посебно се оштро, као заговорник револуционарног рада, противио Милан Прибићевић[30] оцењујући га као покоравање и признавање режима.[31]

Својеврсно прочишћење у врху Савеза земљорадника представљало је и мирно разрешавање спора између Драгише Здравковића и Драгољуба Јовановића.[32] Наиме, због честих напада и клевета да је „комунистички агент, слуга и плаћеник Москве, бољшевичка курва"[33] др Драгољуб Јовановић је Здравковића тужио суду. На састанку најужег руководства странке, у среду 30. марта 1929. године, разговарано је о томе. Како је Драгољуб Јовановић „тражио само да му се Здравковић написмено извини, па ће повући тужбу", Московљевић је предложио да се образује „изборни суд од три лица", у који би ушли: Јоца Јовановић, Урош Стајић[34] и Коста Сандић, и да он „узме у претрес целу ствар са Драгољубом" и то пречисти: „или је чист или није". Како је и

29 *Исто*, белешка од 16. фебруара 1929.

30 Милан Прибићевић (1877–1937), официр и политичар. Написао је *Статут револуционарне организације Јужних Словена,* као неку врсту програма за рушење Аустро-Угарске и уједињење Јужних Словена. Један је од оснивача *Народне одбране* 1908. године. Учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. На листи Демократске странке изабран је за посланика 1920, да би већ 1923. напустио политику и настанио се у селу Велика Река, код Вучитрна. У Савез земљорадника ушао је 1927, поставши један од вођа земљорадничке левице. На петомајским изборима изабран је за посланика, али није ушао у парламент. При крају живота подржавао је Удружену опозицију, залажући се за политику Народног фронта и федерализацију државе. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 247.

31 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 16. фебруара 1929.

32 Драгољуб Јовановић (Пирот, 1895 – Београд, 1977), научник, универзитетски професор и политичар. Докторирао је права у Паризу. Због политичког деловања више пута је осуђиван у Краљевини Југославији, а због тога је и избачен са Правног фаултета у Београду. Један је од оснивача Групе за социјалну и културну акцију. Био је члан Савеза земљорадника, из кога је 1940. године изашао и формирао Народну сељачку странку. Био је члан Председништва ФНРЈ (1946–1947), да би 1947. поново био осуђен на вишегодишњу робију и уклоњен са Универзитета. Иза себе је оставио изузетан опус научних и меморарских радова. - *Енциклопедија српског народа*, Београд, 2008, стр. 454.

33 Драгољуб Јовановић, *Медаљони,* књ. II, Београд, 2008, стр. 204.

34 Урош Стајић (Врање, 1880 – Београд, 1936), агроном и новинар. Докторирао је агрономске науке у Халеу на Сали, у Немачкој. Радио је као чиновник Министарства народне привреде на државним имањима у Љубичеву и Добричеву, био је наставник у винодељској школи у Букову, окружни економ у Ваљеву и начелник одељења за ферментацију дувана код Управе монопола. Учествовао је у Првом светском рату, из кога је изашао као инвалид. Један је од оснивача Савеза земљорадника, а од 1923. и његов генерални секретар. За посланика је биран 1920. и 1935. године. Као истакнути прегалац на пољу земљорадничког задругарства, више година је био и члан Управног одбора Главног савеза српских земљорадничких задруга и Главног задружног савеза Југославије. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони,* књ. II, Београд, 2008, стр. 170.

Здравковић пристао и потписао изјаву, „одредивши Воју Лазића за свог судију", трочлани „изборни суд" послао ју је Драгољубу, „сматарјући да је довољна, а нису гарантовали да се такве клевете неће поновити".[35]

Из страха да ће тројица страначких првака „изиграти суд, утицати на одуговлачење, а Драгиша ће се спасти", Драгољуб Јовановић је повукао тужбу, како сам каже, на апел Јоце Јовановића, Уроша Стајића и Косте Сандића, „да се режим не би радовао због наше неслоге". Наслућујући такву одлуку Драгољуба Јовановића, Московљевић је забележио: „Ипак, изгледа да ће повући оптужбу, јер се и њему изгледа, не иде на суд. Ко зна зашто! Ја бих волео да је дошло до суда, али не ваља зато што би режимлије уживале, видећи и код нас трулост."[36]

Да ће „прочишћавање" у вођству Савеза земљорадника бити отежано, Милош Московљевић наговештава констатацијом да је 15. фебруара постављена општинска управа у Београду и да је у њу ушао и Кирило Савић,[37] члан Савеза земљорадника; да је истога дана „Урош Стајић био са осталима код Пере Живковића", председника владе, а 16. фебруара Воја Ђорђевић, са другим члановима Главног задружног савеза, као и др Милош Ђ. Поповић са скаутском депутацијом код краља.[38]

Вођство Савеза земљорадника није имало јединствен став ни о улози земљорадничког задругарства у одржавању и јачању странке у време диктатуре. Поводом састанка са Јоцом Јовановићем крајем марта, Московљевић бележи његову изјаву „да би требало повести живу акцију, писмену и усмену, у корист задругарства" и да би зато требало да се састане најуже страначко руководство. С друге стране, он записује и да такав састанак избегавају Урош Стајић и Коста Сандић, као и изјаву др Милана Влајинца да врх странке не би требало много да се меша у задругарство како му због тога „режим не би правио сметње".[39]

Четвртог априла у стану Јоце Јовановића одржан је састанак најужег страначког руководства, о коме Московљевић каже да су то били само „празни разговори", подвлачећи да је Драгиша

---

35 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 25. јануара 1929. године.

36 *Исто.*

37 Кирило Савић (1870–1957), политичар и универзитетски професор. Припадао је Земљорадничкој левици и био је члан Главног одбора Народне сељачке странке, основане 1940. године, од које се 1945. одвојио и пришао режиму. Као ванредни професор предавао је на Техничком факултету у Београду. Био је министар и председник Комитета за социјално старање у Влади ФНРЈ (1945–1948), дописни члан САНУ, први председник одбора Народног фронта Београда по завршетку Другог светског рата и савезни посланик. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони,* књ. I, Београд, 2008, стр. 475.

38 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића,, белешка од 16. фебруара 1929.

39 *Исто*, белешка од 3. априла 1929.

Здравковић нарочито био „противан просветно-културном раду", захтевајући „политичку акцију", мада је, због политичких потеза, нападао др Драгољуба Јовановића, „који је јуче ухапшен и предан Суду за заштитиу државе, што је неки дан у студентском клубу `Прогресу` говорио о психологији човека".[40] Московљевић је, после састанка код др Мише Милошевића[41] 19. априла 1929, о Драгољубу Јовановићу записао: „То вече сам видео како је Драгољуб нескрупулозан: послужиће се и најпокваренијим људима и најнеморалнијим средствима, само да дође до циља. Ја се с таквим методама никад не могу сложити, па зато и нећу имати успеха, а он је `политичар од расе`, као кнез Милош и Пашић."[42]

Љут на страначко вођство због неодовољне активности у земљорадничком задругарству, Московљевић 8. јуна 1929. бележи: „Данас дознадох да се под окриљем Народне одбране и уз благослов режима ствара аграрни покрет, чији је главни фактор Јонић, а уз њега су репари, др М. Ђ. Поповић, М. Милошевић, па ваљда и др Драгољуб Јовановић. Од старијих никог не признају. И тако Јонић[43] нађе начин да буде вођа! А наши прваци спавају."[44]

Нажалост, и када су се пробудили, поједини страначки прваци „погрешили" су страну, приближујући себе и задругарство режиму. У том смислу Московљевић, записујући утиске са задружног конгреса 19. септембра 1929, констатује: „Данас је завршен задружни конгрес. Учешће је било огромно, тако да сви нису могли

40 *Исто*, белешка од 4. априла 1929. године. Да би се заварао траг пред бројним агентима Управе града Београда, најављено је да ће професор Драгољуб Јовановић одржати научно предавање о психологији сељака у Југославији. Истина, он је тиме и почео предавање, али је врло брзо предавање добило други карактер. Он је рекао „да се хрватско питање не може решити тиме што ће се за великог жупана поставити генерал, као што сељачке невоље неће излечити банка, па макар се звала и аграрна. Алузије на `ново стање` биле су јасне, разумели су их и слушаоци и шпијуни." Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 2, Београд, 1997, стр. 155, 156.

41 Милош Миша Милошевић (1891–1944), публициста. Један је од иницијатора аграрног социјализма и оснивача Групе за социјалну и културну акцију, Земљорадничке левице и Народне сељачке странке, у чијем је Извршном одбору био до почетка Другог светског рата. Издавао је часопис *Новости*, иза којих је стајао Јован Јовановић Пижон, као и часописе *Наша линија споразума* и *Српски народ*. Под окупацијом сарађивао је с Миланом Недићем. По ослобођењу, извршио је самоубисто тровањем 20. новембра 1944. године. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони,* књ. I, Београд, 2008, стр. 257.

42 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 29. априла 1929.

43 Велибор Јонић (1872–1946), професор немачког језика на Београдском универзитету. Био је у руководству Савеза земљорадника, а потом се прикључио Народној одбрани, да би затим постао присталица Љотићевог покрета Збор и члан Југословенске акције, познат по својим профашистичким и антикомунистичким уверењима. Био је министар просвете у Недићевој влади, а један је од аутора тзв. *Антикомунистичког манифеста* 1941. године. Осуђен је на смрт 1946.

44 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 8. јуна 1929. године.

стати у салу Универзитета. Али је сам Конгрес испао режимски, у знаку сервилности. Што је најгоре, томе је допринео и наш `левичар` Воја Ђорђевић, а помогли су и левичари Томашевић и Дачић. Јуче је на почетку отпевао говоранцију министар Франгеш. Дивно је певао тај језуита. Само му задругарство на устима. Аграрана банка и задругарство су му исто. Толико далеко је ишао да је усвојио наш програм о задружној држави. За њим су и други говорници говорили у истом духу: и социјалиста др Иванић и фашиста Јонић и други! Али се свуда провлачила нота сервилности и председник Јеша Протић је завршио Конгрес речима `да је краљевска влада потпуно задовољна вашим радом`. А круна свега је био захтев министра пољопривреде да даду оставку на чланство у управи Урош и Воја Лазић (који и није члан). И одбор, сем Сандића и Гавриловића, био је за то, али Урош није хтео поднети, већ је рекао да ће изнети ствар пред Конгрес, па нек он реши. Бојећи се скандала, Протић и Д. Јанковић[45] су отишли код министра, те је он одустао од захтева. Ово је свакако Војино масло, који је и преда мном говорио да ће Урош и Сандић излетети. Прво је покушао да их избаци изменом правила, па пошто је шири Управни одбор одбио измену правила, он је сигурно прибегао притиску одозго. Према свему изгледа да ће се ускоро увести комесаријат и Воја се нада да ће он бити комесар. Колико се слизао с радикалима види се и из тога што је увукао за члана управе др. Добр. Гер. Поповића, а није хтео Влајинца или мене. Он је цео одбор ставио пред свршен чин."[46]

Нема сумње, овај задружни конгрес уздрмао је дотадашње место и улогу земљорадничког задругарства. Али, изгледа да о томе није било јединственог става у страначком вођству, као ни о томе да режим све више продире у његове редове. С тим у вези, Московљевић 8. октобра 1929. записује у дневнику: „Требало је сутра да се састанемо код Јоце и разговарамо о Савезу земљорадничких задруга, али јуче ми Јоца каже да не зна ништа. Међутим ми вечерас Сандић вели да ће се сутра састати само чланови Управе тј. он, Урош и Гавриловић код Јоце, а као доцније ће позвати Воју Ђорђевића и мене. Сасвим у духу тајне дипломатије. Ја сам им непоуздан! А 'Политика' узела Уроша за уредника пољопривредног додатка 'Село' ће на дуд! И за то смо требали да се састанемо и разговарамо, па ништа."[47]

О приближавању режиму Главног задружног савеза, чији су водећи чланови били и истакнути лидери Савеза земљорад-

---

45 Драгутин Јанковић (1889–), адвокат и хонорарни професор Правног факултета у Београду, председник Адвокатске коморе и министар у влади Богољуба Јевтића. Дуго је био на челу Главног савеза српских зељорадничких задруга. Због сарадње са Недићевом владом осуђен је на принудни рад у Борским рудницима. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони,* књ. III, Београд, 2008, стр. 15.

46 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 19. септембар 1929.

47 *Исто*, белешка од 8. октобра 1929.

ника, и супротстављању Драгољуба Јовановића таквој политици сведочи и то да Главни задружни савез упоште није реаговао када је војска оковала и отерала у Чачак председника Савеза земљорадника Борислава Штављанина[48] и најугледније задругаре из Качулица, зато што пијаним жандармима нису дозволили да присуствују задружној слави. Тако Московљевић 12. октобра 1929. пише: „Пре извесног времена дошло је у Качулицама до сукоба између жандарма и сељака. Била је задружна слава, на коју су упали пијани жандарми с неком женском и хтели силом да ноће унутра. Председник Штављанин није допустио, изродила се свађа у којој су жандарми рђаво прошли, дозивали су у помоћ, али сељаци их све разоружају. На то је дошла и војска, па су Штављанина и још неке најугледније задругаре оковали, отерали у Чачак и оптужили по закону о заштити државе. И Главни задружни савез ни прстом није мрднуо, никог није послао да види шта се то десило у најбољој и јединој шљиварској задрузи! Једино је Драгољуб Јовановић одмах похитао тамо, иако има поверљив распис општинама да пазе на његово кретање! И кад Ђ. Поповић пише о томе Урошу и замера за такву непажњу, овај се љути и назива га 'лизигузицом', чини ми се и вели: куд бисмо још ишли да га тобож још горе компромитујемо, и Савез изложимо подозрењу. Све се он нечег боји. А Драгољуб боме не чека већ ниче где га и не сејеш. Сад ће да иде у Неготинску Крајину, на позив студената Крајинаца, да по свима селима држи предавање о виноградарским задругама! И то народ види, па ће и да призна."[49]

Коначно, страначки врх је 29. октобра 1929. у стану Јоце Јовановића разговарао о „задружним пословима", с тим што је од тројице посебно позваних: Воје Ђорђевића, Уроша Стајића и Милана Влајинца, састанку присуствовао само Воја Ђорђевић, који се, према речима Милоша Московљевића, бранио, истичући да га ометају Урош Стајић и Коста Сандић, „да нема поделе рада, да нема одрешите руке и могућности да спроводи своје идеје у којима је водио ствар при обарању старе управе". Ово је било довољно Московљевићу да о Воји Ђорђевићу закључи: „Из његове одбране види се да је врло амбициозан и уображен, да се служи свим средствима да дође до циља. Али ни Урош ни Сандић нису много бољи. Сандић вероватно претерује и прави Воји сметње, да би га истиснуо."[50]

48 Борислав Бора Штављанин (Качулице, ?–?), сељак и задругар. Био је први сељак председник Главног одбора Савеза земљорадника. Изабран је за народног посланика на изборима за Уставотворну скупштину 1920. а кандидовао се на листи Удружене опозиције и на скупштинским изборима 1935. године. За време рата прикључио се партизанском одреду „Др Драгиша Мишовић". - Драгољуб Јовановић, *Медаљони,* књ. II, Београд, 2008, стр. 150.

49 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 12. октобра 1929.

50 *Исто*, белешка од 29. октобра 1929.

У све израженијем „сељачком" курсу краљевог режима своје место су, дакле, тражили и налазили поједини челници Савеза земљорадника и задружног савеза. С друге стране, ни годину дана после увођења диктатуре није дошло до њеног попуштања нити неких битнијих промена, како су очекивали поједини страначки лидери, попут Јоце Јовановића Пижона. Милош Московљевић је посебно страховао да режим не уведе „привредни парламент" и тиме, умногоме, обеснажи политику Савеза земљорадника. Зато он 11. јануара 1930. бележи: „Данас је `Политика` донела карактеристичан чланак др Саве Мојића о политичком груписању према интересима, поводом предлога др Сајпела[51] о професионалном парламенту. Изгледа да је то `пробни балон` меродавних, који вероватно намеравају да уведу привредни паралемент. Тако ћемо ми остати без програма!"[52]

Уместо позитивних промена, Савез земљорадника се суочио са уклањањем Милана Гавриловића из *Политике* и његовим интернирањем у Врњачку Бању, пошто је претходно одбио место посланика у Софији, о чему Московљевић бележи: „Гавриловића су најзад успели да уклоне из 'Политике' (веле да ће га заменити Мита Оливера) и он је тражио пасош за иностранство, али му нису дали, већ су га интернирали у Врњачку Бању. Кажу да су му оставили да бира: или да иде за посланика у Софију или у Врњце. Он је изабрао ово друго. Ако је истина – част му."[53]

Није Милан Гавриловић провео много времена у „интернацији". Он је већ 24. марта дошао у Београд, „да обави неке послове", изјавививши на састанку Прометног друштва „Село"[54]

---

51 Сајпел, бивши председник аустријске владе, на седници вођства Хришћанско-социјалистичке странке 9. јануара 1930. године изнео је мисли о новом уређењу Аустрије, предлажући стварање професионалних парламената, које би бирала удружења по интересима, тј. привредни сталежи као такви. - *Политика*, 11. јануар 1930. године, стр. 1.

52 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 11. јануара 1930.

53 *Исто*, белешка од 28. фебруар 1930.

54 Прометно друштво „Село", као деоничарско друштво, одобрено је решењем министра трговине и индустрије VI бр. 3067 од 18. јула 1925. године. Циљ друштва је био „потпомагање и привредно подизање земљорадника и земљорадничког задругарства". Његови основни послови су били да: „1. Врши промет за свој или туђи рачун сваковрсном робом а нарочито земљорадничким производима и пољопривредним справама и потребама; 2. Посредује у свим пословима за задруге и међу њима; 3. По могућности налази и даје својим члановима деоничарима зајмове на сигурној подлози; 4. Предузима издавање и промет књига и других издања намењених селу; 5. Врши све остале прометне а нарочито посредничке послове, који су у складу са законом." Друштво је 1930. године имало и пет својих филијала: у Крагујевцу, Коларима, Аранђеловцу, Обреновцу и Шапцу, које су имале мања стоваришта пољопривредних справа. Истовремено, поред *одељења за пољопривредне справе,* Друштво је имало и *одељење за вештачко ђубриво* и *одељење за продају земаљских производа*. Друштво је у 1930. ушло са 5.000 чланова, а за прве четири године његовог рада њих 4.000 користило

1. априла 1930, у стану Јоце Јовановића Пижона, да се не враћа у Врњце „док га силом не отерају".[55]

Гавриловићев повратак у Београд додатно је подгрејао приче о новом уставу и променама у влади, у коју би ушао и Милан Гавриловић као министар просвете. Тим поводом Московљевић у дневнику записује: „Не би ваљало да се наши ангажују. Уопште ми се не допада ово враћање на старе партије и људе. Овај режим требало је или да да нешто ново, или да доведе до краха, па да се онда све постави на здраву основу. Овако се враћамо на старо зло. Значи да је велика невоља која гони владајуће на ту промену. Кажу да ће нови парламент (два дома) бити у старом двору, који се због тога реновира. Сад ми је јасно зашто су га преградили тарабом."[56]

Московљевић у дневнику подвлачи и да се увелико „говори о оснивању странке, у којој су, по др (Јовану) Здравковићу,[57] и Драгољуб (Јовановић) и др Милош (Тупањанин)".[58] Нема, дакле, двојице лидера: Гавриловића и Јовановића, који је био изгубио краљево поверење.[59]

је кредите Друштва. До краја 1928. Друштво је издало, на подлози хартија од вредности, 1.459.959 динара кредита, а на сигурној меничној подлози још 4.414.486,65 динара. Друштво је почело да ради у једној соби и предсобљу у Франкопановој улици, да би већ у 1930. години располагало великим локалима у Карађорђевој улици, „који служе за сталну изложбу справа и једним делом за канцеларије". Оно је држало и највећи магацин пољопривредних справа у Београду, у близини железничке станице, у Моравској улици. Овај четвороспратни магацин је служио искључиво за смештај сопствених и узетих у комисиону продају пољопривредних справа и машина. Један његов спрат служио је за царинско сместиште. - *Календар Село за 1930. годину*, Београд, 1930, стр. 122, 113.

55 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 2. априла 1930. године.

56 *Исто*, белешка од 30. маја 1930.

57 Јован Здравковић (Жагубица, 1895 – Београд, 1968), адвокат у Београду. Био је члан Главног одбора Савеза земљорадника. Припадао је идеолошки десници у Савезу земљорадника, али је практично на терену сарађивао и са Земљорадничком левицом на челу с Драгољубом Јовановићем. Ушао је у Народну скупштину на изборима 1935. године, као кандидат на листи Влатка Мачека, али мимо одлуке вођства Удружене опозиције, које је било за апстиненцију. По ослобођењу био је опозиција комунистичком режиму. Као реакционар, осуђен је 1948. на вишегодишњу казну затвора. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони,* књ. II, Београд, 2008, стр. 210.

58 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 6. септембра 1930.

59 Када је 8. септембра 1930. године бан Врбаске бановине Милосављевић, у разговору са краљем, поменуо као најоштријег критичара његових градитељских подухвата у Бањој Луци Чеду Кокановића и да он добија подршку од свог шефа Јоце Јовановића Пижона, „краљ се изнервирао и упутио Пижону низ погрдних израза називајући га излапелим старцем". - Милан Гаковић, *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919–1941*, Бања Лука, 2008, стр. 337, 338.

И док је ова тврдња била само последица провокације режима, права делатност на разбијању врха Савеза земљорадника и уношењу забуне међу задругаре широм Србије, али и међу страначке лидере, показала се на задружном конгресу, одржаном 27. и 28. септембра 1930. године, о чему Московљевић бележи: „Задружни когрес је завршен у знаку наше потпуне неспособности. Иако је огромна већина паметних људи, опет је режим успео да убаци два своја човека: Ђ(орђа) Јеленића и Драгана Милићевића! Сад је очигледно да је Воја Ђорђевић режимски, јер су то његови кандидати. А да би их извикао Димитрије Вујић[60] је при избору одиграо једну трагикомичну улогу: прво је поздравио листу, затим почео бесомучно нападати управу, а на крају опет се сложио! Циљ му је био да изазове забуну, те да кандидати прођу. Зато је и ширио глас да Урош (Стајић) и Гавриловић хоће да уведу радикале. А они изгледа да су то и хтели (Катунца и Живанчевића), иако Александар Дачић тврди да је Гавриловић за Ђуру.“ [61]

Збуњеност учесника конгреса оваквим начином избора искористио је др Драгољуб Јовановић, па је својим кратким и изразито демагошким говором, према речима Милоша Московљевића, „добио симпатије свих, тако да би лако био изабран, да је само било припремљено“.[62]

Убрзо после неславно завршеног задружног конгреса, на иницијативу Драгише Здравковића, у стану Јоце Јовановића одржан је 30. септембра састанак најужег страначког руководства. Мада се разговарало „о политичкој ситуацији“ у држави, ништа одређено се није чуло, осим да је, после оставке Корошеца, Петар Живковић ишао у Нишку Бању на консултације са краљем, који га није примио. Због тога су Живковић и Узуновић хтели да поднесу оставке, на шта је краљ одговорио позивајући Хаџића као будућег мандатара. На састанку је, према речима Московљевића, посебно „тајанствен и сумњив“ био Милан Гавриловић, кога су, према изјави Саве Делића, у Босни сматрали краљевим човеком.[63]

На овом састанку дошло је и до извесног неслагања око уређивања листа - календара између Драгише Здравковића и Ми-

60 Димитрије Вујић (Ивањица, 1890 – Београд, 1949), машински инжењер и политичар. Учествовао је у ратовима 1912–1918. Радио је као инжењер на државним железницама у Француској, у дирекцији Министарства пољопривреде и вода Карљевине СХС, као шеф електромашинског одељења у Министарству грађевина. Био је члан Главног одбора Савеза земљорадника. На листи Савеза земљорадника биран је за народног посланика 1923, 1925. и 1927. године, 1931. на листи Петра Живковића, а 1935. на листи Богољуба Јевтића, у чијој влади је постао и министар саобраћаја. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони,* књ. II, Београд, 2008, стр. 194.

61 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 28. септембра 1930.

62 *Исто*.

63 *Исто*, белешка од 30. септембра 1930.

лоша Московљевића, што је у дневнику прокоментарисао речима: „Хоће човек да цензурише моје уређивање!"[64]

И поред победе његових људи на задружном конгресу, режим није престао да прати делатност бивших првака Савеза земљорадника. Како су се они највише окупљали у Прометном друштву Село", издат је поверљив распис да се пази ко долази у његове филијале. То је ражестило Милоша Мсковљевића, па је у дневнику 14. јанаура 1931. записао: „Чега се ти људи плаше! Зар празне пушке! Воја Ђорђевић однео победу у Савезу: Никић је тражио пензију и Воја је изабран за Управника. Да видимо шта ће сад урадити, јер више нема сметње."[65]

Због „детективске опсаде" Прометног друштва „Село", Милан Гавриловић је, са директором Друштва, ишао 18. фебруара 1931. у Управу града да протестује. Тамо им је Милан Аћимовић рекао да они „немају ништа против друштва као привредне установе", али да се оно бави и политиком, тврдећи да је у њему, на пример, „умножено писмо против збора сељачког, који спремају Вујић и Бич". Московљевић бележи да је делегација Друштва то енергично одбила, запретивши и „кривичном тужбом суду, Министарству трговине и Краљу". Како је Гавриловић Аћимовићу „још доста ишчитао у политичком смислу", он је „обећао промислити, па ће можда наредити да се дигне опсада".[66]

Све чешће су стране делегације одвођене у Управу града, где су их „пропитивали" и упозоравали да избегавају Прометно друштво „јер је сумњиво", али су одвођени и обични људи и забрањивано им је да више одлазе у Друштво. Међу привођенима су били и чланови Надзорног одбора Друштва В. Веселиновић и М. Црногорац. Стога је Управни одбор Прометног друштва, не чекајући да Аћимовић укине опсаду, у петак 20. фебруара одржао седницу, на којој је решено да се поднесе писмена жалба Управи града, „па ако остане без резултата, онда тужбу суду и меморандум Председнику владе, Министру трговине и Краљу".[67]

„Бригу" режима о Прометном друштву „Село", Милош Московљевић повезује са „бившим левичарима" у Савезу земљорадника а сада људима режима, првенствено са Војом Ђорђевићем. „Јуче сам видео у Задружном савезу да имају неку седницу код Воје Ђорђевића; дошли су били чак и Марко Крстић, Драгиша Милетић, а помињу и Никића, за кога Воја Лазић рече да ће постати и министар просвете. Данас чух од Новице Шаулића да је Воја и њега врбовао, знајући га као незадовољника с бившом управом странке. Сад је јасно да Воја Ђорђевић плива режимским водама, мислећи да је дошао тренутак да се помоћу задруга ис-

64 *Исто.*
65 *Исто*, белешка од 14. јануара 1931.
66 *Исто,* белешка од 21. фебруара 1931.
67 *Исто.*

такне и као политички вођа сељака, као што је то некад рачунао и Аврамовић."[68]

Да осим Воје Ђорђевића режимским водама пливају и многи други у вођству бившег Савеза земљорадника, Милош Московљевић се уверио већ 20. марта 1931. када је после прве скупштине Главне набављачке задруге одржан „поверљив састанак" на који је Томашевић позвао прве људе у бившем Савезу земљорадника, са циљем одобравања постојећег режима. На састанку су из управе Главне набављачке задруге испали: Коста Сандић и Љуба Вучетић, а изабрани министар Димитрије Љотић, Александар Дачић и Миливој Арачић, „који је одмах изјутра сео за председнички сто, а пре тога нешто агитовао". Резултат састанка је био довољан Московљевићу да закључи: „После овог састанка режим се може похвалити да је и Земљорадничка странка одобрила овај режим, јер су на састанку били наши истакнути људи из свих крајева, а међу њима 3 бивша председника: Штављанин, Сп(асоје) Димитријевић и Томашевић, бивши главни секретар Арачић и чланови Главног одбора: Стојић, Ђ. Јевтић, Воја Ђорђевић и други. Али, Боже здравља!. Питаћемо се у своје време."[69]

Истичући да се Савез земљорадника упрегао у „режимска кола", и то „без икакве нужде, без икакавог притиска, неславно", већ само „због нестрпљивости 'левичара' да једном избију на површину", Милош Московљевић пише да су, после ширег састанка код Лондона, увече 20. марта 1931. године: Воја Ђорђевић, Томашевић, Вујић, Арачић, Драг. Милетић, Штављанин, Стојић, Ј. Недић, Александар Дачић, Ђ. Жикић, Ђ. Јевтић, Сп. Димитријевић, М. Сретеновић, Б. Стефановић и још неки имали ужу конференцију код *Српске круне*, на којој су „дискутовали о политичкој ситуацији и нападали вођство". Подвлачи Московљевић да је Добросав Томашевић изјављивао „да је сад најзгоднији моменат да се ојача земљораднички покрет" признавањем режима, чему се противио само Спасоје Димитријевић. То су показали и одлуком да сутрадан, 21. марта 1931. иду код председника владе, и то само сељаци, предвођени др Милошем Тупањанином,[70] који је, према мишљењу Московље-

68 *Исто.*

69 *Исто*, белешка од 20. марта 1931. године.

70 Депутацију земљорадника предводио је Добросав Томашевић, а сачињавали су је још: Спасоје Димитријевић из Градца крагујевачког, Ђорђе Јевтић, економ из Шутца, Јанко Недић из Десића, Божа Стефановић из Александровца пожаревачког, Божа Поповић из Велике Плане и Милоје Сретеновић из Михајловца. „Ова депутација дошла је да поздрави г. Председника генерала Живковића и да му изјави захвалност на напорима које је Краљевска влада до сада чинила и сада чини на олакшавању привредне кризе и на помоћи коју је Краљевска влада указала селу оснивањем Привилеговане аграрне банке, привилегованог увозног друштва и доношењем разних закона у корист развијања пољопривреде и помоћи земљорадника." - *Политика*, 22. март 1931, стр. 3.

вића, планирао и да постане министар. „Он је поздравио председника и изјавио готовост земљорадничке странке да сарађује с владом, што су и други потврдили. Пера Живковић је изјавио радост и да је он за сељаке, али није могао сарађивати док су се држали Пижона и Гавриловића, који лажно обавештавају енглеску јавност и пристају на федерацију. Томашевић је изјавио жељу да министар узме споразумно с њима, мислећи ваљда да он буде (а већ се почео навикавати на министарски живот, јер је неки дан у Хрватску путовао о трошку Савеза у вагонли!), сем ако Воја није себи осигурао то место, који је то тако вешто водио, да његови интимни нису ништа знали, нпр. Ђосић, који је данас свратио до мене и зачуђен питао је ли могуће да они стварају странку. А после овог издајства, награда је одмах следовала: режим је купио 'Време', и у Управни одбор ушли су: Воја Ђорђевић, Федор Никић и, чини ми се, Арачић."[71]

Посета првака Савеза земљорадника председнику владе за Московљевића је директно страначко признање режима: „Иако сам на скупштини јуче видео опозиционо расположење маса, ипак, режим мирне душе може рећи да га је Савез земљорадника признао, јер су ишли на поклоњење прваци његови из народа: све бивши председници главног одбора и чланови - посланици. А за нас може рећи да смо ђенерали без војске. Јер кад су народне вође овакве, ко зна како би се и народ показао, нарочито при неслободним изборима. Идемо да видимо."[72]

Добивши признање и од врха Савеза земљорадника, режим је још интезивније наставио са примамљивањем његових бивших присталица. Тако је председник владе почетком априла 1931. примио депутацију ове странке, предвођену Димитријем Вујићем, у којој је, на његов захтев, био Јован Обрадовић, страначки првак у Јасеници. Договорено је да се у Великој Плани 13. априла 1931, на други дан Васкрса, одржи велики земљораднички збор. У својој дневничкој белешци од 11. априла, Московљевић бележи да је председник владе Живковић свог „некадашњег коњаника" Јована Обрадовића промовисао у „вођу", дао му је бесплатну карту за Велику Плану, обећавши је и свима који на збор буду дошли, као и онима који буду путовали на загребачки збор априла 1931. године. Московљевић је записао и да су сви учесници депутације, заједно с Вујићем, добили *југословенску круну IV реда*, као и да је већ сутрадан владин прес-биро, са потписом Јована Обрадовића, упутио „на другој страни `Политике` масним словима позив земљорадницима округа смедеревског на збор у Великој Плани на 2-ги дан Ускрса". На крају позива се истицало „да земљорадници треба

71 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 21. марта 1931. године.

72 *Исто.*

да изјаве лојалност што су пропустили учинити бивши политички људи".[73]

На збору су, уз Димитрија Вујића и Јована Обрадовића, говорили бивши прваци Савеза земљорадника: Јеремија Јеремић, М. Сретеновић, Драг. Тирнанић, Ђорђе Јевтић. Није, међутим, „испало све као подмазано: прављене су врло незгодне упадице, које су одударале од славопојки говорника", због чега је пет омладинаца (М. Поповић, М. Ђорђевић, М. Милошевић и још двојица) ухапшено и спроведено кроз збор у лисицама. Овај инцидент је „помешао карте и покварио министарске рачуне" Димитрију Вујићу, на чију су интервенцију, иначе, омладинци и пуштени из притвора, после неколико сати.[74]

Московљевић бележи и да је „Вујићу запретила опасност од његова пријатеља Арачића, који је сад најозбиљнији кандидат за министра грађевина! Благо земљи која га родила!" Без симпатија говори и о још једном пребегу: „А велики вођа Томашевић долазио у Прометно друштво и скрушено се кајао због свога поступка, на који су га натоциљали Ђорђевић и Арачић. Само му ја не верујем. Он је то учинио због менице коју није исплатио, па да му се пролонгира, а и да не кида све везе, злу не тебало."[75]

Као противник приклањања режиму, Московљевић не пропушта да у дневнику запише и прокоментарише и информације о пребезима. Тако 6. маја 1931. бележи: „Чуо сам да се против Вујића води истрага због корупције, а министар Љотић[76] је рекао да неће допустити да се кривица Воје Ђорђевића и даље заташкава. Тако уместо на министарске фотеље, ова два велика мужа могу отићи у затвор!"[77]

Московљевић је незадовољан одсуством планске активности у борби против режима, поготово ширег страначког вођства које је остало доследно страначким начелима. Тако о састанцима у Прометном друштву „Село" 4. и 5. септембра 1931, истичући да

---

73 *Исто,* белешка од 12. априла 1931. године; *Политика,* 8. април 1931, стр. 4.

74 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 15. априла 1931.

75 *Исто,* белешка од 18. априла 1931.

76 Димитрије Љотић (Београд, 1891 – Ајдовшчина, 1945), правник и политичар. У балканским ратовима волонтирао у војно-медицинској служби. У Француску је отишао 1913. године, вративши се из ње почетком Првог светског рата. У Краљевини СХС радио је прво као управник железничке станце у Бакру, а од 1920. бавио се адвокатуром у Смедереву. Био је члан Радикалне странке. Именован је за министра у влади Петра Живковића 1931. године, али се из ње повукао због неслагања са краљем Александром око начина спровођења избора. Организовао је профашистички покрет *Збор*, за чијег је председника изабран 1936. Током Другог светског рата сарађивао је са немачким властима као организатор Добровољачког корпуса, формираног ради борбе против партизанских јединица. Погинуо је у саобраћајној несрећи. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони,* књ. III, Београд, 2008, стр. 377, 378.

77 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 6. маја 1931. године.

су то били празни разговори, он каже: „Никаквог плана за акцију, једино Јоца Јовановић наговештава могућност скорог споразума за образовање опозиционог блока. А није нас (бар све) ни питао пристајемо ли у начелу, нити смо се договорили о условима. Чека се на изборни закон, који ће можда у понедељак бити објављен." Посебно је запазио: према „Драгољубу Јовановићу постали су сви помирљиви". Он подвлачи став Уроша Стајића да је Јовановић и даље члан странке и да треба са њим заједнички радити, као и његово залагање да се Драгољуб Јовановић на парламентарним изборима кандидује у Банату против Димитрија Вујића. Омекшавање става према Драгољубу показао је и Јован Јовановић Пижон, изјавом да би хтео да се са њим састане, поручивши др Милошу Тупањанину да га позове.[78]

После ових састанака Московљевић је преузео на себе обавезу да с Дивцем разговара о држању социјалиста приликом избора.[79]

Очекивање парламентарних избора допринело је оживљавању рада бившег Савеза земљорадника. Тако Московљевић, 8. септембра, у дневнику бележи: „Почињу се прикупљати наши људи. Јуче нађох у Прометном друштву Чеду Кокановића и Чеду Станковића, а данас сретох Марка Вујачића где иде с Гролом од Давидовића. Он је емисар Марка Даковића и тражи да се блок створи, па је прво отишао код демократа. Рачуна, ваљда, да помоћу њих постане посланик."

За разлику од већине челних људи бившег Савеза земљорадника, која је била за стварање опозиционог блока, Московљевић се држао резервисано, као и Драгољуб Јовановић, „који вели какао га призивају с разних страна да оснују нову странку".[80]

Будући да је изборни закон, објављен 12. септембра 1931. године, својим одредбама омогућавао само влади да истакне земаљску листу,[81] вођство Савеза земљорадника је истога дана одлучило да се не ствара никакав „опозициони блок", већ да се избори бојкотују, уз закључак да се за 19. септембар, приликом изложбе вина и воћа, позову на договор и прваци из народа.[82]

И поред одлуке о апстиненцији, избори су били тема о којој

78 *Исто,* белешка од 5. маја 1931. .

79 *Исто.*

80 *Исто,* белешка од 8. септембра 1931. .

81 Законом се, између осталог, предвиђало јавно гласање, сресни кандидати и земаљске листе, при чему се у истом срезу могло и неколико кандидата везати за истог носиоца; затим: да земаска листа која освоји релативну већину добије 2/3 посланика, а да остатак деле по Донтовом систему листе са најмање 50.000 гласова; да земаљска листа мора имати кандидата са најмање 200 потписника у сваком срезу и по 60 предлагача из сваког среза. Ако би се сресни кандидат доцније одвојио од групе којој припада носилац, изгубио би мандат.

82 Архив САНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 12. септембра 1931. године.

су челници Савеза земљорадника расправљали све до њиховог одржавања. Већ 14. септембра увече они су се поново састали у стану Јована Јовановића Пижона. Састанак су обележили различити ставови о односу према изборима, као и положај у странци др Драгољуба Јовановића. Воја Лазић, који није присуствовао састанку 12. септембра, био је „врло борбен и велики оптимиста". Сматрао је потребним „да блок свуда пријављује листе", по цену да их власт забрањује, али и да треба да се покуша са организовањем зборова, изјављујући при том „да у његовом срезу неће нико гласати за владу". Супротно је мислио Милош Московљевић: „Ја сам изнео гледиште да треба апстинирати, да би штетно било кад бисмо с блоком учествовали у изборима, па макар и победили; треба се чувати и прибирати снагу за доцнији окршај, докад ће се старе странке истопити и бити три групације: буржоаска, којој ће као основа послужити владина странка, која изађе из избора, радници и земљорадници." Очигледно је да овај Московљевићев став није наишао на значајнију подршку, будући да је он сам, готово резигнирано, у дневнику забележио: „На крају сам видео да се са овим главешинама не може ићи заједно".[83]

Разочарање у страначко вођство доживео је Московљевић на овом састанку и приликом расправе о положају др Драгољуба Јовановића у странци, схвативши да је страначким првацима сметао свако напреднијих схватања, борбенији, кога би одмах прогласили опасним по странку. „Кад сам покренуо питање да на састанке долази и Драгољуб Јовановић скочили су Здравковић и Лазић, тврдећи како он није ни члан странке, како он ствара засебан покрет. Гавриловић је завијеније то исто тврдио; Јоца је неодређено устао у његову одбрану, а Сандић и Урош су стишавали, сматрајући да не треба Драгољуба одгуривати. Само је Влајинац ћутао. Са Здравковићем се уопште не може разговарати, јер он нпр. тврди да је Драгољуб у исто време био с Вујићем у чачанском округу, кобајаги договорно! Он чак сумња и у Нинка Петровића, сматрајући да је одвећ левичар и `пезевенк` Драгољубов, како он каже. А хоће да позивају Јову Здравковића, хоће чак и Илију Трифуновића и сматрају да то није ништа што он уређује режимску `Југославију`. Чудни људи! Ко је год напреднијих погледа, борбенији и агилнији – он је опасан по странку. Што год ти људи чине, њима је сумњиво, а кад они нешто слично чине онда је допуштено. Замерају Драгољубу што он води разговоре и иде у агитацију сам, а њима не саопштава, иако су га избацили, а они одржавају везе са свакојаким људима."[84]

У току препирке око Драгољуба Јовановића, Московљевић је сазнао да су двојица Подринаца долазили у Београд и разговарали са првим људима у странци, а да се то од њега крило. „Тако

83 *Исто,* белешка од 14. септембра 1931.
84 *Исто.*

се у току препирке показало да је Мића Бошковић био код Јоце, а Андра Поповић код Гавриловића. Па ипак они их нису пустили к мени, нити су ми о томе ишта рекли." Оцењујући овакву посету као долазак по мандат, Московљевић „јасно види какви су то људи", да не заслужују значајније поверење, и зато сматра: „Никад погоднијег момента да се такави стерилни и штетни људи једном отресу од странке и почне са новим, младим идеалним и борбеним човеком." Видећи, међутим, да лидери станке „хоће да их позову на конференцију", да „настављају рад с њима!" Московљевић закључује: „Није ни чудо јер су и сами такви. Similis simili gaudet!" Револтиран, он своју белешку у дневнику завршава речима: „Зато ја више нећу да идем на њихове јалове састанке." Ова изјава, заправо, објашњава и реченицу којом је започео белешку од 14. септембра 1931. године: „Са овим нашим вођама баш се не може даље."[85]

У настојању да изглади несугласице појединих страначких лидера с Драгољубом Јовановићем, Милош Московљевић се 17. септембра увече састао, код Мише Милошевића, са неколико истомишљеника, међу којима је био и Драгољуб, али пошто на тај састанак нису хтели да дођу Коста Сандић и Урош Стајић, покушај је одложен, с тим што је Драгољуб Јовановић изјавио да је за сутрадан (18. септембар) заказао састанак са Урошем Стајићем. Према дневничкој белешци Милоша Московљевића, на овом састанку су сви сматрали „да Драгишу Здравковића треба уђуткати". Такође, све њих је Милија Јовичић из Ужица „упознао с покушајема Вујића да добије тамо присталица", истичући да је једино „добио Шуњеварића, који би желео да постане посланик". Поводом нескривене жеље Вујића за министарским положајем и појединих првака бившег Савеза земљорадника за посланичким мандатом, Московљевић је, пак, забележио: „Вујић је пре 10 дана сазвао конференцију из целе земље, тражећи да га нарочита депутација препоручи за министра. И јуче (17. септембра – М. И.) је одржао такву конференцију ради истог циља. Дошао је и Довзенски, кога вечерас сретох са Шаулићем; крије зашто је дошао, али је рекао Ј(овану). Здравковићу: сад или никад нада се постати посланик. Па и Новица (Шаулић) се, изгледа, узврпољио. Вели како му шаљу људе и нуде да се кандидује, јер се сем њега нико не може кандидовати у шавничком срезу."[86]

У белешци од 18. септембра описао је Московљевић и свој први сусрет са Добросавом Томашевићем након његовог приласка режиму: „Идући с Новицом, сретох вечерас Томашевића, први пут после његовог обраћања у `државотворца`. Није имао куд, морао се јавити и зауставити, питајући да ли се не стидимо стати с њим.

85 *Исто.*

86 *Исто,* белешка од 18. септембра 1931.

А очигледно осећа стид и преда мном изгледа скрушен и утучен. Само с натегом покушава да се правда, али признаје да је грешник – bona fide. Сасвим бедно изгледа."[87]

Да је Московљевићева белешка од 14. септембра 1931, да неће одлазити на „јалове састанке" са страначким вођама, била израз само његове тренутне љутње, потврдило се врло брзо. Већ 26. септембра он је присуствао састанку страначког врха у Прометном друштву, на коме је Пижон обавестио присутне „да је потписана одлука блока о апстиненцији",[88] а затим одлучено да на задружном конгресу 28. септембра „буде опет изабран Гавриловић", који је, истина, то сматрао погрешном одлуком, тврдећи да његов избор „режим неће допустити".[89] Четири дана касније Московљевић поново присуствује састанку сличног састава, на коме су тема били разговори с блоком и Мачеком, за које је овлашћен Јован Јовановић Пижон. У белешци о овом састанку посебно се критички осврће на Милана Гавриловића и Драгољуба Јовановића: „Гавриловић је неизлечив тактичар и мешетар. Био би сјајан да смо нека велика странка, а овако његова тактика само кочи напредак. Драгољуб опет сувише загрејан и уображен у своју вредност и моћ. Чак је отворено пред свима рекао: Зар не видите шта ја значим; ко је више учинио од мене?" Белешку је закључио констатацијом да ни на овом састанку ништа конкретно није договорено и да се све „опет свело на разговарање и млаћење празне сламе", иако је, по његовом мишљењу, управо тада била „потребна снажна и организована акција у маси".[90]

Учествујући на састанку ужег страначког руководства 6. октобра 1931. године, Московљевић је у свом дневнику оставио посебно интересантан запис о извештају Драгољуба Јовановића о разговорима са Мачеком у Загребу: „Овај је према нама добро расположен, готов на доцнију сарадњу и један заједнички проглас за време избора. Није за цепање државе, већ за заједницу, а доцније и за потпуно стапање, али сад се мора водити рачуна о хрватској индивидуалности."[91] Индикативно је и Московљевићево

87 *Исто.*

88 Проглас (декларација) о апстиненцији обелодањен је 27. септембра 1931, а потписали су га: Аца Станојевић, Љуба Давидовић, Јован Јовановић, Антон Корошец и Мехмед Спахо. У њему се, између осталог подвлачи „да нови Устав и политички закони који су следили после њега не омогућују да на изборима за Народну скупштину дођу до изражаја `праве жеље и право расположење народа`". - Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd, 1969, str. 121.

89 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 27. септембра 1931.

90 *Исто,* белешка од 30. септембра 1931.

91 Драгољуб Јовановић је о овом разговору, између сталог, записао да је Мачек и даље присталица Југославије, уз услов „да Хрвати постану равноправни и да добију бар оно што су имали у Аустро-Угарској". Такође, истакао је и Мачеков став да ће он наставити „путем који је Радић обележио. Утолико

представљање Чеде Кокановића као огорченог противника Србијанаца и заговорника „пречанског фронта" и споразума са Хрватима, за кога још каже: „1928. године на Конгресу у Чачку је грмео против Драгољуба".[92]

Из разговора са Јоцом Јовановићем, који је заједно са Љубом Давидовићем и Дуканцем, уочи избора, обишао ваљевски и подрински округ, Пожаревац и Смедерево, Московљевић бележи Јовановићев утисак „да ће народ у великом броју гласати због многих кандидата из разних бивших партија",[93] као и изјаву да су на терену наишли „на мало борбених људи", те да „Давидовић има вредности само као морална личност, а као политичка мало значи". Московљевић нарочито подвлачи Пижонов став „да после избора треба енергично почети радити на организовању земљорадника".[94]

И док је званично вођство Савеза земљорадника заступало тезу о бојкоту избора, скоро „сви бивши земљорадници - кандидати су изабрани, јер је за њих свакако радила власт; има их 10 – читав клуб: Вујић, Ф. Никић, Довзенски, поп Милан Поповић, Милорад Марковић, Милорад Симић, др Ђ. Остојић, Ристо Ђокић, поп Живко Даниловић и Симо Крстић".[95]

По завршеним изборима, већ средином новембра 1931. године, челни људи Савеза земљорадника су се састали са вођама осталих опозиционих странака (радикали, демократи, СЛС и ЈМО) и сагласили се да се „изда једна декларација београдског

пре што је, нажалост, краљ једини фактор с којим се може урадити нешто ефикасно. Идеално би било да споразум направе хрватски и српски сељачки покрети. Али такав покрет међу Србима нема одговарајућу снагу." Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене,* књ. 2, Београд, 1997, стр. 181.

92 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 6. октобра 1931. године.

93 По повратку из Рађевине уочи избора Нинко Петровић је изјављивао да ће тамошњи прваци Савеза земљорадника и њихове присталице „скоро листом гласати, чак и његов Драгић хтео да гласа, да не би прошао неваљали Урош Недељковић". Као њиховог кандидата Петровић је истицао адвоката Бору Радовановића. Према анкети Милоша Московљевића у Рађевини је „гласало преко 90%, а ‚кад се одбију они који су били отсутни, болесни или су славили', у целом срезу није хтело да гласа само 26 бирача. Кажу да је свет био навалио да гласа, да се просто гушио. Али ми је сад јасно зашто: сваки гласач добио је лично штампано писмо Пере Живковића, које га позива да изврши своју дужност и гласа за кога хоће. И свет је то сматрао као заповест, тим пре што је власт претила онима који не гласају, као издајницима. Сем тога, због очајног стања у ком се налази, народ је насео агитацији, стварно очекујући свој спас од страног зајма, који ће доћи ако народ гласа. Јер, утопљеник се и за сламку хвата! Свет. Солдатовић се морао примити за заменика кандидатовог, јер је код њега нађено писмо вође опозиције, па ипак га је јуче сресски начелник казнио са 20 дана затвора. Морао је отићи у Лозницу код адвоката, да му напише жалбу." - Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешке од 9. и 20. новембра 1931.

94 *Исто,* белешка од 5. новембра 1931.

95 *Исто,* белешка од 9. новембра 1931.

опозиционог центра, у којој би се изборни резултати приказали као фалсификати владиних органа". У брзо израђеном тексту, који је умножен и растуран илегално у народу, истицало се „да је током избора на најгрубљи начин спречаван додир опозиционих вођа са народом и да Народна скупштина није израз воље народа".[96]

И док је ослушкивало расположење народа према овој декларацији, вођство бившег Савеза земљорадника састало се 12. децембра 1931. године и разговарало „о политичкој ситуацији, поводом меморандума Драгољубова",[97] с тим што су његове сугестије за акцију остављене да се разматрају „други пут".[98] Када је, међутим, требало да се о њима озбиљније разговара, као и о даљем раду вођства, на састанак код Јоце Јовановића 18. децембра 1931. дошло је мало страначких првака. Скоро сви присутни били су, како каже Московљевић, огорчени на Драгољуба што је разаслао текст меморандума пре него што га је претресло вођство странке. Воја Лазић је чак подвукао „да неће да ради онде где је Драгољуб", што су изјавили и Милан Гавриловић и Драгиша Здравковић, с тим што је Гавриловић ишао толико далеко да га је назвао „режимски агент!" Када је Московљевић покушао да цео неспоразум сагледа објективније, онда су и њега напали Јовановићеви противници.[99]

Ситуацију је додатно закомпликовало то што је овај меморандум пао у руке властима, о чему је Московљевић 23. децембра 1931. обавестио Јоцу Јовановића Пижона, наговештавајући му и могући судски процес.[100]

Мада је покушавао да објективнијим сагледавањем изглади неспоразум између Драгољуба и вођства Савеза земљорадника, Московљевић је, пошто га је Јовановић посетио 25. децембра 1931, и сам увидео тешкоће сарадње са њим, записујући у свом дневнику: „С Драгољубом Јовановићем се не може радити! Вечерас је долазио код др Масларића, па је свратио до мене да се објаснимо, поводом његовог држања али се нисмо могли објаснити. Он не признаје ником право да води партијску политику, већ мисли да може свако обавештавати пријатеље по своме, не водећи рачуна како ће то одјекнути. Каже да је посало 100 примерака свога експозеа, отворено вели да иде својим путем. Бескрајно болесне амбиције!"[101]

Драгољуб Јовановић је изазвао „галаму" и приликом скупштине Главне набављачке задруге, одржане 15. фебруара

96 Милан Гаковић, *н. д.*, стр. 379.

97 Реч је о политичкој платформи „Шеснаест тачака". - Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене,* књ. 2, Београд, 1997, стр. 218–222.

98 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића*,* белешка од 12. децембра 1931. године.

99 *Исто,* белешка од 18. децембра 1931.

100 *Исто,* белешка од 25. децембра 1931.

101 *Исто.*

1932. године, на којој је једва успео да говори пошто му је пребацивано да је „недозвољеним начином дошао до пуномоћства београдске задруге за безалкохолну прераду воћа", што он није успео ваљано да демантује.[102]

Упоредо са стишавањем страсти око Драгољубовог деловања, вођство Савеза земљорадника у марту 1932. одлучило је да се писмом обрати својим присталицама захтевајући од њих да не ступају у режимску ЈРСД, као и „да се режим отворено осуди једним опсежним меморандумом који би потписали сви чланови Извршног одбора странке и око 100 истакнутих локалних првака из народа". Тај меморандум је требало да напише Милан Гавриловић.[103]

По упућивању писма присталицама у унутрашњости, које су потписали: Јован Јовановић Пижон, Војислав Лазић, Милан Гавриловић, Урош Стајић и Милош Тупањанин,[104] режим почиње све више да надзире десницу у вођству Савеза земљорадника. У таквим околностима долази и до заплене прве верзије меморандума, на 53 стране, коју је Гавриловић, уз сарадњу Милоша Тупањанина, завршио крајем марта 1932, на 53 стране. Последњег дана марта уследило је чак и хапшење. После полицијског претреса од неколико сати, ухапшени су Милан Гавриловић, Драгиша Здравковић и др Милош Тупањанин.[105] Пуштање Милана Гавриловића на слободу и кажњавање са по 15 дана Здравковића и Тупањанина, иако су код њих нађени елаборати, Милош Московљевић је оценио као „знак попуштања диктаторске стеге", будући да би за то раније били оптужени „по Закону о заштити државе".[106]

Други дан Васкрса 1932. године власти су покушале да се обрачунају са обе струје у Савезу земљорадника. У стану Душана Миленовића, зета Пере Поповића, у Крагујевцу, земљорадничка левица је држала 2. маја конференцију, на којој је Драгољуб Јовановић поднео дужи реферат о политичкој ситуацији у земљи и акцији земљорадничке левице, износећи: да је Устав од 3. септембра велика лаж; да је диктатура неспретан злочин и да су бановине тешка погрешка.[107] Приликом разилажења присутних,

102 *Исто,* белешка од 15. фебруара 1932.

103 Милан Гаковић, *н. д.*, стр. 338.

104 Тодор Стојков, *н. д.,* стр. 147.

105 На саслушању 7. априла 1932. године Гавриловић је, између осталог, у записник издиктирао: „Намера нам је била да једанпут једна политичка група изађе отворено а не више анонимно са критиком режима, признајући отворено и пред властима своје потписе и евентуално да сви изађемо на суд и тим путем дамо израза свога мишљења режиму и поднесемо законску одговорност, сматрајући да се тако најбоље одужујемо држави." Тодор Стјоков, *н. д.*, стр. 148.

106 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 1. априла 1932. године.

107 Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене,* књ. 2, Београд, 1997, стр. 243.

по завршеној конференцији, полиција је ухапсила Драгољуба Јовановића, Перу Поповића и његовог зета Душана. Сутрадан су их пустили, да би их 5. маја поново ухапсили.[108]

На други дан Васкрса, на вашаришту у Гучи, Милош Тупањанин је, у складу са одлуком врха странке из априлу 1932,[109] одржао велики збор заједно са Милисавом Тајсићем. Московљевић бележи да је полиција покушавала да омете збор и растера народ, али да је показала немоћ, због чега је била „сузбијена и смлављена", при чему се Тупањанин „у пратњи изгубио, и сад се проносе фантастични гласови: да се са 200 другова одметнуо у гору".[110]

И док је трагала за Тупањанином по Србији, полиција је у Београду 9. јуна ухапсила Васу Чубриловића, зато „што је био дао неком студенту летке". После интервенције Гавриловића и Јована Здравковића сутрадан је пуштен.[111]

Тупањанинова одисеја се завршила његовим хапшењем, након крвавог догађаја при спречавању одржавања збора Савеза земљорадника на Убу 1. јула 1932. године. О томе Милош Московљевић пише: „Полиција је крива, јер је брутално интервенисала пре почетка збора, да би га осујетила. На Убу и у Ваљеву смо се детаљније обавестили: има 4 мртва и 30–50 рањених, већином у леђа, неки и думдум мецима. У Ваљеву је ухваћен адв. Радован Мијушковић, и на Убу његов брат лекар, као главни организатори збора. Ухапшено је око 15 наших првака, сељака и сви су кажњени са по 30 дана затвора и 5.000 динара. Истрага се води даље због крвавог сукоба. Биће предани Окружном суду у Ваљеву, што је добро, јер су судије независне од полиције и режима. Истог дана, у суботу, ухваћен је и Милош Тупањанин, у Степојевцу, где је дошао болестан, да види децу коју је довео Др(агиша) Здравковић код Косана Брђанског. Изгледа да га је проказао неки сељак из околине Уба, који се био придружио њему и Војином брату Станку. Доведен је овамо, па је јуче одведен у Гучу, или Пожегу. Драгиша вели да су га сељаци у Степојевцу хтели да отму." [112]

Да обиђе рањенике и затворене са неодржаног збора на Убу, отишао је у Ваљево 5. јула сам врх странке: Јоца Јовано-

---

108 *Исто,* стр. 243, 244.

109 „Тешки економски положај радних слојева на селу, посебно велика диспропорција у ценама земљорадничких и индустријских производа пружала им је веома добре могућности посебно вођству Земљорадничке странке за антирежимску агитацију (`експлоатација села од старне вароши` и сл.) Полазећи углавном од тога земљорадничко вођство око Ј. Јовановића на једном састанку у Београду априла 1932. доноси одлуку да се Милош Тупањанин `одметне од власти` и `пође у народ` ради популарисања земљорадничких идеја." Тодор Стојков, *н. д.*, стр. 168.

110 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 7. маја 1932. године.

111 *Исто*, белешка од 12. јуна 1932.

112 *Исто*, белешка од 4. јула 1932.

вић, Милан Гавриловић, Урош Стајић и Јован Здравковић. Милош Московљевић пише да им полицијске власти нису дале да се виде са затворенима, који су били „још под убским начелником", већ само са рањенима, који су били смештени у ваљевској болници. Он, такође, истиче да је, по повратку у Београд, Јован Здравковић „био код помоћника министра унутрашњих дела и протестовао против поступања с њима (везане у ланце превезли их у Ваљево)" и тога што је ухапшени Тупањанин одведен у Чачак, одакле ће га „као мечку водити у Гучу и Пожегу".[113]

Јоцу Јовановића судија није пустио ни да 27. јула посети у београдском затвору др Драгољуба Јовановића и остале са њим затворене. То је, међутим, успело Милошу Московљевићу, који о тој посети пише: „Њима је тамо врло добро. Ћосић је у пиџами и напудерисан имао је у посети неку девојку. Сви су бодри и борбени, готови на заједничку акцију. Препоручују да се прикупљају снаге из редова омладине. Оптужба је готова само против Ј. Павића."[114]

Да посети затвореног др Драгољуба Јовановића, Јоци Јовановићу Пижону успело је 14. септембра, тек неколико дана уочи почетка претреса, о чему је Московљевић записао: „Данас сам био с г. Јоцом Јовановићем у затвору; он је разговарао с Драгољубом, а ја с Б. Лукићем. Сад их држе строго; само 40 минута смо разговарали у присуству жандарма."[115]

Направивши прекид у писању дневника од 14. септембра до 20. новембра 1932. године, Милош Московљевић у белешци од 20. новембра истиче да се у том двомесечном периоду десило „много ствари, и код нас и у свету", при чему је посебно издвојио „процес Драгољубу Јовановићу и друговима", од 19. септембра до 1. октобра, који је, заједно са Миланом Гавриловићем, свакодневно пратио. Подвлачећи да је процес свуда добро одјекнуо и Савезу земљорадника „јако подигао углед", он је констатовао да су се сви оптужени „добро држали", наглашавајући да је Драгољуб, бранећи се мудро, „држао сјајне политичке говоре и доказивао да је радио као члан Земљорадничке странке", а да су се најневештије бранили „Ћосић и Станко Трифуновић, који су били научили напамет одбрану". Истакао је Московљевић и да се суд држао добро, да је председник суда Русомир Јанковић нарочито „био каваљер", али и да „Цензура није пуштала ништа од Драгољубових одбрана, док је страна штампа стално била обавештена".[116]

У овој белешци Московљевић је посебно истакао „састанак 50-60 интелектуалаца и неколико сељака из унутрашњости"

113 *Исто*, белешке од 4. и 7. јула 1932.

114 *Исто*, белешка од 29. јула 1932.

115 *Исто*, белешка од 14. септембра 1932.

116 *Исто*, белешка од 20. новембра 1932. године. Драгољуб је осуђен на годину дана, Пера Поповић на осам месеци; Милетић, Бора Лукић, Давичо и Драгољубов зет Бенић на шест и мање месеци.

са Главним извршним одбором Савеза земљорадника који је одржан 6. октобра 1932. године. Подвлачећи да овај обећавајући састанак није искоришћен за унапређење будућег рада Савеза земљорадника у народу, јер је на њега Главни извршни одбор изашао неспреман и несложан, иако је Милош Тупањанин два пута разговарао са Драгољубом Јовановићем и „с њим изравњао све несугласице, те нема више левичара и десничара", Московљевић је констатовао да су десничари „ипак хтели све на своју руку", док су левичари „покренули неколико крупних програмских тачака". Напомињући да је, управо, он одавно, али узалуд, „тражио да се та питања пречисте", изнео је и то да се претходно 3. октобра састао Главни извршни одбор, али да поводом предстојећег састанка није ништа одлучено, пошто је „плаховити Тупањанин букнуо и отишао без збогом, јер је тражио само једно: да позвани интелектуалци изјаве који ће поћи на месец дана у народ". О самој конференцији 6. октобра, на коју је закаснио због њеног ранијег отпочињања, Московљевић је забележио: „На конференцију сам стигао доцкан, јер смо се били договорили да се почне по подне, а они су почели у 9 сати, и кад сам ја око 4 сата дошао са Сп(асојем). Димитријевићем, они су се већ разилазили. Било је и неких кандидата из других странака, који су вољни да приђу к нама. Највише се говорило о блоку и односу с Хрватима; изгледа да је већина била против сарадње с Блоком. Пошто ништа није било припремљено, није ни говорено о начину рада и паролама, нити је изабран какав акциони одбор, већ је поверено Јоци Јовановићу да он изабере себи сараднике, који ће водити целу ствар". Он то није урадио ни до 20. новембра.[117]

Заузет приватним послом, Московљевић се извесно време мање интересовао за политичке догађаје и дешавања у врху своје странке, што је у дневничкој белешци од 19. децембра 1932. и записао: „Због посла ни с ким се невиђам, па и не знам шта се ради."[118] Када је сазнао „шта се ради", односно да вођство Савеза одуговлачи са повлачењем значајнијих потеза, да је и даље опстајао јаз између „левице" и „деснице", његово разочарање је било неминовно. Оно је било утолико веће што су га, у одређеној

117 *Исто*, белешка од 20. новембра 1932. године; „према неким подацима у редовима вођства прављени су нацрти посебне резолуције, а има и тврдњи да је и вођство око Ј. Јовановића изашло са својом резолуцијом. Више, међутим, има основа за закључак да се вођство око Ј. Јовановића уздржало од јавног реаговања на резолуцију СДК (...) Полазећи без сумње од тешког економског положаја и политичког расположења широких сељачких слојева, од тога да су извесне антирежимске политичке акције земљорадничког вођства наишле на пуну подршку народа, Ј. Јовановић је поводом гледишта изражених у резолуцији СДК, испољио жељу и наду да Земљорадничка станка добивши већину у Србији буде та политичка снага са србијанске стране `која би повела преговоре с Хрватима за споразум`." Тодор Стојков, *н. д.,* стр. 233.

118 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 19. децембра 1932.

мери, одбацивали и једни и други, њега који је искрено инсистирао на унутарстраначком измирењу. У том смислу је и белешка од 30. децембра 1932: „Опет се говори о неким политичким променама. Јоца Јовановић је требало да иде у Загреб, али непрестано одлаже чекајући погоднији моменат. Сад је загребачка опозиција објавила у Temps-u објашњење своје резолуције, ублаживши је, али опет магловито.

Ови наши стварно ништа не раде. Вечерас сам свратио код Нинка Петровића[119] да се распитам. Био је Милетић, који је обишао југоисточне крајеве. Иако Нинко, као члан акционог одбора, одлази код Јоце, ипак све стоји на старом месту, са старим међусобним неповерењем између ‚левице' и ‚деснице' и старим интригирањем. Све ми више изгледа да не могу ни с једним ни с другим. Још ме левичари и прозивају, а десничари ме намерно избегавају."[120]

Политичким темама у свом дневнику Московљевић се вратио 26. јануара 1933. године. Констатујући, у осврту на непосредно завршену седницу у Прометном друштву „Село", како се види „да нема ништа од тзв. блока" и да вођства три највеће србијанске странке не могу да се сложе како да одговоре на „пунктације", он подвлачи: „Демократи траже да уђе реч федерација, радикали не дају, а наши су предложили нешто неодређено, на што би могли пристати сви, па и пречанска опозиција."[121]

Иако је у свом дневнику 29. јануара 1932. био сумњичав према вестима да су се, после скоро три године, Давидовић, Аца Станојевић и Јоца Јовановић сложили у свему, Московљевић ипак у белешци од 19. фебруара истиче да су пунктације, али само три најјаче странке у Србији, најзад готове и да се састоје од свега три става: „1) Радикална, Демократска и Земљорадничка странка солидаришу се с другим опозиционим странкама у борби против данашњег режима; 2) сматрају да се само у слободи могу приближити и изједначити мишљења о државном уређењу; 3) подижу протест против прогоњења шефова опозиционих странака и других првака." Није изостао ни његов критички коментар, да

119 Нинко Петровић (1896–?), адвокат и политичар. Учествовао је на Солунском фронту. Прво је припадао десном крилу Савеза земљорадника, а затим је пришао земљорадничкој левици, ступивши и у Народну сељачку странку 1940. године, као помоћни секретар. У немачком заробљеништву сарађивао је с комунистима. Уз помоћ режима успео је да, по ослобођењу, окупи Конгрес Народне сељачке странке, на коме су Драгољуб Јовановић и Радомир Тодоровић искључени из странке. Постао је генерални секретар Уједињене земљорадничке странке, која, заправо, никад није ни заживела. Био је помоћник јавног тужиоца за Југославију, затим за Србију, председник Београдске општине, савезни и републички народни посланик, да би на крају био одбачен и од комуниста. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони,* књ. II, Београд, 2008, стр. 423.

120 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 30. децембра 1932.

121 *Исто,* белешка од 26. јануара 1933.

овај споразум делује „неодређено и млитаво!" и да се само то „од оваквог блока могло и очекивати?"[122]

Како је Московљевић био и јавни критичар вођства своје странке и његовог рада, а не само у дневничким белешкама, често је био, на различите начине, и „заобилажен". У запису од 4. јуна 1933. каже: „Ови моји партијски другови ме избегавају. Неки дан је требало да буде седница у Прометном друштву, али до 7 сати није одржана, јер нису били сви дошли. Гавриловић и Здравковић су звали код Драгише, иако је доле било дошло и неколико сељака, чланова Главног савеза. Ја сам отишао, па не знам о чему су говорили. Сутра дан у 3 сата имали су састанак код Јоце, а мене нико није звао. Говорили су о пријављивању странке, и сељаци, с Војом Лазићем су били за пријављивање, а Београђани против."[123]

Од истакнутијих чланова Савеза земљорадника у ужи Главни одбор Југословенске националне странке (ЈНС) су ушли Федор Никић и Миладин Остојић, а у шири Милорад Марковић и Богдан Нинковић, па Московљевић страхује од даљег приклањања вођства режиму, зарад уласка појединаца у власт: „Изгледа да ће наши да се приклоне режиму, пољубе газду у руке и уђу и у владу (ово је најглавније за њих), да би могли пријавити странку. То сам посредно чуо од Уроша, а кад сам синоћ то поменуо Влајинцу, он се сав залаже за улазак у владу, да нам масе не би преотели Драгутин Јанковић и Воја Ђорђевић, који преко Савеза хоће да се представе као људи који имају за собом народ и који треба да владају. Јер, веле, наш самодржац хоће да се отресе ове владе, па му је нарочито стало до земљорадника! Или су полудели, или им се досадило чекати на министарске фотеље."[124]

Незадовољан што се вођство Савеза приближава режиму, Московљевић је о томе разговарао са Јованом Здравковићем, који „то не одобрава", и са њим се договорио да организују састанак истомишљеника и претресу „политичку ситуацију".[125] У свом

---

122 *Исто,* белешке од 29. јануара и 19. фебруара 1933. године. Пројект заједничке изјаве трију странака (пројект „Три Милана") био је готов 19. марта, али радикали нису хтели да га потпишу, пошто се нису слагали са његовом садржином и формулацијама. Уочи главног претреса на суђењу Мачеку (крајем априла 1933) појавио се ипак један њихов заједнички протест, знатно различит од првобитно израђеног пројекта. Док је у пројекту акценат био на одбацивању владајућег режима, у протесту је акценат на осуди владе због насиља и прогањања „слободног изражавања мишљења о начину на који Хрвати гледају на свој положај и развој у држави, држави која мора бити основана на слободи, једнакости и равноправности". Тодор Стојов, *н. д.,* стр. 242.

123 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића*,* белешка од 4. јуна 1933.

124 *Исто,* белешка од 20. јула 1933.

125 *Исто.*

дневнику није оставио белешку о томе да ли је до овога састанка и дошло, али је зато 13. августа 1933. забележио да га и даље поједини челници бившег Савеза земљорадника заобилазе, не позивајући га на седницу ширег Главног одбора, заказану за 27. август, на којој ће се расправљати о поновном пријављивању странке: „Послати су позиви с потписом Јоциним, а мени нису послали, јер Драгиша и Тупањанин ведре и облаче."[126]

Мада није добио позив, Московљевић је, уз мало закашњење, присуствовао овој седници, уз бивше чланове Главног одбора и више од 60 других партијских првака из унутрашњости, и оставио значајну белешку о њеном току: „Сваки члан је изнео своје мишљење, а мишљења су била врло разнолика: Босанци су сви једнодушно против пријављивања странке. Нарочито је паметно то образложио Душан Бранковић, а др. Бранко Чубриловић је нарочито истакао моменат сарадње с Хрватима. Црногорци су били против сем адвоката Јововића, који је већ био кандидат на листи Пере Живковића. Банат и Срем против, а Бачка за! Србијанци у већини за, чак и интелектуалци, као Ч(еда) Милошевић, Ст(аниша) Костић и Милија Јовичић. Ваљевци су поцепани: интелектуалци против, а сељаци, сем Томашевића, за. Неки су говорили да се остави вођству. Подрински округ најнесрећније се показао: И. Исаковић није дошао, а дошао Обрад Инђић, који је одмах после 6. јануара отишао уз режим. Чак је дошао и Милутин Јеремић, и незван, иако се уписао у владину странку. Тако се мишљење Подринаца није могло чути, јер адвокати Драган и Јанко нису дошли. Прво је Јоца изложио ситуацију и разлоге за и против пријављивања странке. Ја сам дошао при крају његовог говора, али сам после видео да су присутни добили утисак да је његово мишљење да се не пријављује, иако он то није изричито рекао. При крају је говорио Урош и отворено се изразио за пријављивање. Он је тако бедне разлоге износио, управо није ни имао разлога, али је истицао да треба ,ући унутра' (да ли и у владу) `да се шпренгује`, тако да се добио утисак да би требало ући и у владину странку због тога; он је бар говорио да неки и тако мисле. Последњи је говорио Гавриловић, који је резимирао и предложио резолуцију. Он је и сам истако да је у тешкој систуацији, а то се и видело, и није се могло сакрити да би он волео да се пријави, али пошто је мањина била за то, остало је на вођству да просуђује да ли и кад треба пријављивати странку. У том смислу је ваљда и резолуцију предложио, јер ја нисам дочекао тренутак."[127]

Подвлачећи да није хтео да говори на седници зато што „није било потребе", али и што на седницу није био позван,[128]

126 *Исто,* белешка од 13. августа 1933.

127 *Исто,* белешка од 27. августа 1933.

128 О позивању или непозивању Московљевић каже: „Драгиша Здравковић ми рекао да је позив дао Лазићу, а овај каже да није." - Белешка од 27. августа 1933.

Московљевић је резигнирано закључио: „Свакако ће опет остати по старом: њих 3-4 ће радити на своју руку нешто, а Главни одбор стварно ће спавати као и до сада."[129]

Бележећи да је Јоца Јовановић Пижон „прочитао пред крај карту Мачека и другова из Митровичког затвора", Московљевић је посебно нагласио покушај Пере Поповића да на седници „изазове овације Драгољубу (Јовановићу), поменувши га и жалећи што он није ту", истичући да су на то „сви остали хладни", да нико није узвикнуо ни: „Живео", и замерајући вођи странке: „Требало је да га је Јоца поменуо и поздравио."[130]

Супротно оваквом, у одређеној мери емотивном коментару, Московљевић је, у белешци 15. новембра 1933, према Драгољубу Јовановићу изразио извесну сумњу у његов политички став, оставивши чак и могућност да је повезан са влашћу: „Кад сам јуче био код Драгољуба, нашао сам га усред десетак студената, којима је говорио о организацији, на другој основи, а не преко већа. Колико чух то ће бити сресци повереници, позивао се на искуство у Бугарској. И том приликом је једном реченицом издао своју интимну мисао, јер је рекао: ‚Па кад ја нешто наредим', па се брзо поправио и рекао: ‚кад ми из владе...' А кад год одем код њега, нађем и Милоша Милошевића. Па мора човек да поверује у гласове да он одржава везу с оним горе."[131]

Није ли можда губљење поверења и у „левицу" и у „десницу" утицало на Московљевића да у своме дневнику све ређе пише о вођству бившег Савеза земљорадника и његовој активности? Требало је, заправо, да прође више од седам месеци па да он 24. јуна 1934. забележи нека дешавања око и унутар страначког вођства. Бележећи да се проносе вести како ће у новообразовану владу Богољуба Јевтића ући и неки „наши тј. задружни представници", он наставља: „Влајинац ми каже да је чак одржана седница код Јоце, на којој је био и Воја Ђорђевић. Влајинца и мене нису звали. Да се нешто спрема види се и по томе што је јуче одржана седница посланичког клуба владине странке, који је донео резолуцију у којој се истиче да нема места промени владе, да њихова странка представља народ, да влада има огромну већину."[132]

Пошто сукоб „левице" и „деснице" није био и једини сукоб у врху бившег Савеза земљорадника, већ је све веће размере добијало и неслагање око односа странке и Савеза земљорадничких задруга, Милош Московљевић је на седници Прометног друштва „Село" 20. августа 1934. године поставио то питање, као и питање става вођства према уласку у власт, о чему у дневничкој

129 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 27. августа 1933.
130 *Исто.*
131 *Исто*, белешка од 15. новембра 1933.
132 *Исто*, белешка од 24. јуна 1933.

белешци од 23. августа стоји: „Мојом акцијом покренутом у понедељак на седници Прометног друштва да се почне нешто радити и пречисте односи, те да видимо можемо ли заједно. Вечерас смо се састали код Јоце. Био је и Воја Ђорђевић, који је с Урошем говорио само о појединостима, а обилазио око главног питања које сам покренуо: о односу Савеза земљорадничких задруга и наше странке и о ставу према власницима, односно о комбинацији за владу. Разговори ће се продужити идуће недеље. Иначе Воја Ђорђевић се сматра и сматрају га као земљорадника, а чудно је изгледало видети велико пријатељство између њега и Драгише Здравковића."[133]

Продужетак ових разговора оцењује као „време грозничавог договарања, полемика и сукоба", што је личило на почетак политичког рада. Бележећи да је, на седници 12. септембра 1934, Воја Лазић признао „да је тражио аудијенцију да разговара о сељачкој влади, у `име своје и своји другова`", као и да ће се можда покушати „да се поведе сељачка политика, али без досадашњих сељачких бораца", Московљевић је 14. септембра записао и да се на седници највише говорило о предстојећем задружном конгресу и о ставу странке Савеза земљорадника према њему, подвлачећи да су Воја Ђорђевић и Урош Стајић настојали да сви прихвате „њихову политику", да се сви заложе за јединство земљорадничког покрета, „али да конгрес буде тријумф Воје Ђорђевића, па да он прави политички капитал". О свом покушају да то онемогући, Московљевић даље бележи: „Ја сам ипак сазвао остале и предложио да покренемо лист и поднео неколико услова које Воја Ђорђевић треба да прими пре конгреса, те да на делу докаже да је за споразуман рад, а не да нас изиграва. На првом месту треба да уђу у Управни одбор и Надзорни два наша човека и ја сам предложио Влајинца и себе. Знам да Воја Ђорђевић неће пристати, неће ни на друге захтеве, али га треба истерати на чистину. Уговорили смо да се у понедељак опет састанемо, али сумњам да ће Воја и Урош доћи, јер они се изговарају претрпаношћу послом. Сумњам да ће уопште ишта бити од мог покушаја да оживим ове наше главешине те да отпочнемо рад. Ово ће ми бити последњи покушај, па ако ништа не буде, ја ћу ићи својим путем."[134]

Московљевићеве сумње су се у потпуности обистиниле, али и његов став „да мртвој глави нема лека", односно да су „вође" Савеза земљорадника „неспособне ма за какав рад". У белешци од 23. септембра он пише: „Прекјуче смо се састали да чујемо шта је учињено на споразуму с Војом Ђорђевићем и на припремама за конгрес. И као што сам очекивао, Воја и Урош нису ни дошли. Они су сами били код Јоце у понедељак, где их је застао

133 *Исто*, белешка од 23. августа 1934. године.

134 *Исто*, белешка од 14. септембра 1934. године.

С. Делић, али Јоца није хтео то да нам каже, већ је пустио да се надмудрујемо и најзад нам саопштио да је код њега био Урош и рекао да Воја прима све услове, само не пристаје да ја и Влајинац уђемо у управу, а можемо кога хоћемо другог предложити. Међутим, он зна да други или не би ушли или их као `левичаре` `десничари` не би предложили. Тако се он јевтино показао попустљив. Ја сам енергично одбио да он врда, вуче све за нос, али Гавриловић вели да кад имамо да бирамо између Воје Ђорђевића и Љотића, морамо бити против Љотића, јер он за рачун режима хоће да цепа задругарство."[135]

Одговарајући на то ставом да се мора „бити на страни правде и истине, па ма ко је заступао", Московљевић је тада изјавио да се сматра разрешеним од дужности члана Главног извршног одбора странке и да ће „даље радити по својој памети", док је 23. септембра додатно записао: „Послаћу им и оставку на чланство у управи, а напустићу и *Прометно друштво 'Село'*. После Конгреса морам повести енергичну акцију на организовању задругарства без Воје Ђорђевића и компаније."[136] У том циљу он је, са неколико једномиљшеника, штампао брошуру „са анализом биланса" и разделио је делегатима уочи конгреса.

Истичући да је конгрес Главног савеза српских земљорадничких задруга, одржан 27. септембра 1934, разочарао, јер на њему „није било довољно реда", Московљевић подвлачи и да нису освећене задружне заставе, већ да је Воја Лазић, уместо свештеника, „заклео задругаре на верност Краљу и отаџбини и неком југословенском задругарству, што значи на верност шестојануарском режиму", а као највеће разочарање народа сматра неадекватно организовање поворке задругара, која се „развукла као црево, испрекидана, без реда, мртво, без застава, као разбијена војска".[137]

У белешци од 29. септембра 1934. године подвлачи да је Милан Гавриловић „хватао поједине прваке код Јоце да их припреме да помажу управу и Воју Ђорђевића. Послао сам К(осту) Брђанског и (Драгутина) Ђенадића који су с М(ишом) Милошевићем бранили моје гледиште тј. да се напада управа". Такође каже да су га, под изговором „спасавања странке", осудили као „недисциплинованог" члана, док га је Главни одбор савеза, на седници 28. септембра, одлучивши „да се не пусти опозиција да говори", искључио из почасног чланства, са само једним гласом против. „Кад је то Воја предложио, моји партијски другови су ћутали, само је Стојић био противан."[138]

Иначе, сам Московљевић није успео да одржи говор на конгресу Главног савеза српских земљорадничких задруга, јер су

135 *Исто*, белешка од 23. септембра 1934.
136 *Исто*.
137 *Исто*, белешка од 29. септембра 1934.
138 *Исто*.

га ометале присталице Воје Ђорђевића. Када је отпочео изјавом: „Ја налазим да после четрдесет година број задруга не показује још довољно успеха, онакав какав бисмо ми желели и какав ви желите", међу делегатима су настали граја и протести, уз узвике: Доста! Огорчене протесте и узвике Московљевић је посебно доживео и изјавио: „Кад одете кући и промислите о свему овоме што сте видели, ви ћете се може бити и промислити и другачије мислити. Ја хоћу да кажем само ово, да на крају свога говора нисте ми допустули да допуним извештај брата Воје Ђорђевића, али сам штампао са својим друговима брошуру...." Ни енергичне опомене председништва нису успеле да утишају оштре протесте, тако да се речи Милоша Московљевића нису могле ни чути, па је он „револтиран невиђеним угушивањем сваке слободе на скупштини тзв. `слободног задругарства`" тражио од скупштине да га искључи из почасног чланства у Главном одбору савеза српских земљорадничких задруга, изјављујући да не сматра за част да буде са људима који желе да уместо њега изаберу полицијског комесара.[139] Галама се стишала само при одбрамбеној изјави Воје Ђорђевића: „Браћо задругари, дозволите да ја неколико речи кажем о Милошу Московљевићу. Милош Московљевић је штампао један плакат, који је сушта лаж. То је један незналачки плакат, то је најобичнија лаж..."[140]

Завршивши рад у највећој галами, 29. септембра, око три часа по подне, XXXII редовна скупштина Главног савеза српских земљорадничких задруга (ГССЗЗ) одлучила је да се из почасног чланства „искључе као рушиоци задругарства" Милош Штиблер, др Велимир Стојковић, Димитрије Љотић и др Милош Московљевић, при чему су Љотић и Московљевић изјавили да ће се жалити. Овим поводом, Московљевић је у свом дневнку 29. септембра забележио: „Тако је, уз помоћ вођа земљорадничке странке и заведених левичарски расположених сељака, а уз асистенцију полиције Воја Ђорђевић успео да се спасе и покаже достојан за владу, а мислим и да дође главе земљорадничкој странци."[141]

Недељу дана после „жалосне манифестације задружне `слободе` и `свести`", Московљевић је записао: „Многи поштени људи су ми честитали на држању. Саво Делић је ужасно огорчен на ништавлук наших 'вођа' и неће више да има посла с њима. Писао је много писама нашим људима у Босни и објаснио им ствар."[142]

Претпоставка Милоша Московљевића да из почасног чланства у Главном одбору ГССЗЗ није искључен што се „продао овом

139 *Политика,* 13. октобар 1934. стр. 4.

140 *Земљорадничка задруга*, 43, 28. октобар 1934, стр. 724.

141 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића *,* белешка од 29. септембра 1934. године.

142 *Исто*, белешка од 7. октобра 1934. године.

или оном", како се то представљало делегатима скупштине, већ зато да би га уклонили из Главне земљорадничке набављачке задруге, зато што не допушта „рђав рад неких чланова управе и чиновника, љубимаца г. В. Ђорђевића", као и зато да не би „покварио неке комбинације са задругарством", у чему се „разишао и са бившим својим партијским друговима",[143] врло брзо се обистинила. У дневничкој белешци 6. новембра 1934. године, он је резигнирано записао: „Данас сам ишао у кварт, где су ми саопштили одлуку Управног одбора (не Надзорног!) Главне набављачке задруге да сам искључен из Управе, као штетан. Нек им служи на част!"[144]

Пошто је искључен из Управе Главне набављачке задруге, Московљевића је, на одређени начин, требало уклонити и из страначког руководства. О томе он 7. октобра бележи: „А наши бедни 'вођи' изгледа да не презају ни од полицијске помоћи против мене; можда би хтели и да ме интернирају, да би ме онеспособили за рад, јер ми неки дан Васа Чубриловић 'братски и у поверењу' рече да уништим све што би ме могло компромитовати, јер ће ми вршити претрес. Или хоће да ме заплаши или је то само жеља из кујне Драгише Здравковића."[145]

Воја Ђорђевић је био најогорченији противник Московљевићев, првенствено због његове брошуре о билансу. Тврдећи да је у брошури све лаж, он је Московљевићу оспоравао „сваку заслугу за задругарство", величајући улогу Александра Дачића, да би му, приликом сусрета у Дирекцији Главне набављачке задруге 5. октобра 1934, заборављајући шта је раније говорио страначким вођама, дрско рекао „да земљорадничка странка нема шта да се меша, јер она није заслужна за садашњу управу Савеза".[146]

Не желећи да се странка меша у задружни рад, Воја Ђорђевић се није одрицао мешања у страначке послове. Сутрадан по убиству краља Александра он је присуствовао састанку најужег партијског вођства у стану Јоце Јовановића, ради формулисања става странке, у случају да њен шеф буде позван у двор. Видећи Ђорђевића, Московљевић, који је стигао на крају састанка, није хтео да износи своје мишљење: „Кад сам дошао, они су већ скоро били свршили разговор, па су питали мене шта мислим да Јоца тражи кад га позову на саветовање. Кад сам видео да је ту и Воја Ђорђевић рекао сам да не могу ништа рећи, после свега онога што сам последњих дана видео, што показује да смо поцепани, посвађани и неорганизовани, те немамо у име кога и чега да предлажемо. Они су препоручили Јоци да тражи елементарне

143 *Политика,* 13. октобар 1934. стр. 4.
144 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 6. новембра 1934.
145 *Исто,* белешка од 7. октобра 1934. године.
146 *Исто.*

услове за прелаз у нормалан политички живот: слободу штампе, збора и удруживања и политичку амнестију."[147]

Незадовољна радом Воје Ђорђевића, а желећи да спречи евентуални расцеп странке и да „вођству" укаже на потребу искреног рада на организацији и јачању странке, уместо политизације и све нескривеније жеље појединаца да уђу у власт, група утицајних чланова из врха Савеза земљорадника око Милоша Московљевића састала се 12. октобра, одлучивши да страначким „главешинама" упуте писмо. Заједно са Јованом Здравковићем, Московљевић се 14. октобра 1934. обратио писмом Јовану Јовановићу Пижону. У писму се износи да се после атентата на краља Александра могу очекивати „повољнији услови за нормалан политички живот, у коме ће СЗ засад забрањена странка одиграти значајну улогу", поготово што је „шестојануарски режим растројио старе станке, а нове није створио". Посебно је наглашавано да је Савез земљорадника у време диктатуре мало радио „на припремању за неку већу мисију", а да је његово, одређено, укорењивање у народу мање заслуга страначког вођства, „а више режима, који је својим негативним радом ширио расположење" за тако нешто.[148]

У име својих једномишљеника, Московљевић и Јован Здравковић су од Главног одбора Савеза земљорадника тражили: „1. Да што пре, одмах по краљевој сахрани, сазове ширу конференцију свих истакнутијих чланова СЗ у Београду, без разлике на струје, на којој ће се дискутовати о нашем ставу у садашњем и о правцима нашег будућег рада. Воја Ђорђевић да се не позива на овај скуп; 2. Да се Главни извршни одбор огради од оних својих другова који су приликом последњег задружног конгреса и скупштине помогли акцију Воје Ђорђевића уперену против целине странке и њеног досадашњег става; 3. Да се за вођење послова на тој конференцији изабере један Акциони одбор од 5 лица, на који ће Главни извршни одбор пренети управљање странком до првог конгреса, пошто међу члановима ГИО има људи који су одавно напустили странку, а има и таквих који су се толико компромитовали да не могу бити ни обични чланови странке, а камо ли ГИО; 4. Да се што пре установи Секретаријат странке и покрене лист *Село*, 5. Да се изабере нарочити одбор који ће спремити пројекат ревизије програма и статута СЗ."[149]

Како су за испуњење ових захтева шансе биле минималне, Московљевић је у своме дневнику 14. октобра 1934. записао: „Знамо да ништа неће учинити, али хоћемо са своје стране све да учинимо и да са себе збацимо кривицу за нерад и евентуални расцеп. Место да мисле на оргнаизацију и рад, они само

147 *Исто*, белешка од 10. октобра 1934.
148 Милан Гаковић, *н. д.*, стр. 410.
149 *Исто*, стр. 410, 411.

политизирају, рачунајући да је најзад дошао моменат да дођу до власти."[150]

У сличном тону Јовану Јовановићу Пижону су се 20. октобра 1934. обратили и представници левице у Савезу, писмом које су потписали Миодраг Милетић и Нинко Петровић. Уз упозорење на постојеће стање у странци,[151] у писму се предлаже: „да се сазове шира конференција свих угледних чланова странке, да се техничка страна око сазива конференције повери Милошу Тупањанину, Милошу Московљевићу и Миодрагу Милетићу и да на конференцији прва тачка дневног реда буде избор Привременог главног извршног одбора од пет чланова који ће у свему преузети функцију ГИО".[152]

Ни Воја Ђорђевић, са својим присталицама, није мировао. Требало је „уђуткати" Милоша Московљевића, а његову брошуру о билансу Главне набављачке задруге прогласити лажном и злонамерном. У том циљу они су застрашили Косана Павловића-Брђанског, те је он, „на захтев Савеза", потписао изјаву да није овластио Московљевића да објави брошуру с његовим потписом. Овим поводом Московљевић је у дневнику забележио: „Уплашили су га отказима улога који су све чешћи због убиства Краљева и опасности од рата, што су они објаснили као последицу наше брошуре. А да би ефекат био јачи удесили су да и сам Савез подигне од Задруге пола милиона! Дакле, Воја Ђорђевић нема поверења у управу Главне набављачке задруге, којом управља, опет он! И наивни и поштени Косан, стрепећи за Задругу, поверовао је да ће је спасти ако се одрекне свога потписа. Он је страшно утучен и никако није смео да ми изађе на очи, о чему се свима жалио, па ми је то и на телефону рекао. Једино ми је послао писмо у ком

150 Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 14. октобра 1934.

151 У писму се указује на следеће: „1. У току последњих 5-6 година Главни извршни одбор одржао је већи број седница и ширих конференција: На те седнице ГИО намерно није позивао извесне своје чланове за које се могло претпоставити да осуђују нерад, неактивност, као и погрешан политички став Секретаријата странке и појединих истакнутих чланова ГИО. Не само да на шире конференције нису позивани поједини чланови ширег Главног дбора и многи истакнути борбени чланови који су то својим пожртвовањем доказали, него су супротно томе позивани безначајни па често и компромитовани чланови странке, који су требали да праве већину на конференцијама и санкционишу безбојан и штетан рад појединих чланова ГИО; 2. Овако крњи ГИО годинама је толерисао разоран и издајнички рад Воје Ђорђевића и његових помагача из ГИО, који су ради личних интереса сарађивали са режимом под фирмом неутралног задругарства и који су пасивно држање вођства станке покушали на последњем конгресу Савеза српских земљорадночких задруга да деморалишу и унесу забуну у редове земљорадника; 3. Подржавајући режимско роварење у странци (раније Воје Ђорђевића а сада Воје Лазића), док је у исто време активно радио против најборбенијих чланова странке, крњи ГИО се потпуно компромитовао да би даље могао да представља вођство странке." Милан Гаковић, *н. д.*, стр. 411, 412.

152 Милан Гаковић, *н. д.*, стр. 412.

је изнео шта је урадио и објаснио муке на којим је био. Трчао је, вели, код Јоце, Гавриловића и Здравковића, који су се држали резервисано према њему. Па разуме се! Данас сам му писао, и рекао да се не љутим ништа, али да ме срце боли што су га неваљалци довели у такав положај."[153]

На седници Прометног друштва „Село" 22. октобра 1934. Милош Московљевић је чак запретио и оставком на чланство у управи Друштва уколико се „што пре не среде односи у странци", на шта му је Милан Гавриловић љутито одговорио да односи у странци немају везе с Друштвом.[154]

Да односе у врху странке, ипак, није било лако средити, признао је почетком децембра и њен шеф Јоца Јовановић Пижон. Разговарајући са Савом Делићем, он је, пише Московљевић, „дао тачну карактеристику" појединих страначких првака, изјављујући да је од неких, па и од себе, дигао руке. Не мислећи „да може сложити рогове у врећи", он више и не сазива састанке. Јовановић је изјавио да се не нада „ни да ће доћи до неког политичког утицаја, иако је у добрим односима с Павлом, код кога ће лично ићи и рећи му све што мисли да треба урадити" и да се морају помоћи млађи „око Земљорадничких кредитних задруга, да ако они што учине". На све то Московљевић сумњичаво закључује: „Само се бојим да ипак није био искрен, јер он одржава везе с неким и сазива их код себе."[155]

Да јединство у врху Савеза земљорадника више није било могуће постићи, показало се коначно уласком Димитрија Вујића у владу Богољуба Јевтића, образовану 20. децембра 1934. године. Задругаре и земљораднике у влади је поред њега представљао и Драгутин Јанковић.[156]

153 Архив САНУ, Дневник М. Московљевића, белешка од 21. октобра 1934.
154 *Исто*, белешка од 23. октобра 1934. године.
155 *Исто,* белешка од 9. децембра 1934. године.
156 *Исто,* белешка од 31. децембра 1934. године.

Summary

Momčilo Isić, Ph. D.

Miloš Moskovljević: On the Leadership of the Peasant Alliance 1929–1941. First part: During the 6th January Dictatorship 1929–1934

Key words: *Peasent Allience, Miloš Moskovljević, 6th January Dictatorship, Jovan Jovanović Pižon, Milan Gavrilović*

Contrary to other political parties, banned during the 6th January Dictatorship, the leadership of the Peasant Alliance Party, met almost regularly but as the management of the trade association *Village* (Prometno drustvo *Selo*) whose work was not banned but was monitored. „Freed" from doing propaganda work in the villages the leadership more often than before began endorsing their personal interests in the political discussions which dealt with: participation in the parliamentary elections in November 1931, discussions on the constitution, territorial division of the country into *banovine*, transformation of the state, agreement with the Croats, link between collective farming and the Peasant Alliance Party, the de/registering of the party. During this period the split in the leadership crystallized into supporters of left and right political options although there were those who like Miloš Moskovljević managed to stay neutral and objectively assess the activities of both sides. On one hand, there were people who because of their personal interest saw the main goal of the party to be joining the government or be close to it like the ten members of parliament elected at the November 1931 elections, Dimitrije Vujić who became a minister in the government of Bogoljub Jeftić and Voja Đordjević who delivered the independent collective farming movement to the regime. Miloš Moskovljević outlined the character of most of the party leaders in his diary entries, especially important being his perception of two of the first party leaders: Joca Jovanović-Pižon and Milan Gavrilović. On the basis of these entries we can explain their actions or lack of them at some vital moments and also confirm with greater certainty Mihajlo Avramović's thesis that both of them were king's men „infiltrated into the party".

УДК 314.113:323.1(497.1)"1919/1920"(093.2);
314.15-026.48(497.1)"1919/1920"(093.2);
332.021.8:631(497.1)"1919/1920"(093.2)

Срђан МИЛОШЕВИЋ, М. А.

НАЦИОНАЛНИ АСПЕКТ ДЕБАТЕ О АГРАРНОЈ РЕФОРМИ И КОЛОНИЗАЦИЈИ У КРАЉЕВИНИ СХС (1919–1920. ГОДИНЕ)*

***АПСТРАКТ**: Рад се бави идеолошким садржајем којим је легитимисана аграрна политика међуратне југословенске државе у погледу њених националних циљева. На темељу дебате која је о аграрном питању вођена у прве две године постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (у Привременом народном представништву, штампи, брошурама и правним актима) реконструисана је једна веома раширена и углавном унисона политичка идеологија (односно један њен сегмент). Преко истраживања те идеологије реконструисан је, заправо, и један аспект вредносног система епохе о којој је реч.*

***Кључне речи**: Краљевина СХС/Југославија, аграрна реформа, колонизација, национално питање, идеологија*

Увод

Од аграрне реформе и колонизације,[1] које су биле међу првим мерама власти у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словеанаца, од самог почетка се очекивало да буду свеобухватна и далекосежна државна интервенција, са циљевима који су превазилазили прерасподелу земље међу „аграрним интересантима".

---

* Рад је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Не би се могло рећи да је тема аграрне реформе и колонизације у Краљевини СХС/Југославији била запостављена у српској и југословенској историографији и историографијама држава насталих распадом Југославије. Напротив, њен значај препознат је у науци и са различитих аспеката су осветљена питања везана за ову проблематику. Известан број стручних радова о овој теми настао је већ у међуратном периоду, али је прва историографска монографска студија о овој теми књига Миливоја Ерића, *Agrarna reforma u Jugoslaviji: 1918–1941. god.*, Sarajevo, 1958. Она је у дужем периоду остала и једини синтетски приказ овог проблема, али је читав низ мањих тематских целина о врло специфичним питањима обрађен у великом броју научних студија, расправа и чланака. Тако је било све до појаве монографије и збирке докумената Богдана Лекића, *Аграрна реформа и колонизација у Југиославији (1919–1941),* Београд, 2002. Радови Николе Гаћеше ограничени су највећим делом на Војводину (*Аграрна реформа и колонизација у Бачкој*, Нови Сад, 1968; *Аграрна реформа и колонизација у*

У том смислу су већ савременици, а касније и историчари, уочавали да аграрна реформа има више аспеката, који се могу груписати као социјални, економски, политички и национални,[2] од којих је сваки био легитимисан одређеним корпусом идеолошких претпоставки. У овом раду биће посвећена пажња националном аспекту ширих идеолошких основа на којима су аграрна реформа и колонизација почивале.

Национални аспект аграрне реформе и колонизације најбоље се уочава у контексту два задатка која је требало испуни-

Банату, Нови Сад, 1972; *Аграрна реформа и колонизација у Срему*, Нови Сад, 1975), док је одређен број студија које се односе на читав простор некадашње Југославије груписан и у књизи истог аутора *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995. Када је реч о простору Косова, овом проблематиком се бавио М. Обрадовић, у књизи *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Priština, 1981. У новије време о истом простору писао је и Александар Павловић, у више чланака, као и у монографији *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918–1941. године*, Лепосавић, Краљево, 2011. Простором некадашње Јужне Србије (углавном данашња Македонија и Косово) бавио се Владан Јовановић у монографији *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, Beograd, 2002. Своја истраживања Јовановић је проширио у студији *Вардарска бановина 1929–1941,* Београд, 2011. Недавно објављена књига Момчила Исића, *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукосављевић 1881–1960*, Београд, 2012. садржи такође важне податке који се односе на проблем аграрне реформе и колонизације на простору Македоније, где је Вукосављевић службовао као чиновник Министарства за аграрну реформу. Исић се овим проблемом бавио и у студији *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књига прва, том први, Београд, 2000, стр. 55–60. Колонизацију Македоније проучавао је и Александар Апостолов у књизи *Колонизацијата на Македонија во стара Југославија*, Скопје, 1966, а у новије време Вера Весковик-Вангели, *Аграрната реформа и колонизацијата во Македонија 1944–1953*, документи, ИНИ, Скопје 1997. Корисни подаци када је реч о националним мањинама у контексту аграрне реформе и колонизације могу се пронаћи у студији Зорана Јањетовића, *Deca careva – pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005. Када је реч о простору Хрватске, веома је важна студија: Zdenka Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918–1941*, Zagreb, 1997. Простор данашње Словеније обрађен је у прегледном чланку: Olga Janša, „Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama", *Zgodovinski časopis*, 18/1964, str. 173–189, док је исти проблем у Босни и Херцеговини истражен у књизи: Edin Mutapčić, *Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo*, 1918–1941, Gradačac, 2007. Уопште, број студија и чланака о овој теми посебно се повећао у последњој деценији, али се у релативно малом броју радова исцрпније писало о идеолошким аспектима аграрне реформе и колонизације. На ту белину у историографији указао је својевремено и Никола Гаћеша, када је истакао да „аграрна политика *увек има доктринарну основу* (подв. С. М.), чији је садржај у крајњој линији одређен политичким односима у једном друштву. Међутим, ова особена проблематика нашег скорашњег привредног развитка остала је до данас научно непроучена." Н. Гаћеша, „Аграрна политика прве и друге Југославије", *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995, стр. 111. Аутор овог прилога бавио се идеолошким аспектима аграрне реформе и колонизације у чланку: С. Милошевић, „Аграрно питање – 'свето питање': идеолошки оквир међуратне аграрне реформе у Југославији", *Токови историје* 1–2/2008, Београд, 2009, стр. 149–171. На национални аспект аграрне реформе и колонизације указивали су, разуме се, бројни аутори, али се до сада нико није исцрпно бавио идеолошким садржајем тог сегмента процеса о којем је реч.

2 Т. Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, Београд, 1938, стр. 35.

ти према очекивањима ондашњих државних власти: требало је, наиме, да се 1) артикулише још један канал који би водио ка стварању јединственог југословенског идентитета и 2) допринесе јачању југословенског (српског, хрватског и словеначког) националног корпуса у крајевима у којима је постојао значајан број представника других етничких заједница.

У контексту првог задатка, треба најпре уочити да је сама идеја народног јединства била једна од идеја водиља настанка Краљевине СХС и да је било неопходно изналазити начине превазилажења унутрашњих разлика унутар „троименог народа", укључујући ту и разлике у мноштву привредних аспеката, од којих је шароликост аграрних структура била једна од најуочљивијих. У контексту другог задатка (намере да се ојача „домаћи елемент" у крајевима са значајним па и доминантним уделом етничких мањина) посебан значај препознат је у колонизацији.

Ипак, упркос бројним студијама аграрне реформе и колонизације, недвосмислено поузданих података о етничкој структури колониста и локалних аграрних интересената који су добили земљу на простору *целе некадашње Југославије* још увек нема (иако су њихов број, распоред, па у значајном делу и етничка припадност познати). Остављајући зато питање етничке структуре по страни, у овом раду биће истражене *идеолошке* поставке које се тичу националног аспекта аграрне реформе и колонизације.

Коначно, када је реч о хронолошком оквиру рада, он је превасходно условљен двема околностима, у основи конвенционалним и опредељеним према „спољашњим критеријумима". Прво, реч је о периоду у којем је написано и објављено највише радова о аграрној реформи и колонизацији, несразмерно у поређењу са читавим наредним периодом. Другим речима, тема је била веома актуелна, док у каснијем периоду, иако никада не престаје да буде у видокругу државне политике и јавности, интерес за њу видно слаби. Друго, реч је о, у погледу периодизације историје међуратне Југославије, заокруженој целини која се везује за деловање Привременог народног представништва, у којем је тема аграрне реформе и колонизације била веома живо расправљана.

Аграрна реформа и народно јединство

Чин уједињења југословенских народа 1. децембра 1918. године био је тек први, формални корак у конституисању заједничке државе Јужних Словена. Будући да је „троимени народ" живео разуђен „у више држава, а у самој Аустро-Угарској издељен,

не на три племенска имена, него на једанаест покрајинских управа и тринаест законодавстава",[3] како се истиче у Крфској декларацији, консолидација такве државе била је неопходна. Тој консолидацији свакако је требало да послужи и уједначавање аграрних односа на читавој државној територији, која је била, према једној сликовитој оцени, „музеј аграрних структура".[4] Прокламовани идеал „народног јединства" требало је остваривати, сматрале су тадашње елите, и дубинским захватима у свим аспектима живота нове државе.

У том смислу, и аграрна реформа посматрана је и спровођена у оптици ове наткриљујуће идеологије народног јединства.[5] Веровало се, како је истакао у свом првом обраћању посланицима у Привременом народном представништву новоизабрани председник тог тела Драгољуб Павловић, да ће демократија „која не зна за хегемонију народа и племена, која не зна за социјално и политичко ропство ... *изгладити разлике* (подв. С. М.), које је дуга прошлост и хетерогена култура оставила међу нама. Она ће цементирати сва три племана у један народ, кога сада очекује једна иста судбина у добру и злу".[6]

Дорин Варенер је пре неколико деценија, бавећи се сложеном структуром аграрних односа у Краљевини СХС, писала да је „постојање тих разлика, пре него идеологија проузроковало потребу за реформом",[7] али не треба сасвим занемарити ни идеолошки аспект. Он открива вредносне оријентације друштва, нарочито у околностима када је постигнут веома широк друштвени консензус око неког питања, као што је то био случај са аграрном реформом у Краљевини СХС/Југославији.[8]

Свакако не без конкретних и непосредних разлога (немири међу сељаштвом),[9] аграрно питање отворено је већ у Привременом народном представништву, провизорном представничком телу Краљевине СХС, на самом почетку његовог рада. Било је

3 Krfska deklaracija, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, B. Petranović, M. Zečević, Beograd, 1987.

4 D. Warriner, „Urban Thinkers and Paesant Policy in Yugoslavia, 1918–1959", *The Slavonic and East European Review*, 38/1959, str. 60.

5 „Реч је о истовременом конституисању слободног сељачког власништва и коначном ослобођењу од стране власти, уједињењу и образовању заједничке државе. Коинциденција, према нашем мишљењу није случајна. Компатибилност једног економско-социјалног и другог државноправног и политичког процеса односно збивања је очигледна." Видети: Н. Гаћеша, „Улога аграрног фактора у стварању Југословенске државе 1918", *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995, стр. 107.

6 *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 1. март 1919.

7 D. Warriner, *n. d.*, str. 60.

8 Видети: С. Милошевић, „Идентитетски вредносни консензус: Краљевина Југославија као 'сељачка држава'", *Синтезис*, 1/2009, Београд, 2009, стр. 15–28.

9 Н. Гаћеша, „Аграрна реформа у Старом Бечеју 1919–1941", *Истраживања*, 19/2008, Нови Сад, 2008, стр. 30–31.

то питање о којем се начелна сагласност (наиме, да је реформа неопходна) представника свих „племена" и политичких партија у почетку лако успоставила, са неким разликама у избору метода његовог решавања. Регент је у престоној беседи, на заседању Привременог народног представништва, 16. марта 1919. године изјавио да „посебице" истиче „хитност потребе да се земљорадник, после хиљаду година тешког живовања, ослободи веза које га још чине зависним од власника земље..."[10] Када се има у виду да су ти власници били углавном странци, и то представници народа против чијих се држава недавно ратовало, о чему ће бити речи нешто касније, постаје јасно да је питање имало и национални значај.

У ритму којем је интонацију дао регент у овој престоној беседи, већ је наредног дана пристигла прва интерпелација министру за социјалну политику Витомиру Корађу, тада још увек задуженом и за аграрну реформу. Интерпелацију је упутила група посланика из западних делова Краљевине, и у њој се истиче да су се сељаци из жупанија загребачке, модрушко-ријечке, личко-крбавске и вараждинске масовно исељавали у Америку будући да је „међу сељачким свијетом највећа биједа" јер „сељак није имао довољно земље да исхрани себе и своју породицу..." Зато је „наш ... сељачки народ поздравио с највећом ентузијазмом стварање младе државе на основу народнога јединства ... јер је био увјерен да ће се избавити из невоље љуте, из ропства и да ће постати на својој земљи слободан господар". [11]

У сличном маниру, о томе је са снажним патосом писао и Јурај Деметровић, иначе члан Демократске странке, 1920. године, у брошури[12] која је већ једним својим поднасловом (*Народно јединство, ослобођење и аграрна реформа*) повезала национални унитаризам са аграрним питањем. Срби, Хрвати и Словенци, „или једним именом Југословени, јесу један народ" и они ће, писао је Деметровић, „сложни и уједињени постати своји господари у својој слободној народној југословенској држави, гдје ће земљу посједовати само онај, тко ју и обрађује... А грофови, баруни, великаши, властелини, каптолаши? Ти су сад незадовољни, јер је *побједа народног јединства значила побједу демократије и аграрну реформу*"[13] (подв. С. М.).

Поред тога, и у страначком програму објављеном 1920. године Демократска странка је назначила да „сматра... извршење аграрне реформе и дефинитивно регулисање аграрних односа као битан део националног програма ослобођења и

10 *Стенографске белешке...*, 16. март 1919.
11 *Исто*, 17. март 1919.
12 J. Demetrović, *Agrarna reforma i demoktarska stranka,* Zagreb, 1920.
13 *Исто*, стр. 9–10.

уједињења".[14] И М. Влајинац је писао у *СКГ* да не може никог зачудити чињеница да је „решење питања о аграрној реформи истакнуто непосредно са самим ослобођењем појединих покрајина и, по том, прихваћено тако рећи као саставни део питања о самом уједињењу..."[15]

Узношење Србије и њеног модела решења аграрног питања у светлу идеологије народног јединства

Када је реч о проналажењу начина за извођење аграрне реформе, он је био историјски одређен неколиким чиниоцима, који су дали предност моделу интервенције у аграрним односима који би у читавој држави успоставио онакав систем какав је постојао у прекумановској Србији. Штавише, према члану 21 Претходних одредби, простор прекумановске Србије био је изузет од аграрне реформе.[16] Корени идеолошких образаца у складу са којима је вршена аграрна реформа у Краљевини СХС налазе се у ликвидацији феудалних односа у Кнежевини Србији 1833. и пуном преузимању власништва над земљом од стране сељака 1839. године.[17] Тада је у Србији настао слободни ситни сељачки посед, касније узношен као идеал и узор који треба подражавати. Његово опстајање држава је подстицала, а постојало је и уверење да такво социјално уређење на селу има значај који прелази организациону, економску раван и добија идентитетски смисао. О Србији као рају за сиромашног сељака писали су и страни аутори.[18] Уопште, о ситном сељачком поседу „много се говорило и писало, најчешће да би се истакло како је посједовна структура Србије идеал коме би требало да теже остале југословенске земље, или да се покаже како је ситни и средњи сељачки посјед у стању да пркоси законима капиталистичке привреде".[19] И страна дипломатија је уочила такву тенденцију у новој држави, па је француски војни аташе писао у извештају свом министарству спољних послова да је Србија као права „сељачка демократија, на неки начин држава-специјалиста за аграрну реформу".[20]

14 *Nacrt programa Demokratske Stranke*, Novi Sad, 1920, str. 10.

15 М. Влајинац, „Аграрна реформа: општи поглед", *СКГ*, 1/1920, Београд, 1920, стр. 596.

16 „Претходне одредбе за припрему аграрне реформе", у: Б. Лекић (ур.), *Аграрна реформа и колонизација у Југославији, 1918–1941*, Београд, 2002, стр. 223–225.

17 О томе видети: М. Жанин-Чалић, *Социјална историја Србије*, Београд, 2003, стр. 38–39.

18 H. Vivian, *Servia: The Poor Man's Paradise*, London, 1897.

19 M. Erić, *n. d.,* str. 123.

20 *La Royaume S. H. S. en 1920. Etude Economique. Agriculture et elevage*. (Ministère des affaires étrangères et européennes, Direction des Archives, Correspondence économique et comercialle, Serie Z, Carton 759, Dossier 1, p. 15)

У самој ствари, ситуација је била слична као и са осталим правним питањима, у којима је предност давана оним решењима која су била на снази у Србији. Током стогодишње борбе за ослобођење и уједињење, Србија је стекла велике симпатије јужнословенских народа са простора Двојне монархије. Тај углед који је стекла искоришћен је у фази конституисања југословенске државе за проширивање установа из Србије на читав простор Југославије, уз сарадњу са појединим политичким људима и странкама из тих области. Истицање извора тих установа, Србије, било је део политичког програма који је проистицао из њене улоге у уједињењу. Штавише, манифестације схватања Југославије као проширене Србије биле су, нарочито у ширим круговима, у мањој или већој мери јавне, непосредне, а понекад и веома индискретне.[21] То уверење о новој држави као проширеној Србији, у афирмативном или неутралном смислу, среће се, ипак, пре свега (иако не једино) код представника политичке и интелектуалне јавности у Србији, односно код Срба из других крајева. Код представника осталих „племена" оно је наилазило на мањи или већи отпор, али понекад и на својеврсну посредну подршку.

Са друге стране, општа глорификација Србије као ослободитеља, ујединитеља, Пијемонта Јужних Словена, није била ништа мања код појединих представника других народа. Тако је, на пример, Анте Тресић Павичић у Народном представништву говорио о томе како је Србија „Христ човечанства, који је, не након три дана, него након три године ускрснуо, дигнувши са собом у усхит ускрснућа и своје сестре Хрватску и Словенију, та

21 У том смислу нарочито је карактеристично иступање народног посланика из радикалског клуба Димитрија Попадића. У његовим говорима углавном се препознаје један од грубљих облика манифестације схватања Југославије као проширене Србије. Критикујући посланике који су користили појам Југославија, Попадић је протестовао са скупштинске говорнице тврдећи да многи „говоре за некакву Југославију... Не говоре о Србији, коју је створио српски сељак и дао нам право да овако лепо декламујемо"; помињао је „најшире масе нашег народа који су створили велику Србију"; критиковао оне који „нигде и не помињу Србију, као да је она мртва". „Ја сам, господо, прави Шумадинац, од пете до главе", а „Србијанац сељак не зна за Југославију него само за велику Србију". Видети: *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 27. мај 1920. (Стојан Протић је иступио пртив оваквих Попадићевих скупштинских говора.) Исти посланик је 2. јула 1920. истакао да „српски сељак својом крвљу проширује Србију". Видети: *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 2. јул 1920. И неки други политички људи слично су размишљали: Србија је „изашла из титанских борба силно повећана", писао је М. Јакшић. Видети: М. Јакшић, *Аграрна реформа*, В. Кикинда, 1920, стр. 7. Посебно је интересантан текст који је објављен у Ђоровићевој књизи *Велика Србија – уједињење*, Београд, 1990, стр. 87. Ту су објављене речи регента Александра из 1916. у којима он помиње борбу „да Србију створимо великом, те да обухвати све Србе и Југословене, да је учинимо силном и моћном Југославијом..." У многим радовима и јавним наступима у Народном представништву се говори о „новим крајевима", о „присаједињеним крајевима", о „проширеној отаџбини" и сл.

Србија потресавши проломом на Моглени четири читава царства и стресавши са света мору феудалнога барбарства, и сломивши над собом надгробну плочу, затрпала је све унаоколо својим рушевинама... Ја се бојим, да и ми, који дођосмо из аустријског сужањства, не заразимо и оне, који овде бејаху здрави. Ја видим, на своју жалост, да највише тужби долази из Хрватске, и питам, који то може бити узрок, да се толико туже. Српска крв је залила наше хрватско државно право, она је учинила, да опет процвате; она нам је дала потпуну самосталност, потпуну слободу и избавила нас од аустријског и мађарског јарма... Она нам је дала часно мјесто у имену државном. Она нам је дала часно мјесто у грбу државном. (Глас: Одрекла се и свога имена!). Шта можемо више да тражимо; шта нам могу српска браћа више дати, но што су нам дала?"[22] Јосип Смодлака је говорећи о Србији истакао да „без наше Србије, без дивног србијанског сељака, који је за слободу дао све, што је имао најлепше и најдраже на свету, не би било југословенске државе и зато овој Србији каква јесте, иде наша хвала... и наша љубав неограничена и зато треба да се натјечемо, да је што више сви волимо, да се њој одужимо. Али колико год да је будемо миловали, не ћемо је моћи више љубити, него што она љуби браћу и сестре своје, јер је у њој ипак срце највеће, оно широко словенско срце, које ће на узврат братској љубави показати најнежнију пажњу напрама сваке оправдане жеље брата свога. (Узвици: Живео!)"[23] За Србе у Србији Иво Гризогоно каже да су „срећни били, па могли у слободи, да даду јаког маха своме срцу, у овој слободи, коју ми тек од јучер уживамо".[24]

И за Србе „пречане" Србија је била идеал коме се тежило. Радикалски посланик из Босне Свињарев је добацио Јаши Продановићу, који је истицао предности републике: „Ви сте се већ наситили слобода, а ми који смо ослобођени хоћемо да имамо Краља".[25] Никола Стојановић је истицао да „Карађорђева Србија, национално широка и сељачки свесна, може да буде један пример за имитовање..."[26] Са скупштинске говорнице чуле су се похвалне речи нарочито о Шумадији, у којој се јунаци „састају, да створе нашу слободу".[27] Примери оваквих и сличних величања Србије су небројени, при чему је посебно место резервисано за Шумадију, њен сељачки демократизам, па је један од редовних сарадника *Нове Европе*, Рајко Ђермановић, писао, нешто касније,

22 *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 27. август 1919.

23 *Исто*, 9. март 1920.

24 *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 22. март 1919.

25 *Исто*, 9. март 1920.

26 Н. Стојановић, *Сељачка демократија*, Сарајево, 1920, стр. 23.

27 *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 20. јун 1919.

да се „нарочите особине Шумадинства морају ... унијети и у Југословенство, мора се ово пошумадинити".[28]

Парадигма за Србију је идеја сељачког слободног „огњишта". Председник Привременог народног представништва Драгољуб Павловић је истакао: „То слободно огњиште имало је привлачну снагу на наше сународнике ван његових граница" и било је њихова „звезда водиља".[29]

Редовно се истицало да је у Србији одувек постојала јака свест о њеној посебној улози у процесу уједињења и ослобођења, као и свим пратећим пословима организовања заједничке државе, а то је редовно довођено у везу са њеним економским уређењем. Радикалска *Самоуправа* је писала да „Краљевина Србија, никла из два устанка под Карађорђем и Милошем, није представљала слободну земљу само са политичкога гледишта. Она је у исто време била и остала пример слободне земље и у економском погледу. Хоћемо овим нарочито да истакнемо, како је са протеривањем турске владавине... извршено и економско ослобођење шумадијског сељака... Српски сељак у Шумадији постао је слободан власник и господар имања..."[30] У истом смислу карактеристично је и писање овог листа 21. јануара 1920. године: „Ми смо у *Самоуправи* нарочито били ти, што смо нагласили у нашој јавности, да је снага, коју је показао народ у Србији у току борбе за народно слободу и уједињење, потицала колико из демократских установа Краљевине Србије, толико и из околности, што је сељак у Србији такође *економски био слободан*" (подв. С. М.). У истом броју се наглашава да је Радикална странка од својих почетака истакла „сељака као главнога чиниоца у држави, чије благостање и срећа значе уједно напредну и цветну државу".[31] Ослобађање је „историјска мисија Србије", поручивано је са страница главног радикалског гласила,[32] а у сличном тону писала је и *Демократија*: „Срби су били носиоци барјака на коме је стајало написано 'земља и слобода' за сиромахе..." [33]

У иначе хладној, статистички прецизној публикацији Љубе Радића о аграрним односима, такође није било могуће избећи занос ослобођења које је дошло из Србије: „Србија и код нас *у својим најновијим крајевима* (подв. С. М.), иза ослобођења народа, које нас је учинило људима, наставља ону своју благословљену мисију ослобођења тежака путем ослобођења земље".[34]

---

28 Рајко Ђермановић, „Србијанштина и Југословенство", *Нова Европа*, XVI–8/1927, Загреб, 1927, стр. 249.

29 *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 13. март 1919.

30 *Самоуправа*, 3. август 1919.

31 *Исто*, 21. јануар 1920.

32 *Исто*, 4. 9. 1919.

33 *Демократија*, 17. 10. 1919.

34 Lj. Radić, *Prvi koraci ka agrarnoj reformi*, Spljet, 1919, str. 25.

Јурај Дематровић, такође у сличном тону, најпре наводи како је „српски сељак и вођа српских сељака у Шумадији" задао „смртни ударац турском пашовању", а онда је тај исти „српски сељак" ослобађао редом све делове јединственог народа, док се на крају није дошло до заједничке државе. Ослободивши се најпре турске власти, „народ је између себе раздијелио земљу, коју су му некад с оружјем и на силу отели... И од тада нема више у Србији властелина и велепосједника, него је Србија земља слободних сељака, грађана и радника".[35]

За ову своју улогу ослободиоца и ујединитеља Србија треба да захвали ситнопоседничком карактеру њеног аграра. Тако је и Витомир Корић истицао да и Србија има неке аграрне проблеме, али будући да нема никаквих кметских и кметству сличних односа, као ни великих поседа, „у том погледу она је далеко измакла пред свим југословенским земљама. Србија је једна малопоседничка земља, једна чиста сељачка демократија". Своју улогу ослободиоца и ујединитеља Србија је, како се веровало, одиграла баш зато што у њој није било велепоседника, племства ни феудалне цркве.[36] И један други вођа социјалдемократа, Драгиша Лапчевић, истицао је да Србија не би смела да задржава ни тренутка феудалне односе у јужним крајевима које је ослободила, не само с обзиром на обавезу коју је примила на себе 1912/13. године већ и из пијетета према својој револуционарној прошлости.[37]

Разуме се, није се могла пропустити прилика да се истакну сопствене, страначке заслуге за такво стање које је Србију тако високо издигло изнад осталих области у региону. Тако је радикалска *Самоуправа* писала да за ту чињеницу што је Србија „постала узор слободе на Балкану и да се може убројати међу најмодерније европске демократске државе, има се једино заблагодарити радикалној странци..."[38] Иначе, Радикална странка је у овом периоду нарочито морала да истиче своје заслуге из прошлости пред оптужбама за реакционарно држање поводом аграрне реформе.[39]

Још један елемент важан је у погледу саморазумљиве свеопште прихватљивости аграрних односа који су владали у Србији: ти аграрни односи су били аутохтони. Другим речима, док је Србија представљала земљу „где је равномерном поделом условљен и државни и друштвени демократизам", дотле је „у новим покрајинама неравномерна подела земље била (је) везана за туђински облик владавине и баш зато мора да се збрише".[40]

35 J. Demetrović, *Agrarna reforma i demoktarska stranka,* Zagreb, 1920, str. 7.

36 В. Корић, *Чија је земља у Југославији?*, Београд, 1920, стр. 34.

37 Д. Лапчевић, *О аграрном проблему*, Сарајево, 1920, стр. 11.

38 *Самоуправа*, 21. 1. 1920.

39 T. Milenković, *Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1918–1929)*, Beograd, 1970.

40 *Демократија*, 7. јун 1919.

Постојећи својински односи изван Србије, укључујући и велепоседе, посматрани су као „туђим насиљем наметнута неправедна и неекономска подела земљишта".[41] Тај аргумент – туђинско порекло својинских односа – имао је изванредно важну улогу и у истицању аутохтоне природе аграрних односа у Србији и у питању унутрашње колонизације, која је, како је недвосмислено истицано, требало да исправи последице насељавања „туђинског елемента" међу „словенски живаљ".

У складу са свим претходно реченим, сасвим је разумљиво оно што је сугерисано као решење. Први светски рат је, према схватању великог дела српске (и не само српске) елите био довршетак борбе која је почела 1912. године. Још је те, 1912. у прогласу краља Петра Првог истакнуто да ће српска војска крајевима које ослобађа од османске власти свим становницима тих области, без обзира на верску и националну припадност, донети „слободу, братство и једнакост... Наша ће Србија и тамо донијети жељени мир и напредак, као што је то донијела окрузима ослобођеним 1877./8. године", истицало се у краљевој прокламацији пред почетак балканских ратова, на коју је противнике радикалне аграрне реформе 1920. упозоравао Драгиша Лапчевић.[42]

Сви наведени ставови припремали су оно решење које је најавио и регент у Привременом народном представништву. Регент је, наиме, у већ помињаној Престоној беседи, марта 1919. године, први истакао да „исто као што је слободни и привредни самостални сељак у Краљевини Србији, овако примерено развио своју друштвену, војничку и моралну снагу, тако и његов брат широм целога Краљевства нека постане у својој срећи непоколебљив темељ... А у истом смислу потребно је да се досадашњи плодови унутрашњег државног развоја, који су Србији стекли заслужени глас у целом нашем народу, што пре пресаде и на осталу државну област..." [43]

У предлогу адресе Народно представништво је одговорило регенту 21. марта 1919. године: Србија је „ударила и темеље праведном уређењу не само политичких, него и економских и друштвених одношаја народа. Та велика мисао народне слободе и друштвене једнакости учинила је највише да се цео наш народ једнодушно окупио око тога чврстог стожера наше слободе..."[44]

Као подразумевајућа чињеница узимано је, дакле, то да је у самој Србији аграрно питање решено на најбољи могући начин, тако да је оно заправо питање покрајина које су „придружене" па отуда оно и треба да се реши тако „да се економско стање

41 *Исто*, 12. мај 1919.

42 Нав. према: Д. Лапчевић, *О аграрном проблему*, Сарајево, 1920, стр. 8.

43 *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 16. март 1919.

44 *Исто*, 21. март 1919.

осталих покрајина изједначи са нашим економским системом"[45] (економским системом у Србији – прим. С. М.). А прилике у тим „покрајинама", у поређењу са Србијом су, као остаци туђинске владавине, „управо грозне".[46]

И према Славку Шећерову постоје два могућа решења изједначавања аграрних односа: „хоће ли се ићи трагом сељачке демократске Србије или нових покрајина". Шећеров препоручује да се следи модел Србије и упозорава да, уколико се то не догоди, „предстоји нам опасност да ће велики посед, иза кога стоји велики капитал, бацити своје канџе и на Србију... Надам се, ипак, да ће сељачки демократизам Србије надвладати и да ће се исти сложити и стопити с аграрним тежњама широких народних слојева у новим покрајинама..."[47]

На страни реформатора, тврдило се, стоји и правда и модерност и, што је за идеологију у једној модерној епохи веома важно да докаже – сама наука:[48] „За аграрну реформу, дакле, не говоре само виши *обзири наше државе, који траже изједначење између економског стања у Србији и нових делова наше државе* (подв. С. М.), не само обзири социјалне правде и изједначење друштвених разлика у новим покрајинама, него сами разлози економске науке".[49] Славко Шећеров је наглашавао: „Пред очима треба да нам лебде аграрне прилике у Србији... То је најбољи путоказ шта треба чинити и у осталим крајевима наше нове државе".[50] Уосталом, био је изричит Никола Стојановић, Србија је Пијемонт, а „Пијемонт даје, хоћеш, нећеш, ток целој управи".[51]

Идеализована слика српског економског поретка на селу није уважавала неке елементе реалности, који су представљали битна ограничења економског развитка села у смислу капиталистичких својинских и уопште друштвених односа, који су једно од мерила модернизације. У том смислу, нарочито је била спорна теза о сељаку који је „свој на своме". Упркос глорификацији слободног ситног сељачког поседа, чији је сељак власник, стоји Закон о експропријацији из 1875. који је грубо релативизовао власничка права, која су тек законима 1895. и 1906. ојачала. Поред тога, истрајавање на задружном моделу уређења сеоских домаћинстава такође је представљало баријеру у превазилажењу

45 *Исто*, 24. март 1919.

46 I. Malinar, N. Smoljanović, *Agrarna reforma i razdioba veleposjeda*, Vukovar, 1919, str. 9.

47 С. Шећеров, „Образложење аграрне реформе са погледом на велике поседе", *Из наше аграрне политике*, Београд, 1925, стр. 12–13. (Видети: исти, „Образложење аграрне реформе са погледом на велике поседе", *Архив за правне и друштвене науке* 18/1920, Београд, 1920, стр. 138–141, 239–244, 305–312)

48 О томе видети: С. Милошевић, „Аграрно питање – свето питање", стр. 168.

49 С. Шећеров, *Из наше аграрне политике*, Београд, 1925, стр. 5–6.

50 С. Шећеров, „Образложење аграрне реформе са погледом на велике поседе", *Архив за правне и друштвене науке*, 18 /1920, Београд, 1920, стр. 138– 141, 239–244, 305–312.

51 Никола Стојановић, *Сељачка демократија*, Сарајево, 1920, стр. 4.

патријархалних оквира и конституисању модерног концепта земљишне својине. До 1900. године, и поред процеса распадања задруге, одржало се у Србији 26.677 задруга са 11 до 15 чланова, 5.610 задруга са 16 до 20 чланова и 1.941 задруга са више од 20 чланова. Процењује се да је на прелазу из 19. у 20. век у Србији око једне петине домаћинстава могло да се сматра задругом.[52]

Ако је заједничко власништво над земљом условљавало опстајање предмодерних форми овог власништва, онда је распадање задруга на инокосна домаћинства стварало друге проблеме. Наиме, када се погледају величина поседа и демографски притисак на земљу, чињеница да је у Србији доминирао ситни сељачки посед (према подацима из 1905. године до 2 ха око 27%, од 2 до 5 ха око 38%, док је посед преко 50 ха имало само око 0,3% становништва),[53] као и чињеница да је услед демографског раста, праћеног недовољним порастом обрадиве земље, постала акутна појава аграрне „пренасељености"[54] – говоре довољно о томе да је Србија била далеко од идеализоване слике која је о њој ширена.

Таква социјално-економска конјуктура диктирала је и сразмерно мали проценат тржишних вишкова, који су често обезбеђивани одрицањем. Према једној анкети из 1910–1912, која је спроведена на узорку од 324 села различитог типа у дванаест округа, добијени су следећи резултати: притежаоци имања мањих од једног хектара за сопствене потребе трошили су 89% произведених добара, власници имања од једног до пет хектара 80–81%, а власници имања са пет до тридесет хектара 74–79%. Године 1904. од укупне површине Србије, под разним пољопривредним културама и ливадама налазило се 35,49% површине, 60–70% земље налазио се у државној, општинској или колективној својини.[55] Дакле, та „уобичајена и релативно распрострањена схватања да су аграрнопоседовни односи уочи Првог светског рата у Србији били идеални и успешно супротстављени законима капитализма нису била у складу са реалним стањем и односима" већ и због тога што се „1/3 сељачких домаћинстава није могла бавити земљорадњом властитим средствима".[56] Поред тога, „пољопривреда Србије одликовала се тиме што је имала толико слабу концентрацију земље у рукама приватних посједника да су се у пракси појмови посјед, газдинство и домаћинство најчешће стапали и представљали разне називе за исту садржину".[57] У суштини, толико глорификовани ситни посед је био једна од кључ-

52 R. Trouton, *Peasant Renaisance in Yugoslavia 1900–1950*, London, 1952, str. 73 (нав. према: М. Ж. Чалић, *Социјална историја*, стр. 54)

53 М. Исић, *Сељаштво*, стр.18.

54 О томе видети: М. Ж.Чалић, *Социјална историја*, стр. 76–86.

55 M. Erić, *n. d.*, str. 124–125.

56 Н. Гаћеша, „Улога аграрног фактора у стварању Југословенске државе 1918", *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995, стр. 106, 107.

57 M. Erić, *n. d.*, str. 123.

них препрека за модернизацију српског друштва.[58] Упркос свим овим и многим другим показатељима, идеолошко глорификовање Србије као земље „за имитовање" у решавању аграрног питања било је веома распрострањено, па је позив за „шумадинизацију" читаве Југославије дуго остао снажан идеолошки поклич.[59]

Колонизација као средство „етничког инжењеринга"

Питање које је било нарочито значајно у националном аспекту идеолошких основа аграрне реформе било је питање колонизације. „Аграрна реформа и унутрашња колонизација органски су везане", сматрао је М. Зебић.[60] Потреба за унутрашњом колонизацијом углавном је објашњавана, као и аграрна реформа – социјално-економским, али и посебно националним мотивима.

Колонизација је фаворизовала „национално свесне елементе", а при томе је ограничавала својинска права колониста, како се они не би исељавали и продавали земљу. Тако, на пример, и некадашње чифчије нису добиле земљу непосредно у власништво, већ су добиле „право на неограничену употребу" поседа који су до тада уживали.[61] Разуме се да је то негативно утицало на формирање појмова у вези са приватном својином над земљиштем, што је, са друге стране, управо био разлог глорификовања Србије и уређења аграрних односа у њој. Чак је, према предлогу Јоце Лалошевића, насеобине колониста држава требало да надзире „рецимо 50 година".[62] Осим тога, приликом поделе земље у Македонији, у једном документу се истицало да колонистима обавезно треба дати више и то боље земље, уместо да се она дели локалном становништву. Такав став оправдаван је тиме да „не би било опортуно са националне тачке гледишта све Мађедонце са земљом задовољити јер онда за друге колонисте не би много остало, често и ништа, а треба их ради брзог асимиловања мешати са национално свесним елементом из других крајева. Треба давати и њима, али мањем броју у њиховим а више у другим крајевима."[63] Македонији је уопште била посвећивана по-

58 О томе видети: M. Isić, „Sitnoposedništvo kao kočnica ekonomske modernizacije Srbije u prvoj polovini XX veka", *Srbija u modernizacijskim procesina XX veka*, ur. L. Perović, Beograd, 1994, str. 101–111.

59 О томе видети: С. Милошевић, „'Ја теби певам, сељаче, и кличем' – сарадници *Нове Европе* о селу и сељаштву", *Нова Европа*, М. Недић, В. Матовић (ур.), Београд, 2010, стр. 171–207.

60 М. Зебић, „Унутрашња колонизација у вези аграрне реформе", *Алманах Удружења правника Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1920, стр. 297.

61 N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 1958, str. 30, 31.

62 Ј. Лалошевић, *н. д.*, стр. 25.

63 АЈ – Збирка В. И. Марамбоа (335) – 19 – 18 – лист 679. (Реч је о примедбама на један списак предлога који је садржао и сугестију да се у Македонији

себна пажња, па је и Арчибалд Рајс, као изасланик Министарства унутрашњих послова, обишао делове Македоније 1921. године и у свом извештају писао: „У целој Македонији колонизирање чисто српским живљем играће врло велику улогу у дефинитивном национализовању Македонаца, па били они Бугараши, Турци или Арнаути. У даљини од 50 км са обе стране Вардара требало би населити Србима православне вере. У почетку би требало поставити Црногорце и наоружати их. Истина не би радили ништа, али би били отпорни. Одржали би се и створили би језгро нових села одакле би се ширио српски дух."[64] У том смислу Рајс је посебно истицао важност школе која је „најбоље средство да затуцане Македонце, чак и оне побугарене, учини добрим Србима" и у том смислу је саветовао да се шаљу само српски учитељи: „изберите учитеље од Срба из Србије, Босне и Херцеговине и тд., који су се већ борили пре рата за народну ствар. Немојте слати Хрвате, Словенце или Далматинце, који не познају Македонце".[65]

Планирана унутрашња померања становништва требало је, у ствари, да истовремено на различите начине споје у једно и социјално-економски и национални моменат: да сиромашни добију земљу, да обезбеде насељавање пустих крајева, да подигну економски ниво заосталијих области, да спрече исељавање у иностранство, да населе „наш елемент" у крајеве са знатним бројем припадника мањина. У разговору за *Српско коло*, Светозар Прибићевић је изјавио да нема аграрне реформе без колонизације,[66] чиме је врло јасно истакао њен значај.

Један од главних аргумената у прилог извођењу аграрне реформе био је тај да су затечену аграрни односи резултат вековне туђинске владавине, а то не може бити одрживо у ослобођеној земљи. Поред тога, исељавање домаћег становништва такође треба зауставити тако што би се обезбедила егзистенција потенцијалним емигрантима. Народни посланик Јанко Шимрак говорио је у Народном представништву да он потиче из краја из којег се трећина становништва „трбухом за крухом" иселила у Америку,[67] „ту нашу чемерику". Због тога је, како би се спречило исеља-

земља више даје староседеоцима. Датум настанка и аутор извора нису познати и документ је у лошем стању, али је извесно да се ради о неком владином службенику, можда чак и министру и да је документ настао пре средине 20-их година.)

64 AJ, 335–19–18, лист 665, Извештај Арчибалда Рајса са пута по Македонији сачињен 30. 9. 1921. године.

65 *Исто*, лист 651.

66 *Српско коло*, 6. новембра 1919.

67 О броју и мотивима исељавања у Америку пре настанка Краљевине СХС, као и после њеног формирања видети: A. Miletić, *Journey under Surveillance. The Oversees Emigration Policy of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in Global Context*, *1918–1941*, Belgrade, 2009; V. Đikanović, *Iseljavanje u Sjedinjene Američke Države. Jugoslovensko iskustvo 1918–1941*, Beograd, 2012, posebno str. 41–58 и 193–243.

вање, „једно од најважнијих питања питање о колонизацији". Национални мотиви ту су често долазили до изражаја: „Док је наш народ на стотине хиљада морао да бежи у Америку, дотле су његови непријатељи Мађари и Њемци на стотине хиљада долазили овамо, нашу земљу заузимали и у многим крајевима постали господари". Због тога, плановима о репатријацији становништва треба посветити велику пажњу, јер ће убрзо „из Америке похрлити у слободну домовину тисуће наших сељака и они морају добити земље..."[68]

Радикална странка нарочито је инсистирала на колонизацији. „Ово давање земље... треба да буде везано с унутрашњом колонизацијом у првом реду и по првом месту онамо, где је то за појачање нашег народног елемента нарочито потребно, при чему се мора пазити да насељавање буде у јачим компактним групама и са планом извођено".[69] Тај план је, према писању *Самоуправе*, требало да обезбеди да се сачува велики капиталистички посед, без деобе земље беземљашима: „у нашој отаџбини, срећом, постоје знатне просторије земљишта за обделавање, и њихово активирање, деобом и уступањем новим власницима, било би од двојаке користи": поштедео би се велики капиталистички посед који је рентабилан, али се успоставља и ситни посед, чиме се задовољава социјална правда. Поред тога, писала је *Самоуправа*, „потпуности ради да још истакнемо, како насељавање извесних крајева наших, дељењем пусте земље државне, представља се као животна потреба нашега народа и наше државе. Косово Поље, Метохија и Вардарска долина, н. п. р. имају што је могуће пре бити насељене нашим елементом, да би се надокнадила штета, коју нам је проузроковала турска најезда у своје време".[70]

Императив националне интеграције такође је захтевао унутрашњу колонизацију „имајући у виду амалгамизирање наше троимене нације".[71] Тако је и Милош Московљевић писао у *Селу* да је потребно дати „само прилике сељацима из најразличнијих крајева наше простране земље да дођу један са другим у додир, да се мало упознају, па ћете видети како [ће се] они, упркос разлике у вери и имену, одмах осетити блиски међу собом и разумети се, далеко боље него варошани, и поред свега декламовања ових о јединству". За време Кризмановог мандата на месту министра за аграрну реформу, у циљу „амалгамисања" троименог народа и успостављања доминације „нашег елемента" почела су насељавања Хрвата у Војводину (Банат), коју је требало населити „поузданим људима" јер „има јак број туђинаца". „У Бачкој и

68 *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 10. јул 1919.

69 *Самоуправа*, 7. новембар 1920.

70 *Исто,* 10. 9. 1919. О томе пише и: V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, str. 211.

71 *Демократија*, 11. јун 1919.

Банату има велики број Срба и других Словена... Али биће боље ако их буде још више, ако се тамо насели штогод више може сигурних, свесних наших људи".[72]

Уопште, највећа пажња у контексту дебате о колонизацији поклањана је Војводини, Старој Србији и Македонији. „Баш нас национални и културни разлози силе, да колонизацијом Војводине, Мађедоније и Старе Србије задовољимо глад за земљом оних наших крајева, где нема доста земље за обрађивање", истицао је Витомир Кораћ.[73]

У погледу колонизације Војводине, али и других области, постављала су се два ужа циља: репатријација сународника који су остали изван граница нове државе и довођење у Војводину „нашег елемента", поново пре свега Срба, из пасивних крајева. Милан Прибићевић је писао у *Српском колу* да „ништа није природније" него да се Срби из околине Будимпеште преселе у Банат и Бачку, будући да су „туђинске владе" насељавале у српске крајеве Мађаре и Немце како би што више ослабио словенски етнички елемент.[74]

Међутим, при насељавању Срба из пасивних крајева у Војводину, писао је даље Прибићевић, треба водити рачуна и о њиховој достојанственој егзистенцији, социјалној и националној. „Помислите једну личку задругу са 30 душа, која би дошла у село где су рецимо Швабе. Шваба све ради са машинама, а наш још врше са коњима, превија на лопати, окопава кукуруз мотиком. Рећи ће неко научиће се. Бојати се, да те онда наше честите задруге не би постали обични надничари код просвећенијих и искуснијих."[75] И *Демократија* страхује да би „на пустом земљишту" колониста лако „постао пленом каквог капиталисте, који би га брзо подјармио. Зато, ако би требао неко да се сели на пусто земљиште, боље је да то учини велики поседник..."[76]

Колонизација „јужних крајева", односно Јужне Србије,[77] како се званично област називала, почела је још у Краљевини Србији и нарочито јој је био посвећен Никола Пашић.[78] Браћа Прибићевићи, Адам и Милан, такође су се населили на Косову.[79] У писању о колонизацији, као и о аграрној реформи, углавном су

72 *Српско коло*, 20. октобар 1920.

73 В. Кораћ, *Чија је земља у Југославији?*, Београд, 1920, стр. 30.

74 *Српско коло*, 7. јануар 1920.

75 *Исто.*

76 *Демократија*, 11. јул 1919.

77 Видети: V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, Beograd, 2002.

78 Н. Гаћеша, „Став Николе Пашића према аграрној реформи и колонизацији после Првог светског рата у Југославији", у: В. Крестић, *Никола Пашић, живот и дело*, Београд, 1997, стр. 368.

79 С. Божић, „Почеци политичке активности Милана Прибићевића у Краљевини СХС / Југославији (1918–1923)", *Tokovi istorije*, 4/2006, Београд, 2006, стр. 8.

навођени сви други разлози пре него економски. „Аграрно питање у Старој Србији и Македонији увек је било национално-политичко питање првога реда", писала је *Демократија*.[80] И *Српско коло* је писало да је, што се тиче давања земље за обраду добровољцима на Косову, свакако похвално што се већ једном отпочело са насељавањем добровољаца на земљу: „И потребно је да се иде баш на Косово. Повратили смо тај свети српски крај мачем од Турака, Арнаута и Бугара и Шваба. Сада га треба сретним направити нашим плугом и мотиком, кућама и школама нашим и црквама. Све је то лепо и како треба."[81]

Одлучност присталица спровођења аграрне реформе и колонизације понекад је изгледала патетично, па и комично. Тако је свештеник Алекса Марковић позивао колонисте да се насеље у Славонију, „рекламирајући" ову покрајину као у каквом туристичком проспекту: имања грофа Јанковића, „одметника" од српства, „красни спахилуци", на „прекрасном шумском положају и летњем излетишту" одлично су место за насељавање. „Браћо добровољци и остали чемерни патници наши, захтевајте од државе наше, нека вас насели у питоме и родне славонске равнице. Питома Славонија Вас чека. Оставите кршеве и голе крајеве Ваше те дођите овамо, где сија питомо и топло сунце, где птице цвркућу умиљато, где поток жубори и натапа дивне и родне равнице славонске..."[82]

Постојала је идеја да треба у процесу колонизације насељавати Србе и Југословене уопште, „а странцима шта остане". Немце, ако затраже и они земљу, треба преселити „на Балкан" (јужно од Саве и Дунава – прим С. М.) Из српског староседелаштва у Војводини „проистичу за нас нека права и преимућства. Ако у нашим крајевима нема довољно земље за сву сиротињу... селити се имају они, који су дошљаци".

Занимљиво је и једно размишљање Милутина Јакшића о немачкој мањини у Југославији. Он је уочавао да су Немци „елемент реда", да су добри земљорадници, добре занатлије. Ако их држава пресели јужно од Саве и Дунава, „биће тамошњем нашем народу добри учитељи у економији, занату, неговању стоке и разумном живљењу. Немци су као господари злочести, а кад немају власт у рукама, мирни су грађани, који унапређују културу и цивилизацију". У сваком случају, када се укаже прилика њих треба преселити у унутрашњост, „а наш елемент на границе, па онда не само да од њих нећемо имати штете, него знатну корист... Наша браћа на Балкану много су потребитија у сваковрсним учитељима, него ми (Срби из Војводине – С. М.) данас, зато им мање немачке насеобине неће бити на одмет". Зато и Немцима треба

80 *Демократија*, 3. 7. 1919.
81 *Српско коло*, 28. август 1919.
82 *Српско коло*, 11. децембар 1919.

дати земље и укључити их у колонизацију, али у унутрашњости. Разуме се, „не можемо им дати колико дајемо Србима, јер они и немају толико сиротиње... Они су били миљеници старог система..." Иначе, када говори о колонизацији у Војводини, Јакшић говори искључиво о Србима и њиховом насељавању.[83]

За крај, као својеврсну суму планова и као пример који садржи сажет приказ разумевања проблема аграрне реформе и колонизације код великог дела ондашње елите, може се навести и текст М. Зебића, објављен у *Алманаху правника*. Према Зебићу, Аустроугарска, „доводећи Швабе у Банат, хтела је ослабити наш елеменат", чинила је све то „без нас и противу нашега племена".[84] Наводи да је 1720. у Бачкој било 95% Срба, Банат је имао „потпуно српско обележје", а такође је и Срем био доминантно српски. „Земље наше браће Словенаца директно су запљускиване таласима германства". У Хрватској и Славонији великим поседом сасвим доминирају Немци, којих је иначе само 5%. „Док су, на северу аустријске и угарске управе с методом и планом помагале и изводиле инфилтрацију Мађара, Јевреја и Немаца у наше крајеве; цепкале наше племе и економски га потчињавале, дотле је оно на југу било изложено плахим нападима и свирепом истребљивању огњем и мачем". Подржани од турских власти, „Арнаути силазе са планина у долине; они заузимају најбоље земље по долинама... Арнаути су сишли у Стару Србију тако, да данас на Косову сачињавају већину. И из Босне се исељавало становништво у Турску и насељавало у Старој Србији (Мухаџири)." Све у свему, „данас, кад је пожртвовањем нашег народа, слобода обасјала све наше земље, видимо да смо наследили стање које је непријатељ створио за себе. Многе земље и крупни капитали и предузећа, по периферијским областима наше државе у рукама су несрпског елемента... Отуда, исправити тако велику, на многим местима тако скорашњу, неправду, појачањем нашег елемента, појачањем његовог економског и бројног стања, јесте први захтев наше политике унутрашњег колонисања". У том смислу, Зебић предлаже да „из суседних земаља доведемо и населимо оне наше саплеменике који буду остали изван нових граница Краљевине (у Румунији и Мађарској – прим. С. М.)" и објашњава да то треба учинити „с обзиром на припремање добрих односа са два суседна народа". Предлаже и насељавање Словенаца по североисточној Србији, а затим додаје да би се тамо „могли упућивати и Црногорци и Личани". Србе из Угарске „и оне из крајева што имају припасти Румунији, делимице населити по Банату, Бачкој и Срему; делимице пак упутити у јужне кријеве. Метохију насељавати Црногорцима и Србима из Баната и Бачке. Косово би имало да прими Црногорце, Србе из

83 М. Јакшић, *Аграрна реформа*, Велика Кикинда, 1920, стр. 19, 20.

84 М. Зебић, „Унутрашња колонизација у вези аграрне реформе", *Алманах Удружења правника Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1920, стр. 287–288.

Србије и Војводине. Крајеви према Бугарској треба да се појачавају исељеницима из Херцеговине, Босне, као и Србима, Хрватима и Словенцима из Америке". Стратегију траба добро осмислити како би се избегле „фаталне последице по цео рад, као што их, изгледа, већ има". Треба се у погледу колонизације угледати на Немце: насељавати домаћи елемент уз путеве и пруге, будући да ће трансбалканска железница имати важну улогу за Србију и словенство.[85] Стога, „допуна довођењу наших саплеменика и насељавању њиховом по извесним деловима територије, има бити размештање страног елемента, оданде где је, од ранијих влада, нагомилан у циљу потискивања и слабљења нашег живља". Мађаре и Немце треба пре свега преоријентисати на индустрију, а ако неки остану земљорадници, треба их преселити у Србију, Стару Србију или Македонију. „Ово је вредан елеменат који би појачао продуктивну моћ земље". Тиме би се „поправило" стање „у граничним областима". Поред свега наведеног, „имало би се за извесно време забранити досељавање несловенског живља и онемогућити му стицање имовине..." Сличне мере, наводи Зебић, желећи да оправда овако опсежне планове и осећајући вероватно да у тим плановима има превише неосетљивости за појединачне људске судбине, предузимале су и друге земље.[86]

Закључна разматрања

О свим овим питањима вођена је у првим годинама постојања Краљевине СХС веома жива дебата у којој су учествовали како политички људи тако и бројни интелектуалци, који су образлагали своја виђења аграрне реформе и колонизације. Кроз ту дебату могуће је сагледати вредносне оријентације друштвене елите која је на себе преузела одговорност за планирање и реализацију амбициозног задатка консолидације нове државе. У овом раду предочена су, дакле, њихова размишљања од којих су тек нека могла да буду преточена у конкретну активност, али која доста живописно оживљавају појмовни и вредносни свет једне епохе и њених водећих протагониста. За разумевање идеолошких побуда није од пресудног значаја шта се од свега наведеног и реализовало (при чему треба рећи да се реализовало релативно мало), већ пре свега треба обратити пажњу на форму дискурса, на далекосежност и свеобухватност изнетих планова, који, у суштини, захтевају једну моћну и богату државу као механизам за спровођење овог економског и етничог програма.

Посебно је приметна својеврсна неосетљивост на појединачне људске судбине у разматрањима великих премештања ста-

85 *Исто*, стр. 287–295.
86 *Исто*, стр. 296.

новништва. Без обзира на подразумевајућу добровољност овог кретања, тешко да би се сличне идеје могле тако детаљно јавно елаборирати у „редовним" околностима. У том смислу, предочени идеолошки садржаји су део послератне свести, бремените великим идејама о обнови, напретку, новом почетку, националним задацима и бризи за „малог човека" са којима је држава повезивала своје месијанске циљеве.

У контексту контроверзе око етничке мотивације аграрне реформе и колонизације, извесно је да се у расправама током дебате о том питању посебно инсистирало на томе да треба насељавати „наш елемент" на просторе који су били насељени етничким мањинама, при чему је „наш елемент" подразумевао Србе, Хрвате и Словенце. Такође, може се рећи да је дебата о аграрном питању ишла у правцу тога да се на простору Војводине, Косова, Метохије и Македоније предност даје српским насељеницима. И када је реч о локалним интересентима на наведеном простору, као и у Босни и Херцеговини, предност је такође давана Србима, будући да су они и били у највећој мери што беземљаши, што сиромашни сељаци у северним, односно кметови у Босни и Херцеговини и у јужним крајевима. Дакле, идеолошка основа аграрне реформе и колонизације била је изведена из идеје народног јединства али је очигледно фаворизован српски етнички елемент утолико што је било предвиђено да се колонизација врши највећим делом на простору који је перципиран као превасходно српски (Косово, Метохија, Македонија и Војводина). Најбољи израз том ставу дао је прота Радослав Марковић када је једно своје излагање назвао врло упечатљиво: „Земља земљорадницима! У српским крајевима само Србима!"[87] Са друге стране, у духу народног јединства, подразумевало се да не треба спречавати ни насељавање, примера ради, Хрвата или Словенаца на територије које су, у суштини, доживљаване као превасходно српске, на Косово или у Војводину, где је већ живео известан број Хрвата.

87 *Земља земљорадницима! У српским крајевима само Србима!* Или *Како се код нас проводи Аграрна реформа, а како мислимо да је треба проводити : предавање проте Радослава Марковића из Инђије, члана управног одбора Савеза Српских Земљорадничких задруга, држано на Конгресу Српских Земљорадничких Задруга у Вел. Бечкереку, 14. септембра, 1921. г.*, Загреб, 1921.

Summary

Srđan Milošević, M. A.

Ideological Foundations of Land Reform and Colonization in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes: National Aspect (in the light of the debate on the agrarian issue in 1919–1920)

***Key words**: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, land reform, colonization, national question, ideology*

Agrarian reform and colonization in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes were actually merged into a single process, which had, depending on the area in which it took place, considerably different priorities. However, the red thread of that process was the need for equalization of agrarian relations on the basis of the model which enjoyed great sympathies – the small peasant farm – the focus of which was Serbia. The legal and economic demands of state consolidation (namely the establishment of uniform agrarian relations throughout the state) were to be satisfied by the said equalization, while achieving, at the same time, national unity based on the ideological potential of the narrative of the small peasant farm which was seen as an essential component of the Yugoslav national identity. Highlighting Serbia as a model for solving the agrarian problem was in line with a more comprehensive ideological narrative of the leading role of Serbia in the new state. In a word, the very foundation of Serbian democracy was located in the free peasant landed property, and it was to be disseminated throughout the new state.

Colonization was the second important aspect in the establishment of national unity, since through colonization the Yugoslav space was to be „amalgamated". But, colonization also had another goal, which was to ensure the dominance of the Serbs, Croats and Slovenes in areas where they constituted an ethnic minority. The author claims in this paper that it could be argued that the ideology of the agrarian reform and colonization favored the Serbs, although the general ideological background of the reform had been defined by the idea of national unity, which presupposed equality of the three „tribes" (according to semiofficial vocabulary) – namely the Serbs, Croats, and Slovenes. However, precise data on the ethnic structure of the colonists are still lacking. Yet, the picturesque ideas of how to achieve the said goals were reconstructed in this paper through extensive quotations taken from texts by numerous politicians and intellectuals. That ideological content reveals the dominant ideological mindset shared by many representatives of the political and intellectual elites in interwar Yugoslavia.

УДК 327(497.11:497.2)"1926"(093.2)

Иван РИСТИЋ

ИЗМЕЂУ СТАРИХ И НОВИХ ИЗАЗОВА – БУГАРСКА У ПОЛИТИЦИ КРАЉЕВИНЕ СХС 1926. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: *Тема рада је југословенска политика према Бугарској у току изузетно бурне и динамичне 1926. године, која је због политичких промена у Бугарској, али и међународних околности (споразум великих сила у Локарну октобра 1925. и појачана италијанска акција на Балкану) представљала прекретницу у односима. На основу обимне архивске грађе, објављених извора и релевантне домаће и бугарске литературе, покушали смо да дамо што потпунију слику политичких односа две државе, анализирајући до сада неистражене или слабо истражене аспекте југословенске политике према Бугарској.*

Кључне речи: *Краљевина СХС, Бугарска, Балкан, међународни односи, спољна политика*

Југословенско-бугарски односи[1] су у другој половини 20-их година прошлог века ушли у нову фазу, како због унутрашњих политичких промена у Бугарској тако и услед измењених међународних околности: на јесен 1925. велике силе су постигле

1 Радови о односима Краљевине СХС и Бугарске у домаћој историографији (хронолошким редом): Živko Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine", *Istorija XX veka*, sv. IX, Beograd, 1968, str. 132–186; Desanka Todorović, „Pitanje jugoslovensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine", *Istorija XX veka*, sv. IX, Beograd, 1968, str. 63–132; Горге Всиљевиќ, *Хронологија на настаните од југоловенско-бугарските односи за време на владеењето на Александар Стамболиски*, Скопје, 1973; Desanka Todorović, *Jugoslavija i balknske države 1918–1923*, Beograd, 1976; Živko Avramovski, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918–1925. godine", *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. I, Beograd, 1980, str. 147–176; Desanka Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. godine", *Jugoslovensko--bugarski odnosi u XX veku*, knj. I, Beograd, 1980, str. 179–196; Vuk Vinaver, „KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919–1938", *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. II, Beograd, 1982, 1 str. 65–191; Живко Аврамовски, „Питање балканског гарантног пакта и југословенско-бугарски односи 1925. године у светлу британске политике на Балкану", *Војноисторијски гласник*, 2/1984, Београд, 1984, стр. 87–111; Бранко Павлица, „Разграничење Југославије с Бугарском (1919–1922)", *Токови историје*, бр. 1–2 (2002), Београд, 2002, стр.

договор у Локарну,[2] а једним од споразума, тзв. Рајнским пактом, делимично је решен у то време кључни спор између Немачке и Француске, који се тицао гарантовања „версајских" граница, спор који је представљао велику претњу европском миру. Управо због овога су споразуми из Локарна сматрани највећим достигнућем послератне европске дипломатије и постали су својеврсни образац којим је покренут процес дефинисања односа међу европским државама и решавања међусобних отворених питања на бази „принципа из Локарна" тј. путем арбитражних уговора (пактова). Овај процес је током наредних неколико година толико узео маха да се тај период често назива „периодом пактоманије". С друге стране, Италија је првих месеци 1925. интензивирала акцију на Балкану, која је пун замах добила током 1926. године. Она је „крунисана" тзв. Првим тиранским пактом, који је у формалном погледу представљао финализацију прве фазе италијанске експанзије на Балкану.[3] Италија је у наредном периоду покушала да створи свој „систем савеза" на Балкану и у Подунављу уперен против Краљевине СХС (слично француском „систему савеза" створеном после Првог светског рата и упереном против Немачке).

Нова бугарска влада (тзв. друга влада Демократског савеза) формирана је 4. јануара 1926. на челу са Андрејем Љапчевим.[4] У свом првом обраћању Собрању, Љапчев је изнео најважније задатке своје владе: *прво*, смирити политичке прилике у земљи[5] и „усправити Бугарску као правну државу пред целим

7–23; Дмитар Тасић, „Присаједињење Цариброда и Босиљграда Краљевини СХС 1920", *Токови историје*, бр. 3 (2007), Београд, 2007, стр. 121–131. Из приложеног се види да југословенско-бугарски односи у другој половини 20-их нису били предмет систематског истраживања код нас.

2 Октобра 1925. године у градићу Локарно вођени су преговори између министара спољних послова Енглеске, Француске, Италије, Немачке, Белгије, Чехословачке и Пољске. Закључено је седам споразума. Главни циљ преговора је било смиривање француско-немачких тензија. (О преговорима и споразумима детаљније видети: Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе*, књига 1, Београд, 1938, стр. 238–239)

3 Пут италијанског продора на Балкан водио је преко Албаније, још од почетка 20-их година. Августа 1925. потписан је тајни војни споразум (разменом писама) између Мусолинија и албанског председника Зогуа. Првим тиранским пактом (27. новембра 1926) Албанија је стављена под „заштиту" Италије и постала је *de facto* њен протекторат. У геополитичком смислу постала је база за њену балканску политику. (Саша Мишић, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927*, Београд, 2009, стр. 97–98, 127–131)

4 *България 20. век*. *Алманах*, София, 1999, стр. 168. Прва влада Демократског савеза (Демократически сговор) формирана је после преврата 9. јуна 1923. године, када је оборена земљорадничка влада Александра Стамболијског. На њеном челу био је Александар Цанков.

5 После крвавог пуча 9. јуна 1923. дошло је до жестоких сукоба између присталица свргнутог и убијеног вође бугарских аграраца Стамболијског и комуниста, с једне, и режима Александра Цанкова, с друге стране. Овај сукоб је био обележен суровим репресалијама власти, терором и бројним убистима

светом"; *друго*, поправити положај избеглица из Македоније, „западних покрајина" (Цариброд, Босилеград), Добруџе и Тракије у Бугарској; *треће* стабилизовати економске прилике у земљи.[6] Кључни циљ који је нова влада поставила био је хитно добијање једног међународног зајма за избеглице. Углед који је Љапчев уживао код финансијских кругова Париза и Лондона био је добар предуслов. И претходна влада Александра Цанкова је током 1925. године код међународних финансијских кругова „сондирала терен" за добијање избегличког зајма, али је, компромитована код европског јавног мњења због своје унутрашње репресивне политике, посебно код британске јавности, претрпела неуспех.[7] Британски став је овога пута охрабривао. Британска штампа се позитивно изражавала о Бугарској, Љапчеву и питању зајма. Према дипломатском сараднику утицајног *Дејли телеграфа*, смена Цанкова и долазак либералније владе на чело Бугарске био је „услов свих услова" за подршку зајму.[8]

Југословенски посланик у Софији Милан Ракић је пажљиво пратио политичке процесе и промене у Бугарској. Очекивао је да ће, услед смене власти и сукоба Цанкова и утицајног генерала Ивана Волкова, доћи до „судбоносних догађаја". Није очекивао да ће се Цанков лако предати, већ да ће са својим присталицама повести одлучан сукоб уколико краљ Борис „не пристане да се растане од Волкова", а ако пристане, онда би Волков са својим присталицама могао да крене у обрачун. Све у свему, Ракић није одбацивао могућност (чак је сматрао врло извесном) да ће доћи до „династичке и државне кризе" у Бугарској.[9] Ракићева су предвиђања, како су показали догађаји, била претерана и до смене власти је дошло мирније него што се могло очекивати. Југословенског посланика је посебно занимала веза Љапчева са ВМРО. У том погледу, његов извештај одише не само коректношћу већ и позитивним ставовима. Он извештава да се веза Љапчева са македонском организацијом „не одликује неком нарочитом интимношћу", мада се, због његовог порекла (рођен је у Ресну, у Македо-

политичких противника. Убијено је неколико хиљада људи. (Више о томе у: Р. П. Гришина, *Возникновение фашизма в Болгарии 1919–1925*, София, 1976, стр. 140–215; Коста Тодоров, *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд, 1938, стр. 349–350; *България 20 век. Алманах*, стр. 1135–1138)

6 Войн Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим. Расказ за живота на Андрей Ляпчев*, София, 2005, стр. 156–157.

7 *Исто,* стр. 163; Георги В. Димитров, „Бежанският заем от 1926 г.", *Исторически преглед*, 1 (1984), София, стр. 44–45.

8 Архив Југославије (даље АЈ), Фонд Посланства Краљевине Југославије у Лондону, бр. 341, фасц. I/1926. (дос. Бугарска), Извештај Посланства МИД-у о писању британске штампе, пов. бр. 9, 9. 1. 1926, Лондон; Извештај Посланства Одељењу за штампу МИД-а, пов. бр. 17, 12. 1. 1926, Лондон.

9 АЈ, Фонд Министарства иностраних дела (МИД) Краљевине Југославије, бр. 334 – Политичко одељење, фасц. 8, јед. оп. 28, Ракић – Нинчићу, пов. бр. 8, 4. 1. 1926, Софија.

нији), могло очекивати супротно. Без обзира на интимне моменте и порекло, за Ракића је Љапчев „у знатној мери један трезвен државник, једна одређена и формирана политичка фигура, која увек рачуна више са стварним чињеницама, но са проблематичним предузећима и акцијама".[10] Због своје „позитивне природе" Љапчев се не може ослонити на људе који су склони авантуризму, те је увек „сумњао у целисходност четничке акције".[11] Ракић ни у овом случају није био сасвим у праву. Љапчев јесте био крајње опрезан и дискретан у својим контактима са ВМРО, руковођен спољнополитичким разлозима, не желеће да иритира, пре свега, владу и јавност Краљевине СХС. Међутим, одржавао је контакте са ВМРО и њеним вођом у успону Иваном Михајловим.[12]

Позитивне извештаје из Софије додатно су подупирале изјаве бугарских званичника. Нови министар иностраних дела Атанас Буров је приликом званичног пријема изјавио Ракићу да ће основ бугарске спољне политике бити приближавање Краљевини СХС. Ракић му је одговорио да су „прилике за то повољне" и када је југословенска страна у питању, али да спречавање комитских акција остаје кључни услов. Буров је обећао да ће „за кратко време" Бугарска изнаћи решење које ће задовољити југословенску страну.[13] Бугарски министар је, у разговору са министром Нинчићем који је водио у Женеви марта 1926. године (где су боравили поводом састанка Савета Друштва народа), отишао корак даље у изјавама о искрености бугарског држања према Краљевини СХС. Убеђивао је Нинчића да су у Бугарској сви кључни фактори (народ, политичари и војска) чврсто решени да „по сваку цену" дођу до зближења са Краљевином СХС. Питање Македоније је, по Бурову, решено „за вечна времена" и Бугарска неће допустити никоме да омета њену политику зближавања, јер је, у односу на ВМРО, нова влада јача од свих претходних.[14] Министарство иностраних дела (МИД) је и из других извора добијало информације о спољнополитичкој оријентацији нове бугарске владе. Према једном обавештајном извештају, основни принцип бугарске спољне политике је био зближавање са Краљевином СХС, и то на бази „поделе утицајних сфера": Бугарска би добила „одрешене руке" источно од долине Струме, према Егеју и Тракији, а Краљевина СХС ка југу, према Солуну. Предуслов за један овакав споразум било би прихватање „минималног захтева" Бугарске, а то је признање „бугарског националитета" у Јужној Србији. Даље се каже

10 *Исто*, Ракић – МИД-у, пов. бр. 119 од 9. 2. 1926, Софија.

11 *Исто.*

12 О односу Љапчева са ВМРО у време његове владе видети: В. Божинов, *н. д.*, стр. 191–202.

13 АЈ, 341-I/1926, Циркулар МИД-а о разговору Ракића са Буровим, пов. бр. 34 од 25. 1. 1926, Београд.

14 *Исто*, Циркулар МИД-а о разговору Нинчића са Буровим, пов. бр. 194 од 16. 3. 1926, Београд.

да је бугарска влада чинила напоре да убеди „македонствујушче" да се не одупиру српско-бугарском зближењу на поменутој основи, као и да је захваљујући овој новој спољној политици успела да придобије народне масе за себе.[15]

Први знаци су и у Београду указивали на могући позитиван тренд у југословенско-бугарским односима. Очекивања у том правцу изнео је министар Нинчић у свом експозеу пред Народном скупштином 25. марта 1926. године. Он се позитивно изразио о стању односа са Бугарском, напомињући да очекује да ће политика коју води према овој земљи у будућности дати још боље резултате.[16] „Добро расположење" према Бугарској југословенски министар и његов румунски колега су исказали и на конференцији Мале антанте у Темишвару фебруара 1926.[17]

Три су главна питања обележила југословенску политику према Бугарској у току 1926. године: *споразум о арбитражи*; *бугарски избеглички зајам*; и питање *заједничке интервенције суседних држава и мера против Бугарске* због акција ВМРО са њене територије.

Већ смо рекли да је после Локарна идеја о „арбитражном решавању спорова" постала широко распрострањена у европској дипломатији. Почетком 1926. у балканским дипломатским круговима поново се говорило о „балканском Локарну".[18] То интересовање су изазвале изјаве југословенског посланика у Атини Панте

15 АЈ, Збирка Александра Цинцар-Марковића, бр. 310, фасц. 2, Извештај Балканском одељењу МИД-а од 12. 4. 1926, Београд (на извештају стоји својеручни потпис Б. Терзић – вероватно се ради о генералу Божидару Терзићу, у то време команданту Пете армијске области). Идеја о „подели утицајних сфера" није била нова и она је својеврсна „варијација на тему" познату још из времена Стамболијског, а то је заједничка југословенско-бугарска акција према југу. Прича о „заједничкој акцији" је била део дипломатских калкулација и повремено је служила за „застрашивање" Грчке сценарионом о њеној изолацији са севера.

16 Др Момчило Нинчић, *Спољна политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у год. 1925–1926*, Београд, 1926, стр. 63–64.

17 Димитър Косев, *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев 1926–1931*, София, 1995, стр. 59.

18 Приликом разговора Чемберлена, Бријана и Мусолинија у Локарну постигнута је начелна сагласност о томе да ће три силе споразумно деловати на Балкану. Идеја о „балканском Локарну" је потекла из британског Форин офиса, али је званична иницијатива дошла из Атине. Циљ Грчке је био да се, под „плаштом" једног арбитражног споразума међу балканским државама, реши њен спор са Краљевином СХС око слободне зоне у Солуну и низа других отворених питања. Београд је, међутим, био на становишту да се претходно морају решити сва отворена питања између балканских држава, па тек онда размотрити могућност склапања арбитражних споразума. И велике силе су имале различите интересе. Италији је био циљ да спречи свако југословенско-бугарско зближење, па јој стога није одговарао грчко-југословенски спор. Британија је хтела да из балканских комбинација искључи Турску. (О идеји „балканског Локарна" детаљније видети у: Živko Avramovski, *Balkanska Antanta (1934–1940)*, Beograd, 1986, str. 14–34)

Гавриловића дате грчкој влади 8. јануара, које су у балканским престоницама протумачене као југословенски пристанак на грчки предлог о "гарантном пакту на Балкану".[19] Нинчић је одмах демантовао такве гласове: Гавриловић је према инструкцијама могао само да изјави, и то у приватном разговору, да се Београд у начелу не противи пакту, али да остаје при познатом услову, а то је предходно решавање свих спорних питања између две земље.[20] Дакле, ништа ново у југословенском ставу. Што се Бугарске тиче, нова влада је била против „балканског пакта", највише због чињенице да би уласком у такав аранжман са суседима који јој нису били наклоњени изгубила право да се бори за „бугарске мањине" у суседним државама и остала би сама према оним државама које желе да је изолују и тако је учине слабом и безопасном. Овакав став бугарска дипломатија није јавно смела да изнесе, бојећи се оптужби великих сила (од којих је зависио избеглички зајам) да се противи принципима из Локарна, па се зато званично залагала за учешће у предлаганом „балканском пакту", док је тајно радила против њега.[21] У Букурешту су, такође, сумњали у могућност стварања „балканског пакта", иако су у начелу (као и сви остали) подржавали ту идеју.[22] Општа конфузија која је владала у вези са овом идејом (различити ставови Енглеске, Француске и Италије и несугласице Грчке и Краљевине СХС) омогућавала је Бугарској да се држи по страни и да се што мање изјашњава о овом питању.

Нинчићева понуда Бугарској за склапање арбитражног пакта дошла је одмах после неуспеха у разговорима са Мусолинијем фебруара 1926. године о склапању трипартитноиг пакта (југословенско-италијанско-француског), због изричитог противљења Мусолинија да Француска учествује у могућем споразуму Београда и Рима. Стога нам се чини неспорном веза између италијанско-југословенских преговора и Нинчићевих понуда Бугарској. У току припрема, као и у току самих преговора са Италијом, југословенска дипломатија је хтела да Бугарску „држи" што даље од Италије, тако да је још почетком године (јануара 1926) Ракић у Софији предлагао преговоре за царинску унију и међусобно гарантовање граница између Краљевине СХС и Бугарске.[23] И приликом мартовских разговора које је са Буровим имао у Женеви, југословенски министар је, одбијајући предлог бугарског колеге о тространом пакту (Београд–Атина–Софија), јасно истакао да Краљевина СХС жели одвојене споразуме са Бугарском и Грчком

19 АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Букурешту, бр. 395, фасц. 1, јед. оп. 3, Чолак Антић – Нинчићу, стр. пов. бр. 13 од 9. 1. 1926, Букурешт; Д. Косев, *н. д.*, стр. 56; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd, 1985, str. 97.

20 АЈ, 395-1-3, Нинчић – Чолак Антићу, пов. бр. 132 од 11. 1. 1926, Београд.

21 Д. Косев, *н. д.*, стр. 57–58, 61–62.

22 *Исто.*

23 V. Vinaver, *n. d.*, str. 97.

и да „ми не мислимо давати гарантије ни Грчкој за држање Бугарске, ни Бугарској за држање Грчке".[24] Нинчић је одбио предлог Бурова зато што је иза тих комбинација стајала Италија. Наиме, италијански подсекретар спољних послова Дино Гранди, који је учествовао на мартовском састанку Савета Друштва народа, Бурову је предлагао „балкански пакт" под италијанским егидом, док је о „дунавско-балканском пакту" преговарао са грчким министром Руфосом, Буровим, представницима Мађарске, Аустрије и Чехословачке. У исто време, италијанска дипломатија је добила задатак да спречи југословенско-бугарско зближење и актуелизује „македонско питање".[25] Нинчићу, који је са сарадницима стигао у Женеву после неуспешних преговора у Риму, сигурно су биле познате ове италијанске активности, које су биле својеврсни одговор на његово непристајање да „окрене леђа" Француској и придружи се Мусолинијевој антифранцуској и антинемачкој политици. С друге стране, француски посланик у Београду је вршио притисак на Нинчића да постигне споразум са Бугарском и Грчком и тако осујети италијанску политику на Балкану. Французи су и Грцима „претили" југословенско-бугарским пактом, вршећи на тај начин притисак и на њих да што пре постигну споразум са Краљевином СХС.[26]

Нинчићева понуда Бугарској дошла је као покушај да се барем делимично спрече Мусолинијеви планови за изолацију Краљевине СХС. Крајем априла 1926. Нинчић је изразио спремност да са Бугарском закључи пакт о арбитражи. Услов за то била је претходна „погодба" којом би се обе стране обавезале: *прво*, да се „ни са једне стране неће водити акција против становништва друге стране"; *друго*, „да се неће трпети никаква организација која би ишла на то да се руши мир у другој земљи".[27] Ови захтеви су се односили на акције ВМРО, али, с обзиром на то да подразумевају обостране обавезе, могли су се односити и на активности бугарске политичке емиграције у Краљевини СХС.[28] Протокол овакве садржине са предлогом конвенције о арбитражи поднет је бугарској страни на потпис, али је бугарска влада одбила чак и дискусију око претходних услова владе у Београду.[29] Нинчић је, међутим, био спреман да у редакцији протокола измени све „што би вређало осетљивост Бугарске", али је бугарска

24 *Исто*; АЈ, 341-I/1926, Циркулар МИД-а о разговору Нинчића са Буровим, пов. бр. 194 од 16. 03. 1926, Београд.

25 V. Vinaver, *n. d.*, str. 95, 97–98.

26 *Исто*, стр. 97.

27 АЈ, 341-I/1926, Нинчић – Посланству, ст. пов. бр 142 од 17. 5. 1926, Београд.

28 О бугарској политичкој емиграцији и њеним активностима видети: Иван Ристић, „Бугарска политичка емиграција у Краљевини СХС", *Историја 20. века*, бр. 2 (2012), Београд, стр. 41–61.

29 АЈ, 341-I/1926, Нинчићеве инструкције посланику у Лондону (дате отправнику послова у Лондону Тодоровићу, у Паризу 29. 5. 1926).

страна одбацила и ту могућност.[30] Југословенски министар је био мишљења „да у тексту протокола нема ништа што једна држава, која искрено жели не само пријатељство него и саме нормалне односе са својим суседима не би могла да потпише".[31] Разлоге бугарског одбијања југословенске понуде Нинчић је објашњавао на следећи начин: или се бугарска влада боји ВМРО или не жели да квари своје „интимне односе" са овом организацијом.[32]

Бугарска влада је имала своје разлоге. Према речима министра Бурова, нису могли да пристану на писмену изјаву о постављеним условима, а у инсистирању југословенске стране управо на томе видели су жељу да се Бугарској створе велике унутрашње неприлике, или да се, када се за то укажу прилике, изађе са том „писменом потврдом" као доказом да бугарска страна „не држи до речи". Буров је очекивао више поверења од Београда и стрпљења да Бугарска сама изнађе решење које ће доказати њену приврженост Краљевини СХС.[33] Мишљење да бугарска влада не може да испуни захтеве које је Београд поставио делили су енглески секретар за спољне послове Остин Чембрлен и генерални секретар Друштва народа Ерик Драмонд, али су охрабривали наставак разговора о арбитражном пакту.[34] Драмонд је, у истом циљу, саветовао и Бурова да се поново састане са Нинчићем и да размотре промену форме предлога.[35] Вероватно је овај савет утицао на Бурова да крајем јуна посети Београд.

Ова Нинчићева „локарнско-балканска" комбинација са Бугарском требало је да, осим супротстављања италијанским плановима, пошаље поруку Грчкој, заправо, како се изразио британски посланик у Београду, „да престраши Грчку".[36] Југословенско-грчки преговори око слободне зоне у Солуну, тачније око права на експлатацију пруге Ђевђелија–Солун, стајали су „на мртвој тачки", па је овај гест требало да их погура у смеру који је желела Краљевина СХС. Зближење са Бугарском, кога су се Грци плашили, било је „карта" на коју је Београд играо. У исто време, посланик у Паргу Љуба Нешић је уверавао свог бугарског колегу Михалчева да у преговорима са Грчком југословенска страна

30 *Исто.*

31 *Исто.*

32 АЈ, 341-I/1926, Нинчић – Посланству, ст. пов. бр. 142 од 17. 5. 1926, Београд.

33 Из политически доклад на Посолството на ЧСР (Чехословачка Република) в София до МВР (Министарство спољних послова) в Прага, 4. 9. 1926. (*Извори за българската история, XXVII – Чехословашки извори за българската история, том 2,* София, 1987, (даље: *Чехословашки извори II*), стр. 45–46).

34 АЈ, 341-I/1926, Ђурић – Нинчићу (концепт извештаја), пов. бр. 303 од 10. 6. 1026, Лондон.

35 АЈ, 395-1-3, Нинчић – Посланству (прослеђен извештај Посланства у Берну), пов. бр. 5501, од 9. 6. 1926, Београд.

36 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu, knj. prva (1921–1930)*, prir. Živko Avramovski, (даље: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*), Beograd 1986, стр. 366; V. Vinaver, *n. d.*, str. 101.

неће преузимати никакве обавезе које би могле бити на штету Бугарске, да је неопходно постићи споразум и да не би требало да „десет милиона Србо-Хрвата и пет милиона Бугара ратују због 400.000 Македонаца".[37] Али, и грчка страна је рачунала на исту „карту". Ракић је из Софије фебруара 1926. године јављао о бугарско-грчким преговорима о изградњи заједничке железничке везе Петрич – Демир Хисар, сматрајући да она нема никакво економско оправдање (када су еконосмки интереси Бугарске у питању), већ да су ови разговори „намењени од стране Грка да учине извесну импресију на нас".[38] Грци су априла 1926. поново покренули питање које је представљало „болно место" бугарске спољне политике – излаз на Егејско море, с тим што је сада грчки министар Руфос изнео званичну понуду Бугарској. Грчки посланик у Лондону је убеђивао југословенског отправника послова да је та понуда у складу са ранијим грчким понудама и са Нејским уговором.[39] Ипак, будући да је дошла у исто време када је и Краљевина СХС покушавала да постигне споразум са Бугарском и искористи га за притисак на Грчку, може се основано претпоставити да је грчка акција требало да у истом смислу „упозори" југословенску страну. Милан Антић, у то време један од најближих Нинчићевих сарадника, његову понуду Бугарској је сматрао погрешном тактиком, јер је дата у „неповољном моменту", приписујући ово министровој „психолошкој неувиђавности", која је и државу и њега лично изложила неуспеху, због чега се поново „бацио у грчко наручје".[40] Сматрао је да иза свега стоје италијанске интриге – Италија „подбада" Грчку против Краљевине СХС, док је у исто време спремна да „прода Солун нама за уступке на Јадрану". Сматрао је, такође, да бугарски зајам треба условити споразумом са Краљевином СХС, да треба радити на подривању положаја Љапчева, али и у Грчкој „отежавати и компликовати ситуацију, коју би могли искоришћавати".[41]

Одбијање Бугарске да прими предлог Нинчић је доживео „као шамар".[42] Чехословачком посланику у Београду изјавио је да због таквог бугарског држања југословенска дипломатија прекида све напоре усмерене на зближење (приметне од јесени претходне године) и да ће сачекати да се Бугарска „опамети", јер је отказ југословенском предлогу доказ недостатка „добре воље" бугарске стране. Нинчић је и овде видео „италијанске интриге". О промени политике према Бугарској извештена су сва посланства

37 Д. Косев, *н. д.*, стр. 60.

38 АЈ, 334 – Политичко одељење, 8–28, Телеграм Посланства МИД-у, пов. бр. 122 од 9. 2. 1926, Софија.

39 АЈ, 395-15-150, Циркулар МИД-а од 15. 4. 1926, Београд.

40 Архив Српске академије наука и уметности, Зоставштина Милана Антића (даље: АСАНУ, М. Антић) 14387/9008, Белешка од 2. 6. 1926.

41 *Исто.*

42 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 366.

на страни, а у земљи су прекинуте припреме свих манифестације чији је циљ био промоција зближења са Бугарском. Нинчић је претио да ће поново подржати земљорадничку емиграцију против бугарске владе.[43] У непосредном окружењу југословенског министра постојале су идеје о изолацији Бугарске. Посланик Панта Гавриловић је јуна 1926. предлагао Нинчићу да изјаве Грцима да је Краљевина СХС спремна на закључење политичког споразума са њима, чији би циљ био „међународно изловање Бугарске".[44] Даље је требало створити блок са Румунијом и Грчком и вршити притисак на Бугарску „јер је одбила споразум са нама и тиме показала своје праве намере".[45] Међутим, чехословачки посланик у Београду Јан Шеба је сматрао да се југословенски министар и даље надао да ће уз помоћ споразума са Бугарском успети да одуговлачи преговоре с Грчком. Покушај Бурова, приликом посете Београду крајем јуна, да убеди Нинчића у то да су се и он лично и бугарска влада „одавно помирили" са губитком Македоније, само не могу јавно да је се одрекну, није успео. Нинчић је једино закључио да је његов бугарски колега „лукавији" од свог претходника Калфова.[46] Не знамо да ли је бугарски „шамар" био пресудан, али Нинчић се убрзо бацио „у наручје" Грчке. Он је пожурио да са Грцима постигне споразум о спорним питањима. Убрзани су преговори и 17. августа 1926. је дошло до потписивања политичког споразума и четири пратеће конвенције којима су регулисана сва отворена питања.[47] Успех је, међутим, био кратког века. Убрзо је у Грчкој дошло до пада Пангалосове владе, а нова грчка влада је одбила да призна договорено и повела кампању против ратификације конвенција.[48]

Код међународних фактора министар Нинчић је повео кампању дискредитације Бугарске. Основна идеја му је била да питање зајма повеже са бугарским одбијањем споразума о арбитражи, односно да то одбијање прикаже као главни доказ да Бугарска не заслужује међународно поверење за добијање зајма, јер њена политика није добросуседска, а зајам би значио охрабривање такве политике. У разговорима које је у Паризу водио са Аристидом Бријаном и Ериком Драмондом, оптужио је Бугарску за везе са националистичким круговима у Мађарској и Немачкој, са циљем промене стања створеног мировним уговорима.[49] Да ли су

43 Доклад на Посолството на ЧСР в Белград до МВР в Прага, 14. 5. 1926; Телеграм од Посолството на ЧСР в Белград до МВР в Прага, 5. 6. 1926. (*Чехословашки извори II*, стр. 33–34)

44 АСАНУ, 14387/9791, М. Антић, Белешка од 22. 6. 1926.

45 *Исто.*

46 Телеграм од Посолството на ЧСР в Белград до МВР в Прага, 25. 6. 1926. (*Чехословашки извори II,* стр. 38)

47 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I,* str. 369–370.

48 *Исто.*

49 АЈ, 341-I/1926, Нинчићеве инструкције Посланству (диктиране у Паризу от-

ове тврдње биле основане? Југословенска влада је од Чехословачке добила „ухваћену" поверљиву преписку бугарског посланика у Бечу Недкова са бугарским министарством спољних послова која је доказивала да бугарска влада ради на обнављању старог „бугарско-берлинског савеза".[50] У политичкој архиви МИД-а пронашли смо преводе ових докумената (два извештаја). У првом извештају софијском министарству спољних послова Недков говори о свом сусрету са немачким послаником у Бечу др Фејфером и о дипломатској акцији (коју му је наложио министар Буров) да се искористи немачки улазак у Друштво народа. Немачки посланик му је, између осталог, говорио о томе да ће његова земља искористити Друштво народа да покрене питање својих територија изгубљених мировним уговором и да су у Берлину „интереси за старе савезнике велики". Недков даље преноси министру Бурову: „После ових искрених и топлих речи немачког посланика, изнео сам му све директиве о дипломатској акцији, које сам добио од Вас. Рекао сам му даље, да смо ми дали доста доказа о верности нашем старом савезнику, и да, ако смо хтели неки пут да водимо политику са победницима, то је било само једно неопходно лагање." Недков и Фејфер су се договорили да се редовно састају два пута недељно.[51] Из другог извештаја сазнајемо да је посланик Недков од Бурова добио писмене и усмене инструкције да ступи у везу са вођама националних организација у Бечу и да са њима „простудира питање за тешњу везу и заједнички рад" бугарских националних организација са немачким и мађарским; да је пуковник Георгијев, бугарски војни изасланик у Бечу, главна веза са националним организацијама у том граду и да је и он имао инструкције у „истом духу" добијене од бугарског војног министра итд. Недков је, у складу са инструкцијама, дао налог Ничкову, председнику бугарског националистичког друштва „Отац Пајсије", да се „потруди и да створи и развије везу са незадовољним Хрватима и Словенцима под српским господарством, као и са незадовољним Словацима под чешким господарством".[52] Успеси немачке спољне политике после Локарна (улазак у Друштво наро-

правнику послова Тодоровићу 29. 5. 1926). Нинчић је у своју верзију убеђивао и енглеског посланика у Београду. Знајући да Енглеска заговара споразум између Краљевине СХС и Бугарске, говорио је да је „одобрење зајма Бугарској погрешка која отежава нашу политику мира на Балкану", јер се не може ни размишљати о уговору о арбитражи са земљом која „ни онакав протокол није хтела да прими". (*Исто*, Нинчић – Ђурићу, пов. бр. 5722 од 13. 6. 1926, Београд)

50 *Исто*, Нинчићеве инструкције... (као у предходној напомени); АСАНУ, М. Антић, 14387/9791, Белешка од 22. 6. 1926.

51 АЈ, 334 – Политичко одељење, 8–28, Превод телеграма бугарског посланства у Бечу (Краљевско бугарско посланство министру спољних послова у Софији, 17/1926 од 16. 3. 1926, Беч).

52 *Исто*, Превод телеграма бугарског посланства у Бечу (Краљевско бугарско посланство министру спољних послова у Софији, 21/1926 од 2. 4. 1926, Беч).

да) поздрављени су у владиној штампи у Бугарској као још један корак ка исправљању неправде према пораженим државама.[53]

За Бугарску је питање избегличког зајма било од виталног значаја. Формалну молбу Секретаријату Друштва народа за добијање зајма од 3.000.000 фунти стерлинга Бугарска је поднела 3. маја 1926.[54] Секретаријат је у Бугарску послао свог комесара Ренеа Шарона да испита наводе Бугарске и он је крајем маја поднео извештај који је био позитивно интониран. Финансијски комитет Друштва народа је размотрио Шаронов извештај 3. јуна и поднео свој реферат Савету Друштва народа 9. јуна 1926. године. У реферату је наведено да је Бугарска од краја 1913. до краја 1925. примила 52.000 избеглих породица, са око 220.000 појединаца, од чега је ненасељено остало 30.000 породица, са приближно 120.000 чланова. Решавањем статуса избеглица, по мишљењу Финансијског комитета, били би уклоњени главни извори друштвене и политичке нестабилности и на тај начин би се побољшали односи Бугарске са суседним државама. У истом реферату се предлажу финансијски услови под којима треба одобрити зајам (враћање предратног дуга француским банкама; измена статуса Бугарске народне банке; да Репарациона комисија предузме мере које би гарантовале финансијску стабилност Бугарске и др.). Овај реферат, са свим Шароновим предлозима, Савет Друштва народа прихватио је 10 јуна. Пошто је бугарска страна пристала да испуни још неке „допунске" услове финансијске природе које је поставила Велика Британија, јула 1926. године Савет Друштва народа је одобрио Бугарској да са финансијским институцијама почне преговоре о зајму. [55]

За Краљевину СХС је бугарски избеглички зајам у почетку био прихватљив. Осим резерви које су изразили по питању стварног броја избеглица из Краљевине СХС у Бугарској, југословенски представници на мартовском састанку Скупштине Друштва народа (на коме је министар Буров тражио међународну подршку за зајам) изјавили су да „наша влада, из хуманих разлога, нема ништа против зајма".[56] Међутим, ситуација се променила након бугарског одбијања југословенског априлског предлога о арбитражном пакту. Већ следећег месеца Нинчић је био мишљења да решавање питања бугарског зајма на јунској сесији Савета Друштва народа треба одложити и да треба, пре узимања у обзир бугарских захтева, испитати „стварне потребе" Бугарске у овом

53 АЈ, 334 – Одељење за штампу, Преглед стране штампе, књ. 2/1926, Писање бугарских листова *Демократически зговор* (од 8. 3. 1926) и *Прапорец* (од 10. 3. 1926).

54 Г. В. Димитров, *н. д.*, стр. 47.

55 *Исто*, стр. 47–51.

56 „Наши делегати пристају на бугарски избеглички зајам" (извештај из Женеве), *Политика*, 11. 3. 1926.

погледу. Према Нинчићу, бугарско позивање на грчки случај[57] било је неосновано, јер је избегличко питање у Грчкој било много озбиљније. Међутим, основни разлог југословенског министра за противљење бугарском захтеву била је „опасност да бугарска влада зајам не искористи против интереса наше земље и Румуније". Предлагао је заједничко дејство са Румунијом.[58] Почетком јуна Нинчић је послао инструкције посланику у Паризу Спалајковићу да, заједно са Матом Бошковићем, делегатом Краљевине СХС при Репарационој комисији, дејствује код ове комисије, од чије је одлуке зависило даље разматрање бугарског захтева, да се питање зајма одложи.[59]

Пошто је бугарски зајам одобрен, влада Краљевине СХС упутила је августа 1926. године *представку* Савету Друштва народа (представку исте садржине упутиле су Румунија и Грчка). У том акту се наводи да влада, имајући у виду разлоге хуманости и солидарности „није чинила никакве кораке да омете доношење повољне одлуке", али сматра да је износ одобреног зајма[60] много већи од потреба за које је намењен. Први аргумент владе био је *број избеглица у Бугарској*. Позивајући се на званичну бугарску статистику, наводи се податак да се од 1912. до краја 1920. у Бугарску доселило 109.602 лица (13.218 са територије Краљевине СХС) и да је тај број увећан једино емигрантима из грчке досељеним на основу „грчко-бугарске конвенције о насељавању",[61] а укупан број тих лица (до октобра 1925) био је 49.759 лица. Део њих смештен је на имањима Грка који су (по истој конвенцији) напустили Бугарску. Према овој рачуници, по мишљењу Београда, „теоријски максимум" избеглица у Бугарској био би 169.341 лице тј. за 25% мање од броја који су Бугари представили Шарону. Влада је сматрала да је и број избеглица за период 1912–1920.

57 Грчка је, уз помоћ Друштва народа, септембра 1924. године добила зајам за избеглице у вредности од 10.000.000 фунти стерлинга. На основу турско-грчког споразума о размени становништва, после грчког пораза у Малој Азији септембра 1922, у Грчку је стигло око 1.350.000 грчких избеглица из Турске, али и из Бугарске и Русије (Г. В. Димитров, *н. д.*, стр. 44, напомена 6).

58 AJ, 395-15-148, Нинчић – Чолак Антићу, пов. бр. 390 од 24. 5. 1926, Женева.

59 *Исто*, Нинчић – Чолак Антићу, пов. бр. 5369 од 9. 6. 1926, Београд.

60 Бугарској је одобрен зајам у износу од 2.250.000 фунти стерлинга и аванс од 400.000 фунти за хитне потребе. Рок отплате био је четрдесет година (до 1. јануара 1967), са номиналном годишњом каматом од 7% (релана каматна стопа износила је 8,5%). Нето износ целог зајма, после потписивања уговора са финансијским институцијама (почетком децембра 1926. године), износио је 2.873.091 фунту стерлинга. Када се од те суме одузме 625.889 фунти исплаћених француским банкама на име предратног дуга, за насељавање избеглица остало је 2.247.202 фунте или 2.246.050.000 лева (Г. В. Димитров, *н. д.*, стр. 53, 55–56).

61 Реч је о грчко-бугарској конвенцији о реципрочној емиграцији потписаној 27. новембра 1919. године (кад и Нејски уговор), која је допуњена споразумом две државе септембра 1924. године (Жарко В. Обрадовић, *Мањине на Балкану*, Београд, 2002, стр. 237–238).

по званичној бугарској статистици претеран, јер се избеглицама имају сматрати само она лица која су прешла у Бугарску после завршетка рата (по бугарској статистици 42.995 лица), односно не могу се избеглицама сматрати они који су за време бугарске окупације прешли у Бугарску или они који су прешли до 1915. али се за време окупације нису вратили на своја огњишта, којима је управљала Бугарска (влада је у овоме видела њихову намеру да се трајно населе у Бугарској). Имајући у виду и ове податке, влада изводи нову рачуницу: стварни број избеглица је 87.732 лица. Осим тога, влада је у представци изразила бојазан да ће део зајма бити искоришћен за изградњу „стратешких железница" по Бугарској. Од Савета Друштва народа је тражено да утврди *ефикасан систем контроле* којим би међународне институције надзирале зајам, јер у супротном „зајам може дати нова и снажна средства разорним елементима" (ВМРО – И. Р.), који су се на вест о зајму већ „морално оснажили", што доказују учестали напади на граници са Бугарском од почетка маја 1926. године. У том смислу, влада је тражила: да у Савету, када се расправља о питањима бугарског зајма, заседају и представници заинтересованих суседних држава, чланица Друштва народа; да се образује један посебан контролни комитет који би имао исту функцију као контролни комитет за мађарски зајам,[62] чији би члан био и делегат Краљевине СХС, као представник заинтересованих сусдених држава.[63]

На свом септембарском заседању Савет Друштва народа је донео одлуку да се Финансијском комитету повери организација система контроле утрошка зајма. О представкама које су упутиле три државе одлучивало се на 24. редовној сесији овог комитета. Бугарску је заступао министар финансија Владимир Молов, док су три државе које су уложиле протест заступали делегати: Какламанос (Грчку), Комнен (Румунију) и Милутин Јовановић, посланик у Берну (Краљевину СХС). Финансијски комитет је одбио готово све приговоре и аргументе изнете у представкама (податке о боју избеглица, захтеве у вези са контролом зајма, као и аналогију са мађарским зајмом).[64] Делимичним успехом југословенско-румунско-грчке акције у Савету Друштва народа могло би се сматрати компромисно решење о стварању *саветодавног (консултативног) комитета*, састављеног од представика три државе, који би заседао ван Бугарске, имао право да тражи и добија извештаје од ко-

62 Ради се о кредитима које је Мађарска добила за своју финансијску реконструкцију (да би избегла финансијски колапс), на основу плана који су усвојили Репарациона комисија и Друштво народа 14. марта 1924 године (Ј. М. Јовановић, *н. д.*, стр. 225–227).

63 АЈ, 395-15-149, Представка Савету Друштва народа (Циркулар МИД-а од 10. 8. 1926, Београд).

64 АЈ, 341 – фасц. I/1926, Јовановић – Нинчићу, пов. бр. 699 од 13. 10. 1926, Берн (извештај је прослеђен посланику у Лондону Ђурићу са пов. бр. 705/26 од 14. 10. 1926).

месара Друштва народа у Бугарској који ће контролисати утошак средстава (за комесара је одређен Рене Шарон), као и да чини представке и примедбе комесару и Савету у вези са зајмом. Други успех била је одлука да се средствима из зајма не граде „стратегијске железнице". Јовановић је као свој нарочити успех нагласио то што је одбијен бугарски захтев за градњом железничке пруге Лађене–Неврокоп према нашој граници, док је бугарски пројекат за изградњу пруге Масково–Местенли према грчкој граници усвојен.[65]

Финансијски комитет је донео још две важне одлуке којима је изашао у сусрет захтевима бугарских суседа: 1) уз граничну линију је формирана тзв. *забрањена зона* за насељавање избеглица, која је износила 50 километара од граничне линије, у дубину бугарске територије или: 28.000 квадратних километара на бугарско-румунској граници; 17.000 квадратних километара на бугарско-југословенској граници; 17.500 квадратних километара на бугарско-грчкој граници; 2) право на коришћење средстава из зајма имале су само оне избеглице које приме бугарско држављанство и писмено се обавежу да га неће мењати (што значи да губе избеглички статус).[66] Консултативни комитет за питања контроле бугарског зајма састављен од представника Краљевине СХС, Грчке и Румуније почео је са радом новембра 1926 године. Југословекси представик био је Милутин Јовановић.[67]

Бугарски избеглички зајам је изазвао оштре реакције македонске емиграције, због одредбе којом се избеглице обавезују да постану бугарски држављани. Комитет македонских емигрантских организација је у томе видео намеру бугарске владе да ликвидира *македонско питање* на штету Македонаца.[68] Македонска омладина је на свом конгресу у Софији оштро протестовала како против поменуте одредбе тако и против стварања „забрањених зона", изразивши у својој резолуцији „дивљење онима који се пушком боре за слободу Македоније".[69]

„Они који се пушком боре" су средином године изазвали још један у низу оштрих спорова између влада Краљевине СХС и Бугарске. На дан Ускрса (1. маја) атентатори ВМРО су извршили терористички напад на хотел „Српски Краљ" у Струмици, и том приликом је убијено двоје и рањено десеторо људи.[70] Почетком јула у Битољу је убијен Спасоје Хаџи Поповић, издавач листа *Јужна звезда*. Био је активан делатник у српском покрету против

65 *Исто.*

66 *Исто*; Г. В. Димитров, *н. д.*, стр. 51–53.

67 АЈ, 395-15-148, Нинчић – Чолак Антићу, пов. бр. 10897 од 17. 11. 1926, Београд.

68 АЈ, 395-15-149, Циркулар МИД-а од 20. 12. 1926, Београд.

69 *Исто*, Циркулар МИД-а од 31. 12. 1926, Београд.

70 АЈ, 341 – фасц. I/1926, Нинчић – Посланству, пов. бр. 4431 од 10. 5. 1926, Београд.

грчких власти, па су у Београду испрва сумњали да иза напада стоје грчки терористи, али је касније утврђено да је убиство планирао и извршио ВМРО.[71] Крајем јула извршен је још један комитски напад код Криве Паланке, када је страдало двоје људи.[72] Готово у исто време, комитска акција је појачана у Румунији. Почетком маја дошло је до напада једне комитске банде на жандармеријску станицу у рејону Силистрије и убијен је један подофицир. Румунска штампа је, као и српска, повела оштру антибугарску кампању.[73] До крајње затегнутости у румунско-бугарским односима дошло је почетком јула, после обрачуна румунских власти са комитским четама у Старом Селу и околини, када су полицијске власти убиле неколико десетина тамошњих Бугара.[74]

Предлог за заједничку акцију званично је потекао од Румуније. Министар иностраних послова Митилинеу је 18. јула, преко југословенског посланства у Букурешту, предложио Нинчићу заједнички корак у Софији „ради сузбијања комитске акције".[75] Нинчић је одмах пристао, предлажући да се у заједничку акцију укључи и Грчка. Тражио је од посланика у Букурешту Бошка Чолак Антића да се код румунских власти распита какав би корак требало да буде и шта би заједничка нота требало да садржи.[76] Из ове преписке се види да Нинчић не само да није имао разрађен план о заједничкој акцији, већ ни идеју о томе какве би конкретне кораке требало предузети. Такође, не стоји ни објашњење британског посланика у Београду да се Нинчић „непромишљено придружио Румунији и Грчкој у њиховој заједничкој ноти", која, по њему, највише одговара управо Грчкој,[77] јер је Грчка укључена у заједничку акцију управо на Нинчићев предлог. Није најјаснија ни опаска о „непромишљености" југословенског министра, с обзиром на то да су заједнички југословенско-румунско-грчки кораци против комитских акција представљали стару праксу. Супротно тврдњама британског посланика, Грчка је, због отворених питања са Краљевином СХС (несугласице око слободне зоне у Солуну и појачана српска акција међу српским живљем у Егејској

71 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, str. 367–368.

72 *Исто.*

73 Д. Косев, *н. д.,* стр. 39–40.

74 *Исто*, стр. 40–42. Према подацима које је бугарски посланик у Румунији Помјанов упутио Софији, у Јужној Добруџи је у том тренутку било активно 12 комитских чета са по 5-6 добро наоружаних чланова.

75 АЈ, 395-1-3, Чолак Антић – Нинчићу, стр. пов. бр. 59 од 18. 7. 1926, Букурешт. Првобитна идеја била је да Краљевина СХС, Румунија и Грчка упуте колективну представку Друштву народа поводом упада комитских чета и да траже међународне гаранције да ће Бугарска спречити упаде. Од тога се одустало због страха да Бугарска пред истом институцијом не затражи међународну анкету о положају бугарске мањине у суседним државама. (Д. Косев, *н. д.*, стр. 43–44)

76 АЈ, 395-1-3, Нинчић – Чолак Антићу, стр. пов. бр. 223 од 19. 7. 1926, Београд.

77 *Britanci o Kraljevini Jugoslavij I*, str. 366.

Македонији) била веома резервисана према заједничкој акцији против Бугарске. Према извештајима бугарског посланика у Атини Данчева, грчка влада се извесно време колебала у вези са својим учешћем у заједничкој акцији, док је посланик у Лондону Хаџимишев јављао да су Грци јако уплашени југословенским аспирацијама везаним за излазак на Егејско море, па због тога нису склони да „због Срба" кваре своје односе са Бугарском.[78] На основу југословенске дипломатске преписке се јасно види да се почетком августа још увек није знало да ли ће се Грчка придружити Краљевини СХС и Румунији у заједничкој акцији.[79]

Оно на чему је југословенска страна посебно инсистирала у вези са заједничким кораком било је питање *репресивних мера*, односно шта ће три државе предузети у случају да Бугарска не прихвати њихове захтеве. Из Београда су предлагали да у том случају све три државе затворе своје границе према Бугарској.[80] Са овим предлогом се, по Нинчићевим речима, сложио румунски посланик у Београду Еманди, али не и румунска влада. Званични Букурешт је оклевао да се изјасни о југословенском предлогу. Чолак Антић је румунско ћутање тумачио као „отказ" Румуније од заједничке акције, мада га је Митиленеу убеђивао да је реч само о одлагању заједничке акције, а не о одустајању Румуније.[81] Посланик је румунско држање објашњавао унутрашњим и спољнополитичким разлозима. Митиленеу је, по њему, дао предлог о заједничкој акцији „пре но што се довољно споразумео са шефом владе" генералом Аверескуом, који је од свог министра тражио да се то питање „одложи". Предлог је, такође, дошао у тренутку када су антибугарске страсти, као последица затегнутости румунско-бугарских односа, повезане са страхом од јачања бољшевизма, биле на врхунцу у Румунији. Али, када је Београд прихватио предлог, у Букурешту су другачије, хладнокрвније, почели да посматрају ствари. „Мора човек да помисли", пише у свом извештају југословенски посланик, „на интервенцију Италије која жели да постигне зближење између Бугарске и Румуније, да би ослабила Малу Антанту и нас изловала".[82] Он је у румунској политици видео још једну веома важну одлику, а то је подршка свим режимима у Бугарској после Стамболијског, јер „нико више од Румуна не зазире од евентуалног приласка Бугарске Југославији. Овом страху од словенске опасности с југа придружује се одвратност Румуна према сваком земљорадничком покрету. С тога они сматрају да је у њиховом интересу да у Бугарској подржавају сваки режим који

78 Д. Косев, *н. д.*, стр. 46–47.

79 АЈ, 395-1-3, Нинчић – Чолак Антићу од 4. 8. 1926, Београд.

80 *Исто*, Нинчић – Чолак Антићу, стр. пов. бр. 248 од 26. 7. 1926, Београд.

81 *Исто*, Чолак Антић – Нинчићу, стр. пов. бр. 66 од 2. 8. 1926, Букурешт.

82 *Исто*, Концепт извештаја посланика Бошка Чолак Антића, 10. 8. 1926, Букурешт.

је противан Стамболијсковим идејама."[83] С друге стране, примена репресивних мера (затварање границе) би, по схватању румунске стране, штетила економским интересима њених суседа и дала би повода Софији да се обрати Друштву народа и да пред њим истакне питање Добруџе и Македоније. Чолак Антић је сматрао да се Румунија боји да се мере које је предузела против бугарског становништва у Добруџи „оцењују у Женеви" јер „ко зна да ли би се нашло да се увек изводе са довољно хуманости".[84] Искусни дипломата је добро процењивао држање Румуније, посебно у погледу италијанског утицаја на њену политику. Италијанска дипоматија је у то време радила на бугарско-румунском зближењу и закључењу једног пакта између ове две државе, све у циљу реализације своје политике изолације Краљевине СХС.[85]

Почетком августа Румунија је пристала на заједничку акцију, односно да се Софији упути захтев да распусти све револуционарне организације на својој територији, али је спомињање репресалија сматрала преурањеним. Букурешт је предлагао да се, пре изјашњавања о репресивним мерама, сачека одговор бугарске владе.[86] Нинчић је сутрадан формулисао захтеве које треба упутити Бугарској, и послао их румунској и грчкој страни на разматрање: 1) „да бугарска влада позове своје пограничне власти да врше њихову дужност онако како то захтевају не само добри суседни односи, већ и писани споразум постигнут по питању гоњења комитских банди" (мисли на југословенско-бугарски *Нишки споразум* из 1923. године – И. Р.); 2) „да бугарска влада знајући добро где је извор зла и кругове који врше овакве злочине предузме најозбиљније мере да се њихова активност онемогући"; 3) „очекујемо да бугарска влада будућим испуњењем ових захтева да доказа о својој жељи за одржавање добрих односа са суседним државама".[87]

Захтеви које је формулисао Нинчић нису садржали претњу Бугарској репресивним мерама, иако је на томе од почетка инсистирао. Умереност заједничке ноте која је предата Бурову 11. августа треба приписати утицају који су извршили британски, француски и италијански посланик у Београду у правцу смиривања тензија.[88] Три суседне државе у заједничкој ноти констатују да су од пролећа појачане акције „револуционарних организација чије је седиште у Бугарској", акције које, иначе, нису ни престајале од краја Првог светског рата. У ноти се истиче да се чете припремају и наоружавају у Бугарској и прелазе државну границу под заш-

83 *Исто.*

84 *Исто.*

85 Илчо Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922–1943*, София, 1996, стр. 79–80.

86 АЈ, 395-1-3, Чолак Антић – Нинчићу, стр. пов. бр. 71 од 6. 8. 1926, Букурешт.

87 *Исто*, Нинчић – Чолак Антићу, стр. пов. бр. 278 од 7. 8. 1926, Београд.

88 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 366.

титом бугарских пограничних власти. Даље се наводи да су три владе више пута скретале пажњу Бугаркој на ове активности, али да она није обраћала пажњу на те протесте. Мотивисане жељом да одрже добросуседске односе са Бугарском, три владе сматрају својом дужношћу да још једном обрате пажњу бугарској влади да се озбиљно ангажује на пресецању непријатељске акције револуционарних организација. Независно од мера које ће бугарска влада предузети, три владе су у ноти истакле још два захтева (чија је садржина у потпуности одговарала формулацијама у Нинчићевом предлогу упућеном румунској и грчкој страни на разматрање неколико дана пре предаје ноте).[89] Нота нема ултимативни тон, али оптужује бугарску владу и позива је на одговорност тврдњом да њени органи на граници директно учествују у акцијама револуционарних организација против суседних држава.

Бугарска влада је каснила са одговором, желећи да испита ставове великих сила. У Паризу су подржавали став Краљевине СХС и Румуније и били против тога да се питање износи пред Друштво народа. У Риму су у почетку подржали Бугарску да питање изнесе пред ову међународну организацију, али су касније променили став, не желећи да комликују ионако сложене односе на Балкану, посебно са Краљевином СХС. Став Енглеске је деловао противуречно: Бугарска има право да то питање изнесе пред Друштво народа, али га, у том случају, мора правно добро поткрепити. Ипак су саветовали бугарском посланику у Лондону да одговор на ноту буде „помирљив". Енглеска је, заправо, стављајући у изглед могућност интернационализације проблема, хтела да „заплаши" оне кругове у Београду који су заговарали оштрију реакцију према Бугарској.[90] И југословенском посланику у Лондону Ђурићу је саветовано у Форин офису да Краљевина СХС заузме помирљив став јер ће, на основу обавештења којима располажу из Бугарске, одговор тамошње владе бити задовољавајући и да ће бугарска влада предузети извесне мере против упада комита. Дискретно је саветовано „да ће се бугарској влади тај посао олакшати ако се не представља да су те мере предузете због притиска са стране".[91]

Са друге стране, ВМРО је, желећи да политички капитализује спор који је изазвао, притискао владу да спор постави пред Друштво народа, како би се „македонско питање" интернационализовало и створио простор за пропаганду у иностранству. Влада је и сама била у таквом уверењу и прихватила захтеве ВМРО, али су савети великих сила, пре свих Енглеске, били јачи од аргумената ВМРО.[92] Утицај Енглеске је произилазио највише из чињени-

89 Д. Косев, *н. д.*, стр. 44.

90 *Исто*, стр. 47–48.

91 АЈ, 341 – фасц. I/1926, Ђурић – МИД-у, пов. бр. 426 од 11. 8. 1926, Лондон.

92 Из извънреден дипломатически доклад на Посолството на ЧСР в София до

це да је Бугарска очекивала коначну одлуку о избегличком зајму, а глас Лондона је у том питању био пресудан. Министар Буров је у једном каснијем говору на збору своје коалиције образлагао одлуку о одустајању од намере да се спор преда Друштву народа, иако би Бугарска, по њему, тиме постигла „морални успех", чињеницом да би такав потез „за дуго време отровао" односе Бугарске са суседима, али и тиме да је за такву одлуку добио „одобрење страних држава".[93]

У Београду су, међутим, били нестрпљиви. Нинчић је посланику у Букурешту јављао да ће „према извештајима из Софије" одговор бити неприхватљив, и тражио да се са Румунијом што пре постигне споразум о репресалијама против Бугарске, на које је румунска влада „у начелу" пристала (јер је то био услов да се Краљевина СХС придружи колективној ноти). „Не смемо дати утисак да смо слаби и несложни", писао је Нинчић и захтевао прекид саобраћаја као оптималну меру, јер би, по њему, свака слабија мера „наудила престижу" две државе и охрабрила Бугарску, док би нека „јача мера" од предложене могла дати „европски карактер" спору са Бугарском, што се желело избећи.[94] У Румунији су, међутим, имали информације (такође из Софије) да ће одговор бугарске владе бити повољан и правдали се „бирократским" разлозима – да не могу одлучити о прекиду саобраћаја јер је за то потребна одлука владе, мишљење краља и генерала Аварескуа, који се нису налазили у земљи! Када је Авареску сазнао за Нинчићев захтев да се договоре о примени репресивних мера против Бугарске, одговорио је да ће се обратити италијанској влади са молбом да утиче на Софију да одговор на колективну ноту буде задовољавајући.[95] Прави разлог румунског одбијања (помоћу одуговлачења и изговора) да се придружи Краљевини СХС био је тај да румунска влада није желела да се конфронтира са Италијом превише се солидаришући са Београдом против Бугарске, коју су у Риму видели као свог савезника на Балкану.

У одговору бугарске владе, који је уручен посланицима три суседне државе у Софији 27. августа, оспорава се оптужба да је број комитских упада учестао са доласком нове владе, поређењем података о броју упада од почетка године са бројем упада у истом периоду претходне године. Даље се наводи да револуционарне организације имају широку базу изван бугарске територије и оспорава се тврдња да њихов прелазак из Бугарске помажу органи власти на граници. Али се, „за сваки случај", истиче да, ако је и било помагања прелазима комита или њиховог

МВР в Прага, 4. 9. 1926. (*Чехословашки извори II,* стр. 44–45)

93 AJ, 395-15-149, Циркулар МИД-а од 16. 11. 1926.

94 AJ, 395-1-3, Нинчић – Чолак Антићу, стр. пов. бр. 76 од 20. 8. 1926, Београд.

95 *Исто*, Чолак Антић – Нинчићу, стр. пов. бр. 76 од 21. 8. 1926. и стр. пов. бр. 77 од 22. 8. 1926, Букурешт.

толерисања, то није било познато влади, која је спремна да казни кривце. У другом делу одговора, влада је изразила спремност да са још већом енергијом ради на спречавању активности организација које користе њену територију за припремање чета и њихово упућивање на територију суседних држава. На крају, бугарска влада изјављује да је спремна да, уколико три суседне државе не буду задовољне њеним одговором, питање препусти Друштву народа.[96]

Баш као што се и очекивало у Софији, у Београду нису били задовољни одговором. Пошто су успели да убеде своје савезнике, Румунију и Грчку, дошло је до уручивања нове ноте бугарској влади 11. септембра, у којој се изражава незадововољство бугарским одговором.[97] Међутим, уз енглеску и италијанску подршку одговору на прву ноту, Љапчев и Буров нису имали разлога за бригу. Нота је, практично, остала без ефеката и одговора са бугарске стране.[98]

Што се тиче мера које је бугарска влада предузела да би удовољила захтевима из колективне ноте, делегат југословенског министарства унутрашњих дела у Софији Цветан Ђорђевић је крајем године известио своје претпостављене да су бугарске власти извршиле премештај неких чиновника, пензионисале неке официре, уклониле чете са границе, а неке и разоружале, али је упозоравао да влада, преко својих агената, шири нетачне вести о мерама које је предузела и да се настављају контакти владе и ВМРО, при чему је влада обећала храну, одећу и новчану помоћ комитама, као и да ће део комита вратити у државну службу.[99] Ови извештаји упућују на то да су подаци којима је влада у Београду располагала могли само потпиривати неповерење које је ионако гајила према свим „свечаним обећањима" бугарске владе у погледу сузбијања комитске акције.

96 Д. Косев, *н. д.*, стр. 49–50.
97 *Исто*, стр. 51.
98 *Исто*, стр. 52–53.
99 АЈ, Збирка В. Јовановића-Марамба, бр. 335, ф. 109 – дос. Бугарска, Извештаји делегата у Софији од 25. 11. и 2. 12. 1926.

Summary

Ivan Ristić

Between Old and New Challenges: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians Policy Towards Bulgaria in 1926

Key words: *Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, Bulgaria, the Balkans, international relations, foreign policy*

After World War I relations between Bulgaria and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians were burdened by inherited problems, such as the Macedonian Question on one hand and, on the other, problems connected with the Peace Treaty Commission. In the second half of 1920s, an external factor – the activity of fascist Italy in the Balkans against the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians – became crucial for formulating the policy of Belgrade towards Bulgaria. We can say that the year 1926 was a turning point in relations because at the end of 1925 and beginning of 1926 changes on the international and domestic plan took place (Locarno Treaties in October 1925 and the new government in Bulgaria in January 1926). This year was turbulent, dynamic and full of conflicts in the Yugoslav-Bulgarian relations. The following issues were on the agenda: *international loan* (which Bulgaria requested from the international financial institutions) needed for a large number of refugees who lived in Bulgaria; an *arbitration agreement* that the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians offered to Bulgaria, which was in the „spirit of Locarno"; the *terrorist attacks* carried out by the Macedonian organization (IMRO) from Bulgarian territory on the territories of neighboring countries. These tensions resulted not only in a stalemate in relations, but also the beginning of a new phase – a „battle" fought by Yugoslav diplomacy to prevent Italian influence in Bulgaria. During the second half of 1920s many attempts were made to create conditions to improve relations, however many obstacles remained. Therefore, the analysis of Yugoslav policy toward Bulgaria in 1926 is important for a thorough understanding of the key processes and events that followed.

УДК 323.1::28(497.1:560)"1938/1953"(093.2);
314.151.3-054.72(497.1:560)"1938/1953"(093.2)

Dr Edvin PEZO

KOMPARATIVNA ANALIZA JUGOSLOVENSKO-TURSKE KONVENCIJE IZ 1938. I „DŽENTLMENSKOG SPORAZUMA" IZ 1953.
Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku

***APSTRAKT**: Autor kontekstualizira i tematizira dva sporazuma između Jugoslavije i Turske – jugoslovensko-tursku konvenciju (1938) i „džentlmenski sporazum" iz 1953. – u kojima se definišu uslovi iseljavanja muslimanskog stanovništva. Upoređuje ulogu kraljevske vlade u pregovorima vođenim do 1940. sa ulogom koju je jugoslavenska vlada u istom kontekstu odigrala pedesetih godina. Uz to posebnu pažnju posvećuje imigracijskoj politici Turske i represivnim mjerama koje su poduzete prema neslavenskom, prvenstveno albanskom, muslimanskom stanovništvu.*

***Ključne riječi:** Milan Stojadinović, jugoslavensko-turska konvencija (1938), „džentlmenski sporazum" (1953), interministerijalne konferencije (1935), zakon o državljanstvu (1928, §55), državna represija, turska imigracijska politika*

Uvod

Migracijski procesi, kao dio naše svakidašnjice, ne predstavljaju ništa neobično. Oni su dio lokalnih i globalnih društvenih zbivanja i historijskih tokova. Mogu se odvijati kako u našem bližem okruženju tako i prelaziti administrativne, odnosno državne granice i dugoročno gledano ostavljaju uticaje na sredine koje tangiraju. Za vrijeme 19. i 20. stoljeća migracijski su tokovi dostigli „novi kvalitet". Pod geslom modernizacije i industrijalizacije, a naročito u sjenci korjenitih društveno-političkih promjena kao što su ratna dešavanja, migracijski su se procesi drastično pojačavali. To se odnosi na cijelu Evropu, kao i na prvu i drugu Jugoslaviju, gdje su se državne institucije suočavale sa pitanjem regulisanja odnosno uticaja na migracijske procese pod socio-političkim, ekonomskim, ideološkim ili drugim premisama.

U našem konkretnom slučaju se radi o emigraciji muslimanskog stanovništva u Tursku iz onih dijelova Jugoslavije koji su najduže ostali pod osmanskom vlašću: cijeli Kosovski vilajet (Stara Srbija) kao i dijelovi Manastirskog i Solunskog vilajeta. Oni obuhvataju delove takozvanog Novopazarskog sandžaka, te geografsko-administrativne jedinice konstituisane poslije Drugog svjetskog rata: Autonomna Kosovsko-metohijska oblast – koju ćemo u daljem tekstu iz pragmatičnih razloga nazvati samo Kosmet – kao i Makedonije.

Migranti sa tih područja su sačinjavali prilično heterogenu grupu, čiji su se pripadnici međusobno razlikovali po jeziku (slavenski jezici vs. albanskog i turskog) i etničkoj pripadnost (Albanci, Bošnjaci/muslimani, Turci, Goranci, Pomaci, Torbeši).

U kulturi sjećanja kao i u historijskom narativu tih grupa iseljavanje u Tursku je ostavilo duboke tragove, posebno u njihovom samopozicioniranju u istoriji Jugoslavije. To se osobito odnosi na Albance koji su za vrijeme postojanja Jugoslavije često imali vrlo napete odnose sa Beogradom. U ovom diskursu se iseljavanje u Tursku asocira sa državnom represijom i srpskim nacionalizmom, te predstavlja u albanskom nacionalnom narativu i u albanskoj istoriografiji važan elemenat. U tom kontekstu se jugoslavensko-turska konvenciju iz 1938. i takozvani „džentlmenski sporazum" iz 1953. smatraju simbolima jedne kontinuirane državne politike koja je bila usmjerena ka protjerivanju albanskog stanovništva (sa Kosova). Pri tome se često ne pravi razlika između prvog i drugog ugovora, već se sporazum iz 1953. smatra kao implementacija konvencije iz 1938. godine.[1]

Dok se već za vrijeme SFRJ znalo prilično puno o konvenciji iz 1938,[2] sličnih istraživanja o kasnijem sporazumu skoro da nije bilo. Hakif Bajrami je objavio jedan upitan dokument – u kojem se radi o protokolu navodnog razgovora Josipa Broza Tita sa turskim ministrom inostranih poslova Fuatom Köprülüem, kojeg Bajrami identificira kao „džentlmenski sporazum" iz 1953. i kojeg dovodi u vezu sa konvencijom iz 1938. godine.[3] No sumnje u tezu postojećeg kontinuiteta konvencije iz 1938. se javljaju čitajući pismo iz sredine marta

1 Vidjeti na primjer potpoglavlje o Kosovu u izdanju Akademije nauka Albanije *Historia e Popullit Shqiptar. Tom 4: Shqiptarët gjatë luftës së Dytë Botërore dhe pas saj. 1939–1990,* Tiranë, 2008, str. 403.

2 Već šezdesetih godina su Živko Avramovski i Ali Hadri tematizirali iseljeničku politiku jugoslovenske vlade. Nekoliko godina kasnije je Vuk Vinaver detaljnije opisao tok razgovora između Jugoslavije i Turske od 1935. a objavio je i relevantne detalje konvencije. Hakif Bajrami je onda u osamdesetim godinama objavio francuski tekst konvencije („Konventa jugosllavo-turke") kao i albanski prijevod transkripta međudržavne komisije koja je pripremila konvenciju („Rreth përgatitjes së Konventës jugosllave-turke"), dok je Avdija Avdić početkom 90-ih objavio sažetak tih transkripta i konvencije na srpskohrvatskome. Vidjeti: Živko Avramovski, „Prilog pitanju italijansko-albanske iredentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme minhenske krize i okupacije Albanije", *Istorijski glasnik*, 2–3/1964, str. 123–140; Ali Hadri, „Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji", *Istorijski glasnik,* 1–2/1967, str. 51–84; Vuk Vinaver, „'Çështja shqiptare' në shtypin e PKJ 1919–1939", *Gjurmime albanologjike. Seria e shkencave historike,* 1/1971, str. 65–101; Hakif Bajrami, „Konventa jugosllavo-turke e vitit 1938 për shpërnguljen e shqiptarëve", *Gjurmime albanologjike. Seria e shkencave historike,* 12/1982, str. 243–271; Hakif Bajrami, „Rreth përgatitjes së Konventës jugosllave-turke për shpërnguljen e shqiptarëve në Turqi (1938)", *Gjurmime albanologjike. Seria e shkencave historike,* 18/1988, str. 209–238; Avdija Avdić, „Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata", *Novopazarski zbornik,* 15 (1991), str. 112–125.

3 Hakif Bajrami, „Marrëveshja xhentelmene Tito-Kyprili më 1953 në Split", *Vjetar*, 25–26/2001, str. 259–306, ovdje str. 272–275.

1954. kojim se Aleš Bebler, državni podsekretar za inostrane poslove, obratio poslanstvu FNRJ u Hagu. Naime, Bebler je pisao:

„Ristiću. Molimo izvestite što detaljnije o sporazumu koji je potpisan pre rata izmedju Jugoslavije i Turske o pitanju iseljavanja turske manjine iz Jugoslavije. Da li vam je poznato gde bi se taj sporazum mogao naći? Inače, detaljno po sećanju skicirajte svu materiju koja se odnosi na ovo pitanje i dostavite."[4] [podvučeno kao u originalu – E. P.]

Primalac tog pisma bio je najvjerovatnije Milan A. Ristić, nekadašnji šef Balkanskog odsjeka Ministarstva inostranih poslova, koji je u 1938. vodio pregovore sa turskom stranom o sklapanju konvencije o iseljavanju neslavenskog muslimanskog stanovništva iz „Južne Srbije" (Stara Srbija i jugoslovenski deo Makedonije).[5] To nas dovodi do ključnih pitanja: šta je socijalističko rukovodstvo znalo o konvenciji, koju ulogu su odigrali jugoslavenski državni funkcioneri u procesu sklapanja sporazuma iz 1953. godine, i da li su preuzeli elemente iz konvencije, odnosno njenu intenciju koja je bila usmjerena ka što većem iseljavanju albanskog stanovništva ?

U cilju pronalaženja odgovora na ova pitanja ćemo uporediti društveno-političke okolnosti za vrijeme nastanka oba sporazuma, kao i udio državnog vrha prve odnosno druge Jugoslavije u iseljeničkoj politici prema Turskoj, ne zanemarajući ni Tursku kao jednog od ključnih aktera.

Jugoslovensko-turska konvencija. O početku razgovora

Pitanje iseljavanja muslimanskog stanovništva u Tursku ostalo je i poslije raspada Jugoslavije u fokusu naučnih radova. Posebno su Safet Bandžović, a u posljednje vrijeme Jovan Jovanović za međuratni period, i Borče Ilievski poklanjali pažnju ovoj tematici.[6] Ipak su neki „detalji" ostali nerazjašnjeni, kao na pri-

4 Arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (dalje ASMIP), Politička arhiva (dalje PA) 1954 – F 97, [Beograd], 43274/16. 3. 1954.

5 Treba napomenuti da je pojam „Južna Srbija" u međuratnom periodu mogao da ima različita značenja, kao sinonim samo za Makedoniju ili za cijelu teritoriju bivšeg Osmanskog carstva koju su prisvojile Srbija i Crna Gora za vrijeme Prvog balkanskog rata. Vidjeti: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd, 2002, str. 7–9. Jasno je da je to za pravoslavno stanovništvo značilo oslobođenje. Ali uzimajući u obzir rezultate popisa iz 1921. god. kada je na prostoru „Južne Srbije" (Sandžak, Kos., Makedonija) – to cijelo područje je za mene relevantno – izbrojan odnos 50,06% (739.278, pravoslavno stanovništvo) prema 48,18% (711.481, muslimansko stanovništvo) i znajući da su balkanski ratovi zbog masovnog iseljavanja/protjerivanja muslimana značili i izraziti demografski pad za muslimane, onda mislim da je muslimansko stanovništvo koje se sredinom 1912. zateklo na tom području činilo značajnu većinu, daleko preko 50%; a za njih se teško može kazati da su oslobođeni

6 Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006. Vidjeti od

mjer početak razgovora, ko je i zašto preuzeo inicijativu za sklapanje konvencije, kakva je uloga predsjednika jugoslovenske vlade Milana Stojadinovića koji je za vrijeme sklapanja konvencije bio ministar vanjskih poslova? Tako se i dalje u literaturi o početku pregovora između Jugoslavije i Turske nailazi na različite datume. To se već vidi posmatrajući dva često citirana članka Alija Hadrija i Živka Avramovskog. Hadri na primjer konstatira – oslanjajući se na peticiju trojice albanskih katoličkih sveštenika upućenu Društvu naroda (5. 5. 1930) – da je već 1930. godine jugoslavenska vlada počela pregovore sa turskom vladom i da je Bogoljub Jevtić 1931. postigao načelnu saglasnost sa turskim ministrom vanjskih poslova Rüştüem Arasom.[7] Avramovski, međutim, piše da su kontakti o pitanju iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku počeli 1935, za vrijeme Jevtićeve vlade.[8]

Spomenuta peticija iz 1930. godine nije precizna, nego je u vremenskom okviru sasvim neodređena, a i sama tvrdnja ta tri sveštenika, da je beogradska vlada pokrenula razgovore sa vladom u Ankari „on the transfer to Turkey of three to four hundred thousand Albanian Moslems from Kosovo", problematična.[9] Razlog sumnji je i to što je turska vlada od sredine 20-ih godina vodila restriktivnu politiku prema useljenicima sa Balkana, pogotovo prema Albancima, što ćemo kasnije još razmatrati. Što se 1931. odnosno 1935. godine tiče, zanimljivo je da su Hadri i Avramovski, koristeći se istim izvorom, naime pozivajući se na dopis savjetnika ministra vanjskih poslova Ive Andrića Poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Ankari od 26. septembra 1935, došli do različitih zaključaka. Po tome dopisu je Aras u razgovoru sa vršiocem dužnosti jugoslavenskog stalnog delegata u Ženevi Ivanom Subotićem, vjerovatno sredinom septembra 1935, izjavio da je u „svoje doba (vremenski okvir nije jasan – E. P.) imao razgovor sa bivšim Ministrom g. Jevtićem o iseljavanju turskog i ostalog muslimanskog neslovenskog

njegovih mnogobrojnih članaka: Safet Bandžović, „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku između dva svjetska rata", *Almanah*, 17–18/2001, str. 171–224. Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine. Između stihije i državne akcije", *Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora*, (ur. Mile Bjelajac), Beograd, 2007, str. 79–99. Vidjeti u vezi sa iseljavanjem iz Makedonije, centra iseljavanja u Tursku u pedesetim godinama: Violeta Ačkoska, „Iseluvanjeto na Turcite od NR Makedonija po vtorata svetska vojna (1945–1960)", *Istorija*, 38, 1–2, Skopje, 2002, str. 89–102; Borče Ilievski, „The Ethno-Demographic Changes in the 1950s in the People's Republic of Macedonia. The Emigration Process of the Turkish and Muslim Population", *Macedonian Historical Review*, 1/2010, str. 167–182.

7 A. Hadri, *n. d.*, str. 75.

8 Ž. Avramovski, *n. d.*, str. 125.

9 Engleski prijevod sa francuskog originala te peticije se može naći na internet-stranicama albanologa Roberta Elsiea: http://www.albanianhistory.net/texts20_2/AH1930.html, Gjon Bisaku, Shtjefën Kurti & Luigj Gashi: The Situation of the Albanian Minority in Yugoslavia. Memorandum Presented to the League of Nations. Vidjeti ovdje Appendix II, tačka II/4.

(ovde se radi o Arbanasima) življa iz Jugoslavije. Između njih je bio sporazum načelno postignut da se to iseljavanje favorizira od strane naše zemlje".[10]

Kao vrijeme tog razgovora se može isključiti 1931. godina, jer je Jevtić tek 3. jula 1932. zauzeo mjesto ministra inostranih poslova. Spomenuti razgovor se dogodio najvjerovatnije poslije zbližavanja Jugoslavije i Turske, kad je potpisan tursko-jugoslavenski (novembar 1933) odnosno Balkanski pakt (februar 1934), na primjer za vrijeme Jevtićevog boravka u Ankari (april 1934), gdje se između ostalih susreo sa Arasom. No, Jevtić se sreo sa Arasom i u Bukureštu u sklopu razgovora oko Balkanskog saveza u maju 1935. godine, te je moguće da je sporazum postignut i tom prilikom.

Ovo pitanje postaje interesantnije gledajući tursku imigracijsku politiku, jer je to kontekst u kojem moramo promatrati gornju izjavu. Naime, Turska je 14. juna 1934. ratificirala zakon broj 2510, o naseljavanju odnosno kolonizaciji. Ovaj se zakon u literaturi smatra najvažnijim zakonom o regulisanju imigracije u Turskoj i bitnim zakonskim sredstvom politike integracije tj. asimilacije Republike Turske nemuslimanskog i neturskog stanovništva.[11] Ovim zakonom je Turska rekonfigurirala imigracijsku politiku i pokazala spremnost da se suoči sa većim brojem novih imigranata koje je trebalo planski „repatrirati" sa nekih područja Balkana. Tako je već u junu 1935. postignut dogovor između Turske i Rumunije o iseljavanju turskog stanovništva iz Dobrudže, što je godinu dana kasnije, 4. septembra 1936. u Bukureštu, rezultiralo potpisivanjem „Convention réglementant l'émigration de la population turque de Dobroudja".[12] Tekst te konvencije će kasnije velikim djelom služiti kao matrica za jugoslovensku-tursku konvenciju iz 1938. godine.

Pripremajuće interministerijalne konferencije (1935) i § 55 Zakona o državljanstvu

Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj je vrlo pažljivo pratilo unutrašnji razvoj Turske, a Ministarstvo inostranih poslova nije dugo oklijevalo kad je utvrđeno da je moguće postići sporazum oko iseljavanja neslavenskog muslimanskog stanovništva iz „Južne Srbije". Sve je dodatno potaknuto kada je Aras Subotiću dao do znanja da „misli da bismo početkom naredne godine (1936 – E. P.) mogli zaključiti i formalni sporazum, na sličnim bazama kao što je zaklju-

10 Vidjeti: Ivo Andrić, *Diplomatski spisi*, priredio Miladin Milošević, Beograd, 1992, str. 134–135.

11 Kemal Kirişci, „Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices", *Middle Eastern Studies*, 36 (2000), 3, str. 1–22, ovdje str. 4.

12 Andrea Schmidt-Rösler, „Die Auswanderung der Türken aus der Dobrudscha in der Zwischenkriegszeit", *Münchner Zeitschrift für Balkankunde*, 10–11/1996, str. 125–162, ovdje str. 149–151.

čen rumunsko-turski. Turska bi polako preuzela u toku 2 ili 3 godine 200.000 tih lica sa naše teritorije Južne Srbije".[13]

Prve pripreme sa jugoslovenske strane se primjećuju već sredinom aprila 1935. godine, još za vrijeme Jevtićeve vlade. Političko odeljenje Ministarstva inostranih poslova je tada obavijestilo generalnog konzula u Istanbulu da izvještaje Generalnog konzulata u vezi sa kolonizacijom koju turska vlada sprovodi u unutrašnjosti, a specijalno u Trakiji (misli se na djelovanje turske strane u sklopu zakona (broj 2510) o naseljavanju iz 1934) smatra „za interesantne i korisne" i da treba i ubuduće „najpažljivije pratiti ovo pitanje". Istovremeno je u tom pismu na temu „Preseljavanje neslovena iz Južne Srbije u Tursku", što samo po sebi puno govori, još naznačeno da će se sastati i jedna interministerijalna konferencija u Ministarstvu inostranih poslova. Bilo je predviđeno da se na njoj cijelo to pitanje pretrese i u tu svrhu je Generalni konzulat zamoljen za mišljenje po pitanjima kao što su: kojim putem izvršiti grupne transporte, koje i kakve korake bi trebalo preduzeti kod turskih vlasti i šta bi trebalo iseljenici od svojih stvari da ponesu.[14] Do konferencije po pitanju „iseljenja stanovništva neslovenskog porekla iz Južne Srbije" došlo je tek 20. septembra 1935, za vrijeme vlade Milana Stojadinovića. Za kratko vrijeme zabilježena je velika aktivnost po tom pitanju. Naime, već 24. septembra se sastao jedan uži komitet te interministerijalne konferencije a 1. oktobra 1935. održana je i druga interministerijalna konferencija po tom pitanju.[15]

Prije razmatranja rezultata tih konferencija treba pogledati na motive tadašnjih aktera i na društveno-političku situaciju u Kraljevini. Dok je Političko odeljenje Ministarstva inostranih poslova u svom obavještenju Generalnom konzulatu u Istanbulu, sredinom aprila 1935. godine, navelo da „postoji izvesna tendencija kod jednoga dela neslovenskog stanovništva Južne Srbije" – misli se na albansko i tursko stanovništvo – da koristi odredbe člana 55 zakona o državljanstvu,[16] kojim je regulisan otpust neslavenskih stanovnika „Južne Srbije" iz državljanstva, zapisnik interministerijalne konferencije od 20. septembra navodi nacionalne i vojno-strateške razloge. Naime, Ilija Milikić, šef IV odsjeka Političkog odeljenja Ministarstva inostranih poslova, koji je svojim izlaganjem otvorio konferenciju, argumentirao je da „kompaktne mase Turaka i Arnauta duž arbanske granice pretsta-

13 M. Milošević, *n. d.*, str. 135.

14 Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj (dalje 370), 370-9-42, listovi 590–591, Pov. br. 9445/35, Beograd, 15. 4. 1935.

15 Rezultate konzultacija od 20. i 24. septembra su objavili Bajrami, *n. d.* (Rreth përgatitjes), str. 218–220 i Vladan Jovanović, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju 'neslovenskog elementa' u Tursku (1935)", *Prilozi*, 35/2006, str. 105–124. Po sadržaju vrlo sličan Zapisnik i zaključci interministerijalne konferencije od 1. oktobra 1935. god. nalaze se u AJ, 370-9-42, listovi 645–650.

16 AJ, 370-9-42, 590, Pov. br. 9445/35, Beograd, 15. 4. 1935.

vljaju u nacionalnom i vojnom pogledu važan problem".[17] Uzimajući u obzir da muslimani koji su sebe smatrali Turcima geopolitički nisu predstavljali bitan faktor, jer je Turska kao „patronatska zemlja" bila previše daleka, a i Kraljevina je u to vrijeme imala dobre bilateralne odnose sa Turskom – može se brzo naslutiti da je fokus u stvari ležao na Albancima, jer je duž albanske granice živilo pretežno muslimansko-albansko stanovništvo. Bojazan od demografskog rasta albanskog stanovništva se ogleda u Milikićevoj konstataciji da se albansko stanovništvo povećalo za oko 65.000 od 1931. godine i da „nacionalizacija neslovenskog elementa [Južne Srbije putem kolonizacije – E. .P] nije uspela". Tako preostaje „jedino još put iseljenja neslovenskog elementa iz zemlje". „Naročitu pažnju" trebalo je obratiti na Albance.[18]

Riješiti manjinsko pitanje putem preseljenja „nepoželjnih" nije bio novitet u istoriji jugoistočne Evrope. Najpoznatiji primjer ovakvog rješenja je Konvencija o razmjeni grčkog i turskog stanovništva iz 1923. godine. No, u slučaju Albanaca Jugoslavije značilo je to dodatno opterećenje inače već krhkih odnosa albanskog stanovništva i državnih institucija. Država je shvaćena kao država južnih Slavena u kojoj su manjinski narodi – Albanci, kao i Mađari i Nijemci – često posmatrani kao nužno zlo. Odnos prema njima pokazivao je ambivalentne crte što se vidi i na primjeru diskusije koja je vođena krajem maja 1928. u zakonodavnom odboru za Zakon od državljanstvu iz 1928. god. i oko § 55 koji je neslavenskim muslimanima „Južne Srbije" široko otvarao vrata za iseljavanje.[19] Naime, dok je predsjednik tog odbora, ministar unutrašnjih poslova Anton Korošec zagovarao pravo na opciju iseljavanja, njemu su se suprotstavljali članovi opozicije: Svetozar Pribićević, Vladko Maček, Stjepan Radić i Sekula Drljević. Tako je Stjepan Radić polemizirao da „niti najveći neprijatelj naše države ne bi mogao učiniti ono što ste vi stavili u ovaj čl. 55: vlast pridržava sebi pravo, i kaže nekome: traži da ne budeš naš državljanin i beži!"[20] No, Korošec je smatrao da se time daje „privilegij Neslovenima. [...] Sve što ovaj paragraf čini, to je u korist Neslovena."[21]

Sporni član jeste bio „privilegij" za neslavensko stanovništvo „Južne Srbije", jer nijedna druga grupa to pravo nije posjedavala, i time je § 55 bio u suprotnosti sa načelom jednakosti propisanim

17 AJ, 370-9-42, 638, Zapisnik interministerijalne konferencije, 20. sept. 1935.

18 *Isto*.

19 Po drugom dijelu § 55 dotične osobe su u roku od pet godina (od stupanja na snagu ovog zakona, što je bilo u novembru 1928) mogle da daju izjavu upravnim vlastima da istupaju iz državljanstva. Od dana izjave je trebalo da se odsele iz Kraljevine. Za te iseljenike je trebalo da budu predviđene i olakšice, za iseljenje kao i za prodaju imovine. Vidjeti: Zakon o državljanstvu Kraljevine SHS, *Službene novine Kraljevine SHS*, X, 254, Beograd, 1928, str. 1294.

20 *Stenografske beleške zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Redovan saziv za 1927/28. god., I knjiga, Beograd, 1928, str. 294.

21 *Isto*, str. 299. Za prijedlog da ostane sporni deo člana 55 glasalo je 15 članova komisije a protiv 13. Vidjeti: *isto*, str. 300.

u ustavu Kraljevine. S druge strane, produbljena je obostrana percepcija da neslovensko muslimansko stanovništvo nije integralni dio građanskog društva Kraljevine. No Milivoje Milčić (savjetnik Ministarstva inostranih poslova) na interministerijalnoj konferenciji od 20. septembra označio je da je upotreba § 55, barem što se perioda do 1933. tiče, ostala „mrtvo slovo".[22] Zato je jedan od rezultata konferencije bilo otklanjanje svakojakih teškoća koje bi mogle da ometaju iseljavanje na osnovu § 55.[23] U prvom planu je stajalo stvaranje posebne konvencije, kako je tog 20. septembra definisano, te da „treba pokrenuti pitanje iseljenja sa turskom vladom i nastojati da se isto reši na sličan način, kao što je to učinila Rumunija, t.j. putem jedne specijalne konvencije".[24] To je potvrđeno na interministerijalnoj konferenciji 1. oktobra 1935. godine: „1. Pitanje iseljenja treba što pre regulisati specijalnom konvencijom između naše države i Turske, kao i između naše države i Arbanije, a na način kako je to pitanje regulisano između Turske i Rumunije."[25] Iako se ovdje spominje i Albanija, to je po današnjem saznanju ostalo beznačajno. Nije došlo do nekih značajnih koraka u vezi sa planskim iseljenjem albanskog stanovništva u Albaniju. Sa Turskom se očekivalo brzo i efektivno sklapanje jednog bilateralnog sporazuma. Na tome se u Beogradu ozbiljno radilo, što potvrđuje i aktivnost Milana Stojadinovića.

Neposredno poslije interministerijalne konferencije 1. oktobra, Stojadinović je u svom obraćanju kraljevskom poslaniku u Ankari Branku Lazareviću urgirao da iskoristi „povoljnu priliku, koja nam se pruža" ukazujući na pokušaje nacionalne homogenizacije turske vlade i njenog nastojanja da se rješi demografsko pitanje. A zakon o kolonizaciji iz 1934. je po njegovom mišljenju „stavio u izgled neočekivane mogućnosti u pogledu iseljavanja Turaka iz balkanskih država u Tursku" i otvarao mogućnost da među Turke iseljenike „ubacimo i jedan veći broj Arnauta".[26] Stojadinović je inače preuzeo i ponovio već spomenutu argumentaciju da nacionalni i vojni interesi nalažu „da se ovo neslovensko stanovništvo u južnim krajevima svede na što manji broj, kako bi se moglo uspešno izvršiti preseljenje našeg življa iz drugih krajeva u Južnu Srbiju. To bi se jedino moglo postići iseljenjem neslovenskog elementa u većim masama i po jednom određenom planu van granica naše zemlje."[27] U tom slučaju cilj je jedino

22 AJ, 370-9-42, 639, Zapisnik interministerijalne konferencije, 20. sept. 1935.

23 Vidjeti: AJ, 370-9-42, 649, Zaključak interministerijalne konferencije o iseljenju neslovenskog elementa iz južnih krajeva, održane 1. oktobra 1935. god. u Ministarstvu inostranih poslova. Potvđene su povlastice koje je definisao uži komitet interministerijalne konferencije 24. 9. 1935, od izdavanja besplatnih iseljeničkih pasoša do oslobađanja od regrutovanja itd. Vidjeti detaljnije u: Jovanović, *n. d*. (Interministerijalna konferencija), str. 117–118.

24 AJ, 370-9-42, 641, Zapisnik interministeijalne konferencije, 20. sept. 1935.

25 AJ, 370-9-42, 649, Zapisnik interministerijalne konferencije, 1. okt. 1935.

26 AJ, 370-9-42, 630, Str. pov. br. 1426, Beograd, 18. 10. 1935.

27 *Isto*.

mogao da bude sklapanje bilateralne konvencije, što se na drugoj strani poklapalo i sa tada vladajućem mišljenjem da se manjinska pitanja riješavaju geopolitičkim istrumentima, tj. migracijskom odnosno iseljeničkom politikom. To nas dovodi i do preispitivanja navedenih motiva: nacionalni i vojni interesi. Naime, iako neslavensko muslimansko stanovništvo u Beogradu nije smatrano integralnim djelom građanskog društva, mada su vodeći srpski političari gledali pozitivno na iseljavanje muslimana iz njihove sfere interesa u Tursku, nije se za vrijeme Kraljevine radilo permanentno na tome da ih se „riješi". Ali sredinom tridesetih godina stvorena je za ovo muslimansko stanovništvo opasna situacija. Korjenite promjene na unutarnjem i posebno na vanjskopolitičkom planu su zaoštravale situaciju za neslavensko, pogotovo albansko stanovništvo „Južne Srbije". Na ideološkom planu je Stojadinovićeva vlada odustala od koncepta „integralnog jugoslovenstva", čime su se jačale nacionalne koncepcije državotvornih naroda i što je za posljedicu imalo unutarnju koheziju dotičnog „nacionalnog korpusa".[28] Za srpsku (političku) elitu se time postavljalo pitanje pozicioniranja prema državi koja se nalazila u prelomu i na ideološkoj matrici prema konceptu srpstva odnosno jugoslovenstva. A određivanje sopstvenoga uvijek tangira i konstrukciju „drugoga".

Državni akcionizam

Ionako nevelik manevarski prostor za manjinske grupe se u toj prelomnoj situaciji još više smanjio. Novonastale međunarodne geopoličke promjene su dodatno stvarale ambijent koji je doveo do radikalnih promjena u odnosu prema albanskom stanovništvu, koje je sve više percipirano isključivo kao bezbijednonsno-politički faktor. Promjenom međunarodnog odnosa snaga u Evropi došlo je do širenja italijanskog uticaja u Albaniji 1935. i 1936. godine,[29] zaoštravanja bilateralnih odnosa između Jugoslavije i Italije, te stvaranja potencijalne visokorizične geopolitičke sfere duž granice prema Albaniji. U tom kontekstu je jugoslovenski vojni izaslanik u Tirani marta 1936, povodom potpisivanja značajnog paketa bilateralinih sporazuma između Italije i Albanije i gledajući na potpirivanje albanskog iredentizma od strane Italije, predlagao načelniku Glavnog generalštaba da se na širem pograničnom pojasu prema Albaniji izvrši raseljavanje albanskog stanovništva u unutrašnjost zemlje i da ih se iseljava u

28 Vidjeti i Marko Bulatović, „Struggling with Yugoslavism: Dilemmas of Interwar Serb Political Thought", *Ideologies and National Identities. The case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, (ur. John R. Lampe i Mark Mazower), Budapest/New York, 2004, str. 254–276.

29 Vidjeti Michael Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912–1939). Regierungsbildungen, Herrschaftsweise und Machteliten in einem jungen Balkanstaat,* München, 1987, str. 257–259.

Tursku.[30] Reakcije Glavnog generalštaba nisu poznate, ali znamo da je kratko poslije tog izvještaja došlo do radikalizacije odnosa, te da je krajem aprila 1936. zamjenik bana Vardarske banovine sreskim načelnicima naredio, pod izgovorom suzbijanja „albanske iredente", da se moraju preduzimati i „mere da se arnautski živalj bilo propagandom bilo izuzetnim merama prisili na iseljavanje u Tursku" i istakao: „zato odmah razvite najjaču propagandu da se kod arnautskog življa u vašem srezu pokrene želja za iseljavanjem u Tursku".[31] Zanimljivo je da se paket mjera koji se ovdje predlaže samo djelomično orijentisao prema zaključcima interministerijalne konferencije od 1. oktobra 1935. jer su se sada državni organi više miješali u život običnog seljaka. Zamjenik bana je na primjer zahtjevao da sva djeca, „ženska naročito", moraju bezuslovno pohađati školu, o čemu treba voditi računa, te sve „neposlušnike najstrožije kažnjavati". A iz nacionalnih razloga je trebalo uticati na upravitelje osnovnih škola da uvode večernja predavanja za svu odrasliju djecu i mladež, kojima se mora dokazivati „da oni nisu Arnauti već potomci starih Srba koje su Turci nožem i puškom poturčili" i trebalo ih je „nagovarati [...] da uče da pišu i da čitaju državnim jezikom". Na drugoj strani je trebalo strogo kontrolisati muslimanske vjerske škole, pa je za udaljavanje od odobrenog programa traženo preduzimanje mjera da se rad tih škola zabrani. Učenje iz albanskih udžbenika i svako predavanje na albanskom jeziku je trebalo zabraniti. Također se zahtijevalo od sreskih načelnika – dobro znajući da je duhan bio jedan od najvažnijih poljoprivrednih proizvoda „Južne Srbije" – da stupe u vezu sa monopolističkim organima sa ciljem što većeg obustavljanja sađenja duhana u tim krajevima. Zahtjevano je i da se stupi u kontakt sa veterinarskim referentom, koji treba „vrlo često oglašavati za zaražene krajeve, zbog bolesti stoke, naročito onde gde ovaj živalj (Albanci – E. P.) većim delom živi od stočarstva".[32] Zamjenik bana je bio izričito jasan u definisanju cilja kad je spomenuo „da je tendencija da se krajevi naseljeni arnautskim življem očiste od Arnauta i nasele nacionalnim elementom". No, represivni potencijal i prava opasnost te naredbe ležala je u činjenici da je sreskim načelnicima svjesno otvoren prostor za postupanje van granica zakona: „vašoj umešnosti i sposobnosti" se ostavlja „da [...] razvijete akciju u vašem srezu s obzirom na prilike koje postoje u vašem srezu i sve ono što bi imalo dejstva na arnautski živalj da se iseli, preuzimajte sistematski najenergičnije".[33]

Državni aparat se najkasnije tada i definitivno udaljio od svih normi vladavine prava, što će kasnije vidno otežati albanskom sta-

30 Živko Avramovski, „Pitanje podele Albanije u razgovorima Stojadinović–Ćano januara 1939 i stav nekih diplomatskih i vojnih ličnosti", *Godišnjak pokrajinskog državnog arhiva*, 1/1965, str. 131–160, ovdje str. 138–139.

31 AJ, Zbirka Milana Stojadinovića (dalje 37), 37-51-315, 41, Str. pov. II br. 6, Skopje, 24. 4. 1936.

32 *Isto.*

33 *Isto.*

novništvu da prihvati jugoslavensku državu. No, uz to slijedi naravno i pitanje da li su se i u kojoj mjeri sreski načelnici tih instrukcija pridržavali. Jer gledajući zvaničnu imigracijsku statistiku Turske, iznenađuje opadanje broja imigranata iz Jugoslavije poslije 1935: od 3.489 u 1935. na 250 u 1936. godini i 65 u 1937.[34] Znači sumnjiva je uspješnost svega toga, na što ukazuje i jedan kasniji dokument Ministarstva inostranih poslova u kome piše da je cjela ta akcija morala biti obustavljena već septembra 1936. „zbog proizvedenog vrenja među arbanskim stanovništvom".[35] Pritisak na njih je svakako postojao, što se vidi na broju naseljenih kolonista u „Južnoj Srbiji". Naime dok ukupni porast u prvoj polovini tridesetih godina nije bio značajan,[36] broj kolonista se u tom dijelu zemlje poslije 1935. znatno povećao. Od otprilike 11.000 porodica koje su se doselile između 1919. i 1935. godine,[37] krajem 1936. ih je bilo 14.490, dvije godine kasnije već 17.280, a u prvoj polovini 1940. je statistički broj naseljeničkih porodica porastao na 22.062.[38]

Izvještaji poslanstava Albanije u Skoplju odnosno u Bitolju[39] za drugu polovinu tridesetih godina također reflektuju djelovanje državnih organa po pitanju iseljavanja neslavenskog muslimanskog stanovništva u Tursku. Jedan izvještaj s kraja jula 1935. ukazuje na to da su državni činovnici čak i neposredno prije prve interministerijalne konferencije u septembru 1935. pojačali propagandnu aktivnost po tom pitanju. U tom izvještaju Generalnog konzulata Albanije u Skoplju, koji je bio namenjen zastupništvu Albanije u Beogradu, opisuje se djelovanje agrarnog povjerenika iz Skoplja u albanskim selima blizu Gnjilana, gdje su propagirane administrativne olakšice za iseljavanje u Tursku u slučaju prodaje zemljišta državi. To se uglav-

34 *Istatistik yıllığı,* 12/1940–1941, str. 88.

35 AJ, 370-9-42, 894-897, Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Južne Srbije (opšti referat), Beograd, 6. 4. 1939.

36 Statistički zavod je zabilježio 8.219 „stvarno naseljenih porodica" na teritoriji južnih krajeva do kraja 1929. godine. Ministar poljoprivrede Juraj Demetrović je u martu 1933. god. u skupštini naveo podatak o 10.625 naseljeničkih, dobrovoljačkih i optantskih porodica od početka naseljavanja do 1. januara 1933. Vidjeti: *Statistički godišnjak 1929*, I, Beograd, 1932, str. 453; Bogdan Lekić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2002, str. 550 (iz ekspozeja Jurja Demetrovića).

37 Jovanović, *n. d.* (Jugoslovenska država i Južna Srbija), str. 215.

38 Izračunato po statističkim podacima koje je sakupio Bogdan Lekić. Vidjeti Lekić, *n. d*., str. 461 (za 1936. god.), str. 463–470 (za 1938. god.), str. 471–472 (za 1940. god.).

39 Može se na ovom mjestu spomenuti da su albanski poslanici intenzivno pratili dešavanja na području gdje je živjelo albansko stanovništvo. Za historiografiju su ti izvještaji od velike vrijednost jer prate razvoj iseljavanja u Tursku, kao i napore albanske vlade da se to iseljavanje zaustavi. Pored društveno-političkih pitanja u tim aktima se dosta puta tematiziraju i socio-ekonomski uslovi života na jugu države. Vidjeti materijale centralnog državnog arhiva Albanije u Tirani (Arkivi Qendror i Shtetit, dalje AQSh) u fondu Ministarstva vanjskih poslova (Ministria e Punëve të Jashtme, dalje 251).

nom odnosilo na besplatno izdavanje iseljeničkih papira, kao i na djelomično preuzimanje putnih troškova. Ovo pak nije važilo za iseljavanje u Albaniju, za šta im je navodno bilo osporavano izdavanje pasoša.[40] Na drugoj strani je Tahir Shtylla, albanski poslanik u Beogradu, krajem jula 1937. ukazivao na to da se nepovoljna situacija za manjinsko (albansko) stanovništvo smirila i da je znatno bolja nego u prethodnim godinama. Istodobno je tvrdio da vlasti više ne primjenjuju pritisak kako bi iseljavale Albance i da administracija, kao ni policija, više nije primjenjivala silu kao ranije.[41]

Zapažanja ovog poslanika poklapaju se sa politikom Beograda i djelovanjem jugoslavenskih vladajućih struktura, čiji je rad na terenu i bio u skladu sa razvojem situacije za pregovarčkim stolom s Turskom. Naime, nakon izrade formalnih prijedloga Ministarstva inostranih poslova u Beogradu za zaključivanje bilateralnog sporazuma i predaju „Lignes générales de l'accord" Turskom poslaniku u maju 1936,[42] značajnijeg napretka u bilateralnim dogovorima nije bilo. Uviđajući da turska strana odugovlači s rješenjem, Milan Stojadinović je za trenutak odustao od sporazuma naredivši poslaniku u Istanbulu da više ne urgira po pitanju konvencije.[43] I zaista, pitanje konvencije je povučeno sa dnevnog reda, da bi tek u decembru 1937. bilo reaktivirano. Tada je Ministarstvo inostranih poslova preko turskog poslanika u Beogradu ponovo pokrenulo pitanje „iseljavanja u Tursku naših muslimana – Turaka i Arbanasa – iz Južne Srbije".[44] Reakcija sa turske strane je, po izvještaju jugoslavenskog poslanika u Ankari Branka Adžemovića, mnogo obećavala, jer mu je ministar Aras rekao da on lično proučava pitanje iseljavanje Turaka iz Jugoslavije u Tursku i da je „problem [...] jedino u stvaranju materijalnih sredstava za to".[45]

Sklapanje konvencije i poslednji poduhvati u vezi sa njezinom realizacijom (1938–1940)

U odnosu na konvenciju, kao i na pitanje odnosa države prema (neslavenskom) muslimanskom, pretežno albanskom stanovništvu, 1938. se pokazala kao sudbonosna godina. Sa jedne strane su obnovljeni pregovori između Jugoslavije i Turske rezultirali parafiranjem konvencije 11. jula, dok se, sa druge strane, tretman manjinskog

40 AQSh, 251, god.: 1935, dosije: 185, listovi 173–177, Teper rezerv. (= Strogo pov.) Nr. II/31, Skoplje, 29. 7. 1935.

41 AQSh, 251, god.: 1937, dosije: 126, listovi 334–336, N. 27/XXV Rez., Beograd, 28. 7. 1937 [dopis ministru vanjskih poslova Albanije Ekremu Libohovu].

42 Vidjeti: AJ, 370-9-42, 694 i 697. Šest tačaka „Lignes générales" je obuhvaćalo važne segmente kasnije konvencije kao što su broj iseljenika, razdoblje iseljavanja itd.

43 Vidjeti: AJ, 370-9-42, 716, Str. pov. br. 2879, Beograd, 16. 10. 1936.

44 Vidjeti: AJ, 370-9-42, 772, Str. pov. br. 73/IV, [Beograd] 14. 1. 1938.

45 AJ, 370-9-42, 771, Pov. br. 24/38, Ankara, 12. 1. 1938.

stanovništva u toj godini znatno promjenio, tj. pogoršao, što je sveukupno uznemirilo muslimane „Južne Srbije". Može se općenito ukazivati i na postojeću korelaciju djelovanja državnih struktura na terenu sa napretkom bilateralnih razgovora vezanih za nastanak konvencije. Uz to se ne smiju gubiti iz vida kako društveno-političke promjene u zemlji u drugoj polovini tridesetih godina tako ni one na vanjskopolitičkom planu. To je znatno doprinjelo tome da su Albanci, kao i Mađari, tada posmatrani primarno kroz prizmu bezbednosnog i geopolitičkog faktora. Indikator tome je znatno pojačano tematiziranje manjinskog pitanja, kao i zaoštrena retorika, koja nije bila prisutna samo u zatvorenim krugovima – kao u Srpskom kulturnom klubu – nego i u javnom prostoru, na primjer u skupštini.[46] Jedan takav primjer je skupštinski govor člana opozicije i pripadnika Jugoslovenske nacionalne stranke Sekule Zečevića 2. marta 1938. godine. Diskutirajući o prijedlogu zakona o sređivanju i likvidaciji dobrovoljačkih povlastica, ukazivao je na „etničku situaciju" na južnoj i sjevernoj granici, koja po njegovom mišljenju „ne može biti nepovoljnija, jer su nam baš te najosetljivije granice najslabije naseljene našim domaćim, jugoslovenskim življem".[47] Zečević je upozoravao prisutne poslanike i na to da prema „našim granicama stoje čvrsti zidovi arbanskog, bugarskog i grčkog etničkog organizma, dok je na svima tim granicama naš živalj veoma proređen i mešovit". Rješenje je vidio u kolonizaciji, kao i u razmjeni „inorasnih elemenata", aludirajući na prijašnje bilateralne dogovore i razmjene „turskog stanovništva", pa je i zagovarao „da najpre sa Turskom Republikom, a po tome i sa Arbanijom pristupimo izmeni nacionalnih elemenata, do što je god moguće šire mere".[48] Govor je naišao, po stenografskim bilješkama, na „burno odobravanje i pljeskanje na levici", ali je isprovocirao i žestoku kritiku. U replici se vučitrnski albanski poslanik Šerif Voca Bećirović žalio zbog glasova u skupštini po kojima treba raseliti Albance ukazujući na lojalnost Albanaca prema jugoslavenskoj državi, što je među skupštinskim poslanicima prouzrokovalo „živo odobravanje i pljeskanje kod većine".[49] Na sličnu argumetanciju i potvrdu lojalnosti ćemo naići u kasnijem memorandumu 22 člana Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ), (djelomično bivših) poslanika i senatora, adresiranom Milanu Stojadinoviću, u kojem su izrazili ogorčenost zbog ponašanja vladajućih struktura prema muslimanima u južnim krajevima. Taj dokument,

46 Edvin Pezo, „Migrations- und Ethnopolitik in Ausnahmezeiten. Jugoslawiens Türkei-Auswanderung unter der Regierung von Milan Stojadinović (1935–1939)", *Gesellschaften in Bewegung. Emigration aus und Immigration nach Südosteuropa in Vergangenheit und Gegenwart*, naučni skup, (ur. Ulf Brunnbauer, Karolina Novinšćak, Christian Voß), München, 2011, str. 39–59, vidjeti str. 56–58.

47 *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije* (dalje SBNS), III red. saz. za 1937/38 god., knj. III, od XX do XXXV red. sast. (25. 2. – 15. 3. 1938), str. 234.

48 *Isto*, str. 236.

49 *Isto*, str. 987.

datiran 3. jula 1938. ukazuje na pooštrenu situaciju koja je nastala nakon napredovanja razgovora oko sklapanja jugoslavensko-turske konvencije.[50] Naime, poslije reaktiviranja pitanja vezanih za konvenciju došlo je do značajnog napretka: konvencija je tematizirana u okviru sastanka Savjeta Balkanskog sporazuma u Ankari (25–27. februara 1938), a između marta i maja održane su tri pripremne interministerijalne konferencije u Ministarstvu inostranih poslova, zaključno sa finalnim pregovorima od 9. juna do 11. jula 1938. u Istanbulu, gdje se sastala Komisija za iseljavanje.[51] Tok pregovora i sadržaj dogovorene konvencije su u međuvremenu dobro poznati. Pregovori su se odnosili na 40.000 porodica (čl. 3) iz 45 distrikta „Južne Srbije" (čl. 2), odnosno današnje Makedonije, Preševske doline i Kosova. Regulisana su bila kako financijska pitanja tako i godišnje kvote iseljenika od 1939. do 1944. godine. To je sveukupno odgovaralo domaćoj nacionalnoj politici u Ankari, kao i Beogradu. Za jugoslavensku stranu je to značilo stvaranje prostora koji je dozvoljavao iseljavanje što većeg broja albanskog stanovništva, za Beograd i „suštinski smisao" konvencije.[52] Uz to je i broj iseljenika značajno prekoračio spomenutu cifru od 200.000 osoba, jer je Milan Ristić, kao vodeći pregovarač u razgovoru sa turskom stranom, isposlovao da se djeca mlađa od 10 godina ne uračunavaju u kvotu iseljenika.[53] Također je u domet mogućeg došlo i prisilno iseljavanje albanskog stanovništva. Naime, Ristić je tu mogućnost u svom izvještaju opisao rječima: „izbegli smo da ma gde spomenemo da će se iseljavati samo oni koji to žele. Na taj način nama su ostavljene prilično odrešene ruke i za eventualno prisilno iseljavanje."[54]

U međuvremenu se situacija na terenu, korelirajući sa stepenom pregovora, pooštrila. Dokaz tome su mnogobrojni leci i peticije koje su cirkulirale 1938. godine, kao i izvještaji albanskih predstavnika u Jugoslaviji, koji sveukupno ukazuju na pojačanu prisutnost fizičkog nasilja.[55] Već spomenuti memorandum od 3. jula 1938, koji

50 AQSh, 251, god.: 1938, dosije: 107/2, listovi 853–856 (kopije tog teksta se nalaze i na drugim mjestima ovog fonda). Potpisnici su Ugrin Joksimović (Gostivar), Branko Todorović (Galičnik), Milan Dimić (Debar), Časlav Nikitović (Carevo Selo), Spira Hadži Ristić (Skoplje), Kalamatijević (Štip), Stole Dimitrijević (Tetovo), Živko Janačićević (Gnjilane), Milan Glavanić (Priština), Hadži Ljuba Patrnogić (Prizren), Kadri Salih (Gostivar), Zenel Ibrahim (Kačanik), Sherif Voca (Vučitrn), Mustafa Durgut (Orahovac), Bećir Bedri (Suva Reka), Cejović (Ulcinj), Muhamed Zlatko (Debar), Dušan Perović (Negotin), Todorović (Veles), Beširović (Strumica), Popović (Ohrid), Aćim Popović (Preševo).

51 AJ, 370-9-42, 893, Iseljavanje muslimanskog stanovništva (opšti referat), Beograd, 6. 4. 1939.

52 Jovanović, *n. d.* (Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine), str. 92.

53 AJ, 370-9-42, 786, Istanbul, 16. 6. 1938.

54 *Isto*.

55 Vidjeti: Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München, 2013, str. 282–284.

ukazuje na opoziciju unutar JRZ protiv iseljeničke politike vlade i na forme solidarnosti između nemuslimanskog i muslimanskog stanovništva, to opisuje ovako:

„ovi mirni i pošteni gradjani uznemireni su glasinama, koje se u poslednje vreme lansiraju, o tobožnjem njihovom iseljavanju iz njihove Otadžbine u tudju zemlju. Ove glasine, iako nisu dobile zvaničnu potvrdu, uporno se podržavaju i dobijaju svakim danom sve ozbilniji karakter tim pre što nalaze potvrde u našoj a još više u Turskoj dnevnoj štampi.

Nažalost, ove glasine dobijaju svoju verovatnost i u postupcima mnogih Državnih organa, koji izlažu zlostavama i šikanima mirnim [sic] muslimanski žival. Pod vidom traženja sakrivenog oružja organi Vlasti nemilosrdno tuku muslimane i ovakvim svojim postupcima prisiljavaju ih, da kupuju oružje i isto predaju kako bi se time otkupili od dalih zlostava. Ovi i postupci agrarnih Vlasti, koje muslimanskom zemljoradniku oduzimaju i zadnji pedanj [sic] zemlje, ostavljajući ga time bez ikakvih sredstava za život, idu u prilog glasinama za iseljavanje muslimana u Tursku.

Ovo sve za muslimana znači veliko razočaranje i izaziva teško osećanje poništenja i zapostavljenosti. […]

Sve je ovo stvorilo jednu tešku potištenost, neizvesnost i ravnodušnost prema svemu onome što treba da daje potstreka gradjanima za ekonomsku, kulturnu i političku delatnost. Ova[k]va psihoza naročito pogadja političku delatnost. Radi ovoga naša partiska akcija prirodno gubi medju muslimanski življem."[56]

Upozoravajući na situaciju na terenu potpisnici su zahtjevali od Stojadinovića da zvanično demantuje „glasine o nekom tobožnjem iseljavanju muslimana" u Tursku, da se „prestane sa oduzimanjem zemlje od muslimana zemljoradnika i da im se oduzeta zemlja vrati. Ovo tim pre što su oduzimanjem pogodjeni sitni zemljoradnici, kojima je obradjivanje zemlje jedini izvor prihoda za izdržavanje" i da se „prestane sa zlostavljanjem i tučem muslimana, koja se vrše od strane organa žandermarije, a pod vidom traženja tobože sakrivenog oružja".[57]

Stojadinović je u svom obraćanju na konferenciji JRZ za Vardarsku banovinu u Skoplju reagovao na pomenute zahtjeve, te priznao da se vode pregovori sa Turskom i ukazao na to da bi se iseljavali samo Turci koji sami izraze želju da se sele.[58] Pritisak na Stojadinovića i otpor prema konvenciji, kao i prema postojećoj provedbi agrarne reforme je svakako rastao,[59] pogotovo među albanskim prvacima. U

56 AQSh, 251, god.: 1938, dosije: 107/2, listovi 853–856.
57 *Isto*.
58 *Politika*, 5. juli 1938, str. 4.
59 Vidjeti i djelovanje Mehmeda Spahe unutar vlade, koji je kod Stojadinovića i

ovom se pogledu posebno isticao Ferhat-beg Draga, bivši poslanik i predsednik Džemijeta. Draga je usko sarađivao sa albanskim predstaništvima u zemlji, te odlazio za Tursku gdje je u visokim političkim krugovima agitovao protiv konvencije.[60] U Jugoslaviji je uticao na ministra saobraćaja Mehmeda Spahu,[61] imao je razgovor sa namjesnikom knezom Pavlom i stupio je u kontakt sa Stojadinovićem. Knez Pavle mu je navodno čak i rekao da se dogovorio sa Stojadinovićem da konvencija neće obuhvaćati Albance.[62]

O Draginom uticaju u vladajućim krugovima se ništa detaljnije još ne zna. No, možemo konstatirati da je sa parafiranjem konvencije 11. jula 1938. došlo do zastoja. Po tom pitanju se u drugoj polovini 1938, odnosno do kraja Stojadinovićeve vlade više ništa značajnije nije dešavalo. Razlog tome je najvjerovatnije unutrašnjopolitička situacija u Jugoslaviji zbog koje je Stojadinović raspisao prevremene izbore za decembar 1938, a i u njegovom je interesu bilo da se potencijalni muslimanski birači u „Južnoj Srbiji" ne uznemiruju dodatno. Do daljih razgovora oko realizacije konvencije došlo je tek poslije Stojadinovićeve demisije i imenovanja Aleksandra Cincar-Markovića za ministra inostranih poslova. Tada se situacija na jugu zemlje po svjedočenju Ferhata Drage smirila.[63]

---

kod ministra poljoprivrede Svetozara Stankovića u vezi sa stanjem na jugu zemlje oštro protestirao. Stankoviću je prebacio da agrarne vlasti u „Južnoj Srbiji" ne rade po zakonu „i time se ruši autoritet države i priprema pogodan teren za rad subverzivnih elemenata". Dodao je i „da je sav rad agrarnih vlasti u suštini očevidno gaženje postojećih zakona i čitavog pravnog poretka, na kome Jugoslavija kao pravna država postoji". AJ, 37-44-295, 514–515, Beograd, 27. 8. 1938. Stojadinovića je upozorio da „ova nasilja, što se vrše nad muslimanima u Južnoj Srbiji, imaju vrlo nepovoljna odjeka i kod nas u Bosni". I zahtjevao je od njega „da se ovim nasiljima učini jednom za vazda kraj i da se u Južnoj Srbiji povrati pravni poredak, kako dolikuje Jugoslaviji kao pravnoj državi". AJ, 37-44-295, 512–513, Beograd, 27. 7. 1938.

60 AJ, 370-9-42, 812, Pov. br. 15970, Beograd, 5. 8. 1938. Desetog jula 1938, poslije povratka Ferhata Drage iz Turske, Tahir Shtylla je obavjestio Ministarstvo inostranih poslova Albanije o tome da je Draga, preko svog poznanika Hasana Rize (Soyak) (rodom iz Skoplja), povjerenika Mustafe Kemala Ataturka, stupio u kontakt sa njim, dobivši obećanje da se niko neće protiv svoje volje nenamjerno iseljavati. Vidjeti objavljenu skraćenu verziju tog akta kod Marenglen Verli, *Nga Kosova për Kosovën. Profile biografike personalitetesh dhe luftëtarësh të shquar* (Studime, skica, publicistikë, dokumente, ilustrime), 1, Tiranë, 2006, str. 220.

61 Draga je predao Spahi memoradnum o zahtjevima Albanaca, među ostalim u vezi sa agrarnom reformom i konvencijom o iseljavanju. AJ, 37-22-175, 374, [Beograd, 8. 9. 1938].

62 AQSh, 251, god.: 1938, dosije: 107/1, listovi 423–425, Nr. 129, Rez., Beograd, 2. 10. 1938 [Pismo poslanika Shtylla kralju Ahmetu Zogu o Draginom razgovoru sa knezom Pavlom]. Može se dodati da je Shtylla u vezi sa tim razgovorom također zabilježio i to da su knez Pavle i Stojadinović Dragi obećali mjesto u senatu.

63 Po izvještaju skopskog lista *Naš dom* Draga je u okviru zasjedanja vakufskog-mearifskog sabora u Skoplju, (8. aprila 1939. god.) nagovjestio da su vlada Stojadinovića i vlada Cvetkovića spriječile oduzimanje zemlje i nasilno iseljavanje i zaštitile građanska prava muslimana. Zanimljiva je i Dragina opaska da je Stojadinović pred izbore tražio njegovu saradnju. Vidjeti: *Naš dom, Nezavisni list*

Ipak su uloženi novi napori da se realizuje konvencija. Razlog tome je bilo insistiranje Ministarstva poljoprivrede i Glavnog đeneralštaba da se konvencija ratifikuje i primjenjuje, zaoštravanje odnosa na međunarodnom planu, a naročito italijanska okupacija Albanije u aprilu 1939. godine.[64] To je početkom aprila dobilo na dodatnom zamahu kada se turski poslanik u Beogradu izjasnio da je Turska voljna odmah potpisati konvenciju, bilo u Beogradu bilo u Ankari.[65] Razmišljalo se o stvaranju potrebnih organa za izvršenje konvencije[66] i iz Ministarstva inostranih poslova je signalizirano Poslanstvu u Ankari da su završene sve potrebne formalnosti oko potpisivanja konvencije, te da će, ako je turska vlada saglasna, poslati tekst i punomoć za potpisivanje.[67] No, očekivanja jugoslavenske vlade u vezi sa ratifikacijom i sprovođenjem konvencije se nisu ispunjavala. Turska je kočila dalji tok pregovora taktizirajući, odnosno, kao što je Branko Adžemović dobro procjenio, ucjenjujući jugoslavensku stranu. Dali su jasno do znanja da zbog međunarodne situacije ne bi bili u stanju izvršavati konvenciju, sem ako bi Jugoslavija povećala svoj doprinos za finansiranje iseljavanja.[68] Na kraju je Beograd pristao. Aleksandar Cincar-Marković je sredinom augusta javio Kraljevskom poslanstvu u Ankari da je vlada „donela odluku na osnovu sporazuma sa Turskom iseliti ove godine 4000 albanskih porodica" i ako se postojeći sporazum ne može primjenjivati onda treba turskoj strani reći da je vlada spremna preuzeti sve transportne troškove kao i deo troškova, koje bi trebalo da snosi Turska.[69] Ustupci i napori jugoslavenske vlade su ipak ostali bez rezultata iako su se vladajući beogradski krugovi čak i poslije početka Drugog svjetskog rata nadali da će se Turska pokazati predusretljivijom, na šta ukazuje jedan (vjerovatno poslednji) upit u februaru 1940. godine.[70] Sve je ostalo bez rezultata, konvencija nije ratificirana i sa dolaskom Drugog svjetskog rata na Balkan njena primjena je postala nerealna. Invazijom Italije na Grčku u oktobru 1940. put iseljavanja preko Soluna nije bio više moguć.

Iako konvencija nikada nije ratifikovana, sva dešavanja u sjenci jugoslavensko-turskih pregovora oko nje nanijela su veliku štetu ionako fragilnim odnosima između manjinskog albanskog stanovništva i države sa slavenskim predznakama. Pregovori koji su vođeni 1938. su ubrzo postali javna tajna,[71] a popratni događaji su u to

---

za kulturno i ekonomsko podizanje muslimana, 17. april 1939, str. 1.

64 Vidjeti detaljnije: Pezo, *n. d.* (Zwangsmigration in Friedenszeiten?), str. 185–186.

65 AJ, 370-9-42, 921–922, dokument: Konvencija sa Turskom o iseljavanju iz Južne Srbije muslimanskog stanovništva, Beograd, 5. 4. 1939.

66 AJ, 370-9-42, 924, dokument: Ideje za stvaranje potrebnih organa za izvršenje konvencije o iseljavanju Turaka iz Južne Srbije u Tursku, Beograd, 4. 4. 1939.

67 AJ, 370-9-42, 890, Pov. br. 7678, Beograd, 22. 4. 1939 [šifrovan telegram].

68 AJ, 370-9-42, 892, Pov. br. 266, Ankara, 4. 5. 1939.

69 AJ, 370-9-42, 931, Pov. br. 16449, Beograd, 13. 8. 1939.

70 AJ, 370-9-42, 936, Beograd, 4. 2. 1940.

71 Turski list *Cumhuriyet* je 25. januara 1938. javio da se vode pregovori oko

vrijeme pojačali osjećaj nesigurnosti među Albancima, kao i njihovu distancu prema državnom aparatu. Konvencija je postala dio kolektivnog pamćenja muslimanskog stanovništva, a kada je pedesetih godina došlo do najmasovnijeg iseljavanja muslimana u Tursku, to je olako protumačeno kao realizacija konvencije iz 1938. godine.[72]

Uloga Turske i turska imigracijska politika

Ideja planskog i ugovorom definisanog iseljavanja je bila prilično rasprostranjena u Evropi u prvoj polovini 20. stoljeća, kao imanentan dio ideje o nacionalnoj homogenizaciji države koja nije marila za manjinsko stanovništvo. U tom kontekstu, ciljevi migracijske politike – uključujući i politiku naseljavanja unutar zemlje – Kraljevine Jugoslavije i Republike Turske bili su kongruentni.[73] Obe zemlje su na ovaj način htjele da riješe „manjinske probleme" stvarajući nacionalnu državu turskog odnosno južnoslavenskih naroda. S time je konvencija iz 1938. sigurno, kao što je Zoran Janjetović ustanovio, „odgovarala željama vladajućih krugova u obe zemlje".[74] No, na drugoj razini se Turska u vezi sa iseljavanjem odnosno useljavanjem muslimana sa Balkana u Tursku pokazala kao iznimno važan faktor. Njena useljenička politika je u visokom stepenu uticala na tokove iseljavanja muslimana iz Jugoslavije jer je ograničavala ili omogućavala administrativnim putem potencijalnim emigrantima prelazak iz jedne države u drugu. Broj iseljenika opada poslije 1925/26. odnosno 1934/1935. godine, što je u direktnoj vezi sa turskom migracijskom politikom, a najbrojnije iseljavanje muslimana sa područja Jugoslavije prije i poslije Drugog svijetskog rata u pedesetim godinama[75] je

iseljavanja 200.000 osoba iz Jugoslavije u Tursku. Vidjeti: AQSh, 251, god.: 1938, dosije: 107, listovi 7–8, Prot. Nr. B. III 9, Tirana, 29. 1. 1938.

72 Tako se i u jednom ekspozeu priremljenom za sjednicu Odbora za unutrašnju politiku SIV-a (18. aprila 1956) ukazuje na to da se šire vijesti o tome da postoji navodno neki tajni dogovor između vlada Jugoslavije i Turske koji predviđa iseljavanje 200.000 Turaka iz Makedonije. AJ, Savezno izvršno veće (dalje 130) 130-992-1502, sveska 1/56: Stenografske beleške sa sednice Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, održane dana 18. aprila 1956, dokument: Tempo iseljavanja pripadnika turske nacionalne manjine iz NR Makedonije, str. 16–17.

73 Vidjeti u vezi sa migracijskom politikom kao sredstvom društveno-političke sfere međuratnih godina: Ulf Brunnbauer, „Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia", *European History Quarterly*, 42 (2012), sveska 4, str. 602–627.

74 Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005, str. 395.

75 Autor navodi na bazi albanskih, jugoslavenskih i turskih podataka da se broj iseljenika u međuratnom periodu vjerovatno kretao između 60.000 i 70.000 osoba i da je većina od njih u prvim godinama poslije 1923. napustila zemlju dok su se između 1952. i 1959, kada je iseljavanje dostiglo maksimum, uselilo u Tursku – prema turskim statističkim podacima – 138.585 osoba. Vidjeti detaljnije za godine između 1918. i 1966: Pezo, *n. d.* (Zwangsmigration in Friedenszeiten),

omogućeno kada je Turska spremno otvorila vrata za useljavanje. Tako da veza između međuratnih i pedesetih godina nije bila konvencija iz 1938. god. već turski zakon o naseljavanju, br. 2510 iz 1934, čija je (asimilacionistička) intencija bila, kao što je izjavio ministar unutrašnjih poslova Şükrü Kaya u skupštini Turske Republike, da formira državu gdje se govori jednim jezikom, misli na isti način i djele isti stavovi.[76] Taj zakon je bio na snazi cijelo 20. stoljeće i njegova primjena je u velikoj mjeri usmjeravala iseljeničko strujanje pedesetih godina. Zakon je otvarao vrata osobama „turskog porijekla" (etnosa) i „turske kulture", pri čemu je znanje turskog jezika de facto bila primarna odrednica. To se najbolje može vidjeti na primjeru jednog cirkulara Glavnog direktorata za naseljavanje iz 1934, gdje su „tursko porijeklo" ili (!) povezanost sa „turskom kulturom" bili vezani uvjetom govorenja jedino turskog jezika.[77] U slučaju muslimana Jugoslavije se ovaj uslov pokazao problematičnim jer su pojedinci govorili dva ili tri jezika. Istovremeno su pojedine etničke grupe, kao na primjer Albanci, označene kao nepoželjne za imigraciju u Tursku. Albanci su imali nacionalnu državu i smatrano je da se teško asimiliraju. Drugima, slavenskim muslimanima (Bošnjaci, Torbeši/Pomaci), za koje se smatralo da će se relativno lako asimilirati u tursko društvo, bilo je omogućeno useljavanje u Tursku pod obrazloženjem da su vezani za „tursku kulturu".[78]

Primjena ovih kategorija, koje su ušle i u tekst jugoslavensko-turske konvencije iz 1938. godine,[79] kao i selekcija na terenu u južnim djelovima Jugoslavije, gdje je svijest o etničkoj pripadnost bila u dosta slučajeva fluidna, pokazala se problematičnom. Tridesetih godina se to moglo vidjeti i po reakcijama albanskih poslanika u Jugoslaviji, koji su pokušavali da spriječe iseljavanje muslimana za koje su smatrali da su Albanci, što je po njihovom mišljenju bila skoro cijela muslimanska populacija „Južne Srbije". Uz to se može dodati da je i turska strana povremeno imala dosta liberalan odnos prema muslimanima albanskog porijekla.[80] Nije se to odnosilo samo

str. 51–86. Pregled postojećih procjena u literaturi daju Zoran Janjetović i Vladan Jovanović: Janjetović, *n. d*., str. 69–71; Jovanović, *n. d.* (Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine), str. 93–96.

76 Vidjeti: Erol Ülker, „Assimilation, Security and Geographical Nationalization in Interwar Turkey, The Settlement Law of 1934", *European Journal of Turkish Studies,* 7/2008, http://ejts.revues.org/2123, § 7. Vidjeti opširnije o imigracijskoj politici Turske: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey, Who is a Turk?*, London, New York, 2006, str. 82–101.

77 Vidjeti: Ülker, *n. d.,* § 10–12.

78 *Isto*, § 13–16. Vidjeti i: Cagaptay, *n. d*., str. 96–97, 99.

79 Član jedan ukazuje na to da će profitirati „les sujets yougoslaves musulmans d'origine et de langue turque et ceux ayant la culture turque". AJ, 370-9-42, 911–912.

80 U vezi s time i gledajući na izvještaje albanskih predstavništava tridesetih godina se vidi da se turska imigraciona politika pokazala kao kontradiktorna ali i fleksibilna. Dok je još krajem 1932. poslanik u Ankari od ministra vanjskih

na međuratni period nego i na prvu polovinu pedesetih godina, na što je, na primjer, u septembru 1954. ukazivalo i Savezno ministarstvo inostranih poslova u Beogradu nakon što se turski konzul u Skoplju obratio Izvršnom vijeću Makedonije i zahtjevao od njih da oni za iseljenje „uzimaju u obzir samo prave Turke".[81] Naime, u Ministarstvu inostranih poslova su smatrali da su turske vlasti bile voljne da prećutno prime i izvjestan broj Albanaca.[82]

Sporazum iz 1953. godine

Kao što je već spomenuto, tokom pedesetih godina došlo je do najmasovnijeg iseljavanja muslimana od nastanka Jugoslavije. Razlog tome je bio neformalni sporazum između Jugoslavije i Turske iz 1953, koji se često neosnovano poistovjećuje sa konvencijom iz 1938. godine. Modaliteti nastanka i sadržajni okvir tog sporazuma su bili drugačijeg karaktera, a potrebno je istaći i da je inicijativa početkom pedesetih godina došla sa turske strane dok se Jugoslavija u ovom slučaju pokazala pasivnom. Tako je već 1951. turska ambasada u Beogradu tražila da se nekim jugoslavenskim državljanima koji imaju rođake u Turskoj dozvoli odlazak u ovu zemlju.[83] Kao što je zabilježeno u jednom izvještaju Državnog sekretarijata za inostrane poslove, Ministarstvo inostranih poslova je u januaru 1951, na zahtjev turske ambasade, izrazilo spremnost da razmotri pitanje iseljenja „pojedinih pripadnika turske nacionalne manjine, državljanina FNRJ, u cilju spajanja sa članovima njihove uže porodice iseljenih iz Jugoslavije u Tursku", što je u godinama nakon 1951. navodno bio povod čestih intervencija turske ambasade.[84] Tako je npr. 1. jula 1952. turski ambasador Kemal Köprülü sastajući se sa Leom Mate-

poslova dobio obećanje da se i dalje neće primati „Kosovarci" (AQSh, 251, god.: 1932, dosije: 156, list 28, No. 14, Rez., Ankara, 30. 11. 1932 [Pismo albanskom ministru vanjskih poslova]) u izvještajima iz 1934. i 1935. se ukazuje na to da se vize daju i osobama koje ne znaju turski (AQSh, 251, god.: 1934, dosije: 142, list 104) i da je čak i tursko poslaništvo u Skoplju aktivno podržavalo iseljavanje Albanaca (AQSh, 251, god.: 1935, dosije: 185, listovi 122–129, II/XXIII, Teper rezervate [pismo albanskog generalnog konzula u Skoplju Sermet Xhaxhuli ministru vanjskih poslova Albanije, bez datuma, vjerovatno sredinom jula 1935. god.]). No, krajem 1937. je Xhaxhuli iz Skoplja javio da se poslije intervencije albanskog ministarstva inostranih poslova više ne izdaju vize za imigraciju stanovnicima Kosova odnosno Albancima ali i da albanske familije koje govore i turskom jezikom ipak dobivaju vize za posjete Turskoj (AQSh, 251, 1937-126, 421–424, Nr. 28/VIII. Rez., Skoplje, 18. 11. 1937 [Xhaxhuli ministru vanjskih poslova u Tirani]).

81 Arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova, Politički arhiv (dalje ASMIP, PA), 1954, F 97, Beograd, 18. 9. 1954, Radna zabeleška, str. 2.

82 *Isto*.

83 ASMIP, PA, 1951, F 86, Zapisnik VII sastanka održanog u Ambasadi FNRJ u Ankari, 26. juna 1951.

84 ASMIP, PA, 1954, F 95, [Beograd] februara 1954, Turska, str. 107.

som, pomoćnikom ministra inostranih poslova, tematizirao „pitanje vraćanje Turaka, naših [jugoslavenskih – E. P.] državljana, u Tursku" i molio da se po mogućnosti izdaju pasoši svima onima koji imaju potvrdu turskih konzulata da mogu da odu u Tursku.[85] Do konačnog ozbiljnog tematiziranja tog pitanja došlo je međutim tek u januaru odnosno februaru 1953. za vrijeme posjete turskog ministra vanjskih poslova Fuata Köprülüa Jugoslaviji (20–25. 1. 1953) tj. neposredno nakon toga. Slika toga je vidno poboljšanje bilateralnih odnosa između Jugoslavije i Turske, što je rezultiralo i potpisivanjem Ankarskog ugovora (28. 2. 1953) između Jugoslavije, Turske i Grčke, te Titova posjeta Turskoj u aprilu naredne godine. Köprülü se u okviru službene posjete sastao sa cijelom vladom kao i sa Titom. Iseljeničko pitanje nije zvanično razmatrano, ali se može pretpostaviti da je tematizirano – da je između Tita i Köprülüa zaista došlo do „džentlmenskog sporazuma" – iako nam za to do sada nedostaje relevantna istorijska građa. Naime ubrzo nakon ove posjete definisani su značajni okviri u vezi sa iseljavanjem jugoslavenskih državljana turske narodnosti. Platformu za to pokrenuo je turski ambasador i ona je izrađena 17. februara 1953. sa Alešom Beblerom, državnim podsekretarom za inostrane poslove, koji se 1954. raspitivao o sadržaju jugoslavensko-turske konvencije iz 1938. godine.[86] Nakon pokretanja te platforme u februaru, Pravni savjet Državnog sekretarijata za inostrane poslove je početkom marta 1953. dao svoju saglasnost o sljedećem sadržaju platforme:

> „1) Pozitivno rešiti sve lične molbe gde je utvrdjeno da se radi o mužu i ženi, deci i roditeljima, slučajevima gde je u pitanju hranitelj. U koliko se ne radi o licima za koja ne postoji zakonska smetnja za iseljenje. Svaku molbu individualno rešavati. [...]
> 2) Iselenje usloviti zahtevom iseljenog lica za otpust iz našeg državljanstva i izjavom Turske Ambasade da će takvo lice ako mu uvažimo molbu za iseljenje smatrati turskim državljaninom i neće ga više smatrati jugoslovenskim državljaninom."

Istaknuto je da bi trebalo „ograničiti broj porodica kojima ćemo moći dozvoliti prodaju i iseljavanje i time naglasiti izuzetak".[87]

To je potvrdio odnosno ponovio Državni sekretarijat za unutrašnje poslove 9. maja iste godine u svom uputstvu područnim organima gdje je i navedeno da „ne treba praviti teškoće licima koja imaju nameru da se isele". Ponovljeno je, što je također ustanovljeno početkom marta, da treba omogućiti emigrantima da prodaju svoju nepokretnu imovinu prije nego što dobiju otpust iz državljanstva FNRJ da bi se izbjegla nacionalizacija. Uputstvo se završavalo prepo-

85 AJ, 836 (Kancelarija maršala Jugoslavije), I-3-b/851, Str. pov. 1425: Zabeleška o razgovoru druga Matesa sa g. Koprulu-em, ambasadorom Turske 1. jula 1952.

86 Vidjeti: ASMIP, PA, F 96, Beograd, 3. 3. 1953, Pov. br. 91737, Modaliteti za iseljenje naših državljana turske narodnosti radi spajanja sa porodicama koje su već u Turskoj.

87 *Isto*.

rukom da se što liberalnije gleda na iseljenje jugoslovenskih građana turske nacionalnosti s ciljem spajanja porodica. Zanimljiva je i procjena DSUP-a u vezi sa kvantitativnim obimom iseljavanja u Tursku. Naime, po njihovim informacijama koje su stigle iz Makedonije, procjenjivalo se da će se broj lica koji će zatražiti otpust popeti na oko 30.000.[88] Postojala je dakle samo procjena a ne neka kvota ili neki određeni kontingent iseljenika kao što je to bilo u slučaju sa konvencijom. Da je ta spomenuta cifra višestruko premašena, također je rezultat tumačenja pojma porodice. Jer, dok ga je jugoslavenska strana usko definirala – „u najužem smislu krvnog srodstva" – sa turske strane to nije bio slučaj. Oni su u porodicu ubrajali i dalje rođake, stričeve, ujake, tetke, sinovce itd. Na kraju je preuzeta turska interpretacija, što je značajno proširilo krug potencijalnih emigranata.[89] Drugi razlog za visok broj iseljenika je sigurno i taj što se za iseljavanje prijavio veliki broj muslimana koji u užem smislu nisu bili jugoslavenski državljani „turske narodnosti", a jedino je toj grupi bilo dozvoljeno iseljavanje. Kako su međutim vlasti određivale nacionalnu pripadnost? Kao kriterijum su 1953. uzeti jezik i nacionalno opredeljenje svakog pojedinca prilikom popisa stanovništva poslije 1944. godine. Oni podnositelji koji su ispunjavali oba uslova smatrani su pripadnicima turske manjine.[90] Ne-Turci su ipak i dalje pokušavali da se isele iz Jugoslavije, što potvrđuje i uputstvo DSUP-a iz 1955. god. gdje se podvuklo da je ne-Turcima zabranjeno iseljavanje:

> „Pripadnicima naših naroda i ostalim nacionalnim manjinama /Šiptarima, muslimanima makedonske nacionalnosti, muslimanima nacionalno neopredeljenim/ neće se odobravati iseljavanje u Tursku. Molbe ovih lica, ukoliko se obraćaju, razmatraće se posebno od slučaja do slučaja. Za njihovo rešavanje važiće opšti kriterijum koji se redovno primenjuje pri otpustu iz državljanstva i iseljavanja iz FNRJ."[91]

U teoriji je to sve zvučalo jednostavno, ali se pokazalo dosta problematičnim jer su državni organi u Makedoniji pedesetih godina često imali problema sa određivanjem narodnosti potencijalnih migranata koji

88 ASMIP, PA, F 96, Beograd, 30. 10. 1953, Zabeleška.

89 ASMIP, PA, 1954, F 97, Beograd, 18. 9. 1954, Radna zabeleška.

90 ASMIP, PA, 1953, F 96, [Beograd, bez datuma], Prilog br. 4: Iseljavanje turske nacionalne manjine iz Jugoslavije. DSUP je u svom uputstvu od 28. 6. 1955. ponovio direktivu da se, ako je nacionalnost sporna, kao osnovni elemenat za određivanje nacionalnosti gleda na upotrebu turskoga (i kao porodičnog jezika) i da se provjeri za koju se nacionalnost molilac deklarisao pred nadležnim organima poslije 1944. godine. Tek oba elementa su definisala molioca kao pripadnika turske nacionalnosti. AJ, 130-992-1502, sveska 1/56, dokument: Tempo iseljavanja pripadnika turske nacionalne manjine iz NR Makedonije, str. 11. Integralna verzija ovog uputstva je objavljena u: Radmila Radić, „Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora sredinom pedesetih godina", *Istorijski zapisi,* 1–2/1999, str. 143–173, str. 161.

91 Vidjeti za ovaj dio upute DSUP-a od 28. 6. 1955. god.: AJ, CK SKJ (AJ 507), XVIII-K.4/7: [Skopje], 9. 2. 1957: Problemi stvoreni iseljivanjem pripadnika turske nacionalne manjine sa područja NRM, str. 4.

su predali zahtjev za otpust iz jugoslavenskog državljanstva. Nastala je, kao što se izrazio jedan izvještač, „prava zbrka oko utvrdjivanja nacionalne pripadnosti. U praksi se često nailazi na slučajeve da su se is [iz] te porodice jedni deklarisali kao Turci a drugi kao Šiptari. Ili jedno stoji u ličnim kartama a sasvim drugo u matičnim knjigama."[92]

Pored ravnodušnosti organa vlasti, bio je to sigurno još jedan razlog što su još u 1954. godini vlasti u Makedoniji, kao što je već naglašeno, u kontekstu jedne relativno liberalne politike Turske u vezi sa etničkom pripadnosti iseljenika, „rešavale na isti način molbe Šiptara kao i Turaka".[93] Ali odnos prema tom pitanju se promjenio najkasnije u aprilu 1956, na šta nam ukazuje jedan izvještaj iz aprila te godine po kome službenici konzulata Turske u Skoplju „odobravaju iseljenje pripadnicima turske manjine i to samo iz Makedonije, a odbijaju Šiptare iz Makedonije i muslimane koji dolaze iz Kosmeta i Sandžaka".[94] Ostaje naravno uvijek upitno u kolikoj mjeri su administrativne vlasti na terenu postupale prema uputama sa strane viših organa, ali vidljivo je da od druge polovine 1954. postoje administrativni pokušaji da se iseljavanje za Tursku ograniči isključivo na tursko stanovništvo Makedonije.[95] Na Kosovu se od toga odstupilo, ali tek 1957. god. kada je iseljavanje u Tursku odobreno i turskom stanovništvu Kosova.[96]

Summary

Dr Edvin Pezo

Comparative Analysis of 1938 Yugoslav-Turkish Convention and the 1953 „Gentlemen's Agreement". Negotiations on the Migration of Yugoslav Muslims to Turkey

***Key words**: Milan Stojadinović, Yugoslav-Turkish Convention (1938), „Gentlemen's Agreement" (1953), interministerial conference (1935), citizenship law (1928, §55), state repression, Turkish immigration policy.*

92 AJ, 130-992-1502, sveska 1/56, Stenografske beleške sa sednice Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, održane dana 18 aprila 1956, dokument: Tempo iseljavanja pripadnika turske nacionalne manjine iz NR Makedonije, str. 11.

93 ASMIP, PA, 1954, F 97, Beograd, 18. 9. 1954, Radna zabeleška.

94 AJ, 130-992-1502, sveska 1/56, Stenografske beleške sa sednice Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, održane dana 18 aprila 1956, dokument: Tempo iseljavanja pripadnika turske nacionalne manjine iz NR Makedonije, str. 17–18.

95 Vidjeti detaljnije o pokušajima vladinih restrikcija prema neturskom stanovništvu za period do 1957. god.: Pezo, *n. d*. (*Zwangsmigration in Friedenszeiten?*), str. 307–312.

96 *Isto*, str. 311–312.

When comparing the genesis and contents of the 1938 Yugoslav-Turkish Convention with the 1953 „Gentlemen's Agreement" it can be concluded that there was a certain similarity but no continuous policy of Muslim population migration from Yugoslavia to Turkey. The role of the Yugoslav government regarding this issue greatly changed when we compare the thirties and fifties. During the thirties the government in Belgrade mostly due to geopolitical reasons endorsed a planned migration of non Slav Muslims, mostly Albanians. The government headed by Milan Stojadinović, who was the initiating force behind the process, endorsed a joint agreement with Turkey. Furthermore, repressive measure were also undertaken to encourage migration and create a right atmosphere for it. That was not the case in the fifties when Turkey was the initiator for a joint agreement that was to enable the migration of „Turks" to Turkey. The initiative and request this time came from Turkey. The Yugoslav side took a passive attitude at that time and obliged Turkey on the issue by limiting migration of the non Turkish population. All in all, the fifties agreement had a completely different character then the one from the thirties where etnopolitical dimensions dominated. Differences can be seen on the issue of repression, that is, focused use of violence by the state. Repressive measure overlapped with the negotiations of the governing structures on the convention while similar repressive measures against the emigrating Muslim population did not exist in the fifties. The only incidents that could possible fit into this context are the events that took place at Kosovo in the winter of 1955/56. At that time a campaign was conducted to collect weapons from the population, however a scholarly study on the course and dynamics of these events is still lacking. What is known is that violence was used to a great extent on that occasion and it resulted in the probable death of a several tens of people. These events surely influenced parts of the Kosovo population to migrate to Turkey via Macedonia. But in the author's opinion these events cannot be directly connected with a certain planned action for a forced migration of Albanians. If the state had such intentions it would have created the necessary administrative conditions as was the case in the thirties. The authorities would at least have allowed or made easier the migration of the Albanian population from Kosovo, which was not the case.

УДК 329.15(450:497.1)"1955/1956"

Др Саша МИШИЋ

ОБНАВЉАЊЕ ОДНОСА ИЗМЕЂУ САВЕЗА КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ И КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ИТАЛИЈЕ 1955–1956. ГОДИНЕ[1]

АПСТРАКТ: *У раду се на основу доступних извора и литературе анализира процес обнављања односа између Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Италије. Посебна пажња посвећена је улози коју је у наведеном процесу имала Комунистичка партија Слободне територије Трста, нарочито њен генерални секретар Виторио Видали.*

Кључне речи*: Савез комуниста Југославије, Комунистичка партија Италије, Комунистичка партија Слободне територије Трста, Палмиро Тољати, Виторио Видали*

Процес поновног успостављања партијских веза између југословенских и италијанских комуниста, прекинутих након избацивања Југославије из Информбироа 1948, текао је у складу са нормализацијом политичких и партијских односа званичног Београда са Совјетским Савезом и источноевропским земљама. Након година обележених нетрпељивошћу и испуњених међусобним увредама, свађама и разменама оптужби, током 1955. започео је период постепеног и опрезног приближавања. Томе је допринело и потписивање Меморандума о сагласности у Лондону октобра 1954, којим су Југославија и Италија *de facto* решиле тршћанско питање, проблем који је до тада додатно оптерећивао и кварио односе између југословенских и италијанских комуниста, и то нарочито у овом граду.

Први знаци промена појавили су се на месту где су међусобни односи до тада били најзаоштренији – у Трсту. Почетком јануара 1955. године у кући Карела Шишковича - Митка састали су се члан Централног комитета Комунистичке партије Слободне територије Трста (КП СТТ)[2] Марија Бернетич - Марина (Maria

1 Рад је настао у оквиру пројекта *Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту* (№ 179076), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Део истраживања је реализован уз помоћ стипендије Consorzio per lo Sviluppo Internazionale Универзитета у Трсту.

2 Комунистичка партија Слободне територије Трста формирана је 1947. године. Након Резолуције Информбироа 1948. на њено чело дошао је Виторио

Bernetich) и Павле Грегорин, функционер Државног секретаријата за иностране послове Југославије (ДСИП), а у наредне две недеље Бернетич се у три наврата срела и са лидером прој угословенске тршћанске Освободилне фронте Јоже Деклевом.[3] Тема ових разговора, онако како их је интерпретирала италијанска страна, кретала се у смеру југословенског настојања да појасни промену односа између СКЈ и Комунистичке партије Совјетског Савеза и инсистирања италијанске стране на расветљавању случаја „Magnacucchi".[4]

Сусрета је било и између генералног конзула Југославије у Трсту Митје Вошњака и појединих словеначких првака из редова КП СТТ. Вошњак се 18. јануара састао са уредником „коминформистичког" листа *Дело* Станетом Бидовцем, бившим секретаром *Људске просвете* Душаном Буфоном и свештеником из тршћанског предграђа Катинаре, извесним Пишчанцем. Представници Словенаца, који су на састанак дошли „на своју жељу", разговарали су са Вошњаком о заједничком наступу свих Словенаца у Трсту уз констатацију да је положај словеначке мањине отежан чињеницом да је подељена у шест различитих политичких група од којих су две, по речима Буфона, биле проиталијанске. Присутни Словенци критиковали су и став прој угословенски настројених комуниста такозваних „титоваца", који су били против сарадње са осталим групама због жеље да задрже монопол над појединим установама које су окупљале словеначку мањину попут словеначког позоришта, библиотеке, културних домова.[5]

Првог дана марта 1955. Вошњак се, на иницијативу Бидовца, сусрео и са Маријом Бернетич. У дугом разговору који је потрајао до дубоко у ноћ основна тема дискусије било је политичко стање у Трсту и заједнички наступ свих социјалистичких снага у овом граду. Бернетич и Бидовец су као основну тачку разговора поставили питање Меморандума о сагласности и Специјалног статута, те покренули питање судбине италијанских информ-

Видали. Од тада је ова партија била „ударна песница" Информбироа међу италијанским комунистима.

3 Maurizio Zuccari, *Il dito sulla piaga. Togliati e il PCI nella rottura fra Stalin e Tito 1944–1957*, Milano, Mursia, 2009, str. 293.

4 Случај „Magnacucchi" везан је за иступање из КПИ два значајна члана партије и народна посланика из области Ређо Емилија (Reggio Emilia) Валда Мањанија (Valdo Magnani) и Алда Кукија (Aldo Cucchi). Наиме, почетком 1951. Мањани и Куки иступили су из редова КПИ под изговором да се не слажу са просовјетском-стаљинистичком политиком партије. Убрзо су основали свој покрет под називом Il Movimento dei lavoratori italiani који је 1953. године прерастао у покрет под називом L'Unione dei socialisti italiani (USI). Покрет је финансирала Југославија током свих година постојања. Стална месечна сума износила је три милиона лира, а покривани су и трошкови излажења партијског гласила.

5 Архив Министарства иностраних послова Србије (у даљем тексту: АМИП), Политичка архива (у даљем тексту ПА), 1955. година, фасцикла 27, документ број 44392, Забелешка о разговору Вошњака са Бидовцем, Буфоном и Пишчанцем.

бироваца заточених у Југославији. Показали су интересовање и за заједничко управљање над словеначким културним домовима и институцијама. Посебна тачка разговора, коју је покренуо Вошњак, односила се на могућност сарадње између КП СТТ и Словеначког независног социјалистичког покрета у Трсту, који је био под контролом Југославије.[6]

Разговор о сарадњи Словеначког независног социјалистичког покрета и тршћанских комуниста није наишао на добар пријем код званичног Београда. Неколико дана након што је стигао извештај о разговору у Београд, уследила је и реакција из кабинета Едварда Кардеља у виду телеграма у коме се тражило од Вошњака да „не улази у дискусију" о сарадњи социјалистичких покрета, уз опаску да је он „представник државе а не социјалистичких покрета". Затим је уследило и опширно писмо упућено из Државног секретаријата за иностране послове (ДСИП) у коме је дато појашњење претходног телеграма.[7] Констатовано је како се, с обзиром на контакте са разним политичким партијама, нарочито са генералним секретаром КП СТТ Виторио Видалијем (Vittorio Vidali), дошло до „убеђења" да Вошњак наступа „као иницијатор" стварања социјалистичког покрета у Трсту. Став ДСИП-а био је да то није у складу са Вошњаковом функцијом генералног конзула Југославије и да би такво иступање „онемогућавало његов рад као југословенског представника у Трсту". Из Београда су поручивали како сумњају да би „после свега оног што се десило после 1948. године" и као резултат „неких разговора и договора између врхова разноразних већ прилично компромитованих партијских функционера" уопште могло доћи до формирања социјалистичког покрета у Трсту. На крају је закључено да свака конкретна иницијатива не треба да долази од званичних представника Југославије већ „од наших људи у Трсту".[8]

Док су трајали разговори тршћанских комуниста са Југословенима, руководство Комунистичке партије Италије није показало жељу да ступи у контакт са Савезом комуниста Југославије, нити да се јавно изјасни о процесу помирења између Совјетског Савеза и Југославије који је био у току. Ћутање је прекинуто 1. маја 1955. године. Тог дана генерални секретар партије Палмиро Тољати (Palmiro Togliatti) одржао је говор управо у Трсту, на великом скупу уприличеном поводом прославе празника рада. Пред више од четрдесет хиљада присутних на градском стадиону, он је добар део обраћања посветио односима са Југославијом. Заузео се за што боље односе са народима и владом суседне државе у циљу успешног решавања свих оних питања која су

6 АМИП, ПА, 1955, ф. 27, бр. 42 885, Забелешка о разговору Митје Вошњака са Бернетић Марином и Бидовац Станетом 1. марта 1955.

7 АМИП, ПА, 1955, ф. 23, бр. 42 928.

8 *Исто*.

отежавала живот становника Трста и која још увек нису била решена. Помирење Совјета и Југословена правдао је и потребом да се поздрави сваки корак који би значио удаљавање званичног Београда од Запада и приближавање оним народима који су желели „независност и мир".[9]

Излагање првог човека италијанских комуниста у Трсту изазвало је негативне реакције југословенске стране. То је било највидљивије у писању штампе. Тако је тршћански *Приморски дневник*, гласило Освободилне фронте у Трсту, која је окупљала словеначке комунисте наклоњене сарадњи са Југославијом, оштро осудило Тољатијево иступање. Њему се придружила и штампа у Југославији, посебно *Политика*, која је о Тољатијевом првомајском говору писала изразито негативно.[10] Другачијег мишљења био је генерални конзул у Трсту Вошњак. Он је истакао како је говор генералног секретара КПИ, осим „неких незгодних констатација", био прожет заузимањем за што боље односе са Југославијом, а критике штампе на рачун Тољатија сматрао је непримеренима.[11]

Крајем истог месеца одиграо се један много важнији догађај који ће одлучујуће утицати да процес нормализације односа између СКЈ и КПИ. Била је то посета Никите Хрушчова (Никита Сергеевич Хрущев) Београду. Долазак првог човека Совјетског Савеза у посету Југославији и обнављање међусобних политичких односа прихватило је и подржало – уз дозу опреза – и руководство КПИ.[12] То, међутим, није био случај са Комунистичком пар-

9 *L'Unita*, 3. maggio 1955; M. Zuccari, *n. d.*, str. 301; Marco Galeazzi, „Togliati fra Tito e Stalin", *Roma – Belgrado, Gli anni della Guerra Fredda*, zbornik radova, (ur. Marco Galeazzi), Ravenna 1995, str. 120.

10 У тексту објављеном 5. маја под насловом „Три говора Палмира Тољатија" у центру пажње била је управо горе цитирана Тољатијева изјава. Аутор, потписан иницијалима З. Ж., подсетио је на два говора које је секретар КПИ одржао претходних година. Прво је подсетио на говор одржан новембра 1946, у време када је Тољати боравио у Београду и разговарао са Јосипом Брозом Титом, у коме се залагао за пријатељске односе између две државе. Потом је указао на други изречен децембра 1948, у сасвим другој атмосфери међупартијских односа створеној након Резолуције Инфорбироа, и цитирао Тољатијеве речи по којима Запад жели да Трст поклони Југославији и да јој тиме плати њену издају. Враћајући се на првомајски говор замерио је Тољатију што је поменуо удаљавање од империјалистичког табора напомињући да Југославија „не жели да се било од кога удаљи", односно да би свако „укључивање" или „постројавање" за њу значило „губитак сопствене политике и још више од тога сопствене независности". *Политика,* 5. мај 1955. године.

11 АМИП, ПА, 1955, ф. 26, бр. 46562, Извештај генералног конзула у Трсту Митје Вошњака упућен Државном секретаријату за иностране послове 10. маја 1955.

12 Заменик генералног секретара партије Луиђи Лонго (Luigi Longo) је и на сасатанку дирекције КПИ одржаном 26. маја нагласио како „на политичком и идеолошком терену" још увек нису биле решене све несугласице, те да остаје право и обавеза италијанских коминиста да критикују. Лонго је додао: „Али чак и са постојећим несугласицама сарадња је могућа." M. Zuccari, *n. d.*, str. 303.

тијом Слободне територије Трста. Штавише, генерални секретар партије Видали јавно је изразио своје незадовољство због овог чина оштрим текстом публикованим у партијском дневном листу *Il lavoratore*. Он је 30. маја, у време док је совјетска државна делегација још увек била у Београду, објавио текст под насловом „Изјава друга Хрушчова и тршћански комунисти" у коме је утицај дешавања на релацији Москва–Београд у односу на стање у Трсту назвао „ударом буре".[13] Видали није показао разумевање за потезе совјетског руководства, већ је остајао на позицијама утврђеним Резолуцијом Инфорбироа из 1948. године. У том смислу он је наглашавао како су тршћански комунисти „дубоко ожалошћени и незадовољни" разликом у мишљењима у односу на став Совјета, али да су убеђени како њихов став одговара истини.[14]

Видалијев текст заиста је имао ефекат удара буре и убрзо је постао предмет пажње свих заинтересованих страна. Југословенски државни секретаријат за иностране послове је већ сутрадан у телеграму упућеном Амбасади у Риму тражио да се „прате" реакције и расположење у КПИ и „сродним организацијама".[15] Из Трста је након неколико дана стигла информација да је уводник у *Il lavoratore* колективно дело Централног комитета КП СТТ, као и да је приликом његове израде било и супротних мишљења међу којима је предњачио уредник листа *Дело* Бидовец.[16] Иста пажња и интересовање била је и међу дипломатским круговима, посебно онима у Трсту.[17]

Иступање првог човека тршћанских комуниста наишло је на неразумевање у средишту КПИ у Риму. Одговор на уводник у *Il lavoratore* стигао је у виду текста написаног из пера Луиђија Лонга, који је објављен у званичном партијском дневнику *L'Unita*. Лонго је Видалијеве ставове оценио као „погрешне".[18] Убрзо је из Рима у Трст упућен Тољатијев секретар Луиђи Амадези (Luigi Ama-

13 „La dichiarazione del comp. Kruscev ed i comunisti triestini", *Il lavoratore*, 30 maggio 1955; M. Zuccari, *n. d.*, str. 306; Patrick Karlsen, *Frontiera rossa. Il Pci, il confine orientale e il contesto internazionale 1941–1955*, Libreria Editirice Goriziana, Gorizia, 2010, str. 240.

14 Текст је оштро закључио речима „ако бити лакардијаш, секташ, тврдоглав, непоправљиво јогунаст, значи имати принципе, карактер, понос, морално и политичко поштење, у том случају изјављујемо да сматрамо да нисмо уверђени таквим придевима. Драже нам је да будемо све горе наведено него да будемо продани или поткупљени." *Il lavoratore*, 30 maggio 1955; P. Karlsen, *n. d.*, str. 240.

15 АМИП, ПА, 1955, к. 26, бр. 47339, телеграм II одељења Државног секретаријата за иностране послове упућен амбасади у Риму 1. јуна 1955.

16 Ову информацију саопштила је Марија Бернетич у разговору са Деклевом. Због противљења да се објави наведени уводник Бидовец је позван на одговорност пред партијску комисију. АМИП, ПА, 1955, к. 26, бр. 47570, телеграм генералног конзула Вошњака упућен ДСИП-у 4. јуна 1955.

17 *Исто*, ф. 27, бр. 47753, Забелешка генералног конзула Вошњака од 2. јуна 1955.

18 *L'Unita*, 1 giugno 1955; M. Zuccari, *n. d.*, str. 306.

desi) како би покушао да отклони неспоразуме, али његова мисија се завршила без неког великог резултата. Комунистичка партија Слободне територије Трста остајала је на својим позицијама.[19]

Било је очито како су посета Хрушчова Југославији, као и Видалијев текст у *Il lavoratore* изазвали одређену конфузију у редовима КПИ, пре свега међу обичним чланством партије.[20] Разрешење новонастале ситуације требало је да пружи јавно иступање Лонга. Он је 6. јуна 1955. говорио пред активом Комунистичке партије Римске федерације, а излагање је пренела *L'Unita*.[21] У намери да растумачи најновији развој догађаја у односима између Совјетског Савеза и Југославије, Лонго је свој говор интонирао тако да буде одговор на оптужбе које су долазиле из појединих западних земаља, које су потез Совјета окарактерисале као капитулацију пред Југословенима. У том смислу је нагласио како став званичне Москве није био капитулантски, већ прожет жељом Совјета да потписивањем Београдске декларације допринесу мирољубивој коегзистенцији и сарадњи на свим пољима. Стога је „жестока реакција" била окарактерисана као жал због пропуштене прилике да се Југославија дефинитивно привуче у табор Запада.[22]

Лонго се потом осврнуо и на Резолуцију Информбироа из 1948. и стао у њену одбрану речима да су критике које су комунистичке партије упутиле на рачун југословенских комуниста те године биле „потпуно прихватљиве", пошто су полазиле од исправних принципа марксизма и лењинизма.[23] Мада се противио уплитању једне комунистичке партије у активности неке друге, ипак је закључио како то не значи негирање обавезе сваке партије која своје деловање заснива на принципима марксизма и лењинизма да брани принципе марскистичке теорије и да критикује све оне који скрећу и удаљавају се од ових принципа.[24]

Први контакти Југословена са представницима КПИ остварени су током јуна када је аташе за штампу југословенске амбасаде у Риму Лука Солдић разговарао са Енриком Берлингуером (Enrico Berlinguer), секретаром Централног комитета Италијанске омладинске комунистичке федерације и чланом Централног

19 О Амадезијевој мисији детаљније у: M. Zuccari, *n. d.*, str. 307–309.

20 По сведочењу угледног члана КПИ Еуђенија Реалеа (Eugenio Reale) у Централни комитет партије и партијски лист *L`Unita* пристигло је на стотине писама у којима су чланови партије тражили разјашње у вези са доласком совјетске делегације у Београд. AJ, 507/IX – 48/I-128, Забелешка о разговорима Еуђенија Реалеа и Антуна Вратуше вођеним 30. јула и 3. августа 1955. године у Риму.

21 *L'Unita*, 8 giugno 1955.

22 *Исто*.

23 Лонго је додао: „Чак и сада ми, на пример, не делимо ставове појединих руководилаца Савеза комуниста Југославије у низу важних идеолошких и политичких питања." *Исто*.

24 *Исто*.

комитета КПИ, те са Угом Пекиолијем (Ugo Pecchioli), чланом оба ова тела.[25] Значајнији и много отворенији били су неформални сусрети старих знанаца Антуна Вратуше и угледног члана КПИ Еуђенија Реалеа.[26] Први разговор вођен је 30. јула у згради југословенског војног изасланства у Риму и трајао је чак седам сати, а други, тросатни, одиграо се четири дана касније у просторијама Амбасаде Југославије. Основно питање које је требало разјаснити поставио је иницијатор разговора Реале свом југословенском саговорнику и оно је гласило: како југословенска страна оцењује совјетску политику и да ли се политика смиривања између Београда и Москве може узети озбиљно и без страха да не би у будућности били демантовани они који су је подржавали?[27] Реале је нагласио како у руководству КПИ влада „потпуна апатичост и пасивност" и да, упркос потреби да се нешто уради по питању нормализације односа са СКЈ, нема никога ко би преузео одговорност за било какву акцију.

Говорећи о односу КПИ према Резолуцији из 1948. године, Реале је нагласио како је италијанска партија била „сразмерно" најмање активна у нападима на југословенске комунисте. Текстове објављене након посете Хрушчова маја 1955. представио је као допринос смиривању ситуације. Ова изјава изазвала је реакцију Вратуше, који је напоменуо да је мајски говор Тољатија у Трсту у ствари имао за главну поруку да „КПИ поздравља сваки корак који Југославију удаљује од Запада", док је Лонгово иступање у Риму оценио као „адвокатисање" у прилог Резолуције Информбироа из 1948. Реале је овакво држање објаснио „неповерењем" према акцији Совјетског Савеза и страхом од реакције коју би овај потез могао имати на унутрашњем плану, односно од напада „италијанске буржоазије и других својих противника унутар Италије" уколико би нагло променили своје држање према Југославији. О одјеку посете Хрушчова Београду, Реале је казао како је тај чин само повећао

25 АЈ, 507/IX – 48/I-27, Извештај Луке Солдића упућен Комисији за међународна питања Социјалистичког савеза радног народа Југосалвије 24. јуна 1955.

26 Антун Вратуша важио је за једног од најбољих познавалаца италијанских политичких прилика и најважнијег човека за одржавање контаката са руководством КПИ. Са италијанским комунистима ступио је у контакт за време Другог светског рата када је боравио у Милану као представник Освободилне фронте под псеудонимом „професор Урбан". Еуђенио Реале је након Другог светског рата обављао више важних функција у оквиру КПИ, а у првој половини 50-их био је задужен за финансијске послове партије, односно за трговинске односе партијских предузећа са земљама Истока. Вратуша је са Реалеом одржавао контакте и у време када су званични односи две партије након Резолуције Информбироа били прекинути. Тако је приликом боравка у Италији крајем маја 1949. у два наврата имао дуге разговоре са Реалеом. (АЈ, 507/IX-48/I-82, Депеша о разговору Антуна Вратуше са Леалијем (Реале) 1. јуна 1949). Вратуша је са Реалеом одржавао контакт и након 1949. године.

27 АЈ, 507/IX – 48/I-128, Забелешка о разговорима Еуђенија Реалеа и Антуна Вратуше вођеним 30. јула и 3. августа 1955. године у Риму.

постојећу конфузију унутар партије, коју није успео да уклони ни Лонгов говор с почетка јуна.[28]

Реале је навео како у КПИ постоји група руководилаца која се „најотвореније" залаже за нормализацију међупартијских односа, и ту је поред себе убројао Ђорђа Амендолу (Giorgio Amendola) и Ђанкарла Пајету (Giancarlo Pajjeta). Стога би Тољати могао да управо преко ове групе руководилаца покрене процес приближавања две партије. У том смислу напоменуо је како секретар КПИ Тољати „високо цени" Тита и остале југословенске руководиоце, као и да „често износи као пример међународне солидарности југословенских комуниста чињеницу да упркос врло тешкој ситуацији у којој су се Југословени нашли после 1948. године и нелојалном ставу КПИ, Југословени никада нису изнели податке о материјалној помоћи коју је КПИ примала од Југославије".[29] Међутим, изостанак било какве званичне иницијативе за нормализацију односа правдао је, између осталог, и чињеницом да је совјетски амбасадор у Италији Богомолов (Александр Ефремович Богомолов), који је обавестио Тољатија о разговорима Тито–Хрушчов, изричито подвукао да су у Београду расправљана само међудржавна питања, док је на захтев Југословена регулисање међупартијских односа одложено за касније.

Незванични контакти две партије настављени су и током јесени 1955. године. Овога пута саговорници су са италијанске стране били чланови дирекције КПИ Лонго и Ђанкарло Пајета, а са југословенске дописник Танјуга из Рима новинар Франо Барбиери и саветник амбасаде Милан Венишник.[30] Разговор се кретао у два смера. На почетку се развила жива дискусија око међупартијских односа у Трсту и сукоба који се одвијао у том граду. Док су чланови КПИ критиковали југословенску страну због помоћи коју је пружала УСИ и Валду Мањанију, као и због подршке његовим присталицама у овом граду, југословенска страна је поново замерала на деловању КП СТТ и Видалија. У вези са Видалијем, Барбиери је званичном Београду пренео закључак да се из разговора дало наслутити како је он „сувише јак у Трсту" и да има извесну независност према централи КПИ. У том смислу је Лонго у разговору навео како намера партијске централе у Риму није била да смени Видалија, већ да му наметне нова „конструктивна

28 *Исто*.

29 Југославија је од 1946. финансијски помагала КПИ. (АЈ, 507/IX – 48/I-33, Извештај о разговорима са Луиђијем Лонгом од 10. децембра 1946. године). Поред давања сопствених средстава, била је и мост преко кога је Совјетски Савез слао финансијску помоћ италијанским комунистима. Са овом праксом је прекинуто након раскида Југославије са Информбироом. О проблему финансирања КПИ од Совјета детаљно видети у: Valerio Riva, *Oro da Mosca. I finanziamenti sovietici al PCI dalla Revoluzione d'ottobre al crollo dell'Urss*, Milano, Mondadori, 1999.

30 АЈ, 507/IX – 48/I-129, Забелешка о разговору Фране Барбиерија са Лонгом, Пајетом и друговима, вођеном 19. октобра 1955. године.

гледања". Додао је како руководство КПИ успева да спречи да полемика са Видалијем не избије на површину. Истовремено, Лонго и Пајета су тражили од југословенске стране да утиче на активности партија које су биле под њеним утицајем у Трсту.[31]

Прелазећи на други део разговора везан за будуће односе СКЈ и КПИ, Лонго је истакао спремност своје партије да успостави сарадњу са југословенским комунистима, те да ови односи „нису условљени решавањем сукоба у Трсту". На питање Лонга о томе како намеравају да у будућности сарађују са комунистичким партијама, Барбиери и Венишник су одговорили да је став СКЈ да развија „непрејудицирану" сарадњу и контакте са свим социјалистичким и радничким покретима. Југословени су под тим подразумевали широку сарадњу „која би ломила устаљене оквире интернационалне организације комунистичких партија". Мада су били помало збуњени због наведене југословенске концепције, Лонго и Пајета су показали „добру вољу" да схвате ове нове форме сарадње коју су предлагали југословенски комунисти. Поставили су, ипак, питање „сроднијих" и „несроднијих" партија и заложили се за то да сарадња између комуниста буде ближа, те да се тек након удруживања комунистичких партија развија сарадња са другим партијама и покретима. Лонго и Пајета сматрали су СКЈ „апсолутно комунистичком партијом" са којом би односи требало да одговарају „ако не онима `братских партија` оно барем односима `рођачких` партија (`partiti cugini`)", и да би будућа сарадња требало да буде интензивнија од оне коју Јуогсловени намеравају да развијају са италијанским социјалистичким партијама и покретима.[32]

Представници КПИ су сматрали да би у оквирима старих форми огранизовања комунистичких партија требало успоставити нови дух односа, што је Југословене навело на закључак да су њихове оцене биле „мешавина добре воље за измену односа и блоковско-коминформовског менталитета".[33] Барбиери и Венишник пренели су Београду утисак да је КПИ спремна да озбиљно размотри сваку југословенску концепцију и да са СКЈ дискутују „о свим гледиштима и предлозима", те препоручивали партијској централи у Београду да контактима на вишем нивоу утиче на ставове КПИ како би се приближили југословенским позицијама.

31 *Исто*.

32 *Исто*.

33 Барбиери и Венишник су у извештају о разговорима наглашавали: „Признајући и увиђајући грешке досадашње оријентације осећају и нови критички дух према старој стаљинистичкој линији, али не виде још да је тај курс уједно и негација – доказ неодрживости старих форми, структура и генералних концепција. Они током разговора нису одбијали и негирали евентуалне измене и самих форми социјалистичке сарадње у новим условима, али се у сагледавању нових перспектива не успевају ослободити старих шема. Нарочито не улоге СССРа. Зато нам изгледа да и у том погледу чекају неку одређенију иницијативу и формулацију из Москве." *Исто*.

Конкретан резултат разговора био је договор да КПИ упути у Југославију једног свог представника из руководства партије на разговоре са званичницима СКЈ, не прецизирајући у којој форми би се могао појавити, већ само са напоменом да би то могло бити „да ли јавно да ли тајно, да ли у оквиру неке шире делегације (синдикалне или слично) или пак у форми транзита преко Југославије на путу за неку другу Источну земљу".[34]

Тајна мисија Ђанкарла Пајете

Наведена идеја је и реализована током децембра 1955. године. До првог, незваничног сусрета високих званичника две партије коначно је дошло 3. децембра 1955. у Београду, када се члан дирекције КПИ Ђанкарло Пајета, приликом повратка из Албаније преко Југославије, састао са првим човеком Комисије за међународне везе Социјалистичког савеза радног народа Југославије Вељком Влаховићем.[35] Разговор, међутим, није дао жељене резултате. Неочекивано за југословенску страну, Пајета се није показао као подесан саговорник, а резултати разговора били су разочаравајући. Ставови које је заступао и начин на који их је излагао учинили су да Пајета буде оцењен као „покварени политикант и стаљиниста". Југословени су оценили како је Пајета заступао стаљинистичку спољну политику и да је бројним примерима настојао да докаже како она није била „крута" и „уска", како су то тврдили Југословени.[36] Ништа боља ситуација није била ни приликом разговора о међусобним односима. И овде је изасланик КПИ показао неразумевање за политику југословенских комуниста. Пајета је замерао саговорницима да су се ставили на страну противника КПИ и „непрестано" се враћао на случај „Magnacucchi" и њихово деловање против Комунистичке партије Италије.

Предмет разговора и нових спорова било је и питање Трста. Пајета је поново оптужио УСИ и Мањанија да „муте воду у Трсту" и делују противно интересима КПИ. У том смислу поновио је раније изречене примедбе на рачун СКЈ да је овој групацији предала у руке лист *Il corriere di Trieste*. Када је у питању деловање Видалија, Пајета је тврдио да се вођа тршћанских комуниста „побољшао", али је на ово реаговао Влаховић речима како је Видали „био најгрлатији у кампањи против Југославије" и да је однос

34 *Исто*.

35 АЈ, 507/IX – 48/I-130, Забелешка о разговору са Пајетом, чланом ЦК КПИ, 3. децембра 1955. Овом разговору приуствовали су Антун Вратуша и Марија Вилфан.

36 У том смислу Југословени су закључили: „Просто је невероватно каквом упорношћу је бранио стаљинистичку политику, чак и оне форме којих се и само совјетско руководство одрекло." *Исто*.

Југославије према њему „негативан".[37] Разлике су биле присутне чак и у поимању будуће сарадње двеју партија. Док се Влаховић залагао за политику приближавања путем малих корака, попут сарадње два синдиката, Пајета је инсистирао на политици „међусобног поверења" коју је требало да створе врхови двеју партија. Било је очито да овај сусрет, у виђењу југословенске стране, није дао очекиване резултате. Штавише, извештај о разговору са Пајетом закључен је речима: „Намеравамо дати на подесан начин на знање Тољатију да јако жалимо извесне ставове које је Пајета заступао у Београду и да нам се по свему чини да избор лица за овај први контакт није био најсретнији".[38]

Остаје недовољно познато какви су били Пајетини утисци, мада је о томе поднео извештај партијском руководству на седници одржаној непосредно након повратка из Југославије.[39] Из доступних извора може се сазнати да су његове импресије биле потпуно супротне од оних које су преовладавале у Београду. Тако је секретар Одељења за међународне везе у Централном комитету КПИ Ренато Миели (Renato Mieli) навео како су Пајетини утисци били „потпуно позитивни", и да је веровао у потребу потпуне сарадње двеју партија. Миели је додао како је Пајета „толико потпуно и безрезервно заступао ово гледиште пред Дирекцијом, да је изазвао и реакције неких чланова". Изнео је и како је Пајета био „импресиониран" монолитношћу Југославије и демократијом, и уверен да је „само дубока револуционарна свест развијена у југословенским масама могла да омогући овакву политику". При том је указао и на „отвореност, реалистичност и доследност југословенске политике".[40] Са овим ставовима, према сведочењу Миелија, потпуно се слагао секретар партије Тољати, као и његов заменик Лонго, док су међу опонентима, очекивано, били представници партије из пограничне области Венеција Ђулија. Видали је остао противник зближавања упркос супротним изјавама које је давао.[41]

Побољшање међупартијских односа за ширу јавност постало је видљиво након што је *L'Unita* почев од 15. јануара 1956. у десет наставака објавила велику репортажу о Југославији свог „специјалног дописника" новинара Алда Торториле (Aldo Tortorella). Сагласност за боравак и извештавање из Југославије „једног сталног дописника" партијског листа затражио је још Еуђенио Реале у цитираном разговору са Вратушом вођеном у лето 1955. Како се југословенска страна сагласила са овим

37 *Исто*.

38 *Исто*.

39 Маурицио Цукари у својој већ цитираној књизи наводи како су записници са ове седнице уништени. M. Zuccari, *n. d.*, str. 577.

40 AJ, 507/IX – 48/I-134, Извештај „Став КПИ према Југославији (према изјави Mieli-a)", 2. фебруар 1956.

41 *Исто*.

предлогом, Торторела је допутовао у Београд већ половином октобра исте године.[42] Торторела није био „обичан новинар", већ главни уредник овог листа у Ђенови. У месец дана дугом боравку у Београду послао је партијској централи више од 30 извештаја о стању у Југославији. Они су, почев од 15. јануара до 1. фебруара, објављени у десет наставака у листу *L'Unita*.[43] Југословенска страна сматрала је да су Торторелини извештаји „дуго брушени" у централном комитету КПИ пре него што су коначно објављени. Општа оцена била је да су дописи били позитивни „тамо где се није радило о битним питањима социјализма", док су по питању децентрализације и друштвеног управљања били резервисани и усклађени са ставовима Совјетског Савеза. Коначно, пошто је овим текстовима КПИ „признала" да је Југославија социјалистичка земља, закључивало се како су „много допринели" афирмацији Југославије међу бројним читаоцима овог листа.[44] На наведени начин је текстове објављене у овом листу коментарисао и Миели. Он их је назвао „коначном позитивном декларацијом у питању Југославије", која је међу партијским чланством имала велики одјек.[45]

Упркос свему наведеном, југословенски дипломатски представници у Италији процењивали су да је политика руководства КПИ према Југославији током 1955. године била обележена опрезним наступањем. Уочавале су се разлике у гледиштима две групе руководећих људи унутар централног комитета партије. Прва, окупљена око Тољатија, Лонга и Пајете полазила је „од реалнијих позиција" и настојала да успостави „уз прилично колебање" одређене односе са СКЈ. Овој групи супротстављала се „ортодоксна група" руководилаца коју су предводили Велио Спано (Velio Spano), Едоардо Д'Онофрио (Edoardo D'Onofrio) и Ђироламо Ли Каузи (Girolamo Li Causi), а опирала се поправљању односа уз објашњење како је „Хрушчовљева изјава потекла искључиво из разлога опортунитета совјетске спољне политике у садашњем моменту". Колебљивост Тољатија узрокована је чињеницом да ни он није био сигуран које је стварно значење

42 M. Zuccari, *n. d.*, str. 321.

43 Први текст, објављен 15. јануара, носио је наслов „Il volto di Belgrado è l'immagine della Jugoslavia"; а потом 16. јануара „In una danza di bimbi l'epoea della Jugoslavia"; 17. јануара „Che cosa è in Jugoslavia il nuovo corso economicho"; 18. јануара „Come vive l'operaio jugoslavo"; 19. јануара „Incontri con la gente di Belgrado nelle case, al cinema, nei caffè"; 21. јануара „ I contadini in Jugoslavia"; 24. јануара „In nessuna scuola jugoslava gli studenti pagano le tasse"; 26. јануара „ Jugoslavia, URSS America"; 29. јануара „Come la Jugoslavia risolve la sua questione meridionale"; 1. фебруара „Dal sud a nord della Jugoslavia".

44 АМИП, ПА, 1956, к. 39, ф. 10, бр. 42011, Извештај амбасаде из Рима о пропагандном раду у 1955. години.

45 АЈ, 507/IX – 48/I-134, Извештај „Став КПИ према Југославији (према изјави Mieli-а)" 2. фебруар 1956.

Хрушчовљеве изјаве, те зато није желео да заузме дефинитиван став у односу према СКЈ.[46]

Насупрот централи у Риму, аутономна КП СТТ на челу са Видалијем губила је своје позиције. Нормализација југословенско-совјетских односа, притисак словенског чланства КП СТТ, која је све гласније тражила нормализацију односа са Југославијом, али и стварање пројугословенски оријетисане тршћанске федерације УСИ нарушили су „монополски положај" који су имали међу комунистима у Трсту. То је довело до „очајничких политичких потеза" Видалија и ЦК КП СТТ, попут публиковања поменутог текста у *Il lavoratore*. Неуспех оваквог иступања довео је убрзо до Видалијеве аутокритике.[47]

Палмиро Тољати у Београду

На прве званичне контакте требало је ипак сачекати још неколико месеци. Обнављање званичних веза наступило је након што је последњих дана маја 1956. године у Београд допутовао први човек италијанских комуниста Палмиро Тољати. Он је био први лидер неке комунистичке партије који је након 1948. године дошао у званичну посету Југославији, а да при том није био члан неке државне делегације.[48] Мада је Тољати дошао на позив СКЈ, његова посета била је резултат „обостране иницијативе" две партије.[49] Сусрету партијских врхова претходила је интезивна комуникација коју су од почетка 1956. имали југословенски дипломатски представници у Риму са појединим члановима руководства КПИ. Свакако најзначајнији био је сусрет Тољатија са амбасадором Дарком Чернејом и Антуном Вратушом до ког је дошло током марта 1956. на инсистирање генералног секретара КПИ.[50] Са

46 АМИП, ПА, 1956, к. 36, ф. 2, бр. 4608, Политички извештај за 1955. Амбасаде из Рима упућен Београду 12. јануара 1956.

47 АМИП, ПА, 1956, к. 36, ф. 2, бр. 41092, Извештај Генералног конзулата у Трсту о ситуацији у Трсту 1955. године.

48 Заједно са Тољатијем у Београд је допутовао и Луиђи Амадези.

49 АЈ, 507/IX – 48/I-139, Допис Срђе Прице упућен шефовима представништава Југославије, само за личну употребу, 6. јун 1956.

50 Судећи на основу изјава Рената Миелија које је дао на почетку 1956. године, Тољати је био „главни иницијатор" промене става према Југославији и „апсолутно" наклоњен зближавању и сарадњи две партије. Миели је, такође, навео како је генерални секретар КПИ желео да се лично састане са неким југословенским представником и додао како је Тољатију „мало криво" што му није посвећена „службена пажња" након низа „повољних знакова" са њихове стране. Тољати је, према Миелију, волео да се састане са југословенским амбасадором „макар и на неком пријему" како би се на тај начин санкционисала „промена курса" политике КПИ према Југославији. (АЈ, 507/IX – 48/I-134, Извештај „Став КПИ према Југославији (према изјави Mieli-а)" 2. фебруар 1956). Стога су мартовски сусрети са Чернејом и Вратушом очито били излажење у сусрет жељама Тољатија. АЈ, 507/IX – 48/I-137.

друге стране, у Београду је боравио Еуђенио Реале и разговарао са појединим државним руководиоцима попут Кардеља и Влаховића.[51]

Коначно, генерални секретар КПИ је дошао у посету Београду 28. маја. Циљ Тољатијеве посете био је, онако како га је саопштила партијска централа, а *L'Unita* објавила на првој страни свог издања од 29. маја, да се поново успоставе контакти и отпочене са нормалним односима са југословенским комунистима. Кривица за вишегодишњи прекид односа приписана је погрешним одлукама које је донео Информбиро током 1948. и 1949. године.[52]

Током три дана колико је провео у Београду Тољати је био обасут пажњом југословенских државних званичника. Истог дана по доласку за њега је организована вечера код Јосипа Броза на којој је присутвовао готово целукупан партијски и државни врх.[53] Сутрадан је обишао фабрику „Иво Лола Рибар" у Железнику, где је у разговору са радницима и члановима радничког савета „на делу" могао да види функционисање југословенског социјалистичког самоуправљања, а потом се поново видео са Титом у Белом двору. Последњег дана боравка у југословенској престоници састао се са потпредседником Савезног извршног већа Александром Ранковићем. Разултат свих ових сусрета било је постизање договора да се наставе редовни контакти у Риму који су се и до тада одржавали; да на јесен у званичну посету Југославији дође делегација КПИ „високог ранга"; да током јула или августа на одмор у Југославију допутује једна група партијских кадрова, те да се њихово присуство искористи за даље разговоре о међупартијским односима.[54] Питање Трста није детаљније разматрано, док о Видалију није било разговора.[55]

Поред обнављања контаката двеју партија и договора око начина на који би се одвијала међусобна сарадња, Тољатијева посета имала је још једну много ширу димензију. До посете је, не

51 АЈ, 507/IX 48/I-136, Забелешка о разговору друга Вељка Влаховића са Реалејем 28. марта 1956.

52 *L'Unita*, 29. maggio 1956. Видети и: M. Zuccari, *n. d.*, str. 338.

53 Вечери су присуствовали и Александар Ранковић, Едвард Кардељ, Светозар Вукмановић-Темпо, државни секретар за народну одбрану генерал Иван Гошњак, председник скупштине ФНРЈ Моша Пијаде и сви чланови Извршног комитета ЦК СКЈ. The National Archives, Foreign Office 371, (у даљем тексту TNA FO 371), 124 286, from Frank K. Roberts (Belgrade) to Selwyn Lloyd (London) June 2, 1956.

54 У складу са овим договором, десет италијанских комуниста из руководства партије провело је са породицама тронедељни одмор у Дубровнику током августа 1956. године (АЈ, 507/IX – 48/I-142). Пракса да у Југославији бесплатно летује група италијанских комунистичких руководилаца настављена је и наредних година. Овај вид сарадње две партије био је нека врста економске помоћи Комунистичкој партији Италије и практиковале су га све земље такозване „народне демократије".

55 АЈ, 507/IX – 48/I -139, допис Врана (Вран је био псеудоним Антуна Вратуше – прим. С. М.) упућен у Рим 30. маја 1956.

случајно, дошло уочи одласка југословенске државне и партијске делегације у Совјетски Савез. Пут државног врха предвођеног Јосипом Брозом у вишенедељну посету СССР-у био је нарочито значајан због предвиђеног обнављања међупартијских односа који су од 1948. године били у прекиду.[56] Титово настојање да обнови партијске односе са совјетском и другим комунистичким партијама – а да Југославија при том не уђе у „лагер" или било какву форму сарадње која би подсећала на тек распуштени Коминформ, већ да са свим комунистичким партијама сарађује на билатералној основи – поклапало се са настојањима КПИ да оживи идеју о изградњи сопственог италијанског пута у социјализам. Заправо, у том тренутку две комунистичке партије су биле на блиским позицијама, а Југословенима се Тољати чинио као најпогоднији саговорник са којим су могли да разговарају о последицама које је изазвао XX конгрес КПСС-а и покренутом процесу дестаљинизације, као и о будућим активностима у оквиру међународног радничког покрета. Тито је, такође, сматрао – како је то запазио британски амбасадор у Београду Френк Робертс (Frank K. Roberts) – да ће његове позиције у Москви бити ојачане уколико пре одласка у Совјетски Савез разговара са најслободоумнијим комунистичким лидером са Запада.[57] Ова оцена уклапала се у запажање америчке амбасаде у Риму, која је сусрет Тито–Тољати видела као настојање двојице комунистичких лидера да заузму заједнички став о добијању више слободе за поједине комунистичке партије у односу на Совјетски Савез пре него што Тито отпутује у Москву.[58]

---

56 О посети југословенске државне делегације Совјетском Савезу и обнови међупартијских односа видети: Đorđe Borozan, „Poredak mira između ‚gvozdenih zavjesa' (Razgovori Tito–Hruščov u Kremlju 1956. godine)", *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1997, Beograd, 1997, str. 94–114; Đorđe Borozan, „Razgovori Tito–Hruščov u Kremlju (II dio)", *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3/1997, str. 205–221; Jan Pelikan, „The Yugoslav State Visit to the Societ Union, June 1956", *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, zbornik radova, (ur. slobodan Selinić), Beograd, 2008, str. 93–117; Dragan Bogetić, „Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956", *Tokovi istorije*, 3–4/2005, Beograd, 2005, str. 160–181.

57 Амбасадор Робертс је подвукао како је наведени разлог вероватно био главни мотив Тољатијеве посете (TNA FO 371, 124 286, from Frank K. Roberts (Belgrade) to Selwyn Lloyd (London) June 2, 1956). За разлику од Робертса, његов колега, британски амбасадор у Италији Ешли Кларк је сматрао како разлози за посету нису били баш најјаснији. Кларк је у извештају Форин офису навео: „Попут комунистичких партија у свим земљама изван Русије, Комунистичка партија Италије је била из корена уздрмана денунцијацијом против Стаљина, те је положај господина Тољатија, кога је наравно примао у Москви Стаљин у бројним приликама, био уздрман. Посета је, стога, делимично могла бити предузета како би се добио неки добар савет од пророка независног и националног комунизма и можда како би се дискутовало о начинима и средствима промовисања неутралности у Италији. Готово сигурно посета је била предузета и због престижа." *Исто*, Ashley Clarke (Roma) to Selwyn Lloyd (London), June 22, 1956.

58 Marco Galeazzi, *Togliatti e Tito. Tra identità nazionale e internationalismo*, Carroci

О резултатима разговора на наведене теме речито сведочи писмо које је Тољати упутио совјетском партијском руководству непосредно након повратка у Рим. У њему је обавештавао Москву да је Тито био вољан да обнови партијске односе са свим комунистичким партијама, али да не жели да уђе у било коју нову форму међународног удруживања комунистичких партија, па макар она била и регионалног карактера, већ да контакти буду билатералног карактера. Вођа италијанских комуниста је за ову политику имао разумевања уз образложење да уколико би Југословени ушли у било који нови међународни центар „била би умањена улога коју би они данас могли имати у међународном социјалистичком и демократском покрету". Он је подвукао како Југословени желе да „задрже и прошире" контакте са социјалдемократским партијама и другим прогресивним покретима и „мисле да могу имати важну улогу у започињању процеса приближавања свих оних снага које се залажу за социјализам", и додао како је сагласан са оваквом политиком.[59]

Југословенска страна је такође била задовољна разговорима са Тољатијем. У циркуларном допису упућеном шефовима југословенских дипломатских мисија у иностранству наведено је: „У разговорима су разматрани односи између СКЈ и КПИ, прошлост тих односа и перспективе, распуштање Коминформа и однос према познатом саопштењу о распуштању. Такође су разматрана и нека руска мишљења за стварање поново сличне организације. Постигнута је сагласност по свему. И Тољати је против стварања неког форума сличног досадашњем Коминформу, и он сматра да би то било погрешно даљег развитка у садашњим условима. Слаже се са нама да би били корисни контакти између комунистичких партија на билатералној основи без обзира да ли су оне на власти или не (...)".[60]

Тољати је пар недеља након боравка у Београду прецизније изложио своју идеју о италијанском путу у социјализам. То је учинио у интервјуу часопису *Nuovi Argometni* у броју од 16. јуна, у време док се Тито још увек налазио у СССР-у. Том приликом први пут је изложио концепт о „полицентричном" развоју по коме се више није могло говорити само о једном центру из ког би се руководило комунистичким партијама, већ о могућности аутономног развитка појединих комунистичких партија.

Roma, 2005, стр. 154. Сам Тољати је у разговору са прваком Социјалистичке партије Италије Пјетром Ненијем навео како га је Тито пожуривао да дође у посету Југославији, пошто није желео да иде у Москву пре него што обнови контакте са макар једном од најважнијих комунистичких партија на Западу. Нени се, међутим, питао да ли су Совјети били ти који су сугерисали да до сусрета дође. Pietro Nenni, *Tempo di guerra fredda. Diari 1943–1956,* SugarCo Edizioni, Milano, 1981, str. 741.

59 Текст писма видети у: M. Zuccari, *n. d.*, str. 339–341.

60 АЈ, 507, IX - 48/I -139, Допис Срђе Прице упућен шефовима представништава Југославије, само за личну употребу, 6. јун 1956.

Југословенска државна делегација је покушала да искористи блискост ставова са италијанским комунистима и приликом разговора са совјетским руководством. За време сусрета у Кремљу 9. јуна, Кардељ је покрено питање Тољатијеве посете Београду, али Совјети нису били вољни да разговарају о лидеру италијанских комуниста и о ставовима које је заступао, па су југословенска настојања да се разговара и о Тољатијевим ставовима потпуно игнорисали.[61] Штавише они су након објављивања поменутог интервјуа у часопису *Nuovi Argomenti*, преко *Правде* отворено критиковали позиције италијанских комуниста.[62] Међутим, приликом сусрета са делегацијом КПИ у Москви јула месеца, Совјети су нагласили како је Тољати „добро урадио што је дошао у Београд", те да ће бити потребно да то учине и друге партије.

Сусрет Тита и Тољатија и обнављање партијских односа изазвали су велику пажњу и изван Совјетског Савеза и источноевропских земаља. Разумљиво, највише интересовања показала је званична Италија. Већ 30. маја начелник IV одељења Министарства иностраних послова Орланди у разговору са саветником југословенске амбасаде у Риму Бериславом Жуљом покренуо је питање посете. Орланди је, уз напомену да говори у своје име, нагласио да Тољатијев пут у Београд „не може никако да буде примљен са симпатијама", пошто је генерални секретар КПИ сматран за „непријатеља број 1" италијанске владе. При том је напоменуо како ће наведени догађај, који се одиграо у време интензивних настојања владе у Риму да ради на побољшавању међудржавних односа, довести у сумњу искреност југословенске политике према Италији.[63]

Након два дана реаговао је и отправник послова италијанске амбасаде у Београду Фараче (Farace). Он је, на основу инструкција своје владе, у званичној форми изразио негодовање због сусрета Тита и Тољатија. Фараче је у разговору са државним подсекретаром Прицом посету оценио као грубо уплитање Југославије у унутрашње послове италијанске државе. Образлажући мотивацију за овакав гест своје владе, отправник послова је навео како Комунистичка партија Италије води констант-

61 Након што се повео разговор о стању у Италији, Кардељ је нагласио како је Тољатијева посета Београду била „јако корисна", али да је италијански амбасадор у Југославији уложио званични протест против посете лидера КПИ. Југословени су током разговора Тољатија поменули више пута, али „домаћини нису реаговали". Хрушчов је, међутим, био вољнији да разговара о ставовима и позицији коју је заузимао Југославији ненаклоњени лидер Социјалистичке партије Италије Пјетро Нени, нарочито када је у питању био однос према Трсту. Архив Југославије, Кабинет председника Републике, I-2/7-1, Забелешке о разговорима у Кремљу 5, 9, 18. и 20. јуна 1956. године.

62 Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956–1958*, Liber, Zagreb, str. 95.

63 АМИП, ПА, 1956, к. 37, бр. 49575, Забелешка о разговору Жуља са Орландијем у Риму 30. маја 1956.

ну борбу „не само против владе него и против система".[64] Прица је, помало круто, одговорио како не разуме став италијанске владе. Он је сматрао како се Тољатијева посета није разликовала од сусрета југословенског државног руководства са другим опозиционим лидерима са Запада, попут лидера британских лабуриста или вође француских социјалиста Гија Молеа (Guy Mollet). За разлику од Фарачеа, Прица је сматрао како посета Тољатија може допринети поправљању међудржавних односа, пошто је Тито могао да објасни Тољатију како је потребно да КПИ води „кооперативнију, конструктивнију и националнију" политику у Италији. Додао је како би посета могла имати велики и повољан утицај и на комунистичке земље источне Европе, те на комунистичке партије на Западу, посебно Комунистичку партију Француске.[65] Прицина појашњења, међутим, нису била убедљива за италијанску страну, па је о посети негативно говорио и министар иностраних послова Гаетано Мартино (Gaetano Martino), док је начелник источноевропског одељења у МИП-у Гропело (Gropello) нагласио како посета није била у складу са добрим билатералним односима.[66]

Тољатијева посета Београду била је предмет расправе и током заседања италијанског парламента одржаног 14. јуна за време изношења експозеа министра иностраних послова Мартина. Док се Тољати у свом двосатном излагању није дотакао питања односа са Југославијом, други посланици, попут шефа спољнополитичке комисије демохришћанина Бетиола (Giuseppe Maria Bettiol) или једне од водећих личности неофашистичке организације Movimento sociale italiano (MSI) Аугуста де Маршанича (Augusto De Marsanich), искористили су Тољатијев боравак у Југославији како би оштро напали КПИ и њеног лидера.[67]

Незадовољство су показале и италијанске партије социјалистичке и социјаледмократске оријентације, које су тражиле сарадњу са југословенском страном. Тако се критици сусрета Тито–Тољати придружила и Социјалдемократска партија Италије (ПСДИ) која је била део владајуће коалиције, а лидер партије Ђузепе Сарагат (Giuseppe Saragat) потпредседник владе.[68]

64 АМИП, ПА, 1956, к. 37, бр. 48577, Забелешка о разговору државног подсекретара Срђе Прице са италијанским отправником послова Фарачијем 2. јуна 1956; TNA, FO 371, 124 286, telegram from Frank Roberts (Belgrade) to Foreign Office (London), June 4, 1956.

65 TNA, FO 371, 124 286, telegram from Frank Roberts (Belgrade) to Foreign Office (London), June 4, 1956.

66 АМИП, ПА, 1956, к. 37, бр. 48548, телеграм II одељења ДСИП-а упућен Амбасади у Москви.

67 АМИП, ПА, 1956, к. 36, бр. 49543, телеграм југословенског амбасадора у Риму Дарка Чернеја упућен Београду 15. јуна 1956. Де Маршанич је том приликом са дозом ироније констатовао како Италија има две спољне политике, једну коју спроводи влада и другу коју спроводи Тољати.

68 У том контексту треба тумачити напомену коју је Прица упутио амбасадору

Ништа другачија није била ни реакција италијанске штампе. Она је посветила доста простора Тољатијевом боравку у Београду. Већина листова највише пажње посветила је журби са којом је посета организована, као и чињеници да је одржана уочи одласка Тита на разговоре у Москву.[69] Карактеристично је писање недељника *Unita popolare*, блиског ПСДИ, који је пред Тита ставио дилему да се одлучи „да ли ће сарађивати са италијанском владом или опозицијом". По признању главног уредника наведеног листа, овакво писање иницирало је италијанско министарство иностраних послова.[70]

Забринутост да би приближавање југословенских и италијанских комуниста могло да угрози развој међудржавних односа Југославије и Италије делили су и представници других држава Запада. Поједини југословенски државни званичници у разговору са британским амбасадором у Београду признавали су ову опасност, али и наглашавали како никада нису тајили намеру да ступе у блиске односе са комунистичким и социјалистичким партијама како на Западу тако и на Истоку. Саговорници британског дипломате су, штавише, тврдили како је и у интересу Запада да се повезивањем са Југославијом Тољати и КПИ одвоје од претеране везаности за Москву.[71] Међутим, бура коју је изазвала Тољатијева посета Југославији врло брзо се стишала, а југословенско-италијански билатерални односи већ крајем јуна вратили су се у нормално стање.

Делегација КПИ у посети Југославији

Након Тољатијеве посете Београду процес приближавања две партије настављен је почетком октобра исте године када је

Чернеју у већ цитираном циркуларном допису од 6. јуна у вези са посетом Тољатија. Он му је поручио како треба рећи Сарагату да званични Београд „зна и цени" његове позитивне ставове према Југославији и додао како лидер италијанских социјалдемократа „не треба да се забрињава због наше сарадње са Тољатијем, јер ми полазимо од широке оријентације, ниуком погледу не умањујући наш позитиван став о сарадњи са социјалистичким партијама". Прица је упутио и извесну критику Сарагату због инертности у успостављању блискијих веза са Југословенима. Он је напоменуо како је Сарагат у претходном периоду само једном приликом предлагао размену задружних делегација, али ова иницијатива није била остварена „због њиховог ћутања". Прица је додао: „Однос према њима код нас је позитиван". AJ, 507, IX – 48/I-139, Допис Срђе Прице упућен шефовима представништава Југославије, само за личну употребу, 6. јун 1956.

69 О бројним нагађањима италијанске и штампе на Западу која су пратила Тољатијев боравак у Београду видети: Đ. Borozan, *n. d.*, str. 95–98.

70 АМИП, ПА, 1956, к. 37, бр. 48739, Главни уредник листа ово је признао дописнику Танјуга Барбиерију.

71 TNA, FO 371, 124 286, from Frank K. Roberts (Belgrade) to Selwyn Lloyd (London) June 2, 1956.

на основу раније постигнутог договора у Југославију допутовала званична делегација КПИ. Она је била састављена од девет чланова и предвођена замеником генералног секретара партије Лонгом.[72] Југословени су придавали велики значај овом догађају, будући да је то била прва посета једне званичне делегације неке западноевропске комунистичке партије.

Основни циљ са којим је делегација КПИ дошла у десетодневну посету био је да се упозна са југословенским искуством у изградњи социјализма. Током боравка у Југославији, после Београда обишли су и поједина места у Македонији, Хрватској и Словенији и састали се са најважнијим партијским руководиоцима укључујући и Тита. Поред разговора о општим питањима у вези са сарадњом у међународном радничком покрету, дискутовало се и о појединим практичним питањима развитка социјализма у Југославији, попут улоге и начина функционисања радничког самоуправљања, развитка пољопривреде, о проблему индустријализације, просветној политици итд. Разговори су показали постојање одређених разлика у појединим питањима. То се пре свега односило на сарадњу у међународном радничком покрету. Италијани су поновили ставове које су износили годину дана раније, по којима сарадња комунистичких партија „партија које се крећу на терену марксизма-лењинизма" треба да буде „ужа и тешња" у односу на контакте са другим социјалистичким и радничким партијама и покретима. Тољатијев полицентризам, онако како су га објашњавали представници КПИ, заправо је значио регионално повезивање комунистичких партија.[73]

Представници КПИ су током разговора о будућим облицима сарадње двеју партија дали „масу предлога", што је Југословене навело на закључак да су на тај начин показали тенденцију да „монополишу" сарадњу између Југославије и Италије и то објашњавали „стеченим навикама" у раду са источноевропским земљама.[74]

Поред разговора о међупартијским односима обе стране настојале су да реше и одређене проблеме који су задирали у државне односе Југославије и Италије. У припреми за сусрет и разговоре југословенска страна је сачинила елаборат у коме су оцртани најзначајнији моменти из односа Југославије и Италије

72 О посети видети обимну документацију у: AJ, 507/IX – 48/I-142; M. Zuccari, *n. d.*, str. 362–367.

73 AJ, 507/IX – 48/I-142, Посета делегација Комунистичке партије Италије.

74 Две стране договориле су се: да делегација Савеза комуниста Југославије учествује на VIII конгресу КПИ који је требало да се одржи у децембру 1956; да се размене дописници листова *Борба* и *L`Unita*; да се изврши размена матријала; да партијски недељник *Il contemporaneo* посвети један број Југославији. Међутим, Југославија је одбила предлог италијанских комуниста да се формира једно друштво италијанско-југословенског пријатељства. *Исто*.

након потписивања МОС-а 1954. године са намером да се са тим упознају представници КПИ. Штавише, од италијанских комуниста је тражено да утичу на своју владу како би се поједини проблеми из међудржавних односа решили у југословенску корист. Од КПИ је, такође, тражено да утиче на званични Рим како би се одредбе МОС-а признале као дефинитивне, а не провизорне на чему је инсистирала италијанска влада. Потом, тражено је да се КПИ заложи за обустављање суђења југословенским антифашистима и њихов даљи прогон, као и да се интересује за судбину југословенске националне мањине у Италији. И Комунистичка партија Италије имала је своје захтеве. Она је инсистирала на томе да се реши питање италијанских коминформоваца који су након 1948. године били у југословенским затворима и за које је интервенисао и Тољати приликом свог боравка у Београду. Исто тако, настојали су да издејствују да се поједини комунисти који су се раније иселили из Зону Б у Италију врате својим кућама. Југославија је у првом питању желела да пусти коминформовце, али не одједном већ постепено. Други захтев за повратак појединаца у Зону Б је одбила са мотивацијом да би се на тај начин створио преседан који би могла да искористи италијанска влада да затражи враћање већег броја избеглица на ово подручје, што није било у интересу званичног Београда.[75] Резултат посете било је ослобађање из затвора једне групе од седам италијанских коминформоваца. Ова одлука изазвала је негодовање италијанских државних званичника уз образложење да је „необијашњиво" да италијанска влада преко свог дипломатског представника у Београду није успела да издејствује ослобађање ниједног италијанског затвореника, док је захваљујући интервенцији вођа КПИ пуштена једна група комуниста.[76]

Проблем који је остао отворен и у наредном периоду било је питање деловања Комунистичке партије СТТ, односно њеног челног човека Видалија. Званично, о њему се разговарало тек у Љубљани 14. октобра 1956, последњег дана сусрета две партијске делегације. Питање је покренула југословенска страна, будући да КПИ током вишедневних разговора „није журила" да га разјасни. Отворио га је Вељко Влаховић констатацијом да жели да говори више „о перспективи тог питања, а мање о његовом конкретном решавању".[77] Влаховић је напоменуо како су ставови тршћанске комунистичке партије у погледу Југославије били оштрији од КПИ, посебно због личности Видалија, и да је такав став остао непромењен. Мада је нагласио како питање Видалија сматра унутрашњом ствари КПИ у коју СКЈ не жели да се меша и

75 АЈ, 507/IX – 48/I-142, Нека питања за разговор са делегацијом КПИ.

76 АМИП, ПА, 1956, ф. 37, бр. 420009, Забелешка о разговору И. Тополоског са италијанским амбасадором у Београду Гвидотијем (Gastone Guidotti) 22. новембра 1956.

77 АЈ, 507/IX – 48/I-142; M. Zuccari, *n. d.*, str. 366.

да ствар треба препустити „логичком развитку", било је очито да помињање вође тршћанских комуниста сугерише жељу Југославије да КПИ нешто предузме по том питању.

Одговорио му је Луиђи Лонго констатацијом како је Трст „нека врста апсцеса, иритирајућа за вас, болна за нас". Потом је додао како су увек интервенисали, организационим променама и иступима у јавности, како би се комунисти у Трсту оријенталисали према ставовима КПИ, али да КП СТТ има независан статус.[78] Лонго је нагласио како ће предстојећи конгрес КП СТТ решити проблем укључења тршћанских комуниста у КПИ, при чему је нагласио да ће у организационом смислу тршћански комунисти задржати известан степен аутономије. На тај начин би, наглашавао је Лонго, било решено и политичко, „а уколико то буде потребно" и кадровско питање КП СТТ, очито алудирајући на будућу судбину Видалија.[79]

Коначно, реч је узео Кардељ наглашавајући како разуме „опрезност" коју је КПИ показивала према тршћанским комунистима, али је и додао како у тршћанским масама које се ослањају на Југославију преовладава јако непријатељство према Видалију. Стога је покретање питања код КПИ да реши проблем Видалија објаснио речима: „Ако бисмо ми у том погледу мање јако гурали, могли бисмо да изазовемо тенденције да један део наших словеначких маса пређе на националистичке позиције словеначких реакционарних група у Трсту". Он је, између осталог, у овоме видео и препреку уједињавања „та два дела комунистичког покрета у Трсту". При томе је нагласио да се „неће догодити ништа страшно" ако два дела покрета буду још извесно време одвојена.[80]

Мада је Кардељ желео да закључи разговор о Трсту умешао се и Сергеј Крајгер указујући на присуство „објективних" разлога који су затровали атмосферу у Трсту. Он је нагласио да се информбироовска борба одвијала у оквиру оштре националне борбе за границе, за југословенско-италијански споразум и против њега. У том оквиру су се развијале и непринципијелне националистичке тенденције са обе стране. У том контексту је поменуо и да „тршћански коминформовци" још увек негодују против споразума између Југославије и Италије, мада је то питање, по речима Крајгера, било дефинитивно завршено. Крајгер је закључу-

78 Лонго је политику КПИ према КП СТТ окарактерисао речима: „У погледу Трста увек смо се руководили двама обзирима: да тршћанску организацију каналишемо на исту линију са талијанском нарочито у погледу Југославије (мада нам иначе конвенира да Трст ужива извесну самосталност), при чему смо увек покушавали да читаву тршћанску партију преведемо на нашу линију тј. да избегнемо евентуални расцеп у партији". АЈ, 507/IX – 48/I-142.

79 Лонго је нагласио: „Ми не одобравамо дух политике КП СТТ, нарочито што се тиче Југославије [...] Сматрамо да је њихова политика затворена у саму себе, секташка. [...] Можда ће бити потребна интервенција КПИ, јер постоје тешкоће са садашњим кадровима [...] Наша акција може да буде потпомогнута и вашом подршком." *Исто*.

80 *Исто*.

чио како би за комунисте „с обе стране" било веома важно „да подупремо стварање једног менталитета" да се питање граница и сличних проблема у будућности више не поставља.[81]

Међутим, овај званични део разговора био је само један део приче. Заправо о Видалију и тршћанским коминформовцима разговарало се „на маргинама" вишедневних сусрета. Тако је Антун Вратуша, један од саговорника који је био стално уз италијанску делегацију, у свом извештају након завршетка разговора пренео како су сви чланови италијанске делегације „отворено осуђивали" Видалија и његову „хајку" против Југославије и обећавали да ће након повратка, „наоружани југословенским искуствима", покушати да убеде овог „иначе поштеног комунисту" да одбаци резерве и предрасуде према југословенској држави. Спано је чак напоменуо да га не треба много убеђивати, већ да ствари треба свршавати краће, док је члан делегације Лицеро (Mario Lizzero) био најконкретнији, јер је отворено рекао да „нема другог спаса него да се Видали макне из Трста".[82] Делегација КПИ је на повратку из Југославије заиста свратила у Трст и тамо разговарала са Видалијем, али се сусрет завршио без неког конкретнијег резултата за југословенску страну.[83]

*

* *

Односи двеју партија стављени су на озбиљну пробу врло брзо након повратка делегације КПИ у Италију. Наиме, током

81 *Исто*.

82 АЈ, 507/IX – 48/I-142, Забелешка А. Вратуше са путовања са делегацијом КПИ у Хрватску и Словенију, 11. до 15. октобра 1956.

83 M. Zuccari, *n. d.*, str. 367. Видали није променио своје гледиште у односу на СКЈ ни након октобарског сусрета званичних делегација двеју партија. Тако је у говору поводом годишњице оснивања италијанске партије јануара 1957. „величао" Стаљина и оценио да је став КПИ према Југославији изнесен 1948. године „био у суштини правилан само што су начињене неке формалне грешке" (АМИП, ПА, 1957, к. 40, бр. 41525, телеграм генералног конзула Вошњака од 21. јануара 1957). На истим позицијама остао је и након прикључења КП СТТ у КПИ, односно оснивања аутономне тршћанске федерације КПИ. Мада је у свом уводном реферату на оснивачком конгресу одржаном у лето 1957. истакао потребу за сарадњом са СКЈ, напоменуо је да ће до ње доћи тек када Југославија буде схватила да је потребно постојање социјалистичког лагера, односно кад му буде приступила. Његове речи да је Стаљин и поред својих „наопаких" дела био и остао велики револуционар и човек биле су пропраћене „френетичним" аплаузом присутних делегата. Ове речи југословенска страна је доживљавала као „признање Стаљину и његовој политици у односу на Југославију". Оцењујући резултате рада конгреса конзул Вошњак је нагласио да је протекао у „стаљинистичком духу" када је реч о руководству странке. Ипак, истакао је и неке позитивне стране, попут чињенице да ће убудуће ставови тршћанских комуниста бити усклађени са линијом КПИ. У таквој ситуацији Видали, по речима Вошњака, није могао остати на позицији противљења СКЈ и Југославији. *Исто*, бр. 417 496, извештај генералног конзула Вошњака о оснивачком конгресу аутономне тршћанске федерације КПИ.

октобра 1956. избиле су антисовјетске демонстрације у Мађарској, где је 24. октобра дошло до побуне која је довела до изласка совјетских трупа на улице Будимпеште, а првих дана новембра и до оштре војне интервенције. Мађарски догађаји рефлектовали су се и на односе италијанских и југословенских комуниста и били видљиви већ у званичном коминикеу о резултатима посете делегације КПИ Југославији објављеном у *L'Unita* 26. октобра.[84] Мада су и у директним сусретима изражавали велико задовољство посетом и њеним резултатима, у коминикеу су изостали превише топли тонови, уз објашњење да су морали снизити „температуру" због мађарских догађаја и бојазни да би им се могло приговорити како су се превише приклонили на југословенску страну.[85] Међутим, упркос проблемима изазваним совјетском интервенцијом у Мађарској, поново успостављени односи током 1956. доживеће у периоду који је следио стални успон и напредак. Томе у прилог иде и чињеница да Југославија више није желела да помаже дисиденте из партије који су се појавили након дешавања 1956. године – упркос њиховим позивима за помоћ већ је остала на позицији сарадње са Комунистичком партијом Италије.[86]

84 *L'Unita*, 26 ottobre 1956.

85 АЈ, 507/IX – 48/I-146. На овај начин је коминике прокоментарисао Велио Спано у разговору са Луком Солдићем 28. октобра 1956.

86 То се пре свега односило на Еуђенија Реалеа (који је крајем 1956. године био избачен из партије), односно на групу дисидената предвођених Фабрициом Онофријем (Fabrizio Onofrio), који су намеравали да уз југословенску помоћ покрену часопис *Tempi moderni.* АЈ, 507/IX – 48/I-175, Забелешка о разговорима А. Вратуше и Луке Солдића са дисидентима из КПИ.

Summary

Saša Mišić, Ph. D.

Renewal of Relations Between the League of Communists of Yugoslavia and the Italian Communist Party 1955–1956

Key words: *League of Communists of Yugoslavia, Italian Communist Party, Communist Party of the Free Territory of Trieste, Palmiro Togliatti, Vittorio Vidali*

The process of renewing relations between the League of Communists of Yugoslavia and the Communist Party of Italy began in the second half of 1955 and was connected with the establishment of political relations between Yugoslavia and the Soviet Union. The Italian communists were cautious in accepting the policy of Soviet-Yugoslav reconciliation. Open disagreement with this policy was shown by the leadership of the Communist Party of the Free Territory of Trieste, headed by Vittorio Vidali that remained consistent to its anti-Yugoslav position taken after the Informbureau (Cominform) Resolution of 1948.

After several preparatory meetings between ICP and LCY, that marked the end of 1955 and first half of 1956, the renewal of relations took place after the visit of Palmiro Togliatti, General Secretary of ICP, to Belgrade at the end of May 1956. Togliatti was the first leader of a West European communist party to visit Yugoslavia after the Informbureau Resolution of 1948. At that moment, the stands of ICP and LCY were very close because of Tito's efforts to renew party relations with the Soviet and other communist parties without Yugoslavia joining the „east block" but to cooperate with all communist parties on a bilateral basis – coincided with the efforts of ICP to revive the idea of establishing its own Italian road to socialism. After Togliatti's visit to Belgrade the process of reconciliation between the two parties continued at the beginning of October the same year when an official delegation of ICP visited Yugoslavia due to an earlier agreement. The visit was mutually assessed as successful. The renewal of inter-party relations was not even undermined by the turbulent events in Hungary that took place during October and November 1956.

In the following period the issue that remained open was connected with the activity of Communist Party of the Free Territory of Trieste, that is, the activities of its leader Vidali. The Yugoslavs tried to influence ICP to change the anti-Yugoslav stands of the communists from Trieste. The shift took place only after CPFTT was incorporated into the ICP as an autonomous Trieste Federation of the Italian Communist Party.

УДК 321.74:929 Тито;
323(497.11)"1961"

Др Слободан СЕЛИНИЋ

ПОСЕТА ЈОСИПА БРОЗА СРБИЈИ 5–7. ЈУНА 1961.*

АПСТРАКТ: *У раду је описана посета председника Југославије Јосипа Броза Србији 5–7. јуна 1961, када је обишао Крагујевац, Крушевац, Бор и Зајечар. Дат је преглед проблема са којима се југословенско друштво суочавало почетком шездесетих година, описан је ток посете и анализирани су Титови ставови изношени на митинзима или у сусретима са локалним руководствима.*

Кључне речи: *Србија, Јосип Броз, Крагујевац, Крушевац, Бор, Зајечар*

Када је у лето 1961. пошао у посету Србији, пред Јосипом Брозом је било много показатеља успеха југословенског социјалистичког развитка, али и много разлога за бригу. Током три дана, од 5. до 7. јуна, посетио је Крагујевац, Крушевац, Бор и Зајечар. Није пропустио прилику да се пред грађанима похвали резултатима које је држава постигла у првих петнаестак година после рата, али није крио ни проблеме. Са друге стране, пред Титом је била конференција несврстаних, припреме за њу су биле у пуном јеку,[1] па је неколико јавних наступа у српским градовима било добра прилика да се у свет пошаљу и спољнополитичке поруке.

Југославија почетком шездесетих година 20. века: успеси и проблеми

Бројни подаци које даје званична југословенска статистика указују на динамичан развитак југословенског друштва после Другог светског рата. Шеснаест година после рата Јосип Броз је

* Чланак је део пројекта број (№ 47027) *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

1 D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961,* Beograd, 2006.

стајао на челу државе чији је национални доходак по глави становника у односу на предратни ниво порастао 2,5 пута, индустријска производња је повећана за 4,5 пута, а пољопривредна за око 60%, производња електричне енергије је порасла 7,5 пута, угља три пута, нафте 18,5 пута, црне металургије 6,8 пута, индустрије коже и обуће три пута, прехрамбене индустрије 3,6 пута, индустрије грађевинског материјала четири пута, електроиндустрије 46 пута. Водећа улагања у пољопривреду од 1956. до 1960. довела су до тога да је у овом периоду повећан принос пшенице по хектару са 9,9 на 16,5 мц, кукуруза са 13,1 на 23,9 мц, шећерне репе са 164 на 294 мц. У односу на предратни ниво дужина пруга нормалног колосека је била већа за 1.800 км, број камиона, аутобуса и специјалних возила је био већи за 37.000, мотоцикала за 62.000, телефонских апарата за 197.000. У односу на 1939. потрошња шећера по становнику је повећана са 5,2 на 15 кг, масноћа и меса са 30,8 на 40,2 кг, текстила са 3,4 на 4,7 кг, елетричне енергије са 5,1 на 75 KWh. Од 1956. до 1960. је повећан број путничких аутомобила са 14.600 на 56.000, приватних аутомобила са 3.600 на 28.800. Број болничких постеља је са 32.000, колико их је било 1939, повећан на 82.000 године 1960. У послератним деценијама непрекидно је повећаван стамбени фонд, мрежа просветних, здравствених, културних и спортских установа. Од 1957. до 1961. у Југославији је изграђено око 255.000 станова. Смањиван је број неписмених (са 25,4% 1948. на 15,1% 1971. године), повећан је проценат становништва са средњом школом, од 1948. до 1971. број Југословена са вишом и високом школом повећао се са 81.000 на 481.000. Социјална давања су се ширила и достизала ниво који држава више није могла да издржи. Бранко Петрановић наводи да је број пензија 1970. био десет пута већи него 1946. године. Увођење здравственог осигурања за пољопривреднике значило је да је скоро целокупно становништво обухваћено овим видом социјалне сигурности. [2]

Крупне промене су се могле уочити и на нивоу Србије. Национални доходак Србије је 1960. био 2,2 пута већи него 1947. Учешће индустријске производње у укупној привреди је повећано са 22% 1947. на 38% 1960. Учешће пољопривредног становништва је смањено са 75% 1947. на 54% 1960. Обим индустријске производње је повећан 4,6 пута у односу на 1939. годину. Привреду Србије су носили значајни привредни објекти подигнути после рата: Фабрика алатних машина у Железнику, ваљаоница у Севојну, Фабрика каблова у Светозареву, „Магнохром" Краљево,

2 Архив Србије (АС), ЦК СКС 1966–1990, кутија 17, Извршни комитет ЦК СКС, 16. 8. 1967; *Ekonomika Jugoslavije* (autori P. Grahovac, B. Kubović, M. Mikić, A. Runjić, J. Sirotković, V. Stipetić), Zagreb, 1980, str. 212–215; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988,* III, Beograd, 1988, str. 421/422; Архив Југославије (АЈ), 837, КПР, II-1/72, 1. Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961, О послератном привредном развитку Југославије и постигнутим резултатима.

„Вискоза" Лозница, Фабрика аутомобила Прибој. Подигнути су елкектроенергетски објекти попут Власине, Зворника, Кокиног Брода, Овчар Бање, Колубаре, Костолца, освојена је производња онога што се раније није производило: мотори са унутрашњим сагоревањем, теретни вагони, камиони, трактори, каблови, радио--пријемници. У односу на 1939. производња електричне енергије је била већа осам пута, угља три пута, електропорцелана 27,5 пута, цемента четири пута, пољопривредних машина 24 пута, машина за грађевинарство 62 пута. Обим пољопривредне производње је 1960. био већи 40% него 1957. Број болесничких постеља 1960. је био 35.600 у односу на 12.700 године 1939.[3]

Овај низ статистичких показатеља југословенског и српског послератног напретка прекидали су подаци о економској кризи, која је почетком шездесетих година постала евидентна и које је био свестан и врх државе. Инвестициона политика је често била непланска и стихијска, производња сваштарска, југословенско друштво је трошило више него што је зарађивало, плате су расле брже од продуктивности рада, буџетска потрошња је била већа од предвиђене и премашивала је материјалне могућности земље. Привреду је захватио пораст личних доходака изнад продуктивности, опадање привредног раста, повећање незапослености, настављено је одливање средстава из привреде. Присвајање вишка рада остајало је у рукама државе (преко 70%), дугови су на почетку шездесетих прешли милијарду долара, залихе су достигле трећину производње, а неискоришћеност капацитета југословенске привреде је износила 40%. Државни врх је забрињавао и континуирани раст цена.[4]

У првом тромесечју 1961. југословенску привреду је карактерисала неусклађеност између производње и потрошње, индустријска производња је расла нижом стопом него 1960, остваривање планираног обима пољопривредне производње је било неизвесно, цене су биле у порасту (цене грађевинског материјала код произвођача су у марту 1961. порасле за 44% у односу на март 1960), државни врх је очекивао значајно повећање дефицита платног биланса са иностранством. У прва три месеца 1961. увоз је премашивао извоз за 21 милијарду динара, а озбиљнији проблеми у спољној трговини су тек очекивани током године. Савезно извршно веће је песимистички процењивало да потребе у пшеници неће бити могуће задовољити домаћом производњом, због лоших климатских услова, па су планиране количине које ће бити потребно увести (700.000 тона пшенице). Упркос низу лоших показатеља привредног развитка, запосленост је повећавана, чак и изнад планираног нивоа. У првим месецима 1961. број новоупо-

3 АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1. Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961, Неки подаци о резултатима послератног развоја НР Србије.

4 Љ. Димић, *Историја српске државности*, књига III, Србија у Југославији, (ур. Чедомир Попов), Нови Сад, 2001, стр. 369, 370.

слених је износио око 200.000. У структури инвестиција су расле непривредне инвестиције, са 25,9% у прва два месеца 1960. на 28,7% у прва два месеца 1961. Већа потрошња од реалних материјалних могућности и остварене производње је постала уобичајена појава у свим видовима потрошње: инвестицијама, општој потрошњи и буџету и у личним дохоцима. Општа потрошња је била велика, укупни буџетски расходи, укључујући и расходе одбране, повећани су за 36%, док је друштвеним планом било предвиђено повећање од 20%. У прва три месеца 1961. лични дохоци радника и службеника су били виши за 23% у односу на прва три месеца 1960. Инвестиције су расле изнад планираних оквира. Инвестиционој изградњи се приступало иако инвестициона средства нису била осигурана. Раст куповне снаге становништва изнад пораста производње и продуктивности рада водио је ка даљем повећању цена и трошкова живота.[5] Привредна реформа из 1961. није успела да битније промени ову слику. Економски проблеми су се испреплитали са политичким нејединством врха државе и СКЈ, који није имао јединствене погледе на правце развоја земље у будућности.[6]

Крагујевац, Крушевац, Зајечар и Бор 15 година после рата

Четири српска града која је Тито посетио у јуну 1961. су такође пролазила кроз велике промене после рата, међу њима је било доста сличности, али и разлика. Разлика у броју становника била је велика. У 188 насеља у срезу Крагујевац 1961. је живело 240.684 становника. Имао је седам општина (Крагујевац, Аранђеловац, Баточина, Кнић, Рача, Страгари и Топола). Највећа је била општина Крагујевац са 90.909, а најмања Рача са 15.432 становника.[7] Срез Зајечар, који је обухватао и бивши срез Неготин, имао је површину од 6.200 км², са 302.000 становника, а највећа насеља су била: Бор са 18.612 и Зајечар са 18.545 становника (око пет пута мање од Крагујевца), Неготин са 8.600, Књажевац са 7.400.[8] Срез Крушевац је обухватао површину од 2.955 км². У срезу је живела 271.000 становника.[9] Велика је била

5 АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1. Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961, Преглед стања привереде у првом тромесечју 1961. године.

6 Љ. Димић, *Историја српске државности...*, стр. 369, 370.

7 АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1. Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961, Информација о перспективном развоју среза Крагујевац.

8 АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1. Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крагујевац.

9 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Посета Србији, Припремни материјал 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крушевац; *Исто,* Информација о срезу Крушевац.

и разлика у густини насељености. Са 48 становника на км² зајечарски срез је спадао у најмање насељена подручја Србије. Сеоско становништво равничарских крајева Тимока имало је најнижи прираштај у Србији. Супротно од тога, са 92 становника по км² крушевачки срез је био међу насељенијим крајевима Србије, али је крајем педесетих годишњи прираст становништва већ показивао тенденцију опадања.[10]

Одлика сва три среза била је велика разлика у националном дохотку најбогатијих и најсиромашнијих делова среза. У крагујевачком срезу је највећи доходак био у општини Крагујевац (177.500 динара), а најмањи у Тополи (45.000). У зајечарском срезу је национални доходак по становнику 1960. био 120.000 динара, али је неравномерност била огромна: највећи је био на подручју Бора (386.843), а најмањи у Доњем Милановцу (33.310). Следећи после Бора био је Зајечар са 103.252 динара. У крушевачком срезу су три општине (Александровац, Брус и Велики Купци) припадале неразвијеним подручјима. У ове три општине живело је више од 70.000 становника (у Александровцу 34.576, Брусу 25.506 и Великим Купцима 10.664), што значи да је више од четвртине становништва среза живело у неразвијеним општинама. У њима је доходак по становнику износио само 25.000 динара (Александровац и Брус), односно 33.000 (Велики Купци).[11]

Већину становника ових срезова су чинили пољопривредници. У крагујевачком срезу је пољопривредно становништво чинило 67% становника, у крушевачком око 70%, а у зајечарском 76%. Заједничке особине пољопривреде биле су: мале површине у рукама социјалистичког сектора и уситњеност поседа. Социјалистички сектор крагујевачког среза је располагао са 4,3% пољопривредних површина, а зајечарског са 5% (од 278.000 ха ораничних површина, социјалистички сектор је имао 14.000 ха).[12] У крушевачком срезу је ситуација била још неповољнија. Обрадиве површине су износиле око 154.000 ха, од чега је 1961. године друштвени сектор пољопривреде располагао са свега 2%. Овако мали удео друштвених газдинстава делом је надокнађиван кооперацијом са сељацима, па су земљорадничке задруге успоставиле сарадњу са око половином пољопривредних домаћинстава (око 12% ораничних површина).[13] Ради економског јачања земљорадничких задруга у крагујевачком крају је врше-

10 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Припремни материјал 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крушевац; *Исто,* Информација о срезу Крушевац; *Исто,* Општи подаци о срезу Зајечар.

11 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Припремни материјал 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крушевац.

12 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961, Општи подаци о срезу Зајечар.

13 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Припремни материјал 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крушевац.

но и њихово спајање, те је до лета 1961. њихов број смањен са 93 на 63.[14] Уситњеност и распарчаност поседа била је одлика и приватног и друштвеног сектора у пољопривреди. У крушевачком крају је земљиште у друштвеном сектору било распарчано у чак 1.977 парцела, што значи да је у друштвеном сектору просечна парцела била величине 2,6 ха. Земљиште приватног сектора било је подељено у скоро милион парцела (956.000 парцела). Једно газдинство имало је просечно 3,7 ха у чак 23 парцеле, што значи да је просечна величина парцеле крушевачких сељака била свега око 16 ари.[15]

Носилац привредног развитка крагујевачког среза била је индустрија, а зајечарског рударство. У привреди и јавним службама крагујевачког среза радило је 31.240 људи, тј. 13% становништва, а само у индустрији 16.497.[16] Другачија ситуација била је у зајечарском срезу. Од 30.000 запослених у привреди, у рударству је радило 12.500 или 40%, али је преко 40% оних који су били запослени у градовима и рудницима живело на селу. У укупном националном дохотку, који је 1960. износио 35 милијарди динара, РТБ Бор је учествовао са 14,4 милијарде (42%), а пољопривреда са 11,3 милијарде (32%).[17]

Привредни раст крушевачког краја је убрзан од друге половине педесетих, па је од 1947. до 1956. на подручју среза годишње инвестирано просечно 1,6 милијарди, а од 1957. до 1960. 3,4 милијарде динара. Национални доходак је повећан од 45.300 у 1956. на 72.000 у 1960. години. То је ипак било испод југословенског (129.000) и српског (122.000) просека. Мада је временом повећавана и запосленост, крушевачки срез је на прелазу из педесетих у шездесете имао мању запосленост од просека у Југославији и Србији. Укупан број запослених у привреди и непривредним делатностима износио је 1960. године 21.000, тј. 7,6% становништва среза, док је југословенски просек био 12,7%, а српски 11,4%. У 1960. години у срезу Крушевац радила је 221 привредна организација, од чега су 73 биле земљорадничке задруге, дакле чак трећина. Највећа улагања су била усмерена ка индустрији (око 14 милијарди динара). Тако је 15 година после рата индустрију чинило 15 предузећа у осам грана. У њима је 1960. радило 9.500 радника и службеника. До 1956. у овом крају је подигнуто неколико нових фабрика: „Прва петолетка" у Трсте-

14 АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1. Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крагујевац.

15 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Посета Србији, Припремни материјал 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крушевац; *Исто,* Информација о срезу Крушевац.

16 АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1. Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крагујевац.

17 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961, Општи подаци о срезу Зајечар.

нику, Дрвни комбинат у Крушевцу, Циглана у Сталаћу, бетоњерка „Мирко Томић" у Сталаћу и Импрегнација прагова и стубова у Ћићевцу.[18] Посебну пољопривредну грану чинило је виноградарство. На око 13.800 ха винограда било је засејано око 92 милиона чокота. Годишње је у просеку произведено 4.100 вагона грожђа, од чега је нешто мање од половине прерађивано у вино. Повећана улагања у пољопривреду од средине педесетих, што је била одлика аграрне политике у целој земљи, довела су до веће примене вештачких ђубрива и агротехничких мера у крушевачком срезу. Тако је у другој половини педесетих укупна потрошња ђубрива у срезу повећана око десет пута (са 47 на 500 вагона, тј. са 4,6 на 47 кг по хектару ораница). То је довело до повећања приноса пољопривредних култура, па су приноси пшенице и кукуруза удвостручени у другој половини педесетих. Принос пшенице је повећан са 6,7 на 14,6 мц по хектару, а кукуруза са 8,5 на 17 мц.[19]

Привредни развој среза пратила су улагања у повећање стандарда и побољшање услова живота. Од 1957. до 1961. у срезу је изграђено укупно 2.880 станова просечне повришне од 46,3 м². У здравству је подигнуто 18 нових објеката (13 здравствених станица, дечје одељење болнице, антитуберкулозни диспанзер, хигијенски завод итд.), а број болесничких постеља је повећан са 948 на 1.215. Основни проблем школства било је питање простора и обухватања све деце обавезним осмогодишњим образовањем. Мада подаци говоре да је од 1957. до 1961. отворено 36 нових школа, чак и почетком шездесетих око 17% деце није похађало више разреде основне школе. Почетком седме деценије у крушевачком срезу је било електрификовано 137 села, што је било 43% свих села овог краја.[20]

Ток посете: Тито и народ

Титова посета овим градовима је дошла у тренутку када су у овим деловима Србије биле при крају замашне инвестиције у капиталне објекте. У Крагујевцу је грађена фабрика аутомобила „Застава" у сарадњи са италијанским „Фиатом", од које је очекивано да почне производњу средином следеће године и да годишње произведе 32.000 аутомобила. У Бору и Мајданпеку су били при крају радови на изградњи рудника Мајданпек и реконструкцији Бора, започети 1957. Укупна вредност изградње објеката у Бору

18 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Посета Србији, Припремни материјал 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крушевац.

19 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Припремни материјал 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крушевац; *Исто,* Информација о срезу Крушевац.

20 *Исто*.

износила је око 30 милијарди динара (изградња нове топионице, погон за производњу сумпорне киселине, фабрика суперфосфата у Прахову, термоелектрана Бор, термоелектрана Ртањ, пристаниште у Прахову, пруга Бор – Мајданпек итд.). Међутим, када су радови били при крају уочена су два велика проблема. Први, Бор и Мајданпек нису били саобраћајно добро повезани. Веза између ова два места била је пруга Мајданпек – Пожаревац – Ниш – Зајечар – Вражогрнац – Бор, дуга чак 443 км. Тај обилазни пут је коришћен јер није било директне везе Бор – Мајданпек у дужини од 43 км. Друго, фабрика фосфата у Прахову која је почела да ради у септембру 1960, већ на самом старту је радила само са 70% капацитета, јер суперфосфат из ове фабрике није било могуће продати ни на домаћем ни на страном тржишту.[21] За то време је у крушевачком крају од 1957. већа пажња посвећена реконструкцији индустријских капацитета, с обзиром на то да опремљеност ових погона није била најбоља.[22]

Формално, Тито је на пут кренуо на позив колектива рудника Мајданпек и Бор. Из Мајданпека је председнику Републике 25. априла 1961. стигао позив, у коме је обавештен да су радови на изградњи рудника при крају и то 18 месеци пре рока и да ће рудник бити пуштен у рад у јуну 1961. Раднички савет РТБ Бор је 16. маја 1961. такође позвао Тита да их посети, обавестивши га да ће радови на реконструкцији Бора бити готови шест месеци пре рока. Требало је да погони буду пуштени у рад 28. маја, али како Титу тај термин није одговарао, из рудника су новим дописом померили датум на 25. јун, уз могућност да се и он измени. На крају је Броз свечано пустио у рад нове погоне 7. јуна.[23]

У Титовој пратњи били су потпредседник СИВ-а Мијалко Тодоровић, председник Народне скупштине Србије Јован Веселинов, председник ГО Социјалистичког савеза Србије Душан Петровић Шане и други. У местима која је обилазио дочекивали су га представници локалних власти, привреде и Партије.[24]

21 АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1. Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961, О резултатима изградње рудника Бор и Мајаднпек.

22 Од 1957. до 1961. извршена је прва фаза реконструкције фабрике „14. октобар", реконструкција уљаре „Мериме", млина „Бранко Перишић", погона у предузећу „Милоје Закић", погона за производњу флотационих средстава предузећа „Жупа", а започета је реконструкција погона за производњу сапуна предузећа „Мерима", бетоњерке „Мирко Томић" и циглане у Сталаћу. У дрвном комбинату изграђен је погон за производњу шпер-плоче и ламел-паркета. АЈ, фонд 837, КПР, II-1/72, Припремни материјал 25. IV – 4. VI 1961, Информација о досадашњем и перспективном развоју среза Крушевац.

23 АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1. Припремни материјал, 25. IV – 4. VI 1961.

24 У Крагујевцу су Тита дочекали председник Народног одбора среза Крагујевац Славко Зечевић, секретар Среског комитета СК среза Крагујевац Петар Муњас и други. У Крушевцу су му добродошлицу пожелели Трифун Николић, председник Народног одбора среза, Данило Милошевић, секретар Среског комитета СК, Боса Цветић, члан Извршног већа Србије, Душан Лукић, савезни народни посланик, Милан Гајић, председник Народног одбора општине и др. На уласку у зграду дирекције РТБ Бор Тита су дочекали председник на-

Тито је посету започео из Крагујевца, који је од раног јутра 5. јуна 1961. „био на ногама". Према званичним подацима, Броза је дочекало 50.000 људи, „цвеће и зеленило на све стране, стотине застава и транспарената". До железничке станице у Крагујевцу Тито је дошао Плавим возом. После говора је отвореним колима кренуо ка Спомен-парку у Шумарицама: „читава четири километра аутомобил председника Тита ишао је по простирци од цвећа које су грађани бацали пред његова кола". На путу су Тита поздрављали „ученици основних и средњих школа, студенти, девојке у шумадијским ношњама, малишани у морнарским оделима, радници, службеници и сељаци". У спомен-парку Тито је минутом ћутања одао пошту крагујевачким жртвама и положио венац. Одатле се вратио колима до центра града, а затим пешице стигао до фабрике „Црвена застава", где су га дочекали директор инж. Првослав Раковић, секретар фабричког комитета СК Младен Миковић и фабрички радници. Обишао је градилиште фабрике аутомобила и у клубу радника „Црвена застава" разговарао са фабричким и среским руководиоцима.[25]

Из Крагујевца је отишао у Крушевац, где се задржао два дана, 5. и 6. јуна 1961. Званични извештаји кажу да су „све улице града биле засуте пролећним цвећем", а „ваздухом су се проламали одушевљени повици и френетични аплаузи драгом госту". Тито је колима дошао до Трга косовских јунака, а потом пешице продужио до Трга младости, где је одржао говор коме је присуствовало, како је званично објављено, чак сто хиљада људи. Пошто је обишао почасну чету, Тито се попео на свечано украшену трибину: „Слика која се тог тренутка пружала пред њим била је величанствена. Новоизграђени Трг младости, који се, у ствари тек довршава, складних и модерних архитектонских линија, био је украшен многобројним заставама. Непрегледна маса народа непрекидно је клицала: 'Херој Тито', 'Ми смо Титови, Тито је наш'". Тито је окупљеним Крушевљанима одржао говор, што је био и централни догађај ове тродневне посете Србији.[26] После говора на градском тргу, упутио се ка згради Народног одбора општине, где су га на улазу у зграду „у љупким униформама, у ставу мирно" дочекали пионири обучени као морнари „Галеба". Ту га је Трифун Николић информисао о развоју привреде крушевачког среза, а Тито се интересовао за просечне плате радника и службеника, структуру пољопривредне производње, кооперацију, стање у виноградарству и др.[27]

родног одбора борске општине Љубисав Милошевић, секретар Општинског комитета СК Бранко Јовановић, генерални директор Борског рудника инж. Драго Чех, председник радничког савета Мирко Врачар и директор рудника Мајданпек Мирко Бизјак. *Политика*, 6. 6. 1961, стр. 1, 2; *Политика,* 8. 6. 1961, стр. 3; *Tito u Kruševcu*, Beograd, 1981, str. 10, 11.

25 *Политика,* 6. 6. 1961, стр. 1.

26 *Политика*, 6. 6. 1961, стр. 1, 2; *Tito u Kruševcu*, Beograd, 1981, str. 10, 11.

27 *Политика*, 6. 6. 1961, стр. 4.

Пети јун 1961. Тито је окончао свечаном вечером у хотелу „Европа" у Крушевцу. Током вечере здравицу је одржао председник Народног одбора среза Трифун Николић, назвавши Крушевац „титовским градом", који је Титов „целом својом савременом историјом, својим духом, својим идеалима и стремљењима". Говор је завршио речима: „Желели смо Вашу реч поуке и подстрека, јер нас очекују многи и тешки задаци за остварење циља који смо себи, под Вашим вођством поставили. Желели смо да се обрадујете међу нама, желели смо да Вас обрадујемо нашом љубављу и оданошћу. Ви сте својим доласком и речима које смо чули од Вас, испунили наша срца радошћу и снагом, па Вам зато много, много хвала. Ви сте и вечерас међу својим партизанима, својим комунистима, својим трудбеницима, па Вас молим да примите наше скромно гостопримство и да нам опет дођете кад можете. Желим Вам друже Председниче здравље, дуг живот и нове победе у борби за Социјализам и мир у свету."[28]

Други дан боравка Тита у Крушевцу започео је сусретом са борцима Расинског партизанског одреда. Око четрдесетак преживелих бораца овог одреда „постројило" се у осам сати ујутру „на пропланку испред хотела Јастребац на шумовитим падинама истоимене планине". Тада је из хотела у коме је преноћио пред њих изашао „свеж и одморан" председник државе. Сусрет је почео „по војничком реду", а завршио се „срдачним разговором". Борце су предводили командант одреда генерал-мајор Драгослав Петровић Горски и политички комесар Десимир Јововић Чича. Тито је потом разгледао градилиште новог хотела „Шатор", планинарски дом „Херој Пане Ђукић Лимар" и вештачко језеро на Јастрепцу. Штампа је пренела да је Тито од Јастрепца до Крушевца „веома расположен и насмејан" отпоздрављао из аутомобила раздраганој маси која га је поздрављала. У Ломници, Великом Головоду и Мудраковцу писало је на славолуцима „Добро нам дошао, друже Тито", „Поздрав вољеном Титу" и „Срећан пут, Маршале". Тито је затим посетио средњовековни град и цркву Лазарицу, где су га дочекали протојереј Михајло Тасић, старешина цркве, и протојереј Раде Алексић, са групом свештеника. Тито се у цркви уписао у књигу посетилаца и дао прилог од 100.000 динара.[29]

Шестог јуна је обишао и фабрику „14. октобар" у Крушевцу, где га је дочекало више хиљада радника фабрика „14. октобар", „Мерима" и „22. јул". Добродошлицу му је пожелео председник радничког савета „14. октобра" Раде Ивановић. У хали машинске обраде радници су га дочекали скандирањем „Херој Тито" и „Тито – Партија". Председник је обишао и халу за монтирање трактора, халу браварске обраде делова и ги-

28 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Забелешка о свечаној вечери у хотелу „Европа" у Крушевцу, здравица председника среског НО Трифуна Николића и одговор председника Тита на здравицу, 5. VI 1961; *Политика*, 6. 6. 1961, стр. 4.

29 *Политика*, 7. 6. 1961, стр. 1.

гантску халу за производњу грађевинских машина. Са процесом производње у фабрици га је упознавао директор Милосав Друловић. После разгледања фабрике Тито је разговарао са руководиоцима предузећа у згради управе. Основне податке о фабрици је изнео њен директор инж. Мирослав Друловић. Посета „14. октобру" означила је крај Брозове дводневне посете Крушевцу.[30]

Пре одласка у Бор Тито је посетио Брестовачку бању, где је преноћио. У Бор је стигао 7. јуна. Упркос киши, Броз је отпоздрављао народу стојећи у отвореним колима. У Бору се најпре кратко задржао у дирекцији Рударско-топионичарског басена. После говора на „великом народном збору" пред 50.000 људи, пустио је у рад нове погоне у Борском руднику – топионицу бакра и фабрику сумпорне киселине. После ручка у хотелу „Србија" Тито је напустио Бор и кренуо ка Зајечару. На путу до Зајечара, код термоцентрале „Звездан" поздравило га је више стотина рудара из угљенокопа Лубница. У Зајечар је стигао у касним поподневним сатима. Уз велики број грађана, дочекао га је славолук „Друже Тито, Ваша посета – наша велика радост". Од уласка у град до Трга ослобођења пролазио је кроз густ шпалир окупљеног народа, стојећи у отвореним колима: „На одушевљене аплаузе грађана и клицање 'Херој Тито', 'Тито – Пртија' и 'Тито је наш', веома расположен и весео, Председник Републике је отпоздрављао махањем руке". После разговора са локалним функционерима у Народном одбору среза, Тито је одржао краћи говор Зајечарцима. Дан је завршио вечером у познатом излетишту Краљевица, одакле се касно увече вратио у Зајечар, а потом Плавим возом отпутовао за Београд.[31]

Са својих путовања Тито је доносио бројне дарове. Тако је било и овог пута. У име грађана крушевачког краја поклоне му је уручио Трифун Николић. Радници „14. октобра" даровали су председнику минијатурни трактор, багер и ваљак. Драгомир Лазић му је предао комплете *Багдале*. Титу је предата и макета споменика косовским јунацима (рад академског вајара Димитрија Симића), копија фреске Ратник Никита из манастира Манасија, колекција производа „Мериме" и „Жупског рубина" и др. У Крагујевцу је добио макету споменика из спомен-парка, рад вајара Анте Гржетића, и албум са сликама изградње фабрике аутомобила. У Зајечару су му представници власти поклонили мозаик из лова, који је откривен у Гамзиграду, а потиче са краја 3. и почетка 4. века наше ере. Јованка Броз је добила сребрне наушнице из 14. века, израђене у околини Зајечара.[32]

30 *Политика*, 6. 6. 1961, стр. 1.
31 *Политика,* 8. 6. 1961, стр. 4.
32 *Политика,* 6. 6. 1961, стр. 1, 2; *Исто,* 8. 6. 1961, стр. 4.

Титове поруке

Јосип Броз је користио сваку прилику да укаже на оно што је сматрао највећим заслугама свог режима и што су биле основе на којима је његова власт градила свој легитимитет: антифашистичка борба, револуција, ратне заслуге и страдања југословенских народа, успеси после рата, братство–јединство, раст животног стандарда и углед у свету. Режим, који је легитимитет црпео из револуције, није дозвољавао својим грађанима да на њу и њене тековине забораве. На то су их подсећали називи улица, тргова, школа, градова, штампа, радио, али и чести јавни наступи првог човека државе. Зато је Тито подсетио грађане Крушевца да је „широм наше земље било много бојишта нашег ослободилачког рата и свуда су остали тешки трагови крваве епопеје наших народа". То је било оправдање за чињеницу да до тада није стигао да посети овај град: „један човјек тешко може свугдје да стигне. И немојте мислити да сам овдје код вас дошао тако касно што нисам знао колике је жртве дао овај крај и овај народ за ослободилачку борбу наших народа". Исту поруку је садржало и његово обраћање Крагујевчанима. Исказао је радост због посете граду „за који је везано толико тешких успомена из народноослободилачке борбе", а грађане овог дела Србије похвалио констатацијом да су после „крваве борбе веома марљиво приступили раду да би залијечили ране које је нанио рат и да би изградили бољи живот и садашњим и будућим генерацијама".[33] Критика Краљевине Југославије, поређење са предратним периодом и истицање послератног напретка били су незаобилазни мотиви у Титовим говорима. Зато је за њега „не мање тешка битка" била она извојевана после рата – „битка за социјализам, за изградњу наше земље, за извлачење наше земље из заосталости у којој се налазила до рата и за уклањање рушевина које нам је окупатор проузроковао". У Крушевцу је тврдио да се после рата пошло „ни од чега" и да је Југославија од „заостале аграрне и индустријски неразвијене земље" постала „индустријски развијена... која се свакога дана све више приближава нивоу индустријски развијених земаља Европе". Тврдио је да је те успехе Југославија постигла сама, јер је из иностранства на име репарација добила само мали део онога што је било уништено, при том одбацујући оптужбе да је добијала помоћ од Америке и других земаља.[34] Петнаест година после рата

33 Ј. Б. Тито, *Говори и чланци,* књига XVI, Загреб, 1962, стр. 397; АЈ, 837, КПР, II-1/72, Поздрав председника Тита грађанима Крагујевца, 5. VI 1961.

34 Чињенице говоре другачије. После сукоба са ИБ-ом 1948. и економске блокаде са Истока и у време глади изазване сушом почетком педесетих, Југославија је преживљавала уз помоћ Запада. Због суше 1950. године исхрана становника Југославије директно је зависила од помоћи у храни која је стигла од САД-а, Британије, Француске, Норвешке и Белгије. Југославија је тада у две транше добила помоћ у укупној вредности од 69,4 милиона долара. У земљу

Југославију је видео као земљу која је „измијенила свој лик" и која се налази на „високом ступњу развоја у сваком погледу". Сматрао је да је у земљи завладао „социјалистички дух" и да у њој нема дилеме у погледу правца даљег развоја одбацујући могућност „многопартијског" система, јер би то значило „стално натезање" око тога чији ће програм бити прихваћен. Овом „многопартијском" моделу супротставио је јединство и монолитност земље, тражећи да оно буде јаче него икад. Хвалио се „правилном" националном политиком која је створила „снажну монолитну државу".[35]

Говор у Бору био је прави пример Титовог реторичког обрачуна са предратним периодом, истицања послератног напретка и уливања наде обичним грађанима за будућност. За Тита је предратни Бор био „крава музара за империјалисте, за људе ван наше земље, а да је радник полугладан или гладан морао да ради. Та фабрика је за наше људе била заправо проклетство, умјесто да за њих буде благодат..." Зато је грађанима Бора обећао лепшу будућност: „Ви ћете сада створити нове, савремене погоне у свом великом предузећу, који ће спријечити да извјесни отровни елементи угрожавају биље и растиње, а прије свега и здравље људи овог краја".[36] У одговору на здравицу коју му је изрекао председник Народног одбора среза Зајечар Душан Глигоријевић на свечаном ручку у хотелу „Србија" у Бору 7. јуна 1961, Тито описује послератни успех Бора: „Кад сам први пут био у њему, прије 12 година, видио сам двије-три куће које су се мало више истицале. Ваше предузеће нашао сам димом завијено, а радници су били физички веома исцрпљени. Због отровних гасова Бор је био веома нездраво мјесто. Осим тога, у њему су се налазили и трагови експлоатације туђина, који су грабили наше национално благо и извозили га у иностранство. А данас, ја сам видио нов, преображен град, са преображеним људима."[37]

Посебно место током Титове посете српским градовима заузимала је фабрика аутомобила у Крагујевцу, која је била у изградњи. Најважнији део посете Крагујевцу био је разговор

су стигли пшенично и кукурузно брашно, кукуруз, јечам, пасуљ, масноће, шећер, јаја у праху, конзервирано месо, грашак, млеко у праху. Југославија је добила укупно 521.346 тона робе. М. Павловић, *Српско село 1945–1952. Откуп*, Београд, 1997, стр. 179, 191; В. Гудац Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949–1953*, Београд, 1999, стр. 252; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955, Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd, 2000; D. Bogetić, „Ekonomska i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom", *Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana, 2004, str. 271–294.

35 AJ, 837, КПР, II-1/72, Говор председника Тита на збору у Крушевцу, 5. VI 1961.

36 J. Б. Тито, *Говори и чланци,* књига XVI, Загреб, 1962, стр. 419; AJ, 837, КПР, II-1/72, 1, 25. IV – 4. VI 1961, Говор предсеника Тита на збору у Бору, 7. VI 1961.

37 J. Б. Тито, *Говори и чланци,* књига XVI, Загреб, 1962, стр. 437, 438; AJ, 837, КПР, II-1/72, 1. Забелешка о свечаном ручку у хотелу „Србија" у Бору.

југословенског председника са представницима крагујевачког среза у клубу радника „Црвена застава", јер је Титов јавни наступ пред грађанима Крагујевца био веома кратак и садржао је само уопштене фразе.[38] У разговорима које је имао са локалним властима у Крагујевцу, Тито је покретао и друга питања (пољопривреда, питање стандарда, упозорио је локалне власти да је национални доходак у Крагујевцу нижи него што би могао да буде), али је кључно место у разговорима ипак припадало фабрици аутомобила, која је у тренутку Титове посете запошљавала око 7.800 радника. Било је јасно да су очекивања од ове фабрике била велика, као и да су многи други сегменти развитка крагујевачког краја били запостављени због њене изградње. Локални функционери су признали Титу да су се „готово свега одрицали" и давали за фабрику. Због потреба „Заставе" у Крагујевцу је отворена још једна средња техничка школа, јер је „Застави" требало 165 техничара. Очекивало се да фабрика 1962. произведе 26.000 аутомобила, а њен значај за привреду целе земље се могао сагледати из неколико података које је Титу изнео директор Првослав Раковић: фабрика је имала 52 кооперанта који су радили специјализоване делове (хладњаци, акумулатори итд.), сама је радила 55% производње, а друга предузећа чак 45%. Тито се посебно интересовао за то колико је рад фабрике зависио од увоза. Испоставило се да, и поред свих улагања, није успевала да се у потпуности ослободи увоза: према речима директора Раковића, производња камионета је зависила 4% од увоза, кампањоле 20%, а фиће 48%. Такође, показало се илузорним очекивање да крагујевачка фабрика сама задовољи потребе домаћег тржишта: у 1960. години је фабрика произвела 13.000 возила, а у земљу је увезено још 12.000, углавном половних, пре свега „опела" и „фолксвагена". Тито је обавештен и да су се за аутомобиле из Крагујевца интересовали Финска, Уругвај, Турска, Израел и ДР Немачка, али је упозорио руководство фабрике и крагујевачког среза да ће за извоз бити потребно да производња буде јефтинија.[39]

Јавне наступе у овим градовима Тито је искористио и да укаже на неке проблеме југословенског друштва и привреде, износећи ставове које је тих година веома често понављао у јавности: апеловао је на политичко јединство земље, критиковао је економске партикуларизме и затварање у локалне оквире, признавао је постојање економских проблема и исказивао страх да би они могли да створе политичко незадовољство у земљи. У Бору и Крушевцу је говорио о повећању стандарда после рата,

38 Ј. Б. Тито, *Говори и чланци,* књига XVI, Загреб, 1962, стр. 397; АЈ, 837, КПР, II-1/72, Поздрав председника Тита грађанима Крагујевца, 5. VI 1961.

39 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Белешка о разговору председника Тита с представницима крагујевачког среза у клубу радника „Црвена застава" у Крагујевцу, 5. VI 1961.

али је и упозоравао да се не смеју прекорачивати материјалне могућности, тражио је да се „како то народ каже, протегнемо онолико колико нам је губер дугачак, јер не можемо да идемо брже напријед него што дозвољавају средства која имамо". Знао је да ће раст цена, и економски проблеми уопште, створити „политичке неприлике" у земљи, да повећање плата не значи већи стандард ако се то ради изнад материјалних могућности и продуктивности рада. Посету Бору је искористио да понови толико пута изречено упозорење да је Југославија вишенационална и економски неравномерно развијена земља, а у Крушевцу је, као и у многим другим приликама, апеловао на чување „братства и јединства" „као зјенице ока".[40] Тражио је да једна република помогне другој, али појашњавао да то није значило да би у сваком месту требало изградити по неку фабрику не водећи рачуна о томе да ли за то постоје сировине и други услови.[41] У Крушевцу је осудио занемаривање интереса целе заједнице због локалних интереса, јер би економске разлике у земљи могле да изазову и политички „несклад" у „нашим народним масама". Рекао је: „Било би погрешно кад би људи у једном нашем крају завидјели људима у другом крају наше земље због тога што су они у овом тренутку више развијени, па због тога поставили и сами себи неке мегаломанске програме или инвестиције које би ишле на рачун стандарда људи... Не би се зато смјело дозволити да постоји завист између појединих наших крајева, или између појединих република".[42]

Свестан бројних проблема који су оптерећивали југословенску пољопривреду (недовољна улагања, мале површине у власништву социјалистичког сектора), Тито је у ова три дана у више наврата говорио о овој привредној грани. Скретао је пажњу на то да је југословенска пољопривреда и даље зависила од временских услова, тражио је да се повећавају површине у рукама социјалистичких организација, указивао на нерентабилност малих поседа и бринуо се због појаве да сељаци проширују своје поседе (у крагујевачком срезу). Зато је у Бору изјавио: „Треба да учинимо да код нас кад се погледа из авиона не буде оних многобројних ситних поседа који личе на мале крпице, јер на тај начин у пољопривреди не можемо далеко стићи... Ја сам сада пропутовао један дио Србије, а знам да је и у другим републикама постигнуто да је на задружно обрађеној земљи, односно на земљи у социјалистичком сектору, код газдинстава која имају велика

40 АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1, Говор председника Тита на збору у Бору, 7. VI 1961; *Исто,* Говор председника Тита на збору у Крушевцу, 5. VI 1961; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци,* Књига XVI, Загреб, 1962, стр. 398–403, 410–414; *Политика*, 6. 6. 1961, стр. 2, 3.

41 АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1, Говор председника Тита на збору у Бору, 7. VI 1961.

42 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Говор председника Тита на збору у Крушевцу, 5. VI 1961; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци,* књига XVI, Загреб, 1962, стр. 398–403, 410–414; *Политика*, 6. 6. 1961, стр. 2, 3.

имања, и пшеница и кукуруз изугледају одлично и поред тога што је била суша, и поред тога што кише већ има више него што је потребно и поред тога што је била поплава. А на малим парцелама жита изгледају веома јадно. Шта то показује? Ако је наш сељак до сад у извјесном смислу био неповјерљив према ономе што смо му ми говорили о предностима заједничке обраде земљишта, онда он сада може сопственим очима да види колико је то и у његовом интересу – па да не мучи ону земљу на оном малом парчету, него да је обједини, да би се она обрађивала најсавременијим средствима и да би давала велике плодове." Тито је знао да су почетком 1961. постојали наговештаји да ће Југославија поново морати да увози пшеницу, па је тај страх поделио са грађанима Бора: „Ако би пољопривреда остала на оваквом нивоу, односно са оваквим начином обраде на индивидуалним парцелама, ми бисмо могли доћи у кризу у том погледу и морали бисмо опет увозити хљеб. А не би требало да увозимо хљеб." [43]

Свега три месеца пре конференције несврстаних у Београду[44] Тито није могао да пропусти прилику да говори о спољној политици и међународном положају земље. За њега је послератни напредак Југославије имао и спољнополитички значај, јер је био убеђен да су успеси Југославије доприносили и њеном међународном престижу и угледу. О овим питањима је највише говорио грађанима Крушевца. Уверавао је окупљене да је развој афричких и азијских земаља сличан југословенским приликама, дао је своју оцену ситуације у свету и најавио конференцију несврстаних земаља. У Крушевцу је значајну пажњу посветио земљама Азије и Африке и југословенској политици несврставања у хладноратовске блокове. Крушевљанима је Африку и Азију описао као „велике континенте", у којима живе стотине и милијарде људи који „мисле друкчије него они који сматрају да међународне проблеме треба рјешавати са позиција силе". Сличност са југословенским развојем видео је у режимима земаља Африке и Азије који су после „вјековних крвавих и тешких искушења пошли новим путем сопственог управљања својим земљама" тражећи пример који би следили, а Тито је био убеђен да је за њих југословенски пример „некако најпривлачнији". Узроке мирољубиве политике народа ова два континента који су постајали слободни видео је и у томе што нису имали фабрике, технике, кадрове, школе, па би

43 Ј. Б. Тито, *Говори и чланци,* књига XVI, Загреб, 1962, стр. 424; АЈ, 837, КПР, II-1/72, 1. Говор председника Тита на збору у Бору, 7. VI 1961.

44 Конференција несврстаних одржана је у Београду од 1. до 6. септембра 1961. уз присуство 25 земаља у својству пуноправног учесника и три земље у својству посматрача. Постигнут је висок степен сагласности о већини међународних питања која су била генератор криза у појединим деловима света. Осуђени су колонијализам и неоколонијализам, политика силе и трке у наоружању. D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961,* Beograd, 2006.

нови светски рат спречио даље ослобађање поробљених земаља, али и угрозио развој и независност ослобођених. Зато је навео да је Југославија већ помогла овим земљама шаљући техничку помоћ, стручњаке, примајући ђаке и дајући кредите, и уверавао да је тим земљама потребно пружати помоћ без политичких условљавања или других концесија. Ситуацију у свету Тито је окарактерисао као „мутну и неизвјесну". На ту ситуацију Југославија је одговорила повезивањем са новоослобођеним земљама Азије и Африке да би онима који „су игнорисали мишљења представника малих народа" показала „да они не могу без нас, нити ћемо ми дозволити да се без нас кроји судбина велике већине човјечанства од стране неколицине људи". Оповргао је да Југославија и ванблоковске земље хоће да створе трећи блок, уверавајући да је њихова жеља да помогну великим силама да лакше дођу до решења разних проблема. Зато је обећао подршку свакој држави која буде желела да ради на разоружању, ликвидирању колонијализма, неравноправности и неразвијености у свету. Одржавање конференције неангажованих земаља у Београду правдао је жељом да се спречи да Уједињене нације, попут Лиге народа, „буду инструмент ове или оне политике, односно да буду инструмент политике одређене силе или групе сила", да представници малих народа не буду „гласачка машина" која би притисцима била придобијена за остварење „егоистичких циљева једне или више великих сила". У Крушевцу је наговестио и о чему ће се говорити на Београдској конференцији – о разоружању, колонијализму као питању које је означио за „основни и најтежи узорок сталних жаришта и које ставља свијет пред велику опасност од новог свјетског рата" и више пута одбацио да ће на том састанку бити нападана „ова или она земља".[45]

45 АЈ, 837, КПР, II-1/72, Посета Србији. Говор председника Тита на збору у Крушевцу, 5. VI 1961; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци,* књига XVI, Загреб, 1962, стр. 403–410; *Политика*, 6. 6. 1961, стр. 3, 4.

Summary

Slobodan Selinić, Ph. D.

Josip Broz Visits Serbia 5–7 June 1961

Key words: *Serbia, Josip Broz Tito, Kragujevac, Kruševac, Bor, Zaječar*

The President of Yugoslavia Josip Broz Tito visited Kragujevac, Kruševac, Bor and Zaječar. While visiting these cities he was aware of the deep and serious economic problems of the country, the appearance of factors that endangered the living standard of the people and unity of the country, as well as, the reputation of the country abroad in the months before an important foreign policy event – Conference of Non-Aligned Countries in Belgrade. Thus, he directed most of his energy and attention to addressing these issues in his speeches at rallies organized in these cities, primarily in Kruševac and Bor, and in talks with the local leadership. He advocated the harmonization of investment and consumption with the financial means of the country, the reduction of differences between the developed and undeveloped parts of the country, strengthening the socialist sector of agriculture, preservation of the political and economic unity of the country, etc. When announcing the Conference of Non-Aligned Countries in Belgrade Tito assured that the gathering of non-aligned countries did not mean the creation of a third block, stressing the main goals of these countries such as demands for disarmament and liberation from colonialism.

УДК 327.36(497.1)"196";
327.36:316.72(497.1)"196";
355.48:327.36(597:73)"1961/1975"

Radina VUČETIĆ, Ph. D.

YUGOSLAVIA, VIETNAM WAR AND ANTIWAR ACTIVISM*

ABSTRACT: *Being a specific country between East and West, Yugoslavia had a specific policy regarding the war in Vietnam. On the one hand, it sympathized with the Vietnamese people and their National Liberation Struggle, but on the other it wanted to maintain good relations with the United States. Antiwar sentiment was present in political speeches, in media, popular culture, even on the streets, but when things started getting out of hand, as it did during antiwar demonstrations in 1966, the state used violence to stop them, in order to manifest good relations with the United States and retain monopoly on political activism.*

Key words: *Yugoslavia, Vietnam War, antiwar activism, antiwar demonstrations*

Vietnam War, Anti-imperialism and Growing Antiwar Sentiment (Context of Rebellious Yugoslav 1960s)

The most far reaching transnational consequences of the Vietnam War were the protest movements it inspired. By the late 1960s politically significant peace movements had emerged throughout the world. Antiwar activism reached its peak in the period 1965–1968.[1] Yugoslavia participated in a network of transnational protest from the beginning of the Vietnam War. As elsewhere around the globe, Yugoslav students took part in this global anti-colonial and anti-imperialist sentiment and at large reacted to the Vietnam War with a strong antiwar agenda.

Certain symbolism was perceived in Yugoslavia in the fact that a big country attacked a small and undeveloped one, and a number of parallels were drawn between the struggles of the Vietnamese people and Yugoslav people for independence. Although these parallels were

* The text is part of the project *Tradition and Transformation – Historical Heritage and National Identities in Serbia in 20th Century* (№ 47019), financed by the Ministry of Education and Science, Republic of Serbia.

1 More in: M. Klimke and J. Scharloth (eds), *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977* (Palgrave Macmillan 2008); N. Frei, *1968: Jugendrevolte und globaler Protest* (Deutschen Taschenbuch Verlag 2008); M. Klimke, *The Other Alliance: student protest in West Germany and the United States in global sixties* (Princeton University Press 2010), etc.

often drawn in political speeches and newspapers articles, they were, actually, never explained, thus they became mere empty rhetoric, used for mobilizing people in the country which had a stronghold on the ideology of the World War II National Liberation Struggle.

The first antiwar protests in Yugoslavia started as early as February 1965, and from then on a number of activities were organized to show solidarity with the Vietnamese people.[2] However, all these protests and activity can only be understood in the context of Yugoslav foreign policy. After the split with the Soviet Union in 1948, Yugoslavia endeavored to find its own way being positioned between the East and West. The ideology remained a communist one, but cultural influences and significant financial aid came from the West (especially from the United States). Yugoslavia also initiated a new era in balancing between the blocks by playing an important part in the Non-Aligned Movement. This model often called the „third way" or „Yugoslavia's own way" enabled Yugoslavia to have a very significant role on the international scene, where it often became a negotiator during the Cold War crises.

Third Worldism with a strong set-up anti-colonial and anti-imperialist agenda had started to play an important role in Yugoslav foreign policy since 1954/1955 (before and after the Bandung Conference).[3] Thus, approaching the Third World, a number of Tito's visits to the countries of the Third World and the visits of Third World leaders to Tito, became an unavoidable part of the Yugoslav search for political identity. As far as relations with Vietnam was concerned, an important event was the visit of Ho Chi Minh to Yugoslavia in August 1957. The culmination of Yugoslavia's new „third world policy" was in September 1961, when Belgrade hosted the First Non-Aligned Conference.[4]

The connection between anti-imperialism and Third Worldism became more and more obvious in Yugoslavia from the beginning of the 1960s. The first massive anti-imperialist demonstrations, which were actually the first big public demonstrations in Yugoslavia after Word War II, were connected with the execution of Patrice Lumumba in February 1961. After the „official" part of the demonstrations, organized by the state on Marx-Engels Square, in which 150,000 people rallied, several thousand continued to demonstrate violently in front of the embassies and libraries of Western countries. They succeeded in breaking through the police line in front of the Belgian

2 „Beogradski studenti osudili napade SAD na Vijetnam", *Politika,* 18 February 1965, str. 5.

3 Bandung Conference was a meeting of Asian and African states which took place in Bandung, Indonesia, 18–24 April 1955.

4 More in: D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd, 2006, str. 363–376; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd, 2012, str. 30–34.

embassy, burned cars and wrecked the building.[5] Then, after the Bay of Pigs Invasion on April 18 1961, a group of students demonstrated in Belgrade against the invasion of Cuba, breaking the windows of the American Library, which brought about the official protest of the American Embassy. Next year, in 1962, anti-imperialism revived was seen once again on the streets of Belgrade, during the Cuban missile crisis, when windows of the American Library were smashed.[6]

Growing anti-imperialism at the beginning of the 1960s was part of the strained Yugoslav-American relations. Deterioration of these relations became apparent at the First Non-Aligned Conference in Belgrade 1961, were Josip Broz Tito sided with the Soviet line, and harshly criticized American stands on Berlin and Guantanamo Bay base.[7] However, throughout the 1960s, the Vietnam War provoked the culmination of the worsening of Yugoslav-American relations. In 1965, with the beginning of the bombing campaign, the Vietnam War became the most sensitive issue in Yugoslav-American relations.

Antiwar Demonstrations

The very first demonstrations took place immediately after the commencement of bombing of North Vietnam, on 8 February 1965. American policy was sharply criticized both by the press, which was quick to report on the problem, as well as by the general public, which was kept eagerly informed by that same press. Students of Belgrade University, „along with their colleagues from Asian, African, Latin American, and European countries studying in Belgrade", held a protest on 17 February 1965, in which they condemned the US attacks on DR Vietnam, and „expressed their solidarity with the people of Vietnam in their struggle for freedom and independence".[8] This meeting marked the language that was going to be used in the following years: „the USA aggression", „imperialist intervention", „reactionary regime".[9] The writing in the Yugoslav press, together with the severe attacks on the American war policy made the American Ambassador to Yugoslavia, Charles Burke Elbrick protest that „the Yugoslav press places all the blame on the US".[10] This was confirmed in the text of the Party daily *Borba* – in

5 P. J. Marković, „Najava bure: studentski nemiri u svetu i Jugoslaviji od Drugog svetskog rata do početka šezdesetih godina", *Tokovi istorije*, 3–4 (2000), str. 59.

6 R. Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka,* Beograd, 2012, str. 67–68.

7 *Ibid*.

8 „Beogradski studenti osudili napade SAD na Vijetnam", *Politika,* 18 February 1965, str. 5.

9 Arhiv Jugoslavije (AJ), 145, F-73-318, Rezolucija.

10 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova (DASMIP), Politička arhiva (PA), Sjedinjene Američke Države (SAD), 1965, F-150, 46484, Zabeleška o razgovoru

March and April 1965 there were severe attacks on the USA, in which America was identified with the fascist powers,[11] and in August 1965 American soldiers were equalized with Hitler's.[12] Because of the writing in the Yugoslav press, the US diplomatic pressure did not subside, and in February of 1966, the United States Secretary, Dean Rusk, warned the Yugoslav ambassador in Washington of the negative consequences should the Yugoslav position regarding the Vietnam crisis be "entirely anti-American and identical to the viewpoints of other communist countries".[13]

A new wave of street antiwar protests continued in the second half of 1966. A series of demonstrations began with a rally of solidarity with the struggle of the Vietnamese people on 18 November 1966, at the Faculty of Technology in Belgrade, organized by the University Committee of the Yugoslav Student Association (itself tightly controlled by the state).[14] The League of Communists of Yugoslavia (LCY) interpreted the global student revolt as a confirmation of its own policy, and therefore more than welcomed it. But, on the other hand, it did not want to loose any control over directing and channeling this revolt.

Most of the antiwar actions were organized by the state and various state-institutions, and, in contrast to the student protests of June 1968, were not a shock for the political elite, but a political balancing act between East and West.[15]

Events connected with the Vietnam War, including the protests against it, were directed from the highest positions in the party-state. Just like in the overall life of socialist Yugoslavia, the issue was given a democratic appearance. Judging by what can be found in the archives and the press of that time, all antiwar activities were obviously supported by the government on condition that the government could lead and direct the activities.

Marka Nikezića i ambasadora SAD Elbrika, 19. februara 1965.

11 DASMIP, PA, SAD, 1965, F-148, 411945, Razgovor Zlatka Sinobada sa W. Robertsom, savetnikom Američke ambasade, 6. april 1965.

12 DASMIP, PA, SAD, 1965, F-148, 429368, Telegram, br. 1471, 21. avgust 1965.

13 DASMIP, PA, SAD, 1966, F-176, 46495, Vašington, 15. februar 1966.

14 AJ, Kabinet predsednika republike (KPR), II-4-a, Informacija o mitingu i demonstracijama održanim 23. decembra 1966. godine.

15 The 1968 student demonstrations were the greatest demonstrations in socialist Yugoslavia with strong anti-capitalist and anti-bureaucratic elements. For the first time, students openly criticized the Yugoslav system. As the 1968 demonstrations were not part of antiwar protests, and they did not have any connections with the Yugoslav foreign policy and the war in Vietnam, they are not considered in this article. On the 1968 student demonstrations more in: H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968* (Zagreb, 2012); B. Kanzleiter, *Die „Rote Universität". Studentenbewegung und Liksopposition in Belgrad 1964–1975* (Vsa Verlag, 2011); R. Radić (ed.), *1968 – četrdeset godina posle* (Beograd, 2008); M. Petrović, *Studentski pokreti 1968. Nedovršena revolucija u uporednoj perspektivi: skica političke filosofije* (Niš, 2010); N. Popov, *Društveni sukobi – izazov sociologiji: „Beogradski jun" 1968* (Beograd, 2008), etc.

The first moment of open non-conformity to the Party line, followed by violence, took place in December 1966 in Zagreb and Belgrade. It is important to highlight that the Yugoslav media stoked the antiwar feelings with a number of extremely anti-American articles in the days of these demonstrations.[16]

The first violent demonstrations against the Vietnam War occurred in Zagreb, on 20 December 1966. On that day, the Yugoslav Student Association (SSJ) celebrated the sixth anniversary of the founding of the National Liberation Front for South Vietnam, as a manifestation of solidarity with the Vietnamese people. Around 10,000 students gathered at the protest organized by the Zagreb University Committee (Student University Association) in front of the Students' Centre. Their dissatisfaction with American policy earned them the support of many more citizens of Zagreb, so that by the evening the number of protesters grew to 20,000 people, at which point the demonstrations turned violent. Protestors attacked the American Consulate throwing bricks and stones, breaking windows, pulling down the American coat of arms and trying to burn the American flag. The reaction of the state was violent in equal measure – strong police forces used truncheons, water cannons, and tear gas.[17]

Parallel with the events in Zagreb, a „rally to condemn the American aggression and to support the struggle of the Vietnamese people" was organized on the same day at the students' campus in Belgrade. It was a kind of warming-up for the big protest at the Faculty of Philology, scheduled for 23 December, which was to end in riots and clashes of students with the police.[18]

The initial idea was a peaceful protest, after which a protest letter should be handed to the American ambassador. This idea was abandoned because demonstrations outside the University, subsequent to the gathering, were forbidden. However, the atmosphere at the rally was heated with the sharp anti-American agenda and slogans such as „We don't want American grain", „All Americans out of Yugoslavia", and ended up with the calls of „To the [American] library!" and „To the [American] embassy!" Since the police had forbidden the demonstrations outside the University, when the demonstrators came out of the University building, the police assaulted them using truncheons, cavalry, water cannons, and tear gas.[19]

The wave of street protests in December 1966 continued in Novi Sad, where the demonstrators broke the windows of the Ameri-

16 On the day of the scheduled protest, 23 December, in Belgrade, the Party daily *Borba* published an article „Horrible Vietnam War – 250,000 Children are Killed" on the front page (*Borba*, 23 December 1966, str. 1).

17 AJ, KPR, II-4-a, Informacija o demonstracijama u Zagrebu, 23. decembar 1966.

18 AJ, KPR, II-4-a, Informacija o mitingu i demonstracijama održanim 23. decembra 1966. godine

19 Istorijski arhiv Beograda (IAB), UK SKS Beograda, F-84, Hronologija događaja.

can Library.[20] Skopje saw „spontaneous outpouring of solidarity with the Vietnamese people and protests against the American aggression" starting in October and culminating on 20 December, the declared Day of Solidarity with the Vietnamese People.[21] The demonstrations were also held in Sarajevo and were led by the University Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina.[22]

On the one hand the Party participated in creating the antiwar and anti-American hysteria (mostly through the media), but on the other, it did not allow it to cross the line that might jeopardize Yugoslav-American relations. However, strong antiwar sentiment was not always in accordance with Yugoslav foreign policy. Fostered antiwar sentiments and anti-imperial agenda, turned Yugoslavia away from the West, and oriented it more towards the East and the Third World. This balancing between East and West appeared to be frustrating for the young people, who did not know what to think and how to behave. Permanent press coverage of American crimes in Vietnam, with strong anti-imperialist agenda, created the situation that the majority of young people identified with the Vietnamese and their struggle against imperialism. Moreover, in that period, young people were fascinated with Mao, which was contrary to the Yugoslav foreign policy and its bad relations with China. The public antiwar campaign resulted in the number of young people who wanted to volunteer and go to fight on the side of the Vietnamese people. Because of the inconsistent Yugoslav foreign policy, these confused young people would usually go to the Chinese Embassy to volunteer, where they were politely turned down.[23]

With this heated atmosphere and growing number of young people who wanted a radicalization of Yugoslav foreign policy, it was hard to neglect these feelings, so it seemed that the state was anxious to find a way to channel this energy. It is clear that being large, organized, and announced well in advance, the December demonstrations could not have been „spontaneous", nor was there any effort to hide who was behind them.[24] In Zagreb, it was the University Committee of the League of Communists and the University Committee of the Student Association. In Belgrade, it was the local branches of the same organizations, with the support of the Association of Professors and the Literary Association.[25]

20 DASMIP, PA, SAD, 1966, F-176, 444349.

21 AJ, KPR, II-4-a, Informacija o protestnim mitinzima protiv rata u Vijetnamu (Zagreb, Skoplje, Sarajevo).

22 B. Kanzleiter, *„Die Rote Universität". Studentenbewegung und Linksopposition in Belgrad 1964–1975*, (Dissertation, 2009), 179.

23 Interview with Borislav Stanojević (who was high school pupil at the time), Belgrade 2 November 2012.

24 The protest rally of 23 December in Belgrade was announced in all the leading dailies, including the Party's own *Borba*.

25 AJ, KPR, II-4-a, Informacija o demonstracijama u Zagrebu, 23. decembar 1966;

Violence at the antiwar demonstrations apparently showed that there was huge dissatisfaction with the Yugoslav foreign policy. The Party analysis after the demonstrations noted that the clash of police and students was a kind of materialization of the general feelings in Yugoslavia about its foreign policy and that criticism of Yugoslav non-radical policy against the situation in Vietnam was growing.[26]

The public outcry was a logical consequence, since the general public was being „bombarded" with information on American crimes in Vietnam, followed by the strong antiwar campaign in all the media. However, good relations with the United States, an important aspect of Yugoslav foreign policy, led to the situation in which antiwar demonstrations could be supported, but the strong anti-American agenda had to be suppressed, even violently if necessary. This policy also had its economic side. As in many cases in the complicated relations between Belgrade and Washington, on one side there was Yugoslav (communist) ideology, and on the other – American dollars. The American side used this situation to put pressure on Yugoslavia. Due to Yugoslav officials' harsh criticism of American policy in Vietnam, their American counterparts pointed out that such a Yugoslav anti-American attitude would influence the economic sphere. As soon as the Yugoslav officials faced this kind of financial threats, they would instantly change and soften both the anti-American rhetoric and stands.[27] On the other hand, when Yugoslavia was heating up its antiwar campaign, some radical measures were imposed from the American side, such as stopping the grain trade on the Public Lax (PL)-480 bases.[28]

As a result of this consistent ambivalent foreign policy the Party while supporting anti-American feelings on the Vietnam War, did not allow any serious attacks on America to be made, as it had demonstrated by using violence against the December 1966 demonstrations. Yugoslavia's „double game" policy resulted in a feeling of profound confusion felt by ordinary people who did not know what to think and do. However this was a common situation in the history of socialist Yugoslavia.

The biggest demonstrations against the war in Vietnam were held in April 1968 when 300,000 people protested against American imperialism in the Belgrade city center. This Rally of Solidarity with the Vietnamese people was organized by the state and the list of speakers included high-ranking members of the state and the Party,

Informacija o mitingu i demonstracijama održanim 23. decembra 1966. godine.

26 IAB, UK SKS, F-84, Razgovor komisije sa grupom studenata istorije.

27 *FRUS*, 1964–1968, Vol. XVII, Eastern Europe, 178, Memorandum From the Under Secretary of State for Economic Affairs (Mann) to the President's Special Assistant for National Security Affairs (Bundy), Washington, July 22, 1965, http://state.gov/www/about_state/history/vol_xvii/v.html (accessed on 13 January 2009)

28 AJ, KPR, IV-7, Pregled spoljnopolitičkih informacija 3/67.

implying that the government was behind its organization. The speakers condemned „the brutal and dirty war that America was leading against the heroic people of Vietnam". Their speeches focused on the American president Johnson, who, „as the organizer of the aggression, was responsible for crimes against peace and humanity".[29] The mass revolt, encouraged by fiery showmanship from the leading figures in the Party, quickly spread through the streets of Belgrade: the demonstrators chanted „the whole world admires you, Vietnam", „Johnson, America needs a president, not a sheriff", and „America, we do not want a new Hitler". But cordons of policemen, protecting the American Library, and the American embassy, staved off any serious rioting.[30]

Behind Diplomacy

Although it seemed that the press and „socio-political organizations" strongly opposed American policy in Vietnam, the US Government showed a high level of understanding for Yugoslav peace initiatives that went on parallel with the „street diplomacy". Behind the street-demonstrations and severe attacks on American policy in the press, a series of diplomatic actions was undertaken by Tito. His role as a peace negotiator in the Vietnam conflict was mostly visible in 1965. On 2 March 1965, Tito sent a massage to the American president Lyndon Johnson, where he insisted on a peaceful solution through direct negotiations. On this occasion, he did not condemn the American military intervention, and he did not ask for American troop withdrawal from Vietnam.[31] As part of his diplomatic initiative, Tito organized the non-aligned conference in Belgrade, on 15 March 1965. Two days earlier (on 13 March), Johnson sent a massage to Tito, asking him to endorse that not all blame for the war be put on the USA at the Belgrade non-aligned meeting. Despite this message, Belgrade hardened its position towards the USA, and Yugoslavia asked the conference to „condemn American aggression", but since the majority of the present states were against it, a compromise was found. The verdict in the Appeal of the 17 non-aligned countries was condemnation of the „foreign military intervention".[32]

During the second half of 1965, besides the writing of the press, official criticism of American policy was a generally intensified. This led to two visits of president Johnson's Ambassador at Large Avarell Harriman to Yugoslavia (in July 1965, and on 1 January 1966,

29 „Vijetnamci zadužili celo čovečanstvo", *Politika*, 7 April 1968, str. 2.

30 „Demonstracije posle mitinga", *Politika,* 7 April 1968, str. 2.

31 D. Bogetić, „Početak Vijetnamskog rata ijugoslovensko-američki odnosi", *Istorija 20. veka* (1/2007), str. 95–98.

32 *Ibid*.

after Harriman's talk with Wladyslaw Gomulka) where Tito's role as the peace negotiator was expressed fully. Tito's new round of diplomacy came to an end in 1966, after Johnson's letter from January 31st, where he thanked him for his peace efforts, but expressed regret that America was to intervene in Vietnam again, after which there was an escalation of Vietnam War.[33]

While the year 1965 was marked with the exchange of messages between Tito-Johnson, Tito-Harriman talks, and permanent contacts of ambassadors and ministers of foreign affairs from both sides, 1966 brought worsening of Yugoslav-American relations.[34] However, the general ambivalent policy – on one side criticizing American policy, on the other negotiating, created confusion in the minds of the people.

Institutionalizing the Antiwar Campaigns

The first student protest against the Vietnam War was organized as early as February 1965. From that point on, a number of mass solidarity campaigns took place in Yugoslavia, reaching their height of activity in the period of 1966–1968.

Yugoslavia was one of the countries that drew up the Appeal by 17 non-aligned countries for peace talks in Vietnam, which was delivered on 1 April 1965, urging negotiations to start „as soon as possible, without any preconditions". Since October 1965, different kind of aid was collected, and the Yugoslav Red Cross sent the first aid to the Red Cross of the DR Vietnam at the end of 1965.[35] The most important date in institutionalizing the antiwar campaign was the establishment of the Yugoslav Coordinating Committee for Assistance to the People of Vietnam in February 1966.

It is very hard to make a clear distinction between official and unofficial activism, concerning the war in Vietnam in the case of Yugoslavia. The state seemed to encourage different kinds of solidarity manifestations with Vietnam. Every year saw the marking of the „Day of Solidarity" with the Struggle of the Vietnamese people (October 21st), the „Solidarity Week with the Struggle of the Vietnamese people" (in November or December), and Anniversary of the Founding of the National Liberation Front for South Vietnam.

Most of the protests were organized by the state-controlled student and party organizations, but it was often disguised under the name „socio-political organizations". As for the relations with Vietnam, this meant that the issue was taken up not only by the League

33 D. Bogetić, *op. cit.*, 111, 114.

34 D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), str. 209.

35 AJ, 142, A470, Izveštaj Jugoslovenskog koordinacionog odbora za pomoć narodu Vijetnama od formiranja 28. februara 1966. god. do 1. oktobra 1967. god.

of Communists of Yugoslavia (LCY), but also by the organizations such as the Socialist Alliance of Yugoslav Working People (SSRNJ), Yugoslav Student Association (SSJ), Youth League of Yugoslavia (SOJ), Yugoslav Coordinating Committee for Assistance to the People of Vietnam, as well as a number of artists and intellectuals. Judging by what can be found in the archives and the press at the time, all antiwar activities were obviously supported by the government on condition that the government led and directed the activities.

On the one hand, it seems that the state absolutely encouraged activism and actually organized a number of actions, but on the other it violently reacted when this activism slipped out of its hands. The state wanted monopoly on this activism, but youth activism became stronger, violent and with clear demands for the regime to define its foreign policy.

The most important organization for activities regarding the war in Vietnam was the Yugoslav Coordinating Committee for Aid to the People of Vietnam, formed in February 1966, which, among various activities, organized „Solidarity Week" from 1966 up to 1973.[36] General Secretary of the Yugoslav Coordinating Committee the Assistance to the People of Vietnam stated that all their actions „have been characterized by continuity and massiveness" and that „assistance to the people of Vietnam has been both political and material".[37] It seems that during „Solidarity Weeks" the whole of Yugoslavia took part in supporting the Vietnamese People. It seemed as if the „whole nation" was giving support to the people of Vietnam – workers, pupils, students, university professors, artists, intellectuals.

Apart from the „Solidarity Weeks", public rallies, demonstrations and meetings in the working collectives were being constantly held throughout Yugoslavia with the participation of hundreds of thousands of citizens. Furthermore, in factories, at the meetings of trade union organizations, in primary and secondary schools, and at the universities, lectures were given and films shown on the struggle of the Vietnamese people. Special exhibitions were organized in major towns all over Yugoslavia; the Program of the National Liberation Front of South Vietnam was translated into the languages of all Yugoslav nationalities and printed in a large number of copies; special publications (e.g. „The Truth about Vietnam"), commemorative stamps, posters, etc. were published and distributed. Even Women's Day (8 March) in 1968 was strongly marked by manifestations of solidarity of all citizens of Yugoslavia with the struggle of women and people of Vietnam.[38]

36 AJ, 142, F-A470, Izveštaj Jugoslovenskog nacionalnog odbora za pomoć narodu Vijetnama.

37 AJ, 142, A470, „Over a Million Yugoslav Donors".

38 AJ, 142-457, Informacija o akcijama podrške i pomoći naroda Jugoslavije borbi vijetnamskog naroda; AJ, 142, A470, „Over a Million Yugoslav Donors".

It appeared, according to the reports of the Yugoslav Coordinating Committee for Aid to the People of Vietnam, that the wish to support Vietnam in different ways was quite overwhelming and that people did not hesitate in giving different kind of aid. For example, during the 1967 „Solidarity Week", over a million Yugoslavs made donations – many workers decided to donate 2 percent of their earnings to the „Vietnam Fund". Others renounced their earnings for one or more days. Some working organizations donated clothes and footwear; children sold commemorative stamps in schools.[39]

Children were given a prominent role in supporting the Vietnamese people. Numerous contests for the best pupils' literary works and drawings with the topic „Vietnamese People's Fight" were organized, and during „Solidarity Week" one lesson in all schools was dedicated to the „heroic fight of the Vietnamese people". One of the activities was writing letters to the children in Vietnam that pupils from schools all over Yugoslavia wrote and sent during the Solidarity Weeks.[40] Valuable support to the people of Vietnam was also given through medical aid (donations of blood plasma, medications, and concentrated food, even one completely equipped field hospital).[41]

When analyzing all antiwar activities, it is obvious that they had a transnational dimension and that they were in accordance with the Resolutions of the 9th IUS Congress which was held in Ulan Bator 26 March–8 April 1967. This Resolution called on all student organizations to protest, organize meetings, marches, demonstrations, send petitions, organize press, exhibitions (photos, paintings, posters), film screenings (e.g. films „Mekong on Fire", „Children Accuse"…) that would help Vietnamese people in their „heroic fight".[42]

Role Models in Antiwar Activism

According to specific Yugoslav foreign policy („between East and West"), it is interesting to follow the role models and paths that the Yugoslav youth movement followed in the 1960s. It was clear, not only according to the media of the time but also according to archival sources, that the sympathy of Yugoslav youth, and Yugoslav public as well was on the side of the antiwar movement that was developed in the West. For example, on Youth Day in 1968, the party daily *Borba* published Jean-Paul Sartre's interview with an „anarchist

39 AJ, 142-457, Informacija o političkoj aktivnosti u SR Srbiji u toku „Nedelje solidarnosti sa borbom naroda Vijetnama", januar 1968.

40 AJ, 142-457, Informacija o nedelji solidarnosti sa borbom naroda Vijetnama održanoj od 13. do 20. decembra 1967.

41 AJ, 142, A470, „Over a Million Yugoslav Donors".

42 AJ, 145-12, 1967, Važnije rezolucije IX Kongresa Međunarodnog saveza studenata koje su donesene prilikom održavanja Kongresa u Ulan Batoru.

leader of the student movement Daniel Cohn-Bendit".[43] Generally, students in Yugoslavia were well informed about the international development of protests and ideological debates in the West. Prominent world „new leftists" used to come to the Croatian island Korčula as guests at the famous „Korčula Summer School" (Herbert Marcuse, Agnes Heller, Erich Fromm, Leszek Kolakowski, etc). Slovenian sociologist and political activist Rastko Močnik stated that the Slovenian magazine *Tribuna* permanently debated on student movements taking place throughout the world – in Prague, Berlin, Athens, Amsterdam, Madrid, Egypt, Great Britain, Poland. Italy, Algeria, Belgium… According to him, each issue published articles on the Vietnam War as well as on anti-Americanism.[44]

According to Boris Kanzleiter, Yugoslav student activists identified with the youth protest in both East and West, but in an unexpected way – protesting explicitly against both political systems (Stalinist and capitalist), following the internationalist line.[45] Following internationalist politics, inclining towards the „new left" from the West was the reflection of the Yugoslav general position. Yugoslavia had a number of conflicts with the Eastern Block, and in the Non-Aligned Movement there was no consensus concerning Vietnam. In March 1965 the non-aligned countries[46] had consultations on Vietnam with the idea of issuing an appeal to all warring powers in the Vietnam conflict. The dilemma being if the appeal should mention the USA and the bombing of North Vietnam, or not (India, Ceylon, Afghanistan, Tunisia, Ghana and Ethiopia did not support mentioning the USA while Yugoslavia, Mali, Guinea, Algeria and the UAR supported condemning the USA).[47]

Generally, the Soviet line in Yugoslavia was not followed, and the Soviet Union, as a role model concerning the Vietnam War issue, was never mentioned. Yugoslavia was trying to show that its policy toward Vietnam is connected with leftist movements from the West, with Non-Aligned countries, and with the international peace organizations (taking part in the Stockholm Conference was a big issue).

As far as the Yugoslav Student Association (SSJ) is concerned, it was usually emphasized that it had good relations with similar organizations from western countries. As for cooperation with socialist

43 B. Kanzleiter, K. Stojaković (Hrsg.), „1968 in Jugoslawien – Studentenproteste zwischen Ost und West", in: *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975* (Bonn: Dietz, 2008), p. 15.

44 R. Močnik, „1968 in Slovenien - ... eine ziemlich erfolgreiche Episode", in: *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975* (Bonn: Dietz, 2008), p. 83.

45 B. Kanzleiter, „Yugoslavia", in: M. Klimke and J. Scharloth (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977* (Palgrave Macmillan 2008), p. 222.

46 Afghanistan, Algeria, Ceylon, Ethiopia, Guinea, India, Iraq, Cyprus, Cuba, Mali, Syria, Tunisia, UAR and Yugoslavia took part on these consultations.

47 AJ, 142-453, Zabeleška o konsultacijama nesvrstanih zemalja u vezi Vijetnama, 18. March 1965.

and communist countries it was said that „the cooperation with these organizations had faded in last few years" and that the best cooperation with student organizations from the Eastern block was with the Polish one, while the worst relations were with Albanian and Chinese ones.[48] It was also emphasized that few organizations from the Eastern Block took an unfriendly stand toward the Yugoslav Student Association, as well as some student organizations from Asia (from China, North Korea and North Vietnam).[49]

The relations with Vietnam, which was characterized as a victim in the Yugoslav public discourse of the time, were not good. The relations of the Youth League of Yugoslavia (SOJ) with Vietnam Youth Federation were not „as they should be because of the situation in the international workers' movement and in the Far East". The material of the SOJ, stated that the Yugoslav „aid to Vietnam has nothing to do with the Vietnamese policy towards Yugoslavia, but is an expression of our internationalist consciousness", and that the only contacts with Vietnam youth organizations were „informal" ones that took place at a number of international gatherings.[50] As it was perceived by one high school student at that time, who at the age of 17 wanted to volunteer as fighter on Vietnamese side, „it was not a question of Vietnam, we wanted world revolution".[51]

It seems that, the Party wanted to show a positive attitude towards youth movements both in the East and West as it did in its general foreign policy. On the one hand, the Party wanted to show sympathies with the people of Vietnam, but on the other to use the anti-imperialism of the Vietnamese struggle to politicize youth's sentiments against capitalism and show that Yugoslavia was part of global trends.

Vietnam War in Popular Culture

All antiwar actions in Yugoslavia had significant media coverage (TV, radio, and newspapers). In all newspapers „political, moral and material support to the brave Vietnamese people and its righteous fight" was underlined.[52]

Anti-imperialism and antiwar sentiments were presented in the media not only through youth movements all over the world, and through their activism, but also as a mass cultural phenom-

48 AJ, 145-12-31, Plenarne sednice 1966–1968.

49 *Ibid*.

50 AJ, 142-457, Akcije solidarnosti sa omladinom i narodom Vijetnama u 1968. godini, 3 May 1968.

51 Interview with Borislav Stanojević (who was high school pupil at the time), Belgrade 2 November 2012.

52 AJ, 142-457, Informacija o nedelji solidarnosti sa borbom naroda Vijetnama održanoj od 13. do 20. decembra 1967.

enon. The Vietnam War inspired links with artists and intellectuals from the West, who criticized the war. Antiwar mass-culture became part of Yugoslavia's cultural life in the 1960s, and this could be seen on TV, in the theatre, at various exhibitions, and could be heard as music of protest. Not only did foreign artists come to Yugoslavia to promote their antiwar feelings through art, but Yugoslav artist started contributing to transnational counterculture of the time, as well.

Protest songs and pacifism came to Yugoslavia through the music of Bob Dylan, Joan Baez, Donovan and other beatniks and members of the hippie movement.[53] Joan Baez was described in Yugoslav press as the „Madonna of Beatniks" and Dylan was named as „Homer of Our Century".[54] Famous antiwar protestor and singer, Joan Baez visited Belgrade on her European tour in 1966, with the support of the Yugoslav ambassador to the United States, Veljko Mićunović.[55] She got huge coverage in all the media, including the most powerful one – television.[56] Her and Bob Dylan's songs influenced Yugoslav musicians. Croatian singer Ivica Percl performed a number of antiwar and protest songs, among which the most famous was „1966".[57] Moreover, idol of the hippie movement, Ravi Shankar, visited Yugoslavia in September 1967.[58] Antiwar songs were also part of the most famous Yugoslav TV show dedicated to rock'n'roll, „Koncert za ludi mladi svet". One of the songs in this show was sung by one Yugoslav and one African singer, it was against the war in Vietnam and against American soldier Bobby Smith who kills mothers with their children.[59]

The most famous American avant-garde theatres (La Mama, Living Theatre, Bread and Puppet Theatre) had been performing their antiwar performances on International Belgrade Theatre Festival (BITEF) since 1967.[60] Antiwar sentiment expressed in the foreign theatrical plays influenced Yugoslav theatre as well. In January 1968 the Student Experimental Theatre from Zagreb had a premiere of *Viet Rock*, a rock musical by Megan Terry.[61] The culmination of the antiwar sentiment was staging the musical *Hair* in Belgrade that was the fifth world premiere (it was on 19 May 1969), after New York, London, Paris and Munich.[62]

---

53 A. Raković, *Rokenrol u Jugoslaviji 1956–1968. Izazov socijalističkom društvu*, Beograd, 2011, str. 535–536.

54 *Ibid*., str. 536.

55 R. Vučetić, *op. cit.*, str. 217.

56 A. Raković, *op. cit.*, str. 555–556.

57 http://www.youtube.com/watch?v=kh-YtioKUO0 (accessed on 7 October 2012)

58 A. Raković, *Rokenrol u Jugoslaviji 1956–1968*..., str. 556.

59 http://www.youtube.com/watch?v=mz9_UFfJcpQ (accessed on 7 October 2012)

60 For more, see: R. Vučetić, *op. cit.*, str. 268–291.

61 „Zagreb: Vijetnam na pozorišnoj sceni", *Politika*, 20 January 1968, str. 8.

62 R. Vučetić, *op. cit.*, str. 270; A. Raković, *op. cit*., str. 562–564.

In 1968 antiwar lyrics were published in the Anthology of Vietnamese poetry (*Druže tvoja kuća gori*),[63] as well as numerous Vietnamese songs on the records.[64] The hippie culture got prominent coverage in all the media, including influential daily newspapers, where hippies, also the Yugoslav ones, were presented as fierce freedom fighters.[65]

The End of Interest for Vietnam War

Antiwar protests and the violence connected with them showed that dissatisfaction in Yugoslavia was getting more serious, and that it was not only focused on Yugoslav foreign policy, but even more on its internal policy. The number of unsatisfied opponents to the system was constantly growing, their public outcry became louder, which was an important indication that the „socio-political organizations" could not channel and direct activities of the people in the desired direction anymore.[66] The huge dissatisfaction that had obviously existed in Yugoslavia, manifested at street demonstrations in 1966, paved the way for the largest protest in Yugoslavia to come – the student demonstrations of June 1968. After the student demonstrations of June 1968 and the Soviet intervention in Czechoslovakia in August 1968, the Party did not organize any more antiwar street demonstrations on a larger scale.

What remained as antiwar activism was left to smaller „socio-political organizations" and to the Yugoslav Coordinating Committee for Assistance to the People of Vietnam. The last „Solidarity Week" was organized in 1973. Generally, since 1970, it seemed that enthusiasm for support was declining, as was said at the meeting of the Yugoslav Coordinating Committee for Assistance to the People of Vietnam in July 1970.[67]

Although antiwar protest declined at the beginning of the 1970s, generations of protestors may have not changed the world policy, or the Yugoslav policy towards the Vietnam War and the United States, but they sowed seeds of democratic changes in Yugoslavia that began at the same time as the global youth anti-war protest of the 1960s.

---

63 Vietnamese poetry „From 15th Century to Ho Chi Minh" was translated and adapted by most famous Yugoslav poets and writers. In: „Poezija Vijetnama na našem jeziku", *Politika*, 21 July 1968, str. 19.

64 AJ, 142-465, Nedelja solidarnosti sa borbom vijetnamskog naroda (15–22. novembra 1969).

65 On hippies and Party in Yugoslavia more in: R. Vučetić, *op. cit.*, str. 344–350.

66 H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968,* (Zagreb, 2012), str. 105.

67 AJ, 142, A470, Potsetnik za sednicu Koordinacionog odbora za pomoć narodu Vijetnama.

Резиме

Др Радина Вучетић

Југославија, рат у Вијетнаму и антиратни активизам

Кључне речи: *Југославија, Вијетнамски рат, антиратни активизам, антиратне демонстрације*

Од почетка ратних сукоба у Вијетнаму, Југославија се укључила у глобални антиратни покрет. Већ у фебруару 1965. почели су први протести студената Београдског универзитета. Од те године, са врхунцем 1966–1968, у Југославији је одржан низ кампања и масовних протеста против рата у Вијетнаму. Кроз политичке говоре, медије, бројне друштвено-политичке организације, популарну културу и студентски активизам, слате су антиратне поруке, а кроз све ове акције Југославија је постала део транснационалног и глобалног антиратног покрета. Од 1966. до 1973. су одржаване „недеље солидарности" са народом Вијетнама, а кулминација антиратних протеста је била у у децембру 1966. и априлу 1968. године. Рат у Вијетнаму је повезао Југославију са бројним међународним организацијама, уметницима и интелектуалцима са Запада који су критковали рат (припадници „нове левице" на Корчуланској летњој школи, Џоан Баез, америчке авангардне позоришне трупе на БИТЕФ-у...). И у самој Југославији је дошло до појаве антиратне уметничке продукције (мјузикли *Viet-Rock* и *Коса*, забавна музика). Иако је антиратни покрет почео да опада 1970, он је посејао семе демократских промена у Југославији које су започеле шездесетих година, а које су се појавиле паралелно са глобалним антиратним протестима шездесетих.

УДК 327(497.1:73)"1973/1975";
327.56(497.1:73)"1973/1975"

Др Драган БОГЕТИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКО-АМЕРИЧКИ ОДНОСИ У СЕНЦИ АРАПСКО-ИЗРАЕЛСКОГ РАТА 1973. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: *У раду је анализирано погоршање у односима Југославије и САД-а због раличите стратегије двеју држава према кључним актерима арапско-израелског рата 1973. Званичници из Београда су оштро осуђивали безрезервну америчку подршку Израелу, који је упорно одбијао да се повуче са окупираних арапских територија и игнорисао бројне резолуције и одлуке Уједињених нација које су регулисале ту материју. У америчким политичким круговима су, пак, осуде из Београда тумачене као својеврсна „антиамеричка кампања" и покушај Југославије да кроз ту кампању обезбеди себи лидерску позицију у покрету несврстаности.*

Кључне речи: *Блиски исток, рат, Југославија, САД, Египат, Израел, Тито, Кисинџер, Форд, несврстаност, велике силе*

Самит несврстаних у Алжиру септембра 1973, на коме су се све чланице покрета несврстаности обавезале на безрезервну подршку арапским земљама чије је територије окупирао Израел после јунског рата 1967. године, и нови арапско-израелски рат 1973. довели су до кулминације југословенско-америчких несугласица произашлих из различитог виђења кључних премиса очувања међународног мира и безбедности у свету. У Вашингтону су још пре избијања арапско-израелског рата с великим незадовољством примане оштре југословенске изјаве поводом америчке политике на Блиском истоку, Кипру, у Панами и Чилеу и Титове осуде упућене председнику Ричарду Никсону (Richard Nixon) због неспремности америчке владе да подржи захтеве несврстаних земаља у вези са реструктурисањем актуелног међународног економског система.[1]

Нови, четврти по реду, арапско-израелски рат, за разли-

* Рад је написан у оквиру пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку*: *између демократије и диктатуре,* (№ 177016), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Dušan Nikoliš, *SAD. Strategija dominacije*, Beograd, 1985; Dragan i Olivera Bogetić, *Nastanak i razvoj politike i pokreta nesvrstanosti*, Beograd, 1981; Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1976; Ivo Visković, „Odnosi Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država", *Jugoslovenski pregled*, Godina XXXII, 1. 1988, str. 23–45.

ку од претходних, започели су Египат и Сирија, рачунајући на значајне војно-тактичке предности које са собом носи „фактор изненађења". Наиме, рат су започели 6. октобра 1973, на најсветији празник јеврејске године – Јом Кипур, због чега је тај рат касније често и називан „јомкипурски рат". Удружене египатске и сиријске оружане снаге извршиле су инвазију на Синајско полуострво и на Голанску висораван, подручја која је Израел окупирао после Шестодневног рата, јуна 1967. године. У првих десетак дана арапске снаге су потиснуле Израел на оба фронта. Египатске трупе су прешле Суецки канал и приморале на предају на стотине изненађених израелских војника. На северу је сиријска армија представљала још озбиљнију претњу јеврејској држави, пробијајући линију одбране на Голанској висоравни, чиме је израелску територију такорећи поделила на два дела. Израелу је, по први пут у рату са својим суседима, претио тотални војни дебакл. У таквој ситуацији, на кратко, амерички званичници су се колебали како да одговоре на успаничени захтев израелске премијерке Голде Меир, која је захтевала хитну и врло обимну војну помоћ САД-а. Унутар америчких политичких кругова први пут није постојало потпуно јединство око оптималне стратегије у вези са ратом на Блиском истоку. Постављало се питање да ли поступити у складу са проценом већине америчких савезника из НАТО-а, „да Израелце треба мало спустити на земљу", с обзиром на њихово вишегодишње одлучно одбијање да приступе преговорима којима би се разрешила блискоисточна криза. Управо због израелске непопустљивости и непоштовања резолуција и одлука Савета безбедности УН-а у којима се инсистира да Израел напусти све територије које је окупирао у рату 1967. дошло се у ситуацију да је једино решење – пораз Израела у рату са арапским земљама чију је територију окупирао. Међутим, под притиском јеврејских група у Стејт департменту и Конгресу и дела јавног мњења, Американци су и овај пут изашли у сусрет израелској влади. У том смислу, амерички председник Никсон је 21. октобра наредио да се успостави ваздушни мост, како би снабдео Израел оружјем и војном опремом. У релативно кратком року Израелу је испоручено више од 33 тоне најмодернијег америчког наоружања. Преко америчких сателита Израелцима су достављани снимци на којима су се јасно виделе „рупе" у одбрани противника. На Синају су се тајно искрцали амерички „добровољци", потпомогнути америчком авијацијом. Све то било је пресудно за велики преокрет у рату. Сиријске оружане снаге враћене су назад иза првобитне линије разграничења на Голанској висоравни, а пошто су израелске трупе поново прешле Суецки канал, опкољена је ударна Трећа египатска армија.[2] Пошто су се Американци директно ангажовали у

2 Robert D. Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900. godine*, Beograd, 2011; Anvar el Sadat, *U potrazi za identitetom. Autobiografija*, Zagreb, 1979; Josip Moćnik,

овом сукобу, Совјети су запретили да ће директно војно интервенисати на страни Египта. У САД-у је проглашено стање највише ратне приправности оружаних снага. Тако долази до међународне кризе која је у много чему подсећала на ону кубанску из 1962. године.[3] Па, ипак, криза је привремено разрешена 22. октобра 1973, усвајањем Резолуције 338 Савета безбедности УН-а, која је инсистирала на моменталном прекиду ватре и на примени раније усвојене Резолуције 242.[4] Границе су поново враћене на почетну позицију.

Окончање рата резултирало је „пат позицијом" између Арапа и Израела која је сама по себи наметала Америку као обострано прихватљивог посредника. Државни секретар Кисинџер се прихватио те улоге, користећи је као изговор да истисне Совјетски Савез са Блиског истока. Египатски председник Анвар ел Садат је подржавао такав обрт, што се видело и из чињенице да је још јула 1972. ускратио гостопримство за 15.000 совјетских војних саветника.[5] Наступило је време када ни Израелци ни Египћани нису желели мешање Совјетског Савеза. Уместо тога, Кисинџер је отпочео процес „шатл дипломатије", путујући стално од Каира до Јерусалима и назад, како би постигао обострано прихватљив споразум. Споразум са Сиријцима је теже било постићи, јер су они били ближи Совјетима и мрзели су Израелце много више него Египћани.[6]

Безрезервна подршка Југославије својим арапским савезницима из покрета несврстаности, комбинована са оштрим нападима на израелске званичнике, али и често необјективном и неодмереном осудом целокупне америчке блискоисточне политике – изазивала је бујицу незадовољства у Вашингтону и актуелизовала стално присутну дилему у америчким политичким круговима о сврсисходности даљег форсирања тесне сарадње са Београдом. Кисинџер је замерао Југославији што „нема разумевања за америчке виталне интересе" и што „не налази ни једну лепу реч за оно што су САД позитивно учиниле у Вијетнаму и на

United States-Yugoslav relations, 1961–80: The Twilight of Tito's era and the Role of Ambassadorial Diplomacy in the Making of America's Yugoslav Policy, Bowling Green, Ohio, 2008; *Četvrti arapsko-izraelski rat oktobar 1973*, Beograd, 1974, (Interno izdanje Generalštaba JNA).

3 Robert D. Šulcinger, *n. d.*, str. 296; Bora Jevtić, *Međunarodna uloga nesvrstanosti*, Beograd, 1976, str. 273–278.

4 Резолуцију 242, по окончању трећег арапско-израелског рата (од 6. до 10. јуна 1967), усвојио је Савет безбедности УН-а 22. новембра 1967. У њој се захтева хитно повлачење израелских снага са окупираних територија, обустава ратног стања и признање суверенитета, територијалног интегритета и политичке независности свих држава овог подручја.

5 Anvar el Sadat, *n.d.*, str. 242

6 Robert D. Šulcinger, *n. d.*, str. 295–298; Arhiv Jugoslavije (AJ), Kabinet predsednika Republike (KPR), I-2/55, Sovjetski Savez i rat na Bliskom istoku; Neki elementi međunarodne situacije u vezi sa krizom na Bliskom istoku.

Блиском истоку". На заседању Генералне скупштине УН-а изнео је констатацију „да је несврставање заправо сврставање у нови блок, који безобзирно критикује САД много више него што САД критикују СССР и Кина". Ту исту примедбу у више наврата изнео је и југословенском амбасадору Томи Гранфилу. То је уједно и био разлог, што је Кисинџер одбио да се сусретне у Њујорку са Милошем Минићем.[7]

Ствари су се додатно искомпликовале због тога што је Југославија представљала важну станицу на ваздушном мосту који је успоставио СССР према блискоисточном ратишту како би помогао Египћанима и Сиријцима у ратним операцијама против Израела. То је у Вашингтону тумачено као југословенско одустајање од кључног начела несврстане политике да се на сопственој територији не могу налазити базе једног од супротстављених блокова. Југословенски амбасадор у САД-у Тома Гранфил је информисао своју владу о америчком притиску на НАТО земље да траже од Југославије „да не дозволи прелет совјетским авионима, а посебно да не пружи аеродромске услуге за ваздушни мост СССР-а". У том контексту је тумачено и писање *Њујорк Тајмса* о захтеву из Вашингтона, после успостављања ваздушног моста, упућеном НАТО земљама „да охладе своје трговинске и политичке односе са совјетским блоком и Југославијом".[8]

Иначе, основна разлика у ставовима Југославије и САД-а око разрешења блискоисточне кризе произилазила је из различитог поимања конкретних мера које би требало преузети у том правцу и могућих санкција према Израелу због његовог игнорисања одлука и резолуција Уједињених нација у којима се инсистира на повлачењу израелске војске са окупираних арапских територија. Југословени су главни узрок застоја у решавању блискоисточне кризе видели у неспремности САД-а да искористи свој утицај на Израел и изврши притисак на израелско руководство да одустане од свог максималистичког програма у односу на арапске суседе и отпочне званичне преговоре са Арапима о целовитом решењу свих спорних питања. Уместо тога, Американци су се одлучили за директну војну подршку Израелу у моменту када је он доживео прве велике поразе у рату са Арапима и када би био приморан да коначно учини неопходне кораке у правцу трајног решавања блискоисточне кризе. САД је својим директним војним ангажовањем, по мишљењу југословенских политичара, омогућио велики обрт у арапско-израелском рату у корист Израелаца, који су захваљујући томе сада наставили са политиком игнорисања одлука и резолуција Савета безбедности УН-а и иницијатива за преговорима. У том

7 AJ, KPR, I-3-a/107-211, Informacija o odnosima Jugoslavija – SAD.

8 AJ, KPR, I-5-b/104-19, Informacija povodom američkog zahteva članicama NATO-a da „ohlade" odnose sa SFRJ zbog stava prema bliskoistočnoj krizi.

смислу, уместо да помажу жртвама агресије, Сједињене Америчке Државе заправо помажу агресоре.[9]

Амерички амбасадор Тун, током разговора са Јакшом Петрићем, истог дана када је почео арапско-израелски рат, 6. октобра, покушао је да појасни ставове своје владе у вези са тим сукобом и блискоисточном кризом. По његовим речима „САД се у односу на Блиски исток налазе у јединственој и деликатној позицији... Могу да утичу на Израел и тај утицај већ користе. Међутим, велику потешкоћу у том погледу представља америчко јавно мњење, чији одређени кругови врше врло јак притисак на администрацију". Стога би „за даље кораке на путу тражења решења, било од користи такво држање Југославије и несврстаних земаља које би имало обзира према наведеним тешкоћама САД и које би, такође, у смислу разумевања тих тешкоћа, деловало код арапских земаља". Петрић је скренуо пажњу свом саговорнику „да су арапски лидери јасно показали реалистичну и мирољубиву концепцију решења", али да су управо они крајње незадовољни политиком САД-а, јер би актуелна „ситуација на фронту била другачија да САД у последњем тренутку нису интервенисале и пружиле Израелу обимну помоћ у најсавременијем наоружању, па и 'добровољце'". У том погледу је „одговорност САД, као велике силе која има односе са обе зараћене стране, огромна".[10]

Амбасадор Тун није прихватио југословенску аргументацију. Објаснио је да је једини циљ његове владе „изналажење формуле за чврсти прекид ватре и преговоре две зараћене стране". Томе у прилог иде чињеница што „Израел није више тако уверен у своју непобедивост, а Арапи се више не осећају пониженим". Политички кругови у САД-у нису задовољни држањем несврстаних земаља. У Вашингтону су, по речима Туна, „присутне критичке оцене држања Југославије, посебно када је реч о јавним изјавама функционера и писању штампе о америчкој политици". Петрић није негирао постојање евидентних разлика у погледу прилаза САД-а и Југославије решавању блискоисточне кризе, али је сматрао да то не би никако смело бити разлог за погоршање билатералних односа и за протесте званичног Вашингтона тим поводом. Оштро је упозорио свог саговорника „да је Југославија увек била веома осетљива на сваку манифестацију притиска на њену унутрашњу и спољну политику, а да нажалост, неке изјаве са америчке стране у последње време нисмо могли а да не схватимо управо тако. Било је, осим тога, и више појединачних догађаја који су деловали у истом смислу: САД су се оштро супротставиле учешћу наших јединица у мировним снагама УН, а неке америчке

9 *FRUS* (Foreign Relations of United States), 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 66; AJ, KPR, I-5-b/104-19.

10 AJ, KPR, I-5-b/104-19, Iz zabeleške o razgovoru Jakše Petrića sa ambasadorom Toon-om.

привредне организације прете да ће отказати трговинске уговоре уколико Југославија не измени своје држање у односу на Блиски исток."[11]

На самом крају разговора, Петрић се побринуо да се отклони једна дилема око наступа југословенских оружаних снага која је била актуелна у време ескалације арапско-израелског рата. Она је посебно добила на значају у моменту активирања ваздушног моста преко југословенске територије за снабдевање арапских земаља совјетским оружјем и интензивирања опасности од непосредног војног сукоба САД-а и СССР-а, када су америчке нуклеарне снаге стављене у стање највише ратне приправности. У том моменту је и Југославија прогласила стање ратне приправности својих оружаних снага. Унутар западне војне алијансе овакав потез оцењен је као „изразито антиамерички" и да, будући да се Југославија ставила на страну СССР-а, „нема сумње против кога непријатеља је СФРЈ завела приправно стање". Међутим, америчка штампа је извештавајући о стању приправности у Југославији имплицирала „да је то преузето као мера безбедности за случај повећаних захтева СССР, који би за Југославију били неприхватљиви". Очигледно незадовољан наступом амбасадора Туна, Петрић је објаснио да је Југославија „предузела сопствене мере заштите" због „стављања у приправност америчких нуклеарних база, за што нисмо могли наћи оправдање".[12]

Склоност југословенских званичника и дипломата да наглашавају угроженост Југославије од могућег проширења дејства западне алијансе са Блиског истока на подручје Јадрана и југословенске територије – у Вашингтону је третирана као својеврсна „антиамеричка кампања и пропаганда", синхронизована са политиком коју је водила званична Москва. Помоћник америчког државног секретара Волтер Стосел је, 9. октобра, у вези са таквим наступом југословенског руководства упутио оштар демарш америчке владе југословенском амбасадору Томи Гранфилу.[13]

Амерички амбасадор Тун је поново затражио пријем код Јакше Петрића и отворено оптужио југословенску владу да помаже Совјетском Савезу у снабдевању арапских земаља наоружањем у моменту када САД чини све „да се смири ситуација која представља опасност по светски мир" и „да се зауставе сукоби и поставе темељи за платформу праведног аранжмана за све заинтересоване стране". Скренуо је пажњу Петрићу да „Совјетски Савез не само што је одбио да сарађује са нама у ограничавању снабдевања оружја у тој области, него је успоставио масивни ваз-

11 *Исто.*

12 AJ, KPR, I-5-b/104-19, Iz zabeleške o razgovoru Jakše Petrića sa ambasadoirom Toon-om.

13 *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 64, Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, October 10, 1973.

душни мост који је до сада премашио 400 летова и неких 8 хиљада тона војне опреме". У том контексту, Тун је исказао свом саговорнику америчко разочарање не само совјетским понашањем него и „журбом са којом је Југославија олакшала тај масивни ваздушни мост и тиме омогућила Совјетском Савезу погодност неограниченог прелета, а према неким извештајима и друге погодности. Једном речју, не мислимо да су југословенско понашање – као и југословенске изјаве – биле од помоћи смиривању ситуације на Блиском истоку".[14]

Петрић је изразио своју забринутост због тога што америчка влада очигледно условљава очување задовољавајућег нивоа југословенско-америчке сарадње – садржином и курсом југословенске несврстане политике. „Југословенска политика и њене акције одређене су и спроводе се у складу са југословенским националним интересима, који се, истина, у неким случајевима не поклапају са америчким националним интересима". Али, „Југославије је увек сматрала да политичке разлике између две земље постоје и да ће наставити да постоје; да је постојала заједничка решеност да се отворено дискутује о њима, али је била обострана пракса да се не дозволи да те разлике утичу на развој наших билатералних односа. Такве односе треба посматрати у складу са критеријумима утврђеним у заједничкој декларацији коју су потписала наша два председника у Вашингтону у јесен 1971". Петрић је рекао да су он и његове колеге били „запањени" оптужбама да је Југославија доделила базе Совјетском Савезу. „Сједињене Државе треба да знају да Југославија под Титом никада није давала право на базу ни једној страној сили и никада то неће учинити". На Тунову упадицу да му је драго због ове гаранције, али да га интересује да ли се та гаранција односи и на право Совјета да слећу на југословенске аеродроме и користе се услугама тих аеродрома – Петрић није хтео да одговори. Уместо тога упозорио је америчког амбасадора да је Југославија озбиљно забринута због тога што су Сједињене Државе директно ангажовале своју војну авијацију у арапско-израелском рату. Један од америчких авиона са америчком посадом оборили су Сиријци. Таква политика озбиљно компликује и иначе тешку ситуацију и може довести до ширења и заоштравања сукоба. „Ако једна страна користи стране држављане у борбама, друга страна ће морати да уради то исто". Петрић је ту наговестио могућност да се у рат директно укључи не само Совјетски Савез него и неке чланице покрета несврстаности у духу одлука Алжирске конференције.[15]

Схватајући да се овде ради о врло озбиљном питању, Тун је покушао да релативизује америчко директно ангажовање у су-

14 *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 66.

15 *Исто*; AJ, KPR, I-5-b/104-19.

кобу на Блиском истоку. Ту је био поприлично неубедљив. Тврдио је „да нико од америчког званичног особља није укључен у борбе на Блиском истоку", али „да је сасвим могућно да неки амерички држављани служе као добровољци у израелским оружаним снагама". Изразио је наду да „Југославија нема намеру да пошаље своје добровољце на Блиски исток, јер би таква акција само могла погоршати и иначе опасну ситуацију". Петрић га је умирио рекавши да Југославија нема такву намеру, али га је истовремено упозорио да није немогућно да ће се неке чланице покрета несврстаности определити управо за такву акцију. Сматрао је да ће у том случају кривицу сносити званичници из Вашингтона, јер су они први учинили опасан преседан својим директним војним ангажовањем. Петрић је одбацио Тунову тврдњу „да нема америчког званичног учешћа у сукобу" и указао му на чињеницу да су Американци склони таквом понашању и у другим деловима света, па и на простору Југославије, где себи дозвољавају право да улазе мимо било каквих дозвола својим борбеним авионима у југословенски ваздушни простор. У том смислу обавестио је Туна да је амерички извиђачки авион Ф-6, летећи целим путем испод Боинга 747 (који је користио као штит), ушао у југословенски ваздушни простор, провоцирајући југословенске оружане снаге да реагују. „Југословенска противавионска артиљерија пратила је ове авионе целим путем али није реаговала јер би то било исувише опасно у тој ситуацији."[16]

Како је Југославија током 1972. и 1973. године била нестална чланица Савета безбедности УН-а заједно са још седам несврстаних земаља (Индијом, Индонезијом, Гвинејом, Кенијом, Суданом, Панамом и Перуом), она је то користила као добру прилику за снажан притисак на велике силе да се обезбеди што шира основа за преговоре о решавању блискоисточне кризе и укључе сви заинтересовани међународни фактори под покровитељством Уједињених нација. Стога је Југославија подржала Резолуцију 338 Савета безбедности, 22. октобра 1973, чију основу је чинио Споразум СССР-а и САД-а, који су ове две суперсиле постигле током преговора у Москви, дан раније, 21. октобра. Том резолуцијом стране у сукобу су позване да у року од 12 сати прекину све ратне операције и остану на положајима које моментално заузимају; да потом одмах почну да примењују одредбе раније усвојене Резолуције 242 и да упоредо са прекидом ватре почну преговоре под одговарајућим надзором, с циљем успостављања трајног и праведног мира на Блиском истоку.[17] У духу југословенских настојања да се елиминише монопол великих сила у решавању блискоисточне кризе био је и нацрт нове резолуције, који је поднело осам несврстаних земаља несталних чланица Савета

16 *Исто.*

17 Tekst Rezolucije 338 objavljen je u *Borbi*, 23. oktobra 1973.

безбедности 25. октобра. Та иницијатива покренута је јер су израелске оружане снаге, игноришући Резолуцију 338, наставиле војне операције на западној обали Суецког канала, а предлог Египта да САД и СССР пошаљу своје војне снаге у област сукоба и тако раздвоје зарађене стране – није прихваћен.[18] У Резолуцији осам несврстаних земаља (која је једногласно усвојена у Савету безбедности) било је предвиђено формирање мировних снага Уједињених нација у којима неће учествовати пет сталних чланица Савета безбедности. Одмах после усвајања те резолуције са Кипра су на Блиски исток кренуле мировне снаге УН-а, које су чинили представници армија трију неутралних европских земаља: Финске, Шведске и Аустрије.[19]

Пошто је проценио да ситуација на Блиском истоку и даље измиче контроли и представља озбиљну препреку на путу унапређења југословенско-америчке сарадње, Јосип Броз је осетио потребу да се и сам лично обрати председнику САД-а Ричарду Никсону. У свом писму, сачињеном 1. новембра 1973. године, Тито је истакао да је свестан чињенице да „Југославија и Сједињене Америчке Државе – у погледу карактера кризе, одговорности страна у сукобу и неких њених других аспеката – имају различита мишљења и понашање", али да то до сада „није сметало да размјењујемо мишљења у духу узајамног поштовања и жеље да се нађе трајно рјешење кризе на Блиском истоку". Руковођен овим становиштем, југословенски председник је изложио свој став о мерама које треба предузети у циљу отклањања разорних последица арапско-израелског рата. Поједностављено посматрано, то „правично и трајно рјешење" се, по Титу, могло обезбедити само уколико би било базирано на универзалној и широкој основи, а не на некаквим привременим и парцијалним договорима. Дакле, до тог решења се морало доћи „ангажовањем и доприносом свих међународних фактора" (а не само САД-а); „мирољубивим иницијативама које воде рачуна о легитимним интересима и правима свих заинтересованих земаља и народа тог подручја" (а не сепаратним споразумом Израела са Египтом) и „повлачењем Израела са свих окупираних арапских територија".[20]

Тито је главни узрок застоја у решавању блискоисточне кризе видео управо у слабости америчке политике етапног решавања те кризе кроз стратегију „корак по корак". Наиме, пошто је „први корак" требало би представља споразум између Египта и Израела, Тито је делио мишљење лидера осталих арапских земаља да је то заправо пут који би водио египатском напуштању заједничког фронта угрожених арапских земаља, слабљењу јединства

18 AJ, KPR, I-2/55, Sovjetski Savez i rat na Bliskom istoku.

19 *Borba*, 26. oktobar 1973.

20 AJ, KPR, I-1/1119, Poruka predsednika Republike Josipa Broza Tita, predsedniku SAD Ričardu Niksonu, 1. novembar 1973. godine.

Арапа и јачању позиције Израела према њима. У таквој ситуацији постављало се питање да ли би Израел после потписивања сепаратног уговора са Египтом био уопште заинтересован да потпише сличне уговоре са Сиријом и Јорданом и дозволи Палестинцима да остваре своје право на формирање сопствене државе. С друге стране, Тито никако није одобравао настојања званичника из Вашингтона да се САД наметне као једини посредник у преговорима између Арапа и Израелаца. Будући да је САД отворено пружао безрезервну подршку Израелу, тешко да би се на тај начин могло издејствовати неко дугорочно и обострано прихватљиво решење на Блиском истоку. Тим пре што су политички кругови у САД-у стављали у исту раван одговорност Израела и одговорност арапских земаља за кризу на Блиском истоку. Стога је Тито у свом писму скренуо пажњу Никсону да је „забрињавајућа ситуација проузрокована политиком Израела, који упорно настоји силом да задржи окупиране територије сусједних арапских земаља и негира легитимна национална права арапском народу Палестине". Супротстављајући се америчким настојањима „да се изједначи агресор и жртва агресије", Тито наводи да су „арапске земље стално показивале максимум добре воље и осјећање одговорности за изналажење мирољубивог рјешења, на основу одлука Организације уједињених нација", а да је „Израел наставио са изигравањем спровођења одлука ОУН и послије усвајања Резолуције Савјета безбједности о прекиду ватре и окупирао нове територије". Полазећи од принципа „недопустивости присвајања туђих територија ратом", на коме се заснива читав низ резолуција, декларација и одлука ОУН-а, Тито је у свом писму изразио наду „да ће у овом правцу Сједињене Америчке Државе дјеловати у складу са својим обавезама и одговорностима". При томе, незадовољан склоношћу САД-а да се наметне као једини посредник између Арапа и Израелаца и да се могући мировни споразум сведе на договор Египта и Израела, за сваки случај, Тито је још једном напоменуо да се мора изнаћи „цјеловито рјешење кризе на Блиском истоку" и да су том погледу Уједињене нације „незамјенљиви фактор".[21]

С обзиром на то да су Сједињене Државе све више одступале од принципа усвојених током Титове званичне посете САД-у 1971. којима су се обе стране обавезале да неће дозволити да различити ставови око важних међународних питања буду препрека даљем унапређењу билатералне сарадње,[22] Тито је своје писмо завршио истичући своју „спремност и жељу за даљим унапређењем односа и сарадње између Југославије и САД, на обострану корист наших земаља и народа, на основама и у духу начела наше заједничке изјаве од 31. октобра 1971. у Вашингтону".[23]

21 *Исто.*

22 Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd, 2012.

23 AJ, KPR, I-1/1119, Poruka predsednika Republike Josipa Broza Tita, predsedniku

У свом, релативно кратком одговору на Титово писмо, сачињеном 10. новембра 1973. године, Никсон је истакао да је пажљиво проучио Титово гледиште о извориштима и модалитетима разрешења блискоисточне кризе. Сматрао је Тита за државника који је врло компетентан и упућен у све финесе арапско-израелског сукоба: „Захваљујући блиским личним односима које сте током више година одржавали са лидерима неколико важних земаља на Блиском истоку и великој пажњи коју сте посветили развоју догађаја у тој области, Ваша оцена тамошње ситуације је увек била интересантна". Сложио се са Титом да се „југословенско и америчко гледиште о пореклу и природи садашње кризе на Блиском истоку веома разликују".[24]

Управо у светлости тих разлика Никсон је сматрао корисним да још једном објасни циљеве којима се руководе Сједињене Америчке Државе у својој блискоисточној политици. Ти циљеви су се сводили на „престанак непријатељства и стварање услова који би довели до напретка, кроз преговоре, ка правичном и трајном миру. САД су ишле за тим циљевима у Уједињеним нацијама и у дипломатским консултацијама са заинтересованим странама, са сталним члановима Савета безбедности и са другим заинтересованим владама. Током последњих дана ми смо предузели знатне напоре да консолидујемо прекид ватре како би се омогућило заинтересованим странама да пређу на сталнију фазу преговора". Резултат интензивних америчких активности на дипломатском плану било је потписивање Споразума Египта и Израела у шест тачака о стабилизацији прекида ватре и размени свих ратних заробљеника. По Никсону, овај споразум представља „велики корак напред у успостављању погодних услова за преговоре између заинтересованих страна у складу са Резолуцијом Савета безбедности бр. 338". Никсон је сматрао да ће за даљи напредак у разрешењу блискоисточне кризе „бити потребно да све заинтересоване стране (Сирија, Јордан, Палестинци – Д. Б.) буду вољне да нађу решења за тешка питања која их раздвајају". У том смислу, писмо је завршио тако што се обратио Титу изражавајући наду „да ћете се Ви и Ваша влада придружити америчкој влади и другима заинтересованим владама у подстицању заинтересованих страна да приступе преговорима у духу добре воље и попуштања и да се уздрже од акција које не би допринеле погодној атмосфери за преговоре".[25]

Амерички амбасадор Тун – који је 11. новембра Титу уручио ово Никсоново писмо – замолио је југословенског председника да посебно обрати пажњу на последњи пасус и да искористи

SAD Ričardu Niksonu, 1. novembar 1973. godine.

24 AJ, KPR, I-1/1119, Poruka predsednika SAD Ričarda Niksona predsedniku Republike Josipu Brozu Titu, 10. novembar 1973. godine.

25 *Исто.*

свој утицај на арапске лидере како би их убедио да подрже Споразум Египта и Израела и на кооперативнији начин се придруже напорима за дугорочно решавање блискоисточне кризе. Тито је обећао Туну да ће Југославија предузети одговарајуће акције у том правцу и да ће он лично у ту сврху искористити своје сталне контакте са шефовима арапских земаља, са алжирским председником Хуаријем Бумедијеном, који председава Координационим бироом покрета несврстаности, као и предстојећи сусрет у Кијеву са совјетским председником Леонидом Брежњевом. За Споразум Египта и Израела, Тито је рекао да „није много, али ипак нешто представља" и „да од њега неће бити никаквих резултата, ако се пре свега не спроведе у живот одредба која захтева повлачење израелских снага на линију обуставе ватре од 22. октобра". Сматрао је да „ако буде било могуће се тврдоглавост Израела савлада, сломи, онда ће вероватно бити више реално надати се напретку, биће то сигурно могуће". Напоменуо је „да је проблем Блиског истока ствар мира у целом свету, да је то врло опасно, можда најопасније жариште. Оно је близу Европе и није потребно објашњавати куда би то у случају нових компликација могло да води". Стога би решавање тог проблема било корисно „не само за Израел и Арапе, већ за европску безбедност и шире, за интересе детанта који би могао бити чвршћи, стабилнији".[26]

Тун се сложио са овом Титовом констатцијом и покушао да увери Тита „да ће Сједињене Државе како се ствар буде кретала напред и даље још више 'притискати' Израел", али да ће таква политика „можда изазвати неповољна реаговања код дела америчке јавности, нарочито код оних који ће више осетити зиму, т.ј арапски бојкот нафтом". Тито је изнео сасвим супротно мишљење. Сматрао је јако добрим потезом то што су арапске земље увеле ембарго нафте земљама које подржавају Израел у рату и на тај начин изазвале озбиљну енергетску и економску кризу у САД-у и западној Европи. При томе је имао у виду управо део америчке јавности који је подржавао израелске треиторијалне аспирације на Блиском истоку. „Када тај део америчке јавности осети да му је хладно" – рекао је Тито – „он ће више бити заинтересован да се отклоне узроци који су навели Арапе да прибегну бојкоту... Знате, док се људи мало не опеку, онда другачије гледају на ствари, а кад се опеку онда дувају и на хладно." На Туново питање „да ли је било паметно од Арапа што су тако енергично прибегли репресалијама за нафтом", Тито је опет поновио потврдан одговор: „Арапске земље се налазе у тешкој ситуацији. Дугогодишње стање – ни рат, ни мир – за њих је било неподношљиво, тешко. Бојкот са нафтом било је крајње средство коме су оне морале прибећи, другог избора нису имале."[27]

26 AJ, KPR, I-3-a/107-210, Zabeleška o razgovoru Predsednika Republike Josipa Broza Tita sa ambasadorom SAD Malkolmom Tunom, 11. novembra 1973.

27 *Исто.*

Па, ипак, почетак 1974. године наговештавао је повољнији развој арапско-америчких односа уз приметне протесте Израела, што је допринело и истовременом побољшању југословенско-америчких односа. Шефови главних штабова Египта и Израела потписали су, 18. јануара, Споразум о дезангажовању и раздвајању њихових трупа у области Суецког канала. Изарел је ослободио опкољену Трећу египатску армију, напустио опсаду града Суеца и повукао своје трупе са западних обала Суецког канала. Непосредно после тога, амерички државни секретар Хенри Кисинџер састао се са совјетским министром спољних послова Громиком како би добио совјетску сагласност за следећи корак у склопу своје мировне мисије на Блиском истоку – Споразум о раздвајању сиријских и израелских снага на Голану. Тај споразум је после мукотрпних и изнурујућих преговора потписан 31. маја 1974. Таквом позитивном епилогу допринеле су, поред осталога, и крупне промене у руководству Израела: оставка премијерке Голде Меир, одлазак са функције министра одбране Моше Дајана (Moshe Dyan) и министра иностраних послова Абе Ебана (Abba Eban). Одлазак са политичке сцене кључних актера израелске победа над Арапима 1967. године имао је изузетно повољно психолошко дејство на ток и садржину разговора између сукобљених страна и на закључивање првог споразума између Сирије и Израела још од давне 1948. и времена када долази до првог арапско-израелског рата и стварања нове израелске државе.

Актуелна америчка блискоисточна политика наишла је на позитиван пријем у Југославији. О томе је, средином фебруара 1974, током консултација са својом владом и војним врхом у Вашингтону, детаљно реферисао амерички амбасадор Тун. Том приликом скренуо је пажњу својим саговорницима „да је у последњих шест недеља дошло до позитивне промене у југословенском понашању према Сједињеним Државама". Такав обрт објашњавао је и тиме што је процена Београда била да су „Сједињене Државе постале мање про-израелски настројене". С друге стране, Тун је сматрао да су Тито и његови сарадници схватили да су претерали у својој „антиамеричкој кампањи". Имајући све то у виду, предложио је да се појачају дипломатски контакти са југословенским представницима и да Југославију у што скоријој будућности посети неко из војног врха САД-а. То би, по њему, представљало „протутежу" посети Југославији коју је већ уприличио совјетски министар одбране Гречко. Тун је потенцирао неопходност интензивирања војне сарадње са Југославијом, сматрајући да ће „војска бити кључни фактор када Тито оде. Наша предност би била да добро упознамо југословенске војне руководиоце лично, како би знали шта они мисле". Управо зато је и нагласио „да би посете на високом нивоу могле да остваре тај циљ".[28]

28 *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–

Иако током 1974. у два наврата поново долази до заоштравања у југословенско-америчким односима,[29] видна су настојања обе стране, да се све оно што одваја Југославију и САД потисне у други план, а да се форсирају полазишта која их повезују и упућују на међусобну сарадњу. У том духу долази, чак, до одржавања три састанка државног секретара Хенрија Кисинџера и министра спољних послова Југославије Милоша Минића током 1974. године.

Први од ових састанака уприличен је у Њујорку, у седишту УН-а, 15. априла 1974. Током срдачног разговора, Минић и Кисинџер реафирмисали су начела билатералне сарадње формулисана у платформи коју су својевремено усвојили Тито и Никсон у Вашингтону, октобра 1971. Та начела су у последње време доведена у питања, по мишљењу југословенске стране, због неспремности америчке администрације да толерише право Југославије на сопствено виђење извориштa опасних жаришта светске кризе и да у том контексту износи критичке ставове на рачун политике САД-а. Минић је стога скренуо пажњу свом саговорнику да дотадашњи учестали притисци Сједињених Држава на Југославију и амерички протести због тога што она доследно води политику несврстаности нису у духу раније успостављеног тренда сарадње и узајамног уважавања неизбежних разлика у прилазу спољној политици. Сматрао је да су те разлике неминовна последица чињенице да се две државе руководе различитим националним интересима и различитим аспирацијама у међународним односима. Политичким круговима у Вашингтону није се баш овакво југословенско резоновање чинило прихватљивим. То је био разлог већ поменутог Кисинџеровог одбијања да се састане са Минићем током јесењег заседања Генералне скупштине УН-а. О тој епизоди, међутим, није било говора током овог сусрета, с обзиром на видне напоре обојице дипломата да премосте раније несугласице и створе повољну основу за побољшање билатералних односа. У том духу Кисинџер је више пута поновио „да југословенску несврстаност види као позитиван допринос светском миру" и сложио се са Минићем „да као основни важећи принципи југословенско-америчких односа остају они који су утврђени током састанка председника Никсона и Тита у Београду и Вашингтону". При томе

1976, Yugoslavia, doc 67, Memorandum of Conversation, Washington, February 15, 1974.

29 До нових искушења у том контексту долази марта 1974. због маневара италијанско-америчке флоте у северном Јадруну у моменту поновне ескалације тршћанске кризе и оштре југословенско-италијанске конфронтације. Други догађај који је такође озбиљно довео у питање процес унапређења југословенско-америчке сарадње био је државни удар на Кипру 15. јула 1974. и покушај насилног уклањања с власти архиепископа Макариоса, што је Тито оценио као дело грчке војне хунте изведено уз помоћ америчке Џије (CIA), а у склопу настојања Вашингтона да Кипар претвори у привезак НАТО-а и одвоји га од покрета несврстаности.

су оценили да је овај њихов састанак изузетно важан и користан и да би и убудуће требало интензивирати контакте на високом нивоу.[30]

У складу са овим договором о потреби интензивирања југословенско-америчких контаката на високом нивоу, током наредног сусрета Минића и Кисинџера у Њујорку, маја 1974, Минић је упутио позив Кисинџеру да посети Југославију, што је он и прихватио. Договорено је да би се та посета могла остварити у склопу једне дуже турнеје коју би амерички државни секретар искористио да посети, поред осталих земаља, и Индију, јуна 1974. године.[31]

Сложена међународна ситуација и ново погоршање у југословенско-америчким односима довели су до померања датума Кисинџерове посете Београду за неколико месеци.[32] Амерички државни секретар је стигао у југословенску престоницу 4. новембра и том приликом водио разговоре са највишим југословенским званичницима: председником Титом, премијером Џемалом Бијединћем, министром спољних послова Милошем Минићем и чланом Председништва ЦК СКЈ и Председништва СФРЈ Едвардом Кардељом.

Тон разговора у Београду био је у великој мери условљен и специфичним интересима САД-а који су се посебно актуелизовали због незадовољавајућег епилога америчких акција на Балкану током последњих месеци. Наиме, Кисинџерова посета Београду је организована у време када због кипарске кризе долази до опадања међународног престижа САД-а и погоршања америчких односа са савезницима у НАТО-у: Грчка напушта ту војну алијансу, а већина њених чланица се озбиљно дистанцира од политике Вашингтона. Конгрес врши притисак на Кисинџера да обустави помоћ Турској све док она не постане флексибилнија у решавању кипарске кризе, што, опет, доводи до бурних негативних реакција у Турској које прерастају у својеврсну антиамеричку кампању. Овакав развој догађаја на источном Медитерану, узрокован неуспешним покушајем САД-а да државним ударом у

30 *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 68, Telegram From Department of State to the Embassy in Yugoslavia, April 17, 1974.

31 AJ, KPR, I-3-a/107-211, Informacija o odnosima Jugoslavija – SAD.

32 До погоршања у југословенско-америчким односима дошло је поводом насилне промене власти на Кипру, 15. јула 1974. Тито је на митингу у Јесеницама, 12. септембра 1974. године, оптужио Цију и НАТО да стоје иза државног удара на Кипру и покушаја уклањања са власти архиепископа Макариоса (AJ, KPR, I-5-b/104-19). То је изазвало буру протеста у САД-у. Током новог сусрета Минића и Кисинџера у Њујорку, 25. септембра 1974, Кисинџер је изложио демарш своје владе због Титовог „антиамеричког" наступа и на доста неодређен начин говорио о својој посети Београду („евентуално ако дођем", „ако будем дошао разговараћемо"), (AJ, KPR, I-5-b/104-19, Razgovori Minić–Kisindžer).

несврстаном Кипру веже ову државу за НАТО, ослабио је америчке војно-политичке позиције на Блиском истоку.[33]

Овај обрт објективно је ишао у прилог СССР-у и његовим настојањима за сузбијањем америчке пенетрације на Медитерану кроз тесно војно савезништво са Грчком и Турском. Посета Београду представљала је само једну од карика у маратонској Кисинџеровој турнеји, која је обухватала земље лоциране у широкој зони јужних граница СССР-а (Индија, Бангладеш, Пакистан, Авганистан, Иран, Румунија и Италија) – што је у Југославији тумачено као намера Сједињених Америчких Држава „да покажу СССР-у да у тим земљама имају значајне интересе и да неће са њима разговарати преко Москве".[34]

Охрабрујући моменат у склопу настојања југословенске и америчке стране да се потисну у други план узајамна неслагања око рата на Блиском истоку и различитих спољнополитичких полазишта, представљала је Кисинџерова изјава у Њу Делхију, 28. октобра, „да је блоковска дипломатија – анахронизам, а односи са несврстанима – стуб америчке спољне политике". Иако је било очигледно да та изјава није била одраз стварне промене изузетно негативног става САД-а према несврстаности него манифестација тактизирања према Индији, ипак је она представљала неку врсту наговештаја еластичнијег наступа Кисинџера према главним протагонистима несврстане политике. То је дошло до изражаја и током његове посете Београду.

Највише пажње у разговорима Кисинџера са југословенским руководством у Београду, 4. новембра, посвећено је блискоисточној кризи и унапређењу билатералне сарадње. Те две теме су додатно добиле на значају с обзиром на бурна унутрашња политичка збивања у САД-у.[35]

Што се тиче кризе на Блиском истоку, Тито и Кисинџер су разговор започели тако што су још једном детаљно изложили своје од раније познате ставове, који су се умногоме разликовали и самим тим представљали озбиљан извор југословенско-америчких несугласица. Нови моменат у склопу размене ставова двеју страна биле су политичке импликације Конференције лидера двадесет арапских земаља, одржане у Рабату (у Мароку), октобра 1974.[36] Самит у Рабату је, наиме, ослабио америчку преговарачку

33 AJ, KPR, I-5-b/104-19, Američka politika prema Kiparskoj krizi.

34 AJ, KPR, I-3-a/107-212, Cilj i sadržaj posete Kisindžera Jugoslaviji.

35 После оставке председника Ричарда Никсона због афере Вотегејт, Џералд Форд је 9. августа 1974. преузео функцију председника САД-а. Покушаји новог председника и Стејт департмента да ублаже бурна политичка превирања у америчкој јавности и политичким круговима додатно су допринели дестабилизацији самог политичког система. (Robert D. Sulcinger, *n. d.*, str. 297–299).

36 На том самиту једногласно је усвојена резолуција којом су арапске земље по први пут признале Палестинску ослободилачку организацију – ПЛО као јединог легитимног представника палестинског народа. Тиме је Јордан лишен до-

позицију у преговорима око превазилажења кризе на Блиском истоку, с обзиром на то да је државном секретару Кисинџеру наметнуо тежак задатак да, уместо да преговара са јорданским краљем Хусеином, покуша да постигне договор са представницима Палестинске ослободилачке организације, које су Американци перцепирали као носиоце радикалних и међусобно неусаглашених политичких опција. Стога је Кисинџер био заинтересован да чује како Тито процењује новонасталу ситуацију, „где види излаз и шта је реално, имајући у виду оштрину и дубину сукоба" и „да ли има неки предлог који би био прихватљив за обе стране".[37]

Тито је информисао Кисинџера да га је посетио Наом Голдман (Nahum Goldmann), председник Светског јеврејског конгреса, и да га је замолио да му помогне око организовања сусрета са египатским председником Садатом и сиријским лидером Асадом. С обзиром на велики Голдманов ауторитет у Светској ционистичкој организацији, а делимично и у арапском свету (због његовог еластичног става по питању блискоисточне кризе) – Тито је позитивно перцепирао његов политички ангажман. Рекао је Кисинџеру да ће подржати Голдманову иницијативу код Садата и Асада. Сматрао је да разговори ове тројице политичара могу представљати позитиван догађај у склопу иначе евидентне склоности главних актера блискоисточне кризе да својим некооперативним наступом доведу до „замрзавања" постојећег стања.[38]

Кисинџер је невољно прихватио Титову аргументацију у вези са посредничком улогом Голдмана и напоменуо „да није грех да се он сретне са Садатом и Асадом". Али, истовремено је упозорио Тита да „Голдман не представља израелску владу" и

тадашњег права да заступа Палестинце и говори у њихово име у преговорима о разрешењу блискоисточне кризе. Стога се јордански краљ Хусеин у почетку противио усвајању резолуције, али је касније, под притиском осталих учесника арапског самита, ипак дао своју подршку. Конференција је, такође, формално признала право палестинског народа на посебну државу (независну од Јордана), не прецизирајући да ли ће њена територија бити ограничена на западну обалу Јордана (после ослобађања од Израела) или ће обухватати и појас Газе и источну обалу Јордана, на чему су инсистирали Палестинци. Међутим, иако је краљ Хусеин дао сагласност да се одриче јорданских аспирација на западној обали, он је и даље имао аспирације у вези са јорданском контролом над окупираним територијама. Широк јаз који је раздвајао ова два погледа био је главни извор тензија између ПЛО и Јордана током касних 70-их и раних 80-их година. (Ian Bickerton and Carla L. Klausner, *A Concise History of the Arab-Israeli Conflict,* 4th ed., Upper Saddle River: Prentice Hall, 2002; Sela Avraham, „Arab Summit Conferences", *The Continuum Political Encyclopedia of the Middle East*, Ed. Sela, New York, 2002, pp. 158–160).

37 AJ, KPR, I-3-a/107-212, Informacija. Osnovni ciljevi Kisindžeove posete Jugoslaviji.

38 *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 71, Memorandum of Conversation, Belgrade, November 4, 1974; AJ, KPR, I-3-a/107-212, Zabeleška o razgovoru Predsednika SFRJ J. B. Tita sa Državnim sekretarom SAD H. Kisindžerom, održanim 4. novembra 1974. godine.

да „сумња да су израелске власти овластиле Голдмана да види икога". Сматрао је да у постојећој ситуацији једино влада САД-а може на прави начин посредовати између зараћених страна. „Једино ми можемо помоћи у овом тренутку... САД су тај фактор који покреће Израел. Зато Арапи нас траже, а на Арапима је да помогну акцију САД. Мора се ићи ‚корак по корак'. Арапи морају неко време да ћуте... Ми смо спремни да вршимо притисак на Израел, али је очито да у том можемо успети само ако идемо постепено."[39]

Иначе, Кисинџер се сложио са Титом да даље „замрзавање" конфликтне ситуације на Блиском истоку може довести до нове ескалације насиља. „Својим ставом Израел успорава неопходне акције... За сада Израел жели мир, али није спреман да за то плати. Ако дође до нове експлозије САД неће имати излаза осим да подрже Израел а СССР Сирију. То ће довести до конфронтације, међутим, ми морамо водити рачуна о нашој унутрашњој ситуацији." Поново је указао и на одговорност Арапа. Наиме, по њему, Самит у Рабату је „пореметио нормалан ток" и искомпликовао реализацију америчке стратегије постепеног решавања проблема, јер је у први план ставио „палестински проблем", који је најсложенији и који би, по америчкој процени, требало решавати на крају. „Арапи греше што су тако експлицитни када је реч о ПЛО. Постигли смо договор са Изрелом да им се врати део Западне обале. Били су спремни да преговарају. Право време да се дотакне питање ПЛО било би пошто се то постигло, не пре. Рабат је дао добар изговор Израелу да не ради ништа. То је била погрешна тактичка одлука."[40]

Југословенској страни није се чинио прихватљивим амерички прилаз решавању блискоисточне кризе применом стратегије „корак по корак". Тито и његови сарадници нису одобравили такву политику, а још мање им се чинило оправдано америчко релативизовање „израелске кривице" за ескалацију сукоба на Блиском истоку. Око свега тога није било могућно постићи сагласност током разговора са Кисинџером у Београду. Међутим, ти разговори су се ипак показали и те како сврсисходни, јер су били успешни када је реч о другој главној теми која им је давала тон – проблему унапређења билатералне сарадње. Током разговара потврђена је америчка подршка несврстаној позицији и политици Југославије и реафирмисани су принципи на којима треба да се заснивају југословенско-амерички односи, формулисани у заједничкој изјави Тита и Никсона у Вашингтону 1971. године (Вашингтонска декларација). Амерички званичници су, по мишљењу југословенских политичара, током последњих месеци одступали од суштинске одреднице Вашингтонске декларације, да различити ставови о важним међународним питањима не смеју

39 *Исто.*
40 *Исто.*

да буду препрека пуној билатералној сарадњи ни повод за политичке притиске. Кисинџер је ту сада исказао спремност за ширим опсегом толеранције, али пошто му је претходно са југословенске стране обећано да из Београда више неће бити упућиване оштро интониране оптужбе на рачун америчке спољне политике, нити квалификације које имају елементе антиамеричке кампање коју спроводе најрадикалније земље Трећег света.[41]

Своје задовољство резултатима разговора у Београду, Кисинџер је изразио у меморандуму упућеном 10. јануара 1975. председнику Форду. Напоменуо је да је током своје посете Београду „детаљно и искрено разговарао са Титом и другим челницима Југославије" о непристрасном приступу спорним питањима и „потреби да се консултујемо директно, а не преко говора и штампе". Предложио је Форду да одговори на Титово писмо од 10. августа 1974. и од 6. септембра 1974. године. „Одговор би био у овом тренутку добро темпиран због недавних догађаја у Југославији, који доприносе позитивнијем ставу према САД. Наиме, у септембру је Тито открио да се СССР поново укључио у унутрашње трзавице у Југославији.[42] Субверзивне совјетске активности, кроз неку врсту завере коминформиста, разљутиле су Тита и потврдиле најгоре југословенске страхове да титоизам остаје неприхватљив за Совјете, који ће наставити његово даље подривање, што је изгледа охрабрило Југославију да покуша да побољша односе са Западом."[43]

Спремност југословенске и америчке владе да отклоне све неспоразуме који су током претходног периода оптерећивали би-

41 *Исто.*

42 Крајем септембра 1974. у Београду је објављено саопштење Савезног јавног тужилаштва у вези са окончањем судског поступка против припадника илегалне групе која је оптужена да је, у сарадњи са информбироовским емигрантима из иностранства, припремала субверзивне делатности против уставног поретка СФРЈ (*Борба*, 20. септембар 1974). Радило се о групи која је на састанку у Бару, на дан када је почео напад на Југославију у Другом светском рату, 6. и 7. априла 1974, формирала своју партију – Нову КПЈ и изабрала генералног секретара и своја политичка тела: Централни комитет, Политбиро, Надзорну и Ревизиону комисију, редакцију листа *Искра*, а потом усвојила свој статут и издала проглас. У материјалу југословенске Службе државне безебености оцењено је „да се делатност информбироовске емиграције одвија уз знање обавештајне службе Совјетског Савеза, укључујући њеног шефа, члана Политбироа КПСС, Андропова, као и обавештајних служби Бугарске, Чехословачке и неких других источно-европских земаља. Не може се, такође, ни искључити могућност да су у одређеној мери са њом упознати и неки други фактори ових земаља." AJ, KPR, I-3-a/101-153, Neke karakteristike novije obaveštajne i druge subverzivne aktivnosti SSSR-a prema Jugoslaviji i Informbiroovaca u zemlji i inostranstvu, AJ, KPR, I-5-5/99-26. Informacija o jugoslovensko-sovjetskim odnosima sa osvrtom na neka aktuelna pitanja politike KPSS u međunarodnom radničkom pokretu.

43 *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 72, Memorandum From the Presidents Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Ford, Washington, January 10, 1975.

латералне односе и да у том циљу одржавају што чешће билатералне контакте на највишем нивоу дошла је до изражаја у склопу југословенског иницирања посете америчког председника Београду и позитивне америчке реакције на ову иницијативу.

Као добру прилику за иницирање посете југословенска страна је искористила размену куртоазних порука Тита и Форда још у моменту када је Форд преузео функцију председника САД-а, августа 1974.[44] Наиме, одмах по преузимању председничке функције, Џералд Форд је упутио срдачно писмо Титу, у коме му је нагласио своју одлучност да ће „наставити политику блиских односа и узајамно корисне сарадње између наше две земље" и учинити све што је у његовој моћи да „ојача везе" које су створене под вођством председника Никсона и председника Тита.[45] У свом кратком одговору на писмо председника Форда, Тито се захвалио на „пријатељској поруци" и изразио своје задовољство због спремности америчког председника да допринесе побољшању односа и проширивању сарадње са Југославијом. Напомињући да су „значајно место у унапређењу односа између наше двије земље" имали његови „контакти са уваженим ранијим предсједницима Сједињених Америчких Држава", Тито је, указујући на „корисност такве праксе" – упутио званичан позив Форду да посети Југославију, „у вријеме које Вам буде одговарало".[46]

У склопу поменутог Кисинџеровог меморадума Форду, у коме се позитивно осврнуо на своје разговоре са Титом у Београду, новембра 1974. године, амерички државни секретар је сугерисао Форду да прихвати Титов позив за посету Југославији: „Судећи по мојим разговорима у Београду и утицају ових догађаја, јасно је да Југославија и Тито лично, придају велику пажњу Вашој посети Југославији чим се усагласе распореди. Они би ценили Ваш лични састанак са Титом као ново и јасно признавање југословенске независности и несврставања. Мени се чини да би таква посета позитивно допринела Вашим спољнополитичким циљевима не само према Југославији, већ и зарад стабилности у односима Истока и Запада... У Вашем одговору би такође требало прихватити Титов позив за посету Југославији, изражавајући да се радујете заказивању датума посете који одговара обема странама."[47]

---

44 Један број дигитализованих докумената везаних за преписку Тито–Форд доступан је на сајту: www.fordlibrarymuseum.gov/library/documents/0351/1555874.pdf

45 AJ, KPR, I-1/1120, Poruka Predsednika SAD Geralda R. Forda Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu, 10. avgust 1974.

46 AJ, KPR, I-1/1120, Odgovor Predsednika Republike Josipa Broza Tita, Predsedniku SAD G. R. Fordu, 21. avgust 1974.

47 *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 72, Memorandum From the Presidents Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Ford, Washington, January 10, 1975.

У духу Кисинџерове сугестије, председник Форд је, 13. јануара 1975. године, упутио писмо Титу у коме је прихватио позив да посети Југославију. Истакао је да се „унапред радује што ће лично разменити гледишта о односима САД – Југославија, као и о важним међународним питањима, а нарочито о изгледима за мир и стабилност у свету".[48]

Званична посета председника Форда Југославији уприличена је од 3. до 4. августа 1975, после завршетка Конференције о европској безбедности и сарадњи (на чијој су завршној седници учествовали Форд и Тито). Наравно, једна од главних тема разговора била је актуелна ситуација на Блиском истоку.

Форд је образложио премисе америчке стратегије решавања блискоисточне кризе „корак по корак" и позвао Тита да сам подржи такву опцију преузимајући улогу посредника између Арапа и Американаца. Посебно значајно у том контексту би било да убеди арапске лидере да заузму „умеренији курс" по питању разрешења кризе током предстојеће министарске конференције несврстаних земаља у Лими (Перуу), која треба да се одржи од 25. до 30. августа 1975, непосредно уочи реализације нове Кисинџерове посредничке мисије на Блиском истоку. Форд се, иначе, сагласио са Титом да треба извршити одређени притисак на Израел и натерати га да заузме кооперативнији став око свеобухватног решења блискоисточне кризе. Али, велику препреку на том путу Форд је видео у радикализму појединих арапских земаља и њиховом настојању да избаце Израел из УН-а. Стога се обратио Титу: „Важно је за Вас господине Председниче да утичете на Арапе на умереном курсу. То је у њиховом интересу да наставе политику умерености коју су водили. Ово је већ имало позитиван утицај на америчку политику која је сада у потпуности ангажована на равномеран начин."[49]

Пошто је предедник Форд нагласио да се његова влада залаже за решавање блискоисточне кризе пуном применом резолуција Уједињених нација 242 и 338,[50] Тито му је скренуо пажњу

48 AJ, KPR, I-1/1122, Poruka Predsednika SAD Geralda R. Forda, predsedniku Republike Josipu Brozu Titu, 13. januar 1975.

49 AJ, KPR, I-3-1/107-215, Stenografske beleške sa razgovora Predsednika Republike Josipa Broza Tita sa Predsednikom SAD, Njegovom ekselencijom gospodinom Geraldom R. Fordom, održanih 4. avgusta 1975. u Beogradu; Mile Bjelajac i Marija Obradović, „Prilog za istoriju odnosa SFRJ i SAD. Američki zapisnik sa razgovora Tito–Ford, održanih 4. avgusta 1975. godine u Beogradu, Jugoslavija", *Tokovi istorije*, 3–4/2003, str. 133–147; *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 74, Memorandum of Conversation, Belgrade, August 4, 1975.

50 Резолуцију 242, по окончању трећег арапско-израелског рата (од 6. до 10. јуна 1967), усвојио је Савет безбедности УН-а 22. новембра 1967. У њој се захтева хитно повлачење израелских снага са окупираних територија, обустава ратног стања и признање суверенитета, територијалног интегритета и политичке независности свих држава овог подручја. Резолуцију 338 усвојио је, после окончања четвртог арапско-израелског рата (од 6. до 26. октобра

да највећи проблем лежи управо у томе што Израел не поштује те резолуције и да стога сваки напредак у разрешењу кризе на Блиском истоку зависи од Израела: „Израел није поступио у складу са УН резолуцијама које сте поменули... Ми мислимо да Израелу не треба дозволити да ради што жели... Израел наставља да крши вољу других и зато мислимо да треба извршити притисак на Израел". Додуше, сложио се са Фордом да није прихватљива иницијатива неких арапских земаља да се на наредном заседању Генералне скупштине УН-а Израел избаци из те организације. „То би био веома несрећан развој за УН. То би било лоше за УН и то би довело до поделе у несврстаном свету." О томе ће се расправљати у Лими, што ће јако искомпликовати позицију министра Минића на тој конференцији. Тито је прецизирао да је Југославија „против избацивања Израела из УН. То би била веома несрећна ситуација. Имам велико поверење да екстремне мере неће бити примењене. Али постоје и друге, средње мере. Ми нисмо против санкција. Требало би да покушате да убедите Израел, јер у овом случају они су врло кратковиди." Једини начин да се разреши криза на Блиском истоку, по Титу, сводио се на повлачење Израела са свих окупираних територија и признање суверенитета и националне независности свих држава са тог простора (ту је имао у виду, како признање суверенитета Израела од стране арапских земаља, тако и израелско признање независне палестинске државе). Тито је као главни узрок застоја у решавању блискоисточне кризе видео слабост америчке политике етапног решавања кроз стратегију „корак по корак". „Надали смо се да ће се неки резултати постићи са корак по корак преговорима – они се спроводе од стране секретара Кисинџера. Али, само је један корак постигнут. Сада ми се чини да смо у пат позицији... Свестан сам да не можете да урадите ове ствари преко ноћи, али сваки корак не би требао да траје десет година". Минић је био још директнији и поставио је питање: „шта мислите, господине председниче и секретаре, да ће се десити ако не буде успеха? Поменули сте рат, али које друге идеје осим својих напора имате?" Помало невољно, Форд је признао да би у том случају Американци морали да наставе са преиспитивањем такве политике и прихвате опцију (на којој је, иначе, инсистирала Југославија) да се приступи целовитом решавању блискоисточне кризе, у склопу једне међународне конференције, уз учешће СССР-а и свих инволвираних арапских земаља и представника палестинског народа. „Једна могућност је да ћемо прећи у Женеву и заговарати широк споразум, иако знамо да је то мање пожељни ток акције." Објашњавајући разлоге због којих се САД противи одржавању женевске конференције, Кисинџер је напоменуо да би у том случају „Арапи тражили да се ту укључи Пале-

1973) Савет безбедности, 26. октобра 1973. Она се своди на позив за окончање рата и на примену Резолуције 242.

стинска ослободилачка организација, а то би могло да доведе до застоја који би могао да траје месецима", јер Израелци одлучно одбијају да седну за преговарачки сто са Палестинцима. Форд и Кисинџер су сматрали да се палестинско питање може решити тек пошто се претходно постигну посебни споразуми са Египтом и Сиријом. Додатни аргумент у прилог америчкој тези о непожељности одржавања ове конференције у скорој будућности сводио се на став о нејединству Арапа по питању конкретног решења кризе на Блиском истоку: „они који познају Арапе, сматрају да са четири групе њих у истој соби, разговори не би баш протекли мирно. То би ишло на руке израелској стратегији одлагања".[51]

Судећи по тексту заједничког саопштења и изјавама двојице председника после састанка у Београду, чини се да су обе стране биле задовољне исходом разговора. Тито је директни контакт са Фордом искористио да појасни Американцима позицију Југославије у покрету несврстаности и убеди их да је југословенска спољна политика и даље комплементарна са глобалним интересима САД-а. Захваљујући томе омекшао је став Форда у вези са већом америчком подршком југословенским захтевима око војних набавки и приватних америчких инвестиција за југословенске развојне пројекте. И оно што је најважније, обезбедио је услове за опште побољшање билатерланих односа и приснију политичку сарадњу две земље, која је последњих година озбиљно доведена у питање. С друге стране, када је реч о Сједињеним Државама, може се рећи да се председник Форд из прве руке уверио да ће Југославија водити рачуна о интересима САД-а на предстојећем министарском састанку несврстаних земаља у Лими, који треба да се одржи непосредно уочи реализације нове Кисинџерове посредничке мисије на Блиском истоку. Титова спремност да посредује између САД-а и несврстаних земаља око блискоисточне кризе и око отклањања несугласица у склопу све оштрије конфронтације Север–Југ представљала је важан елемент због којег је амерички председник могао позитивно оценити биланс својих разговора са југословенским званичницима. Поред тога, кроз лични контакт са Титом и отворену дискусију Форд се могао уверити у спремност Југославије да сачува своју независност у односу на СССР и да се одупре тенденцијама у покрету несврстаности које су ишле у прилог претварању тог покрета у привезак Источног блока.

Месец дана после Титовог сусрета са Фордом, 4. септембра 1975. године, америчка политика „корак по корак", која је с неповерењем праћена из Београда, резултирала је потписивањем Споразума Египта и Израела о раздвајању и дезангажовању вој-

51 AJ, KPR, I-3-1/107-215, Stenografske beleške sa razgovora Predsednika Republike Josipa Broza Tita sa Predsednikom SAD, Njegovom ekselencijom gospodinom Geraldom R. Fordom, održanih 4. avgusta 1975. u Beogradu; *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 74, Memorandum of Conversation, Belgrade, August 4, 1975.

них снага на Синају, којим је до даљњег отклоњена опасност од новог оружаног сукоба између ова два кључна актера и два главна супарника у склопу блискоисточне кризе.[52] Тај споразум ставио је југословенско руководство на велике муке, јер је свако експлицитије изјашњавање о његовим добрим и лошим странама носило у себи опасност погоршања односа или са Египтом или са појединим арапским државама, које су га окарактерисале као „издају" и акт који наноси огромну штету међуарапском јединству. Па, ипак, Југославија је оценила да је Египат сносио највећи део терета рата и да је зато његово легитимно право да приступи решавању блискоисточне кризе у складу са сопственим националним интересима. Споразум Египта и Израела је у Београду оцењен као „корак напред" из дотадашњег стања „ни рат, ни мир" које је превладало на Блиском истоку и које је сваког момента могло довести до опасне конфронтације међу суперсилама и ескалације насиља са несагледивим последицама по међународну безбедност и мир. Настојећи да се не замери арапским земљама које нису одобравале овај потез Египта (Сирија, Јордан, Ирак, Алжир), југословенско руковдство је, истовремено, наглашавало да ће стварна вредност споразума и дефинитивни суд о њему зависити од тога да ли ће ускоро уследити други слични кораци, посебно дезангажовање на Голану и стварање услова за повлачење Израела са свих окупираних територија и остваривање права палестинског народа на сопствену државу.[53]

У Вашингтону су позитивно оценили реакцију југословенских званичника на потписивање египатско-израелског споразума. У том духу је било интонирано и писмо председника Форда Титу, 18. септембра 1975. године: „Са задовољством сам примио вест да је званични представник Ваше Владе оценио нови при-

52 Садржина споразума објављена је 1. септембра 1975, а три дана касније су војни представници САД-а, Израела и Египта, уз председавање команданта ванредних снага Уједињених нација на Голанској висоравни и Синају, генерала Енсиа Силасвуоа, потписали у Женеви пет докумената којима је прецизно регулисана ова материја. Египат и Израел су се обавезали да ће убудуће све своје спорове решавати искључиво мирним путем, без употребе силе (што се косило са договором Египта и арапских земаља да нема помирења са Израелом док он не повуче своје трупе са свих окупираних арапских територија). Споразумом је предвиђено повлачење Израелаца преко планинског ланца који се простире од севера према југу кроз Синајску пустињу, с тим да се коридор на коме се налазе ванредне снаге УН-а помери у том правцу. Поред тога, Израел се обавезао да преда Египту и важна нафтоносна поља Абу Родеис и Рес Судар која су била од судбоносног значаја за египатску привреду. Потпуно повлачење Израела са Синаја (Израел је и даље задржао контролу на две трећине Синајског полуострва) требало је да буде остварено у року од пет месеци. Међутим, сада се напетост у арапско-израелском конфликту појачала на граници према Сирији, Голанској висоравни и западној обали Јордана. (*Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu, 1975*, Beograd, 1976, str. 181–185, 402–404).

53 *Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu, 1975*, Beograd, 1976, str. 181–185, 402–404.

времени египатско-израелски споразум као 'позитиван корак и значајан тренутак за развој ситуације на Блиском истоку'. Ценим овакву оцену, господине председниче и знам да и Ви у овом споразуму видите, као и ја, пут ка праведном и трајном миру за све земље и народе на Блиском истоку. Овај споразум треба да буде пропраћен сталним напорима у циљу постизања напретка на другим фронтовима, укључујући напоре да се покрену преговори између Сирије и Израела". Изражавајући истовремено и своје жаљење што су „неки покушали да оклеветају оно што је остварено споразумом" (мислећи на арапске земље које су тај споразум окарактерисле као „издају") – Форд се обратио Титу: „био бих Вам дубоко захвалан да другима пренесете Вашу мудрост и савет у том погледу, нарочито руководиоцима земаља као што су Ирак и Алжир, чији се глас веома слуша у арапском свету. Ваша подршка би сада могла представљати важан допринос да се очува одвијање мировног процеса."[54]

У политичким круговима у Београду испољена је спремност да се изађе у сусрет захтеву председника Форда који се односио на југословенску подршку реализацији египатско-израелског споразума у склопу контаката са арапским лидерима. Истовремено, испољено је и одређено незадовољство што је Форд у свом писму Титу, акценат ставио на позитивну одредницу југословенског става према том споразуму, а свесно игнорисао напомену да споразум може представљати позитиван помак у решавању блискоисточне кризе само уколико он буде увод у наредне кораке на том плану: споразум Израела са Сиријом и преговоре Израела са представницима Палестинске ослободилачке организације око успостављања независне палестинске државе.[55]

Добра прилика да се још једном прецизира југословенски став по овом питању указала се пошто је, 25. септембра 1975. године, на иницијативу Стејт департмента, организована посета Милоша Минића Вашингтону и разговор са Кисинџером. Током разговора двојице министара иностраних послова, обострано је изражена сагласност о нужности настављања арапско-израелског дијалога и опасности задржавања статус-квоа на простору Блиског истока. Минић је изложио став Југославије „да, ако не би дошло до иницијативе за преговоре са Сиријом врло брзо и ако се не би пронашла било каква формула за отварање неке перспективе Палестинцима – ситуација би могла постати још гора него што је сада". У том случају постојала би велика опасност „да се нови израелско-египатски споразум о дезангажовању сруши изнутра и споља". Кисинџер се сложио са овом констатацијом и обавестио Минића да је САД покренуо акцију да, већ почетком новембра,

54 AJ, KPR, I-1/1124, Poruka Predsednika SAD Džeralda Forda – Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu, 18. septembar 1975. godine.

55 AJ, KPR, I-5-c/29, Pregled depeša jugoslovenskih predstavništava iz inostranstva, Vašington, br. 1390, 1490.

отпочну преговори Израела и Сирије око потписивања споразума о дезангажовању и раздвајању снага на Голанској висоравни. Али, пре тога морају разговарати са Израелцима и зато су позвали израелског премијера Исака Рабина (Yitzak Rabin) да дође у Вашингтон. Што се преговора са Палестинцима тиче, Кисинџер је напоменуо „да о томе не може да заузме званичан став", али да је „сигурно да се у недоглед не могу игнорисати Палестинци" и „да је проблем Палестинаца – проблем времена".[56]

Оно што је Минићу очигледно поприлично засметало током разговора са Кисинџером, била је склоност његовог саговорника да упорно потенцира и преувеличава улогу САД-а у склопу мировних иницијатива на Блиском истоку и да представља своју државу као јединог актера на међународном плану који може допринети изналажењу „трајног и праведног" решења блискоисточне драме. Иако је с југословенске стране позитивно оцењено посредовање САД-а између сукобљених страна, упорно је истицана и негативна улога ове суперсиле у арапско-израелској конфронтацији. Југословенско руководство је сматрало да су Сједињене Државе, својом огромном војном и политичком подршком Израелу, омогућиле тој држави да пркоси напорима међународне заједнице и бројним одлукама УН-а у којима се инсистира на хитном повлачењу израелских трупа са окупираних арапских територија. Минић је указао Кисинџеру на потребу да се у решавање блискоисточне кризе, поред САД-а, укључе и други важни међународни актери. Напоменуо је „да смо ми желели да и несврстане земље преко својих представника учествују на конференцијама где се решавају питања Блиског истока". Интересовало га је зашто се САД супротставља иницијативи СССР-а да се у Женеви одржи конференција о Блиском истоку на којој би активно учествовала и ова друга суперсила и све заинтересоване арапске државе, као и представници палестинског народа. Кисинџер је објаснио да би Израелци одбили да учествују на таквом скупу (због присуства Палестинаца) и да би он самим тим био осуђен на неуспех. Предност је давао „неформалним састанцима", објашњавајући „да је проблем Женевске конференције тај, што ако дође до ћорсокака, то ће се претворити у 'гнојну рану', а код неформалних састанака може се рећи да ће трајати пет дана, могу да се воде са разним учесницима на један креативнији начин, док Женевска конференција има ограничену листу". Неформалним састанцима би био обухваћен шири број учесника и у том контексту се „размишља и о контактима са ПЛО".[57]

После разговора двојице министара иностраних послова у Вашингтону, 13. октобра, Тито је одговорио на писмо председни-

56 AJ, KPR, I-5-b/104-20, Izveštaj o radnoj poseti potpredsednika SIV-a i Saveznog sekretara za inostrane poslove M. Minića Vašingtonu i razgovorima sa državnim sekretarom H. Kisindžerom 25. septembra 1975.

57 *Исто.*

ка Форда, које му је овај упутио још 18. септембра. У Титовој поруци још експлицитије су наглашене разлике у ставу Југославије и САД-а око модалитета решавања блискоисточне кризе. Наиме, Тито је, као и Минић, декларативно подржао потписивање египатско-израелског споразума, али је у први план истакао његову негативну страну. Тај споразум је окарактерисао као акт који доприноси јачању међународне позиције Израела у односу на арапске земље, чији су заједнички фронт и јединство сада ослабљени. По Титу, управо „јединство арапских народа представља један од најбитнијих фактора у постизању праведног мира и настављању садашњег процеса мирољубивог рјешавања кризе", а „непопустљив став Израела – најважнију препреку ка миру".[58]

Стално истичући да изузетно цени „залагање и допринос" америчког председника решавању блискоисточне кризе и наводну сагласност у ставовима Југославије и САД-а по том питању, Тито је у свом писму, заправо, изражавао свој песимизам у вези са могућношћу да се применом „америчке формуле" елиминише ово жариште светске кризе. У том смислу, напоменуо је да „развој новонастале ситуације и поред постигнутих резултата и даље крије у себи многе неизвјесности и опасности које могу да угрозе мир, ако у најкраћем року не услиједе нови кораци, који би требало да осигурају повлачење Израела са свих територија окупираних 1967. године и остварење легитимних националних права арапског народа Палестине, укључујући и право на стварање националне државе. Само тим путем ће се осигурати независност и безбједност свих држава и народа овог региона".[59]

Супротстављајући се „парцијалним решењима" и потискивању Југославије, Совјетског Савеза, инволвираних арапских држава и покрета несврстаности на маргину процеса решавања блискоисточне кризе, Тито је на крају свог писма истакао: „Истовремено, желим Вас увјерити да ће и СФР Југославија, у оквиру својих могућности, наставити са напорима у правцу убрзања кретања ка цјеловитом рјешењу овог проблема. Сматрамо, такође, да озбиљност и неизвјесност развоја ситуације на Блиском истоку захтијева свестрано ангажовање цијеле међународне заједнице, а прије свега непосредно ангажованих земаља у рјешавању кризе како би се избјегла евентуална нова ратна опасност и да се не би поново изневјериле наде напаћених народа овог региона."[60]

У неку руку, могло би се рећи да су Титова страховања око могућег неповољног епилога актуелне америчке стратегије решавања блискосточне кризе била потврђена даљим ширењем арапско-израелске конфронтације, које је уследило убрзо после

58 AJ, KPR, I-1/1124, Poruka Predsednika Republike Josipa Broza Tita – Predsedniku SAD Džeraldu Fordu, 13. oktobar 1975. godine.

59 *Исто.*

60 *Исто.*

ове размене гледишта југословенског и америчког председника. Преговори Сирије и Израела, које су Американци покушали да иницирају, пропали су због драматичне ескалације грађанског рата у Либану и због касније директне интервенције сиријске армије у тој држави и то на страни хришћанске милиције, а против Палестинца и муслиманске фракције. Такав обрт додатно је искомпликовао ситуацију на Блиском истоку и негативно утицао на и иначе све израженије нејединство унутар арапског света. Мировни споразум између Израела и Египта закључен је коначно 17. септембра 1978. године, у Кемп Дејвиду, уз посредовање председника Џимија Картера (Jimmy Carter). То је уједно било и време када постепено долази до гашења биполарног детанта и када се испољава све агресивнији наступ нове америчке администрације према Совјетском Савезу. Током овог новог раздобља међународних односа, Сједињене Државе су битно промениле и свој прилаз политици и покрету несврстаности. Подвајајући несврстане земље на просовјетске, прокинеске и проамеричке, Картерова администрација је покушала да изазове поделе и конфронтације у покрету несврстаности чији је крајњи циљ било, заправо, разбијање покрета и паралисање заједничких акција несврстаних земаља у Уједињеним нацијама и у широј сфери међународних односа. У таквој ситуацији озбиљно је угрожен до тада релативно позитиван тренд унапређења југословенско-америчке сарадње, карактеристичан за завршну фазу арапско-израелског рата. Кулминацију таквог негативног обрта представљао је моменат када је амерички амбасадор Лоренс Силберман (Laurence Hirsch Silberman) проглашен непожељним у Југославији и потом, током лета 1977. године, повучен из Београда.

Summary

Dragan Bogetić, Ph. D.

Yugoslav-American Relations in the Shadow of the 1973 Arab-Israeli War

***Key words**: Middle East, war, Yugoslavia, USA, Egypt, Israel, Tito, Kissinger, Ford, nonalignment, great powers*

The fragility of the Yugoslav-American platform for cooperation, formulated at two consecutive meetings by president Tito and president Nixon in Belgrade in 1970 and in Washington in 1971 became apparent immediately after the outbreak of the new fourth in a row Arab-Israeli War on 6th October 1973. Yugoslavia and the USA openly supported opposing sides in the armed conflict which led to serious disagreements and exchange of sever allegations between the countries.

The essence of the disagreement was, as it had been in the previous Arab-Israeli war, in the different Yugoslav and American perceptions of the very origins of the conflict and ways of solving it, that is, the two countries had different stands on who the main culprit for the outbreak of the conflict was and who should bear the responsibility for the conflict while the political activity of international community was focused on its resolution.

President Tito and his associates considered the cause of the periodical armed conflicts and crisis in the Middle East to be the refusal of Israel to respect the decisions and resolutions of the United Nations that demanded the withdrawal of Israeli troops from all Arab territories occupied in the 1976 June War. Belgrade took the stand that such an aggressive Israeli policy would have been impossible without the massive military and political support of the United States who by supporting the „aggressor" partially took part in violating the UN decisions. Thus, the harsh Yugoslav anti-Israel campaign was also directed against the US Middle East policy.

The Yugoslav policy towards the Middle East and campaign against Israel, which was much more intense than the campaign in the Soviet Union or any other East European country was sufficient reason for a large doze of bitterness in Washington. The Yugoslav stand was seen as unwillingness of the Yugoslav leadership to respect „specific US national interests" and harmonize its approach to crises hotspots in the world in the spirit of the officially proclaimed policy of nonalignment. Since Yugoslavia was an important stop in air bridge established by the USSR towards the Middle Eastern war zones in order to help the Egyptians and Syrians in the war operations against Israel-American political circles assessed that Yugoslavia was violating the key principle of nonaligned policy which was that it must not have bases on its territory of one of the two opposing blocks.

However the interest of both sides to overcome the existing disagreements was realized in 1974 and 1975 during the frequent meetings of top officials of both countries, especially through direct contact and talks between foreign affairs ministers Minić and Kissinger and presidents Tito and Ford. The result was that both sides softened their rhetoric regarding their different stands on the Middle Eastern crisis and raised awareness on the need to confront the fact that the existing differences must not be the source for mutual misunderstandings but the basis for the enhancement of their own strategies for the solution of the Arab-Israeli conflict. Thus, Ford and Kissinger accepted certain Yugoslav objections regarding their policy for the solution of the Middle Eastern issue („step by step" strategy), and president Tito accepted a mediatory role in the Arab world with the aim of reducing the „radicalism" of certain nonaligned countries towards the US peace mission and the initiative of certain Arab countries to „expel Israel from the UN".

УДК 327(497.11:439)"1989/...";
327(439)"1989/..."

Dr Jožef JUHAS

LOJALNOST ZAPADU I PRAGMATIZAM PREMA SRBIJI
Politika Mađarske prema Srbiji nakon 1989.

APSTRAKT: *Studija analizira politiku Mađarske prema Srbiji od 1989. do početka druge decenije 21. veka. Odnose 90-ih godina autor kvalifikuje kao hladne i napete jer njihovu početnu atmosferu određuju razlike između političkih orijentacija dveju država: u Mađarskoj je 1989. započet proces „vesternizacije" i evroatlantske integracije, dok je u Srbiji režim Slobodana Miloševića vladao svom svojom snagom. Udaljavanju dve zemlje doprinosila je i politika mađarskih desničarskih vlada (npr.* slučaj кalašnjikov*). Nakon pada Miloševićevog režima nestao je jaz i time je stvorena nova osnova za izgrađivanje odnosa. Novi period već može biti kvalifikovan kao uspešan: mada između dve države postoje otvorena (većinom manjinska) pitanja, nema teških konflikata.*

Ključne reči*: Mađarska, Srbija, Jugoslavija, spoljna politika, međunarodni odnosi*

Slomom bipolarnog svetskog poretka i evropskih socijalističkih sistema, mađarski i srpski narod jednako su doživeli radikalnu promenu političkih paradigmi: prošli su kroz promenu društveno-političkog sistema, štaviše, u slučaju srpstva, tome je dodata i „promena države". Ove okolnosti su doprinele tome da odnosi između Mađarske, koja je povratila svoj potpuni suverenitet, i Srbije, koja se ponovo državno konstituisala, dobiju novi kvalitet u toj meri da u mađarskoj savremenoj spoljnoj politici (ne računajući prisilne godine Drugog svetskog rata) zapravo samo od tog momenta možemo da govorimo o odnosima sa Srbijom u punom smislu reči. Naime, što se tiče ranijih epoha, to možemo da učinimo samo posredno. Do 1918. mađarska samostalna spoljna politika nije postojala, tako da su mađarski pogledi mogli da se pojave samo unutar spoljne politike Habzburške monarhije i to u podređenom odnosu – ali i to je bilo moguće samo nakon austrijsko-mađarske nagodbe 1867. Počev od 1918. Mađarska je morala da se ravna prema Jugoslaviji u svim njenim oblicima – doduše, jugoslovenska država, u osnovi, u Mađarskoj je uvek smatrana srpskom (odnosno državom koja oličava prven-

stveno srpske interese). U ovoj studiji želeo bih da prikažem kako je mađarska država prihvatila starog-novog suseda, kako je ocenila politiku Srbije prema Mađarskoj i dokle su stigle dve zemlje u razvijanju odnosa do početka druge decenije 21. veka. Dakle, u žiži interesovanja nije odvijanje opštih mađarsko-srpskih odnosa, imajući u vidu da oni zavise od brojnih drugih činilaca, pre svega od međunarodnih uslova koji određuju radijus kretanja dve države, ali i od druge strane, tj. od namera i politike Srbije prema Mađarskoj. Ovom prilikom bih se fokusirao na mađarske poglede i stremljenja u vezi sa izgrađivanjem odnosa sa Srbijom, na jedan aspekt ove „tročlane igre" u kojoj učestvuju Mađarska, Srbija i međunarodna zajednica, tako da će u ovom radu biti reči o drugim aspektima samo u neophodnoj meri.

Hladan odnos do 2000. godine

Imajući u vidu osnovne principe, može se tvrditi da je mađarska spoljna politika nakon 1989. godine, bez obzira na promene vlada i međupartijska previranja, uvek bila sklona, a to čini i danas, razvijanju mađarsko-srpskih odnosa.[1] To se uklapalo u trojni prioritetni sistem mađarske spoljne politike nakon promene društvenog uređenja, dakle u zbirne ciljeve evroatlantskih integracija, razvijanje dobrosusedskih odnosa i podržavanje mađarskih zajednica van granica Mađarske,[2] uz izražavanje zainteresovanosti za jačanje bilateralnih odnosa.[3]

1 Mađarskom su od 1990. (od prvih slobodnih izbora) do 1994. kao i između 1998. i 2002. upravljale desničarske vlade, kao što je slučaj i sada (od 2010), pod vođsvom Mađarskog demokratskog foruma u prvom ciklusu, a u drugom i sadašnjem pod vođsvom Mađarskog građanskog saveza – Fidesa (Fidesz). U ostala tri ciklusa (1994–1998. i 2002–2010) zemljom su upravljale levičarske vlade sa Mađarskom socijalističkom partijom na čelu. Bez obzira na činjenicu da su između pojedinih vlada, odnosno partija uvek postojale veće ili manje razlike i da su ekstremni desničari (na primer u Partiji mađarske pravde i istine) i ranije imali borbenije stavove u vezi sa Srbijom, na mađarskoj političkoj sceni sve do pojave partije Jobik (Jobbik – „Pokret za bolju Mađarsku" – nova radikalna desničarska stranka u opoziciji) je vladao konsenzus u odnosu na osnovna pitanja mađarsko-srpskih odnosa. Na ovo pitanje ćemo se vratiti kasnije.

2 Danas oko 250.000 Mađara živi u Vojvodini (i oko 4.000 Srba u Mađarskoj).

3 Nova mađarska spoljnopolitička doktrina bila je sveobuhvatno izrađena relativno kasno (u suštini prvi pokušaj je predstavljala „Spoljnopolitička strategija" 2008), međutim, gore navedene osnovne principe u nekom vidu već od početka sadržali su pojedini programi vlade i više zaključaka parlamenta, npr. *11/1993. sz. Országgyűlési Határozat a Magyar Köztársaság biztonságpolitikájának alapelveiről* (Zaključci parlamenta o osnovnim principima bezbednosne politike Republike Mađarske pod brojem 11/1993, http://www.complex.hu/kzldat/o93h0011.htm/o93h0011.htm - 14/09/2012) i *94/1998. sz. Országgyűlési Határozat a Magyar Köztársaság biztonság- és védelempolitikájának alapelveiről* (Zaključci parlamenta Republike Mađarske o osnovnim principima bezbednosne i odbrambene politike, pod brojem 94/1998, http://www.mkih.hu/torvenyek/o98h0094/o98h0094.htm, 05/03/2012). Već pomenuta „Spoljnopolitička

Ovo osnovno polazište, međutim, nije bilo dovoljno za ponovno praktično izgrađivanje odnosa tako da on bude, makar gledajući samo iz mađarske perspektive, stvarno brz i pravolinijski. U Mađarskoj je 1989. započet proces rekapitalizacije i zemlja je krenula u pravcu parlamentarne demokratije i evroatlantske integracije, dok je u Srbiji režim Slobodana Miloševića vladao svom svojom snagom. Nije ni čudo što su se dve države (s jedne strane Mađarska i s druge strane Srbija, koja je nastupajući u mnogim aspektima kao samostalni akter, tada još uvek egzistirala kao država članica Jugoslavije) različito odnosile prema svim bitnim pitanjima međunarodnih odnosa, između ostalih i prema raspadu Jugoslavije i prema ratovima koji su pratili raspad zemlje. Početnu atmosferu mađarsko-srpskih odnosa u osnovi određuje diskrepancija. Udaljenost između dve zemlje, međutim, povećala je i politika tadašnje mađarske desničarske vlade pod vođstvom Jožefa Antala (Antall József). Najvažniji od ovih spornih koraka bio je takozvani „slučaj kalašnjikov".[4] Kao što je poznato, Mađarska je oktobra 1990. prodala oružje Hrvatskoj, a nakon što je transakcija obelodanjena, u januaru 1991. najpre je negirala transporte, zatim je pokušala da ih bagatelizuje i da ih prikaže kao trgovinu bez političkih konotacija. O veličini transporta podaci su i dan danas protivrečni. Geza Jesenski (Jeszenszky Géza, ministar spoljnih poslova Antalove vlade) u svojim memoarima pominje istu količinu (10 hiljada automatskih pušaka), što je konačno i vlada priznala.[5]

strategija" *(1012/2008. sz. Kormányhatározat a Magyar Köztársaság külkapcsolati stratégiájáról* /Zaključci Vlade o strategiji spoljnih odnosa Mađarske pod brojem 1012/2008/, u Spoljnopolitičkom godišnjaku Mađarske 2008, http://www.kulugyminiszterium.hu/NR/rdonlyres/057E8586-EFA9-428D-A858-9A38285A130D/0/magyar_kulugyi_evkonyv_2008.pdf - 16/03/2012) potvrdila je kasnije ove principe, neposredno ukazujući na to da dobre odnose prema Srbiji Mađarska smatra svojim „strateškim interesom" i „dalekosežno podržava... postepeno ostvarivanje perspektive Srbije u integracijama" (ibid., p. 221). Stav Orbanove vlade, koja je došla na vlast 2010. u suštini je istovetan sa ovim: „Unutar procesa proširivanja u odnosu na zapadni Balkan, sa posebnom odlučnošću se zalažemo za što skorije pritupanje Srbije Evropskoj uniji, ujedno i za sveopštu primenu evropskih vrednosti i ostvarivanje uslova pristupanja Evropskoj uniji, kao i za održavanje mogućnosti pristupanja NATO-u." *Magyar külpolitika az uniós elnökség után* (Mađarska spoljna politika nakon mađarskog predsedavanja u Savetu EU, http://www.kulugyiintezet.hu/doc/files/kiadvanyok/egyeb/magyar_kulpolitika_az_unios_elnokseg_utan.pdf – 17/03/2012) p. 21.

4 Lenkei Gábor (Gabor Lenkei), „A Kalasnyikov-ügy" (Slučaj Kalašnjikov), *Skandalum*, (ur. Gerő András /Andraš Gere/), T-Twins, Budapest, 1993, pp. 234–250; Szilágyi Imre (Imre Silađi), „A magyar külpolitika és a délszláv térség 1990 után" (Mađarska spoljna politika i južnoslovenski region nakon 1990), *Külügyi Szemle*, vol. III, no. 4, (1–2/2004), Budapest, 2004, 4–26, pp. 5–6 (Engleska verzija studije „Hungary and the Western Balkans since 1990", *Foreign Policy Review* / Budapest/, 1–2/2005, Budapest, 2005, pp. 184–200, http://www.kulugyiintezet.hu/pub/default.asp?y=2005&t=8 – 14/09/2012)

5 Jeszenszky Géza, „Antall József, a külpolitikus" (O spoljnoj politici Jožefa Antala), *Valóság*, 12/2006, Budapest, 2006, 1–19, (cit. p. 12), http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=290&lap=11 – 16/03/2012). Jeszenszky Géza, „Jugoszlávia felbomlása és a magyar külpolitika" (Raspad Jugoslavije i mađarska

Nasuprot tome, Martin Špegelj, tadašnji hrvatski ministar vojske, u jednom intervjuu tvrdi da im je isporučeno 24 hiljade automatskih pušaka, 2.100 mitraljeza, 400 ručnih protivoklopnih bacača (RPG) i 40 komada protivavionskih raketa Strela 2M, zajedno sa municijom u vrednosti od 11 miliona dolara, i time je Mađarska postala jedan od glavnih izvora početnog hrvatskog uvoza oružja.[6]

Bez obzira na broj stvarno isporučenog oružja, može se konstatovati da je ova transakcija svakako bila pogrešna i u političkom smislu i u pogledu međunarodnog prava (pošto je obavljena pred izbijanje rata i iza leđa saveznih organa), ali je i negativno uticala na viđenje Mađarske u zapadnom svetu i u Srbiji, kao i na mađarsko-jugoslovenske odnose. Međutim, sa značajem mađarskog izvoza oružja ne treba preterivati, imajući u vidu da je on predstavljao malu stavku u odnosu na celokupni hrvatski uvoz (a kasnije je Mađarska stvarno poštovala embargo na prodaju oružja regionu). Ceo slučaj može se pre smatrati neiskustvom početničke vlade i njenim saplitanjem na spoljnopolitičkom planu nego razumnim strateškim korakom koji bi imao za cilj raspad Jugoslavije.[7] Nije slučajno da se slučaj stišao za nekoliko nedelja – nakon što je vlada Mađarske priznala isporuke i izjavila je da nije želela i da neće da se meša u unutrašnja pitanja Jugoslavije[8] – i nije naneo nepopravljive štete u mađarsko-srpskim odnosima.

---

spoljna politika). *Külügyi Szemle*, vol. 10, no. 4, (4/2011), Budapest, 2011, 42–79, (cit. str. 46), (engleska verzija studije „Hungary and the Break-Up of Yugoslavia", *Hungarian Review*, vol. II, no. 2 and 3, Budapest, 2011, http://hungarianreview.com/article/hungary_and_the_break-up_of_yugoslavia kao i http://hungarianreview.com/article/hungary_and_the_break_up_ofy_ugoslavia_part_II - 11/09/2012)

6 Djordje Zelmanovic, „A Kalasnyikov-ügy, első kézből" (Slučaj Kalašnjikov, iz prve ruke), *Népszabadság*, 28. septembar 1995, Budapest, p. 6. Videti još Martin Špegelj, *Sjećanja vojnika,* Znanje, Zagreb, 2001 (http://www.scribd.com/doc/37201893/Martin-Spegelj-Sjecanja-Vojnika - 12/03/2012), str. 104; Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada – vojska bez države,* Politika, Beograd, 1993 (http://hr.scribd.com/doc/117791683/Veljko-Kadijevic-Moje-Vidjenje-Raspada - 13/11/2012), str. 26.

7 Članovi Antalove vlade ni nakon dvadeset godina ne tvrde to isto, ističu možda samo to da je transakcija doprinela poboljšanju ugleda Mađarske u hrvatskim krugovima. Štaviše, ekstremna desnica je kasnije direktno optužila Antalovu vladu (kao i sve ostale vlade Mađarske devedesetih godina) da je propustila mogućnost teritorijalne revizije: „Istorijski proces, koji je započet '89. i trajao je do početka 2000-ih godina rezultirao je bar pola tuceta ozbiljnih istorijskih mogućnosti u kojima bi bilo koja od mađarskih vlada – dakle, Antalova, Hornova ili Orbanova – mogla da se umeša ili putem diplomatije ili putem snaga oružja – jer je devetdesetih godina još postojala mađarska vojska. Ubedljivo tvrdim da u savezu sa Hrvatima mogli smo da povratimo teritorije koje su nam oduzete 1918. od strane Srba". (Raffay Ernő /Erne Rafai/, „Harmadik Trianon előtt" (Pred trećim Trianonom), *Nagy Magyarország*, 1/2009, http://tortenelemportal.hu/2009/08/harmadik-trianon-elott/ – 13/09/2012)

8 „A Magyar Kormány nyilatkozata a magyar-jugoszláv viszony egyes kérdéseiről" (Izjava Vlade Mađarske o pojedinim pitanjima mađarsko-jugoslovenskih odnosa), *Magyar Külpolitikai Évkönyv 1991* (Godišnjak mađarske spoljne politike 1991), KüM, Budapest, 1991, pp. 142–143.

Mađarske odluke u vezi sa priznavanjem bivših jugoslovenskih republika takođe su dovele do konflikata u srpsko-mađarskim odnosima. Kao što je poznato, politika Mađarske u vezi sa Jugoslavijom u prvoj secesionističkoj fazi, za vreme otcepljenja država 1991–92. ravnala se prema stavovima velikih sila na Zapadu (uglavnom prema stavovima Nemačke), odnosno prema slovenačkim i hrvatskim očekivanjima. To se dobro vidi iz intervjua Jožefa Antala *Der Standardu* u broju od 3. jula 1991, (tu se premijer Mađarske zalaže za pravo na samoopredeljenje i suverenitet republika-članica i za konfederalizaciju Jugoslavije), odnosno iz mađarsko-poljske izjave premijera dveju država iz oktobra 1991, nakon isteka „Brionskog moratorijuma" o odlaganju slovenačke i hrvatske nezavisnosti za tri meseca (u izjavi dvojice premijera izneto je viđenje da se protiv Hrvatske odvija agresija koju treba zaustaviti slanjem međunarodnih mirovnih snaga).[9] Nakon svega ovoga nije bilo iznenađenje kada je Mađarske samo dan nakon priznavanja članica Evropske zajednice, 16. januara 1992. priznala nezavisnot Slovenije i Hrvatske, a nešto malo kasnije i nezavisnost Bosne i Hercegovine, kao i Makedonije (FYROM). Istovremeno, slično stavovima međunarodne zajednice, nije pokazala spremnost na priznavanje secesija Srba u Hrvatskoj i Bosni (Republike Srpske Krajine i Republike Srpske u Bosni), čak ni na to da prizna zahtev srpsko-crnogorske „Male Jugoslavije" (SRJ), proglašene 27. aprila 1992. o jednostranom pravnom nasledstvu nekadašnje (Titove) Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Iz ovih razloga (ravnajući se takođe prema tadašnjoj politici sankcionisanja UN-a), bez obzira na održavanje kontinuiteta diplomatskih odnosa sa jednom i drugom Jugoslavijom na niskom nivou, Budimpešta je ove odnose podigla na razinu ambasadora tek 15. avgusta 1996, nakon okončanja rata u Bosni Dejtonskim sporazumom (da bi zbog NATO-bombardovanja 1999. ti odnosi bili ponovo vraćeni na nivo otpravnika poslova).

Mađarski i srpski stavovi su bili različiti i za vreme drugog secesionističkog ciklusa. U tom periodu 4. februara 2003. Savezna Republika Jugoslavija preuređena je u Državnu zajednicu Srbije i Crne Gore, koja se raspala u periodu između 2006. i 2008. Mađarsko priznanje nezavisnosti Crne Gore, koja je deklarisana 3. juna 2006, nije izazvalo mađarsko-srpski bilateralni konflikt (pošto se otcepljenje Crne Gore odvijalo putem sporazuma, na osnovu scenarija koji je prihvatila i Srbija), međutim, mađarsko priznanje Republike Kosovo, koja je proglašena 17. februara 2008, indukovalo je otvorene rasprave. Prema mađarskom stavu, imajući u vidu realnost i volju zapadnih velikih sila, omogućavanje nezavisnosti Kosova je neophodno; ali uz to proces osamostaljivanja treba usmeriti na način koji bi za Srbiju

9 „Magyar-lengyel kormányfői nyilatkozat 08/10/1991" (Izjava premijera Mađarske i Poljske 08/10/1991), *Magyar Külpolitikai Évkönyv 1991* (Godišnjak mađarske spoljne politike 1991), Küm, Budapest, 1991, p. 311.

bio što manje bolan, ne bi izazvao nekonstrolisanu regionalnu krizu (na zapadnom Balkanu) i ne bi doveo do međuetničkih incidenata u Vojvodini. Na osnovu ovoga, Mađarska je priznala Republiku Kosovo, ali u nedostatku zajedničkog stava unutar Evropske unije (čemu se mađarska vlada u suštini nadala), to se dogodilo 19. marta, nakon čekanja i koordinisanja u periodu od samo mesec dana, kada je već Srbija prevazišla najintenzivnije emocionalne reakcije zbog secesije Kosova. Po mom mišljenju, mađarske računice su se pokazale ispravnima, pošto je, uz „unapred ukalkulisane" diplomatske proteste, Srbija primila k znanju ove događaje i najkasnije do novembra 2008, do vremena posete tadašnjeg premijera Mađarske Ferenca Đurčanja (Gyurcsány Ferenc) Beogradu, bilateralni odnosi su već prevazišli ovo privremeno diplomatsko zahlađenje.[10] Ipak, neosporno je da su mađarske reakcije na državna otcepljenja (koja mogu biti ispravna iz mađarskog ugla, ali su u suprotnosti sa srpskim stavovima) u periodu 1991–92. i 2008, na duže ili kraće staze, uvek su otežavale uslove izgrađivanja bilateralnih veza.[11]

Ratovi (na teritoriji bivše Jugoslavije) u periodu između 1991. i 1995. kao i 1998. i 1999. Mađarsku i Srbiju takođe su postavili na suprotne položaje. Ponavljajući ratovi su u Mađarskoj izazvali bezbednosno političke rizike i ekonomske gubitke, a Mađarima u Jugoslaviji su naneli direktne udarce. U Mađarsku je stiglo oko 40-50 hiljada izbeglica, broj žrtava ratova mađarske nacionalnosti iznosi više stotina, a ekonomski gubitak Mađarske je procenjen na oko tri milijarde američkih dolara.[12] Mađarsko-srpsku udaljenost povećala je i činjenica da je u međunarodnim raspravama povodom jugoslovenskih ratova Budimpešta brzo prisvojila zapadna shvatanja da nije reč o konfliktu u vidu građanskog rata koji se može smatrati unutrašnjim pitanjem, nego je reč o borbi između agresora i žrtava i da u toj borbi – bez obzira na to što nije uvek srpska politika bila kriva – agresor je u osnovi srpska strana. U ovom duhu Mađarska je prihvatila i primenila međunarodne sankcije protiv SR Jugoslavije (počev od ekonomskih sankcija, koje je uveo UN maja 1992. do martovsko-junskog rata u vidu vazdušnih napada NATO-a 1999), čak u pojedinim periodima

10 U to vreme pored Kancelarije premijera delovalo je spoljnopolitičko savetodavno telo (Savet za spoljnu i bezbednosnu politiku) i kao član tog tela i sam sam uviđao da u ovom pitanju ne postoji zaista dobro rešenje, pa sam iz mađarskog ugla politiku „odloženog priznanja" smatrao sam najmanje lošim izborom.

11 Ovaj problem ukazuje na to da je bilo inkonzistencije i improvizacije i u mađarskim koracima. Doduše, mađarska spoljna politika trudila se da u izoštrenim kriznim situacijama pronađe rešenja koja su prihvatljiva i za Srbiju, ona nije mogla uvek da stvori sklad između različitih relacija sa zapadnim Balkanom (između odnosa sa Srbijom, Hrvatskom, Bosnom itd.).

12 Szilágyi Imre, „Magyarország és Szerbia viszonya a rendszerváltás óta eltelt időszakban" (Odnosi Mađarske i Srbije u periodu nakon promene društvenog sistema), *Külügyi Szemle*, vol. 10, no. 4 (4/2011), Budapest, 2011, pp. 80–94. (cit. str. 82), http://www.kulugyiintezet.hu/pub/default.asp?y=2011&t=3 – 15/09/2012.

(kao nestalni član Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1992–93, a od 1999. kao član NATO-a) neposredno je učestvovala u formiranju i donošenju ovih sankcija.[13]

Ove odluke bile su praćene teškim dilemama i uopšte nisu bile bez rizika. Naročito je bilo tako 1999, kada je NATO-bombardovanje Srbije stvorilo izuzetno tešku situaciju. Tada je Mađarska i sama postala učesnik borbenih dejstava (doduše samo posredno, putem prepuštanja vazdušnog prostora i aerodroma) i to kao jedini član NATO-a čija nacionalna manjina živi u Srbiji. Ove dileme su očigledno odigrale ulogu u tome da je Mađarska u tom periodu imala dvostruku politiku prema Srbiji: nastojala da drži otvorena vrata prema Srbiji, dok se istovremeno (u nastojanju uključivanja u zapadne integrativne saveze) trudila da bude lojalna politici Zapada. Ali, sve vlade su uviđale (makar zbog Mađara u Vojvodini) da se prema Miloševićevim vlastima treba odnositi na pragmatičan način. Budimpešta je iz ovih razloga nastojala i za vreme ratova i embarga UN-a da u najmanjoj mogućoj meri (samo koliko su to zahtevale međunarodne obaveze) ograničava međudržavne kontakte i ekonomske odnose, trudeći se da sve to premosti održavanjem civilnih kontakata i humanitarnom otvorenošću (prihvatanjem izbeglica – ne samo Mađara – i tolerisanjem malograničnog šverca u manjem obimu), kao i podržavanjem opozicionih struja, što pokazuje i „Segedinski proces", ugrađen u Pakt stabilnosti (ovaj program, koji je bio u službi razvoja demokratskih procesa i razvoja lokalnih samouprava zapadnog Balkana, Mađarska je između 1999. i 2009. podržala sa oko četiri miliona evra).[14] Gledajući u celini, ipak nije čudo što mađarsko-srpske odnose 90-ih godina (tačnije, odnose Mađarske i SR Jugoslavije – da bismo se ravnali prema upotrebi naziva država u tim godinama),15 ne računajući neka „talasanja", u suštini za sve to vreme moramo da kvalifikujemo kao hladne, napete i na niskom nivou – za razliku od dobrih mađarsko-jugoslovenskih odnosa 80-ih godina.

---

13 O mađarskoj aktivnosti u svojstvu nestalnog člana u SB UN povodom jugoslovenskog pitanja videti još: Erdős André (Andre Erdeš), „Adalékok a magyar diplomácia történetéhez a rendszerváltozás korában" (Dodaci istoriji mađarske diplomatije za vreme promene društvenog sistema), *Külügyi Szemle*, vol. VIII, no. 1 (1/2009), Budapest, 2009, pp. 186–211, http://www.kulugyiintezet.hu/pub/default.asp?y=2009&t=3 – 14/09/2012.

14 Pethő Ádám (Adam Pete), „Magyarország és a Balkán" (Mađarska i Balkan), Budapest, 2009, http://mta.hu/fileadmin/2009/03/PetheoBalkan.pdf - 13/09/2012 (cit. str. 2.).

15 Ova dva odnosa su u praktičnom smislu mogla biti sasvim izjednačena, naime odnosi Mađarske i Savezne Republike Jugoslavije potpuno su se ostvarivali kroz mađarsko-srpske odnose. Ovo se dobro može ilustrovati činjenicom da je Mađarska neposredno predstavništvo u Podgorici, u glavnom gradu Crne Gore, otvorila tek 17. novembra 2005, ali ni tada ne kao samostalnu kancelariju nego kao izmešteno odeljenje Ambasade Mađarske u Beogradu, akreditovano u Državnoj zajednici Srbije i Crne Gore.

Novi period odnosa od 2000.

Nakon pada Miloševićevog režima oktobra 2000. nestalo je nesaglasja između političkih orijentacija i pravaca razvoja dveju država i time je stvorena nova osnova za izgrađivanje odnosa. Budimpešta je pozdravila preokret, Demokratska opozicija Srbije (DOS) odnosila se prema Mađarskoj mnogo prijateljskije nego režim Slobodana Miloševića,[16] čemu su doprineli i mnogobrojni raniji (iz perioda pre 2000) dobri lični kontakti mađarskih političara sa značajnim delom čelnika DOS-a. Savez vojvođanskih Mađara (SVM), kao član DOS-a, postao je član nove vlade u Beogradu. Tako su promene u Beogradu olakšale Mađarskoj da premosti relativno pasivnu (opreznu, zapadnjačku, slaboinicijativnu) politiku[17] perioda između 1991. i 1999. (od slučaja „kalašnjikov" do „Segedinskog procesa"), da poveća svoju posvećenost odnosima sa Srbijom i da započne sa iznošenjem argumenata o opravdanosti međunarodne rehabilitacije Srbije i njenog prijema u Evropsku uniju (naročito nakon prijema Mađarske u Evropsku uniju 2004).

Krajem 2000. godine, dakle, u istoriji mađarsko-srpskih odnosa zaista je započet novi period, koji u suštini već može biti kvalifikovan kao uspešan. Mada je za vremene Koštuničinih vlada između

16 Prema mađarskim ocenama do 2000. i Srbija je imala dvostruku politiku prema Mađarskoj jer je „nastojala da drži otvorena vrata prema Zapadu /.../ dok se istovremeno iz propagandističkih razloga trudila /.../ da prikaže Mađarsku kao neprijatelja Jugoslavije". (Jeszenszky Géza, „Antall, a külpolitikus" /Spoljna politika Antala/, *Magyar Szemle,* vol. XXI, no. 5-6. (5–6/2012), Budapest, 2012, http://www.magyarszemle.hu/cikk/antall_a_kulpolitikus_2 – 2012.11.23).

17 Ovakvi odnosi u celini nisu bili karakteristični samo za politiku prema Srbima nego za sve balkanske odnose. Mada je nakon promene društvenog sistema mađarska spoljna politika Balkan uvek stavljala na otmeno mesto u prioritetima, u praksi to često nije bilo više od retorike (i danas je to tako). Iza toga stoji više razloga, kao što su na primer ograničenost kapaciteta (Mađarska nije bila sposobna na takav učinak u izvozu kapitala i u donacijama koji bi u ekonomskom smislu mogao da obezbedi jednu stvarno ambicioznu ulogu), specifična uloga Mađara u Vojvodini i u Transilvaniji (Budimpešta nije želela da oni budu eventualni objekti odmazde Bukurešta ili Beograda zbog za njih neprihvatljivih koraka) i umerena zainteresovanost balkanskih suseda (uglavnom je mađarska država bila ta koja je pokazala veću zainteresovanost za izgrađivanje međusobnih veza). Opreznosti odnosa doprinela je i činjenica da je u godinama nakon promene društvenog sistema mađarske stavove u odnosu na prostore jugoistočne Evrope karakterisala dosta jaka ambivalencija. Mada je Budimpešta bila zainteresovana za razvijanje odnosa na Balkanu, istovremeno se trudila da se distancira od celog prostora jugoistočne Evrope. Mađarska je, naime, želela što skorije članstvo u centralnim institucijama evropskih integracija, u Evropskoj uniji i NATO-u, pa je svakako želela da se pokaže kao zapadnjačka država (kao deo centralne Evrope, koja pripada Zapadu) i nije želela da je na Zapadu bilo ko posmatra kao deo jednog zaostalog kriznog područja. Više o tome u delu Oskara Fizeša: Füzes Oszkár, „The Main Elements of Hungary's Balkan Strategy", *The Analyst*, vol. 3, no. 4 (4/2007), Budapest, 2007, pp. 33–48, http://www.ceeol.com/aspx/issuedetails.aspx?issueid=6b92d3ad-d608-420f-88c2-42874791660f&articleId=01407ee2-6394-454e-80f7-6dadbb408742 – 2011.03.30.

2004. i 2008. pristup bio malo oprezniji, to nije značilo i promenu smera, a nakon srpskih izbora 2008. ponovo je intenzivirana politička aktivnost. O novim trendovima rečito govori i to da su, počevši sa posetom tadašnjeg premijera Zorana Đinđića Budimpešti u aprilu 2001, ponovo pokrenuti susreti državnog vrha dve zemlje, koji su kasnije postali češći. Narednih godina sklopljeni su bilateralni sporazumi, i time su prošireni pravni i institucionalni okviri međudržavnih odnosa. Takvi su bili, na primer, i sporazum o slobodnoj trgovini, koji je stupio na snagu 1. jula 2002, sporazum o zaštiti manjina, potpisan 21. oktobra 2003. prilikom posete premijera Zorana Živkovića Budimpešti, sporazum o viznom režimu sa početkom primene od 1. novembra 2003, kao i sporazum o kulturnoj saradnji, potpisan 13. maja 2006. Mešovita komisija za ekonomsku saradnju dve vlade održala je prvu sednicu 9. maja 2006, a 21. maja 2010. ministri odbrane dve zemlje postigli su sporazum o saradnji u ovoj oblasti.

Pored bilateralne saradnje Mađarska je na forumima Evropske unije redovno nastupala u cilju interesa približavanja Srbije Evropskoj uniji. Lobiranje Mađarske, kao jedinog „šengenskog suseda" Srbije, odigralo je veliku ulogu u odobravanju bezviznog režima Srbiji od 19. decembra 2009, a to što joj nije odobren status kandidata Evropske unije u prvoj polovini 2011. za vreme mađarskog predsedavanja Evropskom unijom nije zavisilo od mađarske strane, pogotovo što je to bio jedan od ciljeva njenog predsedavanja – imajući u vidu da se približavanje zapadnog Balkana integracijama smatralo jednim od prioriteta.[18] Može se reći i to da je između 2001. i 2008. godine relativno dinamično povećavana bilateralna trgovina (najviše mađarski izvoz), a povećan je i obim mađarskih ulaganja: pre svega posredstvom MOL-a, OTP-a i „Betonuta" u Srbiji je formirano skoro 500 preduzeća u mađarskom (ili mešovitom) vlasništvu u vrednosti od 350 miliona dolara.[19] Formiranje organizacija u službi razvoja neposrednih odnosa privrede i preduzetnika (Mađarsko-srpski ekonomski savet, Mađarsko-srpska trgovinska i industrijska komora)[20] bilo je u službi jačanja privredne kooperacije. Pored toga Mađarska je, shodno njenim snagama, učestvovala u projektima Zapada za podršku Srbiji: na primer u mađarskom programu NEFE (međunarodna razvojna saradnja) Srbija je postala jedna od istaknutih partnerskih zemalja (odnosno SRJ, a kasnije Srbija i Crna Gora). Ekonomske odnose

18 Szilágyi Imre, „Mgyarország és Szerbia viszonya a rendszerváltás óta eltelt időszakban", str. 87.

19 M. Császár Zsuzsa (Žuža, Časar M.), „Magyarország gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatai a Balkán egyes államaival a 21. század elején" (Ekonomski, politički i kulturni odnosi Mađarske sa nekim balkanskim državama početkom 21. veka), Modern Geográfia, 1/2010, Budapest, 2010, pp. 1–23, (cit. str. 14), http://www.moderngeografia.eu/wp-content/uploads/2012/02/csaszar_zsuzsa_2010_1.pdf -11/01/2013. U tom periodu je vrednost srpskih ulaganja u Mađarskoj bila oko 50 miliona dolara.

20 Sajt ovog poslednjeg je: http://www.mszkik.hu

između dve države dobro ilustruju sledeće brojke (koje se odnose na srpske spoljnotrgovinske podatke i iskazene su u US-dolarima).[21]

Godina	Izvoz	Uvoz	Ukupno	Deficit
1995.	19,5	58,9	78,4	39,4
1996.	29,6	125,9	155,5	96,3
1997.	59,7	124,7	184,4	65,0
1998.	54,2	112,6	166,8	58,4
1999.	28,1	94,0	122,1	65,9
2000.	52,8	111,6	164,4	58,8
2001.	59,2	175,7	234,9	116,5
2002.	73,5	247,7	321,2	174,2
2003.	75,7	261,3	337,0	185,6
2004.	123,3	320,7	444,0	197,4
2005.	132,9	267,4	400,3	134,5
2006.	181,9	427,6	609,5	243,7
2007.	247,5	707,0	955,4	460,4
2008.	327,8	799,7	1.127,5	471,9
2009.	262,8	465,2	728,0	202,4
Januar–oktobar 2010.	248,1	585,4	833,5	337,3

U godinama nakon 2000. dinamičan razvoj saradnje neosporno ukazuje na postojanje političke volje za izgradnju odnosa sa obe strane, i ona nije bila kočena protivljenjem velikih sila. Mada su mađarski analitičari smatrali da su za srpsku spoljnu politiku i nakon 2000. godine „bili karakteristični neusklađeni ciljevi i sredstva", oni su istakli da i u ovom „usmeravanju pravca spoljne politike može da se otkrije jedan istaknuti prioritet: pridruživanje Evropskoj uniji".[22]

21 Nevenka Jeftić-Šarčević, „Geopolitical correlation between Serbia and Hungary – The importance of connections between the Danube and the Black Sea regions", *Mediterrán és Balkán Fórum*, vol. VI, no. 1 (15/2012), Budapest, 2012, pp. 20–19 (cit. str. 27).

22 Orosz Anna (Ana Oros), „Szerbia külpolitikája a koszovói háború lezárulásától a tartomány függetlenedéséig" (Spoljna politika Srbije od završetka kosovskog rata do nezavisnosti pokrajine), *Grotius,* Budapest, 2008 (http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=FKRUIW -11/09/2012.), pp. 1 i 18. O prioritetima i raspravama savremene srpske spoljne politike videti: Edita Stojić-Karanović i Slobodan Janković (ur.), *Elementi strategije spoljne politike Srbije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2008, str. 387. (http://www.scribd.com/doc/16918590/Elementi-Strategije-Spoljne-Politike-Srbije - 12/03/2012); Dragan Đukanović i Ivona Lađevac, „Prioriteti špoljnopolitičke strategije Republike Srbije", *Međunarodni problemi*, vol. LXI, no. 3 (3/2009), Beograd, 2009, str. 343–364. (http://scindeks-clanci.nb.rs/data/pdf/0025-8555/2009/0025-

Kao neposredan uzrok nedoslednosti i oklevanja oni su označili podeljenost srpske političke klase, kao i činjenicu da proces promene elite još nije završen, tako da „još nije formiran stabilan rukovodeći sloj, čiji ciljevi i legitimitet bi se ogledali u približavanju Evropskoj uniji ... /zato bi – J. J./ ... vlast koja je polovično reformska, u svakom momentu mogla biti zamenjena (i na demokratskim izborima!) sa nacionalističkom opozicijom".[23] Perspektive mađarsko-srpskih odnosa i značaj Mađarske u srpskim spoljnim poslovima – za koje su karakteristične „političke klackalice" (zbog manevrisanja između Zapada i Rusije, prema mađarskim ocenama) – mađarski analitičari i učesnici spoljne politike posmatrali su zato samo sa „umerenim optimizmom". Istovremeno, imali su na umu i to da će namere Srbije o pridruživanju Evropskoj uniji u njenim spoljnopolitičkim konceptima povećati značaj Mađarske. Prema njihovom viđenju, za Srbiju je važan mađarski komunikacioni i saobraćajni tranzit, a u Beogradu su verovatno svesni činjenice da „na osnovu susedstva i zbog mađarske manjine u Vojvodini, Mađarska je zainteresovana za pridruživanje Srbije Evropskoj uniji (mnogo više u odnosu na prosek u Evropskoj uniji!)"[24] Značaj odnosa sa Mađarskom u srpskoj spoljnoj politici može da poveća i zajednički interes u pograničnim razvojnim programima i u Dunavskoj strategiji Evropske unije, na šta se pozivaju i srpski autori.[25]

Odnosi nisu bili bez konflikata ni nakon oktobra 2000. godine, kao što smo već povodom Kosova pomenuli. Interesantno je da je u ovom periodu čak došlo i do nekoliko konflikta u manjinskoj politici, do takozvanog slučaja napada na Mađare,[26] do rasprave oko zakona o restituciji i obeštećenju[27] i do rasprave oko parlamentarnog

---

85550903343D.pdf - 12/03/ 2012)

23 Füzes Oszkár, „Nyugat, Balkán, Nyugat-Balkán" (Zapad, Balkan, Zapadni Balkan), *Európai Tükör*, 5/2006, Budapest, 2006, pp. 26–40 (cit. str. 32), http://www.kulugyminiszterium.hu/NR/rdonlyres/1885616D-5B88-4C0E-9298-C97E332D9E5A/0/et_2006_05.pdf - 11/09/ 2012.

24 *Isto,* str. 35–36.

25 Nevenka Jeftić-Šarčević, „Geopolitical correlation between Serbia and Hungary – The importance of connections between the Danube and the Black Sea regions"; Edita Stojić-Karanović, „A határokon átívelő együttműködés jelentősége a vajdasági kisrégiók fenntartható fejlődésében" (Značaj prekogranične saradnje u održivom razvoju vojvođanskih malih regija), http://www.balkancenter.hu/pdf/stijc.pdf - 08/09/2012.

26 Incidenti protiv Mađara u Vojvodini, poznati kao „napadi na Mađare" postali su učestali u periodu 2003–2004, i to u toj meri da je mađarska strana bila primorana da pitanje iznese na međunarodni forum: Evropski parlament na sednici od 16. septembra 2004. usvojio je zaključak u kojem je pozvao Beograd da spreči ove incidente.

27 Skupština Srbije je 26. septembra 2011. usvojila Zakon o restituciji u formi koja bi (prema mađarskim procenama) na osnovu principa kolektivne krivice isključila značajan deo vojvođanskih Mađara iz procesa reprivatizacije i obeštećenja. Protiv ovakve formulacije zakona protestovale su mađarske partije u Vojvodini i Budimpešta je predočila da će na sednici Evropskog saveta 9. decembra uložiti

predstavljanja srpske manjine u Mađarskoj.[28] Međutim, bez obzira na rasprave, pažnju zaslužuje ozbiljan napredak u manjinskoj politici (u Mađarskoj nakon 1989. i u Srbiji nakon 2000) i to u tolikoj meri da za današnje pravne okvire zaštite manjina možemo da kažemo da oni prevazilaze evropski prosek (mada oni nisu savršeni i očigledne su razlike između stanja *de jure* i stanja *de facto*). Štaviše, dogodio se napredak u uzajamno bolnoj istorijskoj temi: predsednici država Laslo Šojom (Sólyom László) i Boris Tadić u oktobru 2009. u Budimpšti postigli su dogovor o osnivanju Srpsko-mađarske akademijske mešovite komisije za otkrivanje istine o konfliktima u Drugom svetskom ratu.[29]

A na kraju, što se sadašnjeg stanja i „uskog preseka" mađarsko-srpskih odnosa tiče, ne bih istakao odsustvo konflikata (bez obzira na postojanje izvesnih otvorenih pitanja), nego bih radije usmerio pažnju na relativno nizak intenzitet, imajući u vidu da odnosi ni dan danas ne dostižu željeni i mogući nivo. Na primer, ulaganje od 400 miliona dolara u prvi mah zvuči lepo, međutim u stvarnosti to nije prevelika suma. Na „listu nedostataka" možemo da stavimo i to da dve države međusobno nisu pokrenule pitanje osnivanja kulturnih centara, mada bi to bilo važno u pogledu međusobnog razumevanja dva susedna naroda.[30] Sudeći prema ovome, mađarsko-srpsku saradnju i danas više karakterišu neiskorišćene nego realizovane mogućnosti – nadalje, od finansijke svetske krize 2008. godine međusobna pažnja je umanjena. Naravno, zna se da su za smanjivanje „liste nedostakata" potrebne ne male pare, a trenutno nijedna država ne može da dozvoli sebi da razmišlja o velikodušnim investicionim poreskim olakšicama, o finansiranju novih projekata i institucija. Zato je od izuzetne važnosti da kao dobre možemo da označimo bar političke osnove razvijanja odnosa: između dve države još postoje otvorena pitanja, ali nema teških konflikata, a na razini vlada postoji međusobna spremnost na saradnju i dobri su i međunarodni uslovi.

Sumiranjući savremene mađarsko-srpske odnose može se reći da ova istorija odnosa, bez obzira na svu njenu problematičnost, nije samo istorija konflikata ni na nivou država ni na nivou svakodnevnih kontakata stanovništva koje živi zajedno. Mada sa izvesnom dozom optimizma, ipak možemo mirno da formulišemo iskustvo o tome da u slučaju postojanja međusobne političke volje država za saradnju i

---

veto na status kandidata Srbije. Na kraju, postignut je kompromis, čime su sporni paragrafi Zakona o restituciji ostali važeći, međutim Zakonom o rehabilitaciji od 5. decembra oni su konkretizovani: prema ovome, iz procesa obeštećenja mogu da budu isključeni samo ratni zločinci. Mađarska je nakon ovoga povukla pretnje o vetu.

28 U Mađarskoj nažalost sve do danas nije rešeno parlamentarno predstavljanje manjina. Zbog toga npr. Srbija smatra da i položaj Srba u Mađarskoj statusno gori nego položaj Mađara u Srbiji.

29 Sajt mađarske sekcije komisije: http://www.magyarszerbmult.hu

30 U ovom kontekstu obećavajuća je izjava zamenika premijera Mađarske Tibora Navračiča (Navracsics Tibor) na beogradskom sajmu knjiga u oktobru 2012. da Budimpešta planira osnivanje „Mađarske kuće" u Beogradu.

postojanja potrebnog minimuma etničke tolerancije kod vladajućih elita, ovo susedstvo može da postane korisna simbioza za obe strane. Može da bude simbioza koja je dobro prepoznatljiva na osnovu perioda saradnje između dve države i multikulturalnosti Vojvodine – ili pak na osnovu životnog dela istaknutih ličnosti sa dvojnim vezama, na koje obe strane mogu da budu ponosne (braća Vujičić, Danilo Kiš itd.).

Povodom mađarsko-srpskih odnosa u Budimpešti i dan danas postoje borbeniji stavovi. Poznat je stav Jobika da bi, za uzvrat za pridruživanje Srbije Evropskoj uniji, Mađarska trebalo da zahteva od Srbije istorijsko izvinjenje i teritorijalnu autonomiju na etničkom principu.[31] U vezi s tim možemo reći da nema potrebe za promenom strategije: uspešnost ostvarivanja interesa mađarske države i zaštitu manjinskih prava mađarske zajednice u Vojvodini dugoročno može da garantuje samo politika međusobnog partnerstva. Jer „došlo je vreme kada bi obe strane trebalo da prepoznaju da – nasuprot dominantnim trendovima u devetnaestom i dvadesetom veku, dakle nasuprot nacionalističkoj eri međusobnih rivalizacija tokom izgrađivanja država i nacija – Mađari i Srbi danas mogu da imaju jaču interesnu zajednicu sa zajedničkim ciljevima od sukoba interesa, s obzirom na to da je samo saradnja ta koja može da pruži odgovore globalnim izazovima i iskoristi prednosti evropskih integracija /.../ uslov tome, naravno, jeste da dve države budu sposobne da naprave iskorak iz stalnog zahteva za polaganje računa zbog međusobnih istorijskih rana i da budu spremne na rešavanje otvorenih manjinskih pitanja, pošto su ovo problemi koji u savremeno doba emocionalno najviše opterećuju međusobne odnose."[32] I da dodam: mađarsko javno mnjenje smatra da u onome u čemu su uspeli Francuzi i Nemci, mogli bi da budu uspešni i Mađari i Srbi – makar na duže staze. Zašto ne bi bilo moguće da mađarsko-srpski odnosi u krajnjem bilansu igara prevlasti dostignu nulti nivo (kada dobitak pobednika izgubi onaj drugi, što je bio slučaj tokom istorije već toliko mnogo puta) i zašto ne bismo mogli da budemo jedan od pozitivnih primera dobrosusedskog suživota unutar modernih evropskih integracija?

---

31 Već smo ukazali na to (1. fusnota) da su u ekstremno desničarskoj subkulturi i ranije bila formulisana militantna mišljenja, međutim ona politički nisu bila značajna sve do ulaska Jobika u parlament (2010). Od tada, međutim, i na parlamentarnoj sceni se glasno čuju stvavovi sa ciljem rušenja ranijih konsenzusa – mada „u slučaju odgovarajućih uslova" ni Jobik se ne protivi proširivanju mađarsko-srpskih odnosa („Feltételekkel tudjuk támogatni Szerbia EU- csatlakozását" /Pridruživanje Srbije Evropskoj uniji možemo da podržimo pod određenim uslovima/, http://www.mrm.rs/aktualis/501-feltetelekkel-tudjuk-tamogatni-szerbia-eu-csatlakozasatq0 - 01/10/2011.)

32 Glatz Ferenc (Ferenc Glac), „Történelmi megbékélés, de hogyan?" (Istorijsko pomirenje, ali kako?), *História* 1-2/2011, Budapest, 2011, pp. 2, 51–62 (autor je predsednik mađarske sekcije srpsko-mađarske akademijske mešovite komisije).

Summary

József Juhász, Ph. D.

Loyality to the West, Pragmatism Towards Serbia: Hungary's Foreign Policy Towards Serbia After the Regime Change

Key words*: Hungary, Serbia, Yugoslavia, foreign policy, international relations*

The study analyzes Hungary's foreign policy towards Serbia from 1989 to early 2010. It argues that, regarding the basic principles, Hungary always preferred the development of Hungarian-Serbian relations. However, relations in the 1990s (unlike the good Hungarian-Yugoslav relations of the 1980s) were cold and tense because their atmosphere was defined by the discrepancy between the political orientation of the two countries („westernisation" and Euro-Atlantic integration in Hungary versus the Milošević-era in Serbia). Inevitable conflicts resulted, but the political distance between the two countries, in some cases, was also increased by the politics of right-wing Hungarian governments (e.g. in the „Kalashnikov scandal"). Hungary's dual attitude towards Serbia characterized the whole decade of the 1990s. On the one hand, Hungary endeavored to have a pragmatic attitude, maintaining the „open doors" policy towards Serbia (if only for the 250 thousand Hungarians in Vojvodina). On the other hand, Hungary accepted the West's standpoint on Serbia because it wanted maintain its loyalty to the West due to its aspirations for integration into Euro-Atlantic organizations. At the end of 2010 a new period began in Hungarian-Serbian relations. The fall of the Miloševiæ regime removed the political discrepancies between the two countries and thereby new basis was created for establishing relations. This new period can already be qualified as successful: although some pronounced issues remain (especially relating to minorities), there are no serious conflicts between the two countries.

Prevela Anna Friedrich

УДК 327(510:73)"1970/1972";
327(510:497.1)"1970/1972";
327(497.1)"1970/1972"

Сања РАДОВИЋ, М. А.

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПОГЛЕД НА КИНЕСКУ ПОЛИТИКУ ОТВАРАЊА У ПЕРИОДУ 1970–72. ГОДИНЕ

***АПСТРАКТ**: Кинеско-америчко споразумевање представљало је кључни процес у глобалним односима током 70-их година. Чланак се бави почецима политике отварања између САД-а и НР Кине и посебно југословенским погледом на ту политику. Анализирана је југословеснка грађа која се бави кинеско-америчким односима у периоду 1970–72. године, чиме је омогућен специфичан увид у почетке политике отварања и споразумевања између две светске силе.*

***Кључне речи:** Кина, САД, Никсон, Орешчанин, Тепавац, хладни рат*

Југославија је, као предводница несврстаних држава и носилац посебног концепта међународног споразумевања, заузимала јединствено место у светској политици почетком 70-их година прошлог века. Посматрајући глобалне промене из самодовољне позиције „треће стране", остваривала је већи увид у танане геополитичке промене но што би се то на први поглед могло очекивати. Процене глобалних кретања које налазимо у депешама југословенских дипломата с почетка 70-их зачуђујуће су прецизне с обзиром на сужену перспективу коју им је давао статус ванблоковског партнера, односно службеника државе која није имала могућности да оствари дубљи увид било у политику једне било друге заинтересоване стране. Међутим, можда им је управо та измештена перспектива омогућила шири поглед на глобалне проблеме, дозволивши им да доносе закључке који нису били оптерећени припадношћу једном или другом блоку. Југословенска перспектива је посебно значајна уколико узмемо у обзир да је од самог почетка политике отварања Народне Републике Кине према Западу, а посебно према Сједињеним Америчким Државама, СФР Југославија имала дипломатске односе са обе заинтересоване стране, што јој је дало могућност да преко својих дипломатских представништава у Вашингтону и Пекингу, али и у другим деловима света, стекне комплетнију слику креирања нове међународне политике.

Почеци политике отварања НР Кине током 1970.

У литератури се дуго и често полемише ко је начинио први корак.[1] То можда и није толико важно, с обзиром на подударност интереса и жеља, које су омогућиле да са лакоћом из првог проистекне одмах и други корак. Сједињене Државе, са нарушеним међународним кредибилитетом, виделе су у отварању према Кини јединствену шансу за развој стратешког партнерства и поправљање сопствених позиција у југоисточној Азији, док је Кина, поред међународне изолације, била и под поморском блокадом од Бохаја до Тонкина дуж источне границе, са сталном претњом од совјетске инвазије са севера, уз хроничну нестабилност и ратни пожар на јужним границама. Политика сарадње, која је требало да замени форсиране антагонизме, донела би бенефите обема странама.

Када је у питању датирање почетака политике отварања НР Кине према западном свету, могли бисмо да их сместимо у 1970. годину, иако су прве назнаке ове промене могле да се осете одмах по Никсоновом доласку на власт годину дана раније, што нипошто није промакло југословенској дипломатији. Већ од друге половине 1969. југословенски амбасадори из разних делова света јављали су о промењеном држању кинеских дипломата према службеницима САД-а приликом сусрета на званичним пријемима, чиме су почеци политике отварања препознати још у првој фази. О измењеном понашању НР Кине као реакцији на све до тада предузете мере америчке владе[2] посебно је извештавао Богдан Црнобрња, југословенски амбасадор у Вашингтону. Он већ у јануару 1970. јасно закључује да све упућује на закључак „да је отпочела политика признавања НР Кине од стране САД"[3] – и тиме показао

1 Детаљније о овоме видети: W. Cohen, *America's Response to China* (*A History of Sino-American Relations),* Columbia University Press, 2010, pp. 215–219; H. Rong, *The Diplomat from China*, Beijing, 2007, pp. 163–170; Y. Xia, *Negotiating with the Enemy*, Indiana University Press 2006, pp. 135–161.

2 У претходним извештајима Црнобрња је јављао да је, од како је дошла на власт, нова америчка администрација опрезно али константно настојала да поправи односе са Кином, што је било видљиво кроз читаву серију потеза: Никсон је у свом инаугурационом говору изразио жељу за побољшањем односа са Кином; настављена је политика промењеног курса у Вијетнаму; дошло је до делимичног војног дезангажовања у региону југоисточне Азије (Окинава, смањење трупа на Тајланду, база на Филипинима, редуковање контигента б-52, редислокоација 7. флоте итд.); у релативно кратком року донете су две одлуке о смањењу трговинског ембарга према Кини; дозвољено је и путовање за неке категорије становништва; САД је подстицао поједине државе (Канаду, Италију, Белгију) да успоставе дипломатске односе са НР Кином, што је представљало неку врсту „савезничке претходнице"; све то уз смањење антикинеске пропаганде у америчкој штампи. – Видети: ДАСМИП, Ф. 164, д. 3, бр. 41591, 15. јануар 1970, ДСИП, стр. 2 и Ф. 166, д. 9, 4722, јануар 1970, Мисија УН, стр. 3.

3 ДАСМИП, Ф. 166, д. 9, 4722, јануар 1970, Мисија УН, стр. 3.

колико је дубоко и јасно југословенска дипломатија разумевала савремене глобалне трендове још на самом почетку њиховог дефинисања. У наредним месецима постало је недвосмислено јасно да се кинеско-америчко приближавање одвија много брже но што су многи очекивали, а то неће дочекати креаторе југословенске спољне политике неспремне, напротив, на овом примеру до изражаја ће доћи виталност југословенске дипломатије, која ће позитивно одговорити на сигнале НР Кине и убрзати размену амбасадора две земље, стратешки се опредељујући на даљи развој билатералних односа са Пекингом.

Међутим, уколико пратимо извештаје који су претходили обнављању дипломатских односа на највишем ниову, постаје јасно да нису гајене илузије око карактера најављеног спољнополитичког курса НР Кине, па тако у депешама југословенских дипломата из априла 1970, налазимо процене како ће Кина и даље настојати да „слабости структуре своје моћи компензира политичким предностима и њеним општим положајем",[4] као и да „не треба изгубити из вида да у одређеним околностима може доћи и до поклапања њених (кинеских, прим. аут.) интереса са интересима суперсила и нагодби које могу штетити другим земљама".[5] Дакле, већ од почетне фазе отварања, поред свих позитивних аспеката које је препознала југословенска дипломатија, пре свега за себе и своје стратешке интересе, постојала је и бојазан да једном када изађе из изолације, Кина може постати само једна од суперсила. Исто тако добро је примећено да „Кина још дуги низ година неће бити у стању да оствари економску подлогу пропорционалну свом политичком и стратешком значају, што оставља широке могућности за осцилације у политичким ставовима".[6]

У даљим анализама, југословенске дипломате су закључивале да је унутрашња стабилизација друштвено-политичких процеса (са завршетком радикалне фазе културне револуције), уз дефинисање нових принципа кинеске спољне политике који су подразумевали одвајање међудржавних од партијско-идеолошких односа,[7] створила простор за сређивање односа са једним бројем земаља са којима је Кина прекинула контакте у време културне револуције или раније, што је свакако била исправна процена.[8] Ублажавање екстремне политичке пропаганде према другим државама, промовисање сарадње и преговарања, успостављање дипломатских односа (са Канадом, Италијом и Белгијом)[9] обележава нови спољнополитички курс НР Кине, гласио је закључак.

4 ДАСМИП, Ф. 109, д. 4, бр. 415443, 22. 4. 1970, ДСИП, 5. управа, стр. 4.

5 *Исто.*

6 ДАСМИП, Ф. 165, д. 3, бр. 411498, 19. 3. 1970, Делхи, стр. 1.

7 ДАСМИП, Ф. 109, д. 4, бр. 415443, 22. 4. 1970, ДСИП, 5. управа, стр. 6.

8 Више о кинеској дипломатији у време културне револуције: O. A. Westad, *Restless Empire*, London, 2012, pp. 333–363.

9 *Исто,* стр. 5.

На нову кинеску политику посебно су указивали измењени приступи према земљама Азије и Африке, којима није више нудила „платформу колективног окупљања",[10] већ је уместо тога настојала да развија чвршће билатералне односе, што се тумачило жељом да непосредније утиче на њихово будуће деловање на међудржавном плану. Када је у питању непосредно окружење Кине, југословенска дипломатија је ту предвиђала даље ширење кинеског утицаја са крајњим циљем да се „спречи и разбије политичко и стратешко окружење сопствене територије и потисне утицај обе суперсиле на азијском простору".[11]

Југословенска дипломатија је уочавала посебну заинтересованост Кине за регион Индокине, и прогнозирала да ће се та преокупираност задржати и у наредним годинама. Као потенцијална претња и препрека бржем изласку на азијску сцену, насупрот Кини су постављани Индија и Јапан,[12] државе са којима је Кина имала противуречан однос (уз све историјско-политичке импликације које је то носило). Посебан сегмент чинила је политика према источноевропским државама, чланицама лагера, према којима је Кина обуставила негативну пропаганду настојећи да их у новој фази развоја односа прикаже као „директне жртве совјетске политике",[13] што је откривало њено настојање да поткопа даљи утицај СССР-а на ширем простору, а не само непосредно на азијском.

Свеукупно посматрано, југословенска дипломатија је закључивала да нова кинеска спољна политика „садржи низ конструктивних елемената, нових и еластичнијих акцената у наступу и отварању према свету, али да је и даље оптерећена властитим недоследностима и противречностима",[14] које су је спречавале да се у потпуности посвети новом спољнополитичком курсу (пре свега ту се мислило на концепцију о историјској мисији Кине и КПК у свету, на представу о Кини као центру светске револуције и т. сл.).[15] Када је реч о односима Кине према САД-у, треба још споменути да је као посебно значајан апострофиран интерес који обе државе показују „ради решавања конкретних питања билатералнх односа" с циљем „задобијања повољнијих политичких и других позиција у односу на СССР".[16]

Као веома важан навођен је и закључак да је, у контексту промена међународног положаја НР Кине и њене улоге у свету, дошло и да промена у ставу Кине према Југославији, што

10 *Исто*, стр. 6.
11 *Исто.*
12 *Исто,* стр. 7.
13 *Исто,* стр. 8.
14 *Исто.*
15 *Исто.*
16 *Исто*, стр 16.

се посебно одразило у „радикалном смањењу антијугословенске кампање"[17] у кинеској штампи, као и кроз „спремност на развијање међудржавних односа".[18] Међутим, југословенска дипломатија није гајила илузије да се ради о изненада препознатој посебности југословенског спољнополитичког курса, већ је од самог почетка наглашавано да ове промене треба посматрати у „склопу ширег контекста међународних односа"[19] и „опште активизације кинеске спољне политике и отварања према свету након делимичног сређивања унутрашњих прилика у Кини".[20] Једна од прекретница која је условила приближавање Кине Југославији била је совјетска интервенција у Чехословачкој,[21] која је Пекингу представљала јасан сигнал да мора да отпочне са тражењем нових модалитета сарадње са другим државама, а посебно са онима које оштро опонирају совјетској политици агресије. „Снажан одјек југословенске осуде интервенције и спремност на одбрану властите земље"[22] подигао је углед Југославије у очима Пекинга и „створио (је) известан простор за нормализовање дотадашњег стања"[23] између две земље. Такође, као посебна вредност југословенске државе истицана је социјалистичка револуција која је „извојевана сопственим снагама",[24] на чему ће Кинези у билатералним разговорима стално инсистирати. Југословенској дипломатији нарочито је импоновала чињеница да Кина није условљавала развој билатералне сарадње односима Југославије са трећим земљама, показујући тако велико разумевање за југословенски статус и положај у свету,[25] „нарочито међу несврстанима".[26] Наиме, неангажоване државе су биле значајна циљна група у чијем правцу је Кина усмеравала своју активност, са жељом да задобије њихову наклоности у даљим глобалним померањима.

17 *Исто,* стр 9.
18 *Исто,* стр 9.
19 *Исто.*
20 ДАСМИП, Ф. 85, д. 9, бр. 4843, 4. 1. 1971, ДСИП, стр. 5.
21 *Исто.*
22 ДАСМИП, Ф. 85, д. 9, бр. 4843, 4. 1. 1971, ДСИП, стр. 5.
23 ДАСМИП, Ф. 109, д. 4, бр. 415443, 22. 4. 1970, ДСИП, 5. управа, стр. 5.
24 ДАСМИП, Ф. 108, д. 3, бр. 421580, 29. 5. 1970, Каиро, стр. 1.
25 *Исто.*
26 *Исто,* стр. 5. Југословенска дипломатија је закључивала да је „једна од најзначајнијих нових црта кинеске спољне политике несумњиво промена њеног става према акцијама несврстаних земаља и позивање на Лусаку у јавним иступањима Џоу Енлаја. Након неуспеха са акцијом око конференције афро-азијске солидарности (од које је Кина давно одустала и за сада не обнавља сличну акцију), несвртаност је једина платформа на којој су окупљене управо све оне земље афро-азијског света са којима Кина рачуна (као) са партнерима. Други разлог је тај што несврстаност објективно најважнија и најзначајнија форма отпора биполаризацији света, што одговара кинеским ставовима према положају и улози суперсила у савременим односима." ДАСМИП, Ф. 85, д. 5, бр. 420092, 10. 5. 1971, ДСИП, 5. управа, стр. 13.

Југословенској дипломатији је на руку ишла и сагласност са кинеском страном око одређених спољнополитичких принципа као што су подршка кинеском представништву у УН-у, признање владе Сиханука и други ставови у вези са Индокином, борба против „империјализма" и „хегемонизма"[27] итд. Као финале ових позитивних тенденција у југословенско-кинеским контактима, доћи ће и до обнове дипломатских односа на највишем ниову.[28] Тито је у разговору са америчким државним секретаром В. Роџерсом још почетком 1970. најавио скору размену амбасадора, посебно апострофирајући да „дипломатски односи нису били прекинути, већ су били на нивоу отправника послова".[29] Након неколико месеци припрема, у мају 1970. на место југословенског амбасадора у Пекингу је постављен Богдан Орешчанин, док је јуна месеца у Београд стигао Ценг Тао. Ово је био само почетак у даљем развоју билатералних односа, који ће и на политичком и на економском плану узети замах тек од наредне године.

Кинески излазак на светску сцену 1971. и југословенска реакција

Током 1971. године Кина је у потпуности изашла на међународну сцену, обновивши билатералне везе са највећим бројем земаља. Потпуно разумљиво, југословенска дипломатија је у својим извештајима највише пажње посвећивала управо југословенско-кинеској сарадњи, која је после обнове дипломатских контаката добила замајац, па се тако за само годину дана обим спољнотрговинске размене између две земеље повећао неколико

27 ДАСМИП, Ф. 85, д. 9, бр. 4843, 4. 1. 1971, ДСИП, стр. 6.

28 Јован Чавошки наводи да је Југославија, после завршетка Другог светског рата, у координацији са Москвом, тајно успоставила дипломатске односе са Чанг Кајшековом Републиком Кином, са којом је планирала и размену амбасадора. То јој није сметалао да четири дана по проглашењу Народне Републике Кине (5. октобра 1949) буде једна од првих земаља које су признале нову владу у Пекингу. Међутим, због познатог стања у тадашњим југословенско-совјетским односима, кинеска влада је показивала опрезност у бирању нових савезника, па тако никада није одговорила на југословенски позив. Дипломатски односи биће успостављени тек 1955, али ће се покварити током наредне две године, понајвише због догађаја у Пољској и Мађарској, који су уносили тензије у кинеско-југословенске односе. После Московске конференције комунистичких и радничких партија новембра 1957. и дефинитивно су запали у кризу, која ће потрајати до 1970. - Ј. Чавошки, *Југославија и кинеско-индијски конфликт,* Београд, 2009, стр. 34, 40, 89, 92–93, 112–113.

29 ДАСМИП, Ф. 164, д. 2, бр. 46549, 19. 2. 1970, ДСИП, Одсек за САД и Канаду, стр. 9. Југославија и Кина су од повлачења кинеског амбасадора Ву Сјућуена априла 1958, што је пратило и повлачење југословенског амбасадора Владимира Поповића из Пекинга исте године, одржавале дипломатске односе на нивоу отправника послова. Видети: Ј. Чавошки, „Политика и дипломатска каријера Ву Сјућуена, првог амбасадира НР Кине у Југославији", *Југословенска дипломатија 1945–1961*, (ур. Слободан Селинић), Београд, 2012, стр. 384–407.

пута,[30] а отпочела је и културна и спортска сарадња (уговорено је гостовање кинеског стонотениског тима у Југославији крајем 1971, док је БИТЕФ позвао кинески балетски ансамбл да посети нашу земљу током 1971).[31] Општи закључак је био да југословенски интерес за продубљивање односа са Кином постоји, али и да га одређује више фактора[32] – пре свега требало је имати у виду „да значај Кине у свету расте, да јачају њене везе азијским, афричким и латиноамеричким земљама, али и да развијање односа са њом представља одређену противтежу СССР-у и САД".[33] Југословенске дипломате су државним руководиоцима препоручивале да дају подршку оним снагама које „заступају и проводе садашњи курс",[34] као и да Кини понуде југословенско искуство и међународне везе у осетљивом периоду даљег отварања према свету.[35]

Југословенска анализа кинеске спољне политике у другим деловима света је била још садржајнија. Од самог почетка кинеске политике отварања југословенска дипломатија је примећивала двојност концепата са којима је Кина наступала на међународној сцени. Увек су ту биле и радиклане концепције и прагматични ставови – „начелне идеолошко-политичке прокламације" и „умерене спољнополитичке изјаве",[36] што је исправно тумачено као указивање на „присутност разних снага унутар руководства",[37] на шта је скретана посебна пажња у даљем креирању југословенског спољнополитичког курса.[38] Управо тај раскорак између начелних и тврдих изјава и реалистичне спољнополитичке праксе указивао је на сукоб у самом врху (на линији Џоу Енлај – Лин Биао), који је тињао све до експлозије у септембу 1971. Примећено је и да је кинеска спољна политика патила од „недостатка атрибута велике силе",[39] а то ју је приморавало да се „идентификује са оним општим процесима у свету који објективно иду против њених главних ривала на међународној сцени САД–СССР".[40]

30 Трговинска размена између Југославије и Кине 1969. износила је 1,6 милиона долара. Већ 1970. прешла је 6 милиона долара (до новембра месеца), и то не рачунајући неробне приходе Југославије од транспортних услуга Кини од око 5 милиона долара, којих 1969. није готово ни било. - *Исто*, стр. 7.

31 *Исто.*

32 Важно је напоменути и да је Кина „имала још увек резерве према нашем унутрашњем развитку", али и да прилике у Кини још увек нису биле сређене, што је упућивало на закључак о нужности „постепеног развитка узајамних односа". – ДАСМИП, Ф. 87, д. 4, бр. 418675, 14. 5. 1971, ДСИП, стр. 6.

33 ДАСМИП, Ф. 85, д. 9, бр. 4843, 4. 1. 1971, ДСИП, стр. 8.

34 *Исто.*

35 *Исто.*

36 ДАСМИП, Ф. 85, д. 5, бр. 420092, 10. 5. 1971, ДСИП, 5. управа, стр. 1.

37 *Исто.*

38 *Исто,* стр 19.

39 *Исто,* стр 2.

40 *Исто.*

Позивање на пет принципа коегзистенције и „бандуншки дух", уз враћање на редовну дипломатску праксу и подршку малим и средњим земљама – обележиће кинеску дипломатску активност и у наредним месецима.

У односу на САД, процене су биле да је Кина задржала свој познати став политичке конфронтације и деловања које је усмерено на истискивање америчког присуства у зони која за њу представља „зону властите безбедности"[41] (Индокина, југоисточна Азија, Далеки исток) и које је чинило први ниво конфронтације, док су други ниво чинили региони Африке, Латинске Америке и Блиског истока.[42] Када се радило о чисто билатералним односима, главно питање се тицало Тајвана, уз познате ставове обе стране. Предвиђања југословенске дипломатије су говорила да „не би било реално очекивати неки бржи развој у кинеско-америчким односима све док се не нађе за Кину прихватљиво решење за проблем Тајвана".[43] Пинг-понг дипломатија оцењивана је као „вешто одмерен кинески потез који јој је донео бројне користи"[44] – уз сву пажњу коју је изазвао, „присилио је америчку администрацију да поново преиспита свој однос према Кини",[45] али је довео и до „непосреднијег дијалога између две земље"[46] и побољшања положаја Кине „у односу на другог партнера – СССР".[47] За Никсонову посету Пекингу писано је да ће имати „крупне реперкусије на опште стање мира и безбедности у свету, на баланс снага, на стање у блоковима, на расплет рата у Индокини, на ситуацију у ОУН",[48] уз навођење познатих мотива који су обе стране довели у преговарачку позицију. Међутим, као главно достигнуће нове кинеске политике приказана је промена у политици према СССР-у, чиме је Кина успела да од државе парије, која се налазила под претњом нукеларног удара, постане држава која „кроз политичко-идејну конфронтацију уз истовремене међудржавне односе (са СССР) и дијалог (и са СССР и са САД) чини битан корак у правцу формирања триангуларне међузависности са СССР и САД".[49]

У опште оцене југословенске дипломатије улазили су и закључци да је кинеска дипломатска активност постала „државнија, реалистичнија и одмеренија",[50] уз јасније дефинисање спољнополитичких праваца деловања, како према појединим државама тако и према регионима и међународним институцијама,

41 *Исто,* стр 7.
42 *Исто,* стр. 5.
43 *Исто,* стр. 6.
44 *Исто.*
45 *Исто.*
46 *Исто*, стр. 1.
47 *Исто,* стр. 6.
48 *Исто,* стр. 1.
49 *Исто*, стр. 10.
50 *Исто,* стр. 18.

чиме се подвлачила целовитост насталих промена.[51] Посебно је вредна пажње оцена да су „садашњи међународни положај, понашање и политика Кине, по свему судећи, дугорочног карактера", а да ће Кина још релативно дуго бити у „полупризнатом статусу велике силе".[52]

Значајан моменат у унапређењу југословенско-кинеских односа, био је везан за прву званичну размену делегација на високом нивоу.[53] Посета тадашњег југословенског државног секретара Министарства иностраних послова Мирка Тепавца (8–15. јуна 1971) спремана је више месеци[54] и представљала је до тада најважнију демонстрацију чвршће билатералне сарадње. Тепавца је примио лично премијер Џоу Енлај, са којим је водио вишедневне садржајне разговоре. Из забелешки вођених приликом разговора сазнајмо да је Џоу Енлај веровао да је главна карактеристика тадашње међународне ситуације „нарасла свест народа света"[55] који ће устати „против контроле две суперсиле и против политике права јачег",[56] што је сведочило да се и поред свег прагматизма, Кинези нису још увек ослободили идеолошких парола. Ово је пратила оцена да је „надметање два хегемона сваким даном све веће, троше се огромне суме новца у војне сврхе, а посебно за васионске пројекте".[57] Када је била реч о Вијетнаму, Џоу је наглашавао да, за разлику од става Де Гола према Алжиру, Никсон не схвата положај САД у Вијетнаму:[58] „Никсон је имао амбиције да постане велики председник, али он то никад неће бити. Хо Ши Мин је једном приликом рекао да ће прострети црвени тепих америчким трупама кад буду спремне да се повуку из Вијетнама. Никсон није искористио ту шансу."[59] Говорећи о односима са СССР-ом рекао је да Кина покушава да избегне лоша искуства из развоја совјетске државе, у којој се, по кинеским оценама, „рестаурирао капитализам, појавиле су се привилеговане касте"

51 *Исто.*

52 *Исто.*

53 Иако је постојао и југословенски позив за Џоуову посету, она није могла да буде реализована „због заузетости унутрашњим проблемима". – ДАСМИП, Ф. 87, д. 4, бр. 418675, 14. 5. 1971, ДСИП, стр. 7.

54 Саму припрему посете обележио је неспоразум око датума када би она требало да се одигра. Првобитно је био договорен март или април (Орешчанин је прихватио овај термин без консултације са МИП-ом), па је касније отказивање тј. померање посете изазвало сумње у искреност југословенске јавно прокламоване политике према Кини. Са овим је коинцидирало и неприхваатње кинеске понуде да наши стонотенисери после гостовања у Јапану посете НРК. – ДАСМИП, Ф. 87, д. 5, бр. 412170, 9. 4. 1971, ДСИП, 5. управа, стр. 1–4.

55 ДАСМИП, Ф. 87, д. 4, бр. 423124, 17. 4. 1971, ДСИП, стр. 2.

56 *Исто.*

57 *Исто.*

58 *Исто.*

59 ДАСМИП, Ф. 87, д. 4, бр. 423770, ДСИП, забелешка, стр. 7.

(које су Кинези називали новим царевима)[60], а све то је само учврстило Пекинг у уверењу у исправност сопственог пута. Џоу је говорио како је Кина „још увек заостала земља",[61] чиме је показао склоност ка самокртици, али је она „у односу на ранија времена много јача".[62] Док је производила атомске бомбе које „разбијају монопол суперсила",[63] Кина је више пута изјавила да неће прва употребити нуклеарно оружје[64], наглашавао је Џоу.

Када је реч о билатералним односима, ту је постигнута принципијелна сагласност да ће две државе сарађивати на повратку значаја Уједињених нација, пре свега кроз инсистирање на пријему НР Кине у УН, као и кроз даљи развој односа са земљама Трећег света. Југославија је то подржавала јер је „политика Кине објективно на линији политике несврстаних земаља".[65] У кинеској штампи ова посета је прошла врло запажено, сусрети и разговори су оцењивани као „топли", док су „револуционарне масе" песмом и музиком испратиле делегацију.[66] Оцена југословенског амбасадора била је да се ради о тоновима који су резервисани за „истинске прогресивне пријатеље".[67]

Само неколико недеља после Тепавчеве посете, широм света је попут бомбе одјекнула вест о посети Хенрија Кисинџера Пекингу (9–11. јула). Југословенска дипломатија није била унапред обавештена о овом путу и била је изненађена као и готово све друге државе света.[68] После дводневних тајних разговора између Кисинџера и Џоу Енлаја, објављено је заједничко саопштење о договореној Никсоновој посети Кини, а југословенске дипломате су посебно апострофирале завршни пасус саопштења у коме се каже да су „лидери Кине и Америке сусрет искористили за тражење путева за нормализацију односа између две земље и размену мишљења од интереса за две стране",[69] што је било од суштинског значаја за даље креирање југословенске спољне политике. Југословенска дипломатија преносила је да су сами

60 ДАСМИП, Ф. 87, д. 4, бр. 423124, 17. 4. 1971, ДСИП, стр. 3.

61 *Исто.*

62 *Исто.*

63 *Исто.*

64 Кина се од самог почетка политике отварања залагала за конференцију свих земља ради договора о забрани и уништењу нукеларног оружја и нукеларних експеримената, али није била спремна на склапање споразума у ужем кругу великих сила, „јер неће трговати својим принципима". - *Исто.*

65 ДАСМИП, Ф. 87, д. 4, бр. 423124, 17. 4. 1971, ДСИП, стр. 10.

66 Посебно видно место заузимале су пароле: „Живело пријатељство између народа Кине и Југославије", „Одлучно подржавамо борбу југословенског народа против страног мешања и претњи агресијом", „Народи света уједините се и уништите америчке агресоре и његове сателите". – ДАСМИП, Ф. 87, д. 5, бр. 423463, 19. 6. 1971, Пекинг, стр. 1.

67 *Исто.*

68 ДАСМИП, Ф. 119, д. 4, бр. 426519, 16. 7. 1971, Пекинг.

69 ДАСМИП, Ф. 119, д. 4, бр. 426520, 17. 7. 1971, Пекинг.

Кинези доживели Никсоново тражење разговора као личну победу и „признање неуспеха политике изолације НР Кине и њене блокаде".[70] Кинеске дипломате су сведочиле да су контакти и разговори о посети трајали неколико месеци („од новембра прошле године"),[71] а да је њихов успех круна нове дипломатске политике НР Кине и да ће представљати посебан значај за „све мирољубиве народе у свету".[72] Или, како је то поједностављено објашњавано југословенском амбасадору у Пекингу: „Амерички империјализам је водио борбу за изолацију Кине више од 20 година. А сада амерички председник жели да дође у посету Кини и нама се обраћа са том жељом. Зато сматрамо да (је) то победа кинеског народа и свих народа који (се боре) против империјализма. Да ми нисмо водили антиимперијалистичку борбу, амерички империјализам не би напуштао досадашње позиције."[73] Кинези, дакле, нису остављали простора сумњи да је уговорена посета ишта до потпуна победа кинеске дипломатије.

С друге стране, Американци су се углавном бранили тврдањама да није постигнут никакав споразум „о уклањању разлика", што би било нереално с обзиром на двадесет година сукобљавања, већ да је постигнут „општи договор обе стране да од сада надаље своје односе заснивају тако да као свој дугорочни циљ постигну помирење".[74] Када је реч о Тајвану,[75] југословенске дипломате су сазнале да је „Кисинџер саопштио Џоу Енлају да Никсон 'није везан прошлошћу' и да је спреман признати реалност, тј. да је влада у Пекингу стварна кинеска влада, и повући из тога одређене консеквенце".[76] То је тумачено као врло значајан уступак без ког не би било ни преговарња. У вези са Вијетнамом, информације су говориле да ће се ићи ка неком облику неутрализације региона, који би био прихватљив и за Кину и за САД,[77] док ће обе стране обуставити директно или посредно учешће у војним операцијама.[78] Све ове информације југословенска дипломатија

70 ДАСМИП, Ф. 84, д. 5, бр. 427054, 16. 7. 1971, ДСИП, стр. 1.

71 ДАСМИП, Ф. 119, д. 5, бр. 426693, 17. 7. 1971, Софија, стр. 2.

72 *Исто.*

73 ДАСМИП, Ф. 119, д. 4, бр. 426631, 19. 7. 1971, Пекинг, стр. 2.

74 ДАСМИП, Ф. 119, д. 5, бр. 427570, 23. 7. 1971, Вашингтон, стр. 1.

75 Тешко је веровати да режим Гуоминданга није био унапред обавештен о Кисинџеровој посети Пекингу ако се имају у виду Чанг Кајшекове изјаве у недељама пре посете и то да „последњих пет месеци Тајван преживљава увреде и страдања", али и да ће се „врло скоро" пред њима „неминовно појавити нове тешкоће, горка времена и опасности", али и да „ми немамо ништа против тога да будемо једини народ који још увек верује у анти-комунизам". – ДАСМИП, Ф. 119, д. 6, бр. 428018, 28. 7. 1971, Пекинг, стр. 3.

76 *Исто.*

77 *Исто,* стр 2.

78 Кина је осећала потребу да стално подвлачи како неће бити један од преговарача у вези са будућим статусом Индокине, јер је то питање које треба да се решава на линији сукобљених страна: САД – државе Индокине. – ДАСМИП,

примала је са нескривеним задовољством јер је споразумевање Кине и САД-а представљало суштинску победу политике коју је она водила.

Значајан моменат који је током 1971. додатно учврстио сарадњу Београда и Пекинга био је улазак НР Кине у УН, с обзиром на југословенску принципијелну подршку, на којој су Кинези Београду били изузетно захвални. Ово је наглашено и посетом кинеског амбасадора заменику савезног секретара Тепавца, када је речено да су се „Влада и народ Југославије доследно борили за права НРК и против политике две Кине",[79] као и да је коначан улазак НР Кине у УН (у октобру 1971) означио „победу читавог света" „и пропаст империјалистичке завере о стварању две Кине".[80] На овај начин је био зацементиран даљи напредак у развоју југословенско-кинеских односа.

Југословенски поглед на Никсонову посету Пекингу и њене последице по југословенско-кинеске односе

Несумњиво је да је 1972. година унела значајне промене у креирање спољнополитичких приоритета већине земаља света. После Никсонове посете Пекингу ништа више није било исто, па је тако и југословенска дипломатија спремно дочекала ове новине. Југословенска дипломатска представништва пажљиво су пратила све припремне кораке као и саму посету, а суд који су дали о њеном карактеру био је на линији претходних извештавања. Орешчанин је саму посету оценио као позитиван допринос окончању „политике дискриминације и изолације коју су спроводиле САД и њени савезници",[81] а генерално посматрано „доприносила је и смањењу затегнутости на Далеком Истоку и Пацифику, али и у целом свету".[82] Ово је врло важан закључак будући да је намера Сједињених Држава управо и била да ојача своје позиције у југосисточној Азији, као и да смањи тензије у овом региону.[83] И поред тога, очекивања југословенске дипломатије су ишла у правцу даље компетиције између две државе с обзиром на регионалне интересе који ће сада бити појачани „светским карактером одмеравања снага".[84] Време је дало за право оваквим закључцима, јер ће се надметање између две велесиле наставити и у наредним годинама.

Ф. 84, д. 8, бр. 430476, 21. 8. 1971, ДСИП, стр. 6.

79 ДАСМИП, Ф. 212, д. 2, бр. 439611, 29. 10. 1971, ССИП, стр. 1.

80 *Исто.*

81 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47872, 1. 3. 1972, Пекинг, стр. 1.

82 *Исто.*

83 Више в. код: Y. Xia, *н. д.*, стр. 136–143.

84 *Исто.*

Шеф одсека за Кину у ДСИП-у Светозар Томић је посебан значај видео у чињеници да су обе земље прихватиле за основу својих односа принципе мирољубиве коегзистенције (што је САД раније одбијао), као и да су заједнички дале изјаву у којој се противе споразумевању на рачун трећих земаља и подели света на интересне сфере.[85] Улазак НР Кине на светску сцену утицао је на то да се прошири база међународних односа, а истовремено и да се „односи између великих сила доведу у све већу међузависност и међусобно лимитирање".[86] Орешчанин није био присталица пренаглашеног давања значаја тзв. *троуглу великих сила*, већ је тврдио да нове околности „погодују афирмацији аутентичних националних и државних интереса свих земаља",[87] чиме се ширио маневарски простор и могућност за даљу еманципацију малих од притиска великих народа и поделе света на интересне сфере,[88] а то је било од посебног значаја за југословенску дипломатију. Међутим, овакав закључак је био идеолошки обојен и превише оптимистичан, што ће се најбоље видети на примеру Камбоџе која ће крајем 70-их, после рекомпозиције моћи великих сила, опет постати њихова жртва.

Сам карактер Никсонове посете, тумачено је, није био антисовјетски, јер „Никсона у Кину није довела нека само уска политика играња на супротности СССР и Кине, нити је Кина спремна да свој продор у свијет и улогу у свијету стави само у контекст антисовјетизма".[89] Наглашена пажња посвећена је и анализи унутрашњих препрека на које су оба лидера наилазила, а посебно су апострофирана „идеолошка оптерећења" која притискају релативно „уске снаге" које су креатори и носиоци конструктивније и шире политике.[90] Америчка изјава о Тајвану, којом се де факто признаје кинески суверенитет, пре свега је била усмерена на то да задовољи кинеско руководство, али је и „унутар Кине послужила као оправдање политике отпочињања дијалога са САД".[91] Посебно је вредно тумачење да Кина неће даље инсистирати на укључивању Тајвана у НРК, већ да ће га третирати као „кинеску провинцију са специфичним аутономним статусом", служећи

85 ДАСМИП, Ф. 75, д. 17, бр. 424291, 22. 6. 1972, ДСИП, шеф одсека за Кину, Светозар Томић, Одбору за питања вањске политике и односе са иностранством, стр. 4.

86 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47872, 1. 3. 1972, Пекинг, стр. 2.

87 *Исто.*

88 *Исто.*

89 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47872, 1. 3. 1972, Пекинг, стр. 2. Овим се може објаснити и потпуно одсуство помињања СССР-а у било ком контексту у кинеским и америчким изјавама у време Никсоновог боравка у Пекингу (што не значи да у интерним разговорима није било речи о СССР-у).

90 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47872, 1. 3. 1972, Пекинг, стр. 3.

91 *Исто*, стр. 5.

се искуствима са Хонгконгом.[92] Кина је коминикеом одустала од примене војне силе у решавању тајванског проблема, али је истовремено и признала обавезе САД-а према његовим савезницима у Азији, укључив и Тајван, што је југословенска дипломатија видела као изузетно значајно достигнуће у политици споразумевања.[93] Спровођење овакве политике, веровао је Орешчанин, уклониће баријере за успостављање дипломатских односа „вероватно у току следеће године",[94] што је очито била превише оптимистична процена.[95]

Коментаре, који су махом долазили са Запада, да је Никсон по питању Тајвана учинио велики уступак Кини, Орешчанин је сматрао „неумесним" јер је Никсон у овом погледу пружио „минимум" – „признао је, уосталом, кинески суверенитет над оним што је кинеско, да би добио много више, не само отпочињање нормализације односа са НР Кином, него и све користи које ће то убудуће дати".[96] Ово је врло важно запажање уколико имамо у виду да су хладноратовске искључивости до тада суштински утицале на формирање спољне политике великог броја држава, а нарочито САД-а. Никсонова способност да промени парадигму кроз коју посматра односе са другим државама препозната је и у Орешчаниновом извештају. Најизразитије разлике између две земље остале су по питању Индокине, а Орешчаниново тумачење је било да је САД задржао „тврђе позиције" подвлачећи да неће одустати од војног ангажовања и политике „вијетнамизације",[97] док је Кина наставила са декларативном политиком подршке ослободилачким покретима Индокине. Међутим, општи став је био да су обе стране показивале решеност да се ослободе „хипотеке у Индокини", која је сада била најозбиљнија препрека бржем развоју њихових узајамних односа.[98] Као одговор на овакав развој ситуације, СССР је настојао да поремети концепт америчког војног дезангажовања у Индокини, вршећи снажан утицај на ДР Вијетнам да појача војне напоре.[99] Југословенска дипломатија је закључивала да је крајњи циљ СССР-а да спречи даље приближавање између САД-а и НР Кине, али и да смањи утицај Пекинга у Индокини показујући да

92 *Исто.*

93 ДАСМИП, Ф. 105, д. 12, бр. 410245, 17. 3. 1972, ДСИП, стр. 3.

94 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47872, 1. 3. 1972, Пекинг, стр. 5.

95 Непосредан резултат Никоснове посете била је размена официра за везу између две државе, чиме је институционализована даља дипломастка сарадња Вашингтона и Пекинга. До пуног успостављања дипломатских односа доћи ће тек у јануару 1979. године. Више о раду Канцеларије за везу код: H. Rong, *н. д.*, стр. 205–300.

96 *Исто*, стр. 6.

97 *Исто*, стр. 4.

98 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47872, 10. 3. 1972, Пекинг, стр. 5.

99 ДАСМИП, Ф. 105, д. 12, бр. 410245, 17. 3. 1972, ДСИП, стр. 3.

се проблеми у Азији не могу решавати без њега.[100] Очито је било и настојање САД-а и НРК да „пониште" и „умање" предности које су на потконтиненту стекли СССР и Индија,[101] па је тако постигнута сагласност о „потреби повлачења трупа Индије и Пакистана на своју страну линије прекида ватре у Кашмиру",[102] чиме је јасно изражен став да „ни Кина ни САД не желе да признају Индији статус равноправне силе у Азији".[103]

Посебан подстицај даљем развоју кинеско-америчких односа Орешчанин је видео у кинеском прихватању директне трговинско-економске сарадње, будући да су „раније Кинези одбијали директне економске односе условљавајући их политичким признањем".[104] Као негативне перспективе наводио је могућност да САД настави да третира Кину као регионалног азијског партнера и антагонизовање НРК и САД-а на неким подручјима у свету, пре свега у УН-у.[105] Пажње вредан закључак био је и онај који се тицао кинеских мотива у промовисању политике која се поклапала са интересима малих и средњих земаља. Орешчанин је ово тумачио као изнуђену политику с обзиром на то да је кинеска снага више била у „политици, него у материјалном и војном потенцијалу",[106] што је несумњиво било тачно. Шта ће бити када се Кина развије у велику и моћну снагу, зависило је од тога како ће свет изгледати у то време. Општи закључак је био да ће бити потребно доста времена да се између две државе створи више поверења[107] и да је вероватно да ће будући односи бити обележени „цик-цак кретањима", како је то у здравици рекао премијер Џоу.[108]

Што се тиче СССР-а, совјетско руководство је показивало напоре да максимално побољша своје позиције, пронађе нове савезнике и учини продоре тамо где став Кине и њена тадашња политика нормализације односа са САД-ом буду изазивали несигурност.[109] Исто тако, југословенска дипломатија је процењивала да ће Совјети наставити да испитују могућност продора и тамо где примете да примена Никсонове доктрине према Кини отвара „бре-

100 *Исто*, стр. 4.

101 Индија је у децембру 1971. војно потукла Пакистан и подржала формирање нове државе Бангладеш (од источних делова Пакистана). С обзиром на то да је Пакистан био стари амерички и кинески савезник ово је значајно пореметило геополитичку слику југоисточне Азије и појачало забринутост НР Кине, која се оштро супротстављала независности Бангладеша.

102 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47872, 10. 3. 1972, Пекинг, стр. 4.

103 *Исто*.

104 *Исто*, стр. 7.

105 Ово се није показало као тачно. Кина је постала конструктиван партнер у УН-у и до дана данашњег важи за сталну чланицу Савета безбедности са најмањим бројем вета – свега девет.

106 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47988, 3. 3. 1972, Пекинг, стр. 7.

107 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47872, 10. 3. 1972, Пекинг, стр. 6.

108 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47988, 3. 3. 1972, Пекинг, стр. 5.

109 ДАСМИП, Ф. 105, д. 12, бр. 410245, 17. 3. 1972, ДСИП, стр. 5.

ше" у зони америчког интереса и присуства.[110] Није било случајно што је управо у време Никсонове посете СССР затражио од Јапана зајам од једне милијарде долара за развој нафтоносних поља у Сибиру,[111] чиме је покушао да ојача совјетско-јапанске везе у моменту када су се обе државе осећале угрожено због нових глобалних трендова из којих су били изостављене. За кинеско-совјетски сукоб се сматрало да је одавно изгубио карактер „идеолошког сукоба" и да се ту заправо ради о „сукобу државних интереса две велике земље",[112] као и да ће гранично питање наставити да оптерећује њихове међусобне односе за дужи временски период. Југословенска дипломатија је процењивала да је прихватањем прицнипа коегзистенције у односима са Кином, СССР показивао жељу да донекле смири свој сукоб са Пекингом, уз совјетско схватање да су разлике са Кином „суштинске и трајне".[113]

Московски самит југословенске дипломате су тумачиле Никсоновом жељом да „заокружи и утврди своје позиције у троуглу и шире, валоризујући недавно извршену нормализацију односа са Кином",[114] као и да утврди „трајније односе равнотеже снага у Европи".[115] Као Никсонов циљ виђено је јачење америчке позиције у другим регионима (Блиски исток, Медитеран и Азија) у циљу спречавања даљег продора СССР-а, али и конкретизовање споразума о ограничавању стратешког наоружања.[116] Као и у преговорима са Кином, у зависности од остварених политичких споразума и компромиса, очекивања су ишла у правцу интензивирања економске сарадње са СССР-ом, за кога се претпостављало да је зависан од западних кредита и технологије.[117] Непосредно пред московски самит, сматрано је да је СССР успео да ојача своје позиције, стабилизовањем односа са Западном Европом, својим присуством на Блиском истоку и Медитерану, као и продором на простор азијског потконтинента, уз задржавање улоге једног од најзначајнијих фактора у Индокини.[118] С друге стране, процене су говориле и да ће разговори Никсона са званичницима у Москви омогућити Пекингу да боље сагледа стварни домет кинеско-америчких разговора, као и да ће представљати својеврстан тест

110 *Исто.*

111 ДАСМИП, Ф. 105, д. 12, бр. 410245, 17. 3. 1972, ДСИП, стр. 5.

112 ДАСМИП, Ф. 75, д. 17, бр. 424291, 22. 6. 1972, ДСИП, шеф одсека за Кину, Светозар Томић, Одбору за питања вањске политике и односе са иностранством, стр. 4.

113 ДАСМИП, Ф. 104, д. 3, бр. 414911, 27. 4. 1972, ДСИП, група за анализу и планирање, стр. 3.

114 *Исто*, стр. 2.

115 *Исто.*

116 *Исто,* стр. 3.

117 *Исто.*

118 *Исто.*

Никсонове искрености.[119] За Москву је било од суштинског значаја да сусретом на врху, потврди своје позиције суперсиле и равнотежу у односима између САД-а и СССР-а, што је било нарочито важно после Никсонове посете Пекингу.[120]

Југословенска дипломатија сматрала је да, после најновијих збивања, позиције Југославије могу „само да јачају, јер смо од раније успоставили односе са све три велике силе, не доводећи се у зависност ниједне од њих".[121] Кинези су потенцијал југословенско-кинеске сарадње оцењивали позитивно, сматрајући да постоје услови за њихово даље развијање, нарочито на економском и културном плану.[122] Кинески амбасадор се посебно интересовао и за „климатске и стратешке услове" у Југославији, с обзиром на место које Југославија има у овом делу света.[123] У разговору са првим секретаром кинеске мисије у УН-у, југословенске дипломате су сазнале да је Пекинг са задовољством примио вест да је Југославија постала нестална чланица Савета безбедности, јер то значи да „можемо добро сарађивати у многим питањима".[124] Кинези су показивали интересовање и за „западну пропаганду о наводним проблемима међу вашим народима",[125] уз наглашавање да „Кина, Југославија, Румунија и Албанија, имају заједнички проблем – угрожени су од стране СССР-а",[126] иза чега је стајао предлог да можда „у будућности (...) треба да се удруже, уједине, јер такав отпор (је) снажнији од појединачног".[127]

Када је било речи о несврстанима, Кинези су и после Никсонове посете задржали исте позиције – давали су подршку „напорима разних народа и земаља за очување и учвршћење независности, суверенитета, територијалног интегритета и против мешања у унутрашње ствари",[128] уверавајући југословенске дипломате да могу бити сигурне „да ћемо подржати све акције у том правцу".[129] До краја године очекивала се посета и кинеског министра спољних послова Ђи Пенгфеја Југославији,[130] као одговор на

119 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47988, 3. 3. 1972, Пекинг, стр. 7.
120 ДАСМИП, Ф. 104, д. 3, бр. 414911, 27. 4. 1972, ДСИП, група за анализу и планирање, стр. 3.
121 ДАСМИП, Ф. 105, д. 10, бр. 47988, 3. 3. 1972, Пекинг, стр. 5.
122 ДАСМИП, Ф. 105, д. 11, бр. 48977, 7. 3. 1972, Москва, стр. 2.
123 *Исто.*
124 ДАСМИП, Ф. 105, д. 11, бр. 48954, 3. 3. 1972, Њујорк, стр. 4.
125 *Исто.*
126 *Исто.*
127 *Исто.*
128 ДАСМИП, Ф. 75, д. 4, бр. 411620, 25. 3. 1972, Пекинг, стр. 1, Орешчанин у разговору са Ју Чаном, начелником одељења за ИЕЗ и СССР у кинеском МИП-у.
129 *Исто.*
130 ДАСМИП, Ф. 75, д. 17, бр. 424291, 22. 6. 1972, ДСИП, шеф одсека за Кину, Светозар Томић, Одбору за питања вањске политике и односе са иностранством, стр. 6.

прошлогодишњу посету Мирка Тепавца Кини. Југословенске оцене су биле да, упркос разликама, „постоје услови за сарадњу на билатералном и међународном плану",[131] у чему је посебну улогу играло кинеско разумевање југословенског става да се „узајамни односи не могу развијати на рачун нашег односа са трећим земаљама".[132] И поред тога, шеф Одсека за Кину С. Томић је упозораво да не треба да „губимо из вида чињеницу да је Кина велика земља и да њене евентуалне амибиције и понашање као велике силе могу довести до неразумевања и тешкоћа у нашим међусобним односима".[133] Као пример, навео је проблем пријема Бангладеша у ОУН. Пракса комуникације и саветовања дипломатских представника две земље, која је отпочела у време југословенске подршке кинеској резолуцији у ОУН-у, наставила се и у 1972, па су се Кинези често обраћали југословенским дипломатама за помоћ у вези са радом ОУН-а, његових органа и организација, али су тражили и подршку за избацивање Тајвана из Међународне уније за телекомуникације, Светске стонотениске федерације и сл.[134] Резултат наведених контаката и посета био је и знатно повећање трговинске размене између две земље у 1972. години, па је закључено да је општа тенденција у развоју југословенско-кинеских односа остајала, и поред свих изазова, и даље позитивна.

Свеукупно посматрано, глобални трендови почетком 70-их нису затекли југословенску дипломатију неспремну. Напротив, лакоћа и брзина са којом се Београд прилагођавао новонасталим догађајима, који су изненадили цео свет, указују на закључак да је озбиљност са којом се приступало савременим изазовима била на изузетно високом нивоу. Крупан заокрет у спољној политици који је начинила влада НР Кине није збунио или оставио индиферентним спољнополитичке актере југословенске државе, а исцрпност са којом је овај догађај испраћен пратила је виталност и спремност на прилагођавање коју је показивала југословенска дипломатија. Позиција Југославије у хладном рату доносила јој је бројне предности, а једна од њих је била могућност сарадње и споразумевања са скоро свим државама света, због чега је њена спољнополитичка позиција била изузетно примамљива али и цењена, доносећи јој стално нове савезнике и пријатељства.

Закључак

Политика отварања НР Кине према западном свету представљала је један од кључних догађаја хладног рата. Споразуме-

131 *Исто.*
132 *Исто.*
133 *Исто.*
134 *Исто.*

вање са САД-ом омогућило је Кини излазак из сенке и позиционирање на међународној сцени међу великим и признатим светским силама. САД је кроз сарадњу са Кином значајно ојачао своје међународне позиције, посебно међу земљама Азије. Никсонова посета Пекингу била је преседан у хладном рату, а поглед југословенске дипломатије подједнако је јединствен. Југославија је у том тренутку имала успостављене дипломатске односе и са САД-ом и са Кином, при чему јој је њена ванблоковска позиција омогућила специфичан увид у послове великих сила. Захваљујући чињеници да није била ни на страни САД-а ни на страни НР Кине, југословенска дипломатија је имала шири маневарски простор и слободу деловања што јој је омогућило брзо и ефикасно прилагођавање доминантним светским трендовима.

Summary

Sanja Radović, M. A.

Yugoslavia's view on China's Policy of Opening – up 1970–72.

Key words: *China, USA, Nixon, Oreščanin, Tepavac, Cold War*

The PRC's policy of opening to the western world represents one of the key events of the Cold War. Agreements with the United States gave an oportunity to China to emerge out of the shadow and to position itself on the international scene between the great powers. By cooperating with China, USA have strengthened its global positions, especially in Asia. Nixon's visit to China was a precedent in the Cold War, and the perspecitve of Yugoslav diplomacy was no less unique. At that moment Yugoslavia already had diplomatic relations both with USA and China, whereby its non-alligned position made it possible to have a specific insight in the affairs of the great powers. Due to the fact that it was neither on the American nor the Chinese side, Yugoslav diplomacy had a greater maneuvering space and the freedom of action, which gave it a potentital to adjust itself quickly and efficently to the dominant world trends.

ИСТОРИОГРАФИЈА
Historiography

УДК 069.5:316.75(497.1)"196/197";
725.91:316.75(497.1)"196/197"

Olga MANOJLOVIĆ PINTAR, Ph. D.
Aleksandar IGNJATOVIĆ, Ph. D.

CATALYSTS OF INTRICATE IDENTITIES: THREE BELGRADE MUSEUMS IN SOCIALIST YUGOSLAVIA*

ABSTRACT: *The article explores the position and role of the three museums conceptualized and built during the period of socialist Yugoslavia, which greatly influenced the process of collective identity making during the 1960s and 1970s.*

Key words*: the Museum 25th May, the Museum of Contemporary Art, the Museum of African Art, socialist Yugoslavia, identity*

Introduction

In September 2011, during the reconstruction of the interior of the Museum of Yugoslav History in Belgrade, an interesting mural was discovered beneath the thick layer of mortar. It represented a map of the world, rendered in a somewhat abstract manner, which affronted the public gleaming in white and gold. The mural was an integral part of the Museum 25th May, which had been housed in the same building prior to the establishment of the Museum of Yugoslav History in 1996. For four decades, it occupied a prominent place in the museum's interior. Subsequently, after institutional renaming and reorganization, the map was whitewashed and removed from the eyes of the public.[1]

---

* This article is the result of the work on the projects *Tradicija i transformacija – istorijsko nasleđe i nacionalni identiteti u Srbiji u XX veku*(№ 47019), and *Srpska umetnost XX veka – nacionalno i Evropa* (№ 177013), financed by the Ministry of Education, Science and the Technological Development of the Republic of Serbia.

1 As one of the key museums built in Socialist Yugoslavia, the *Museum 25 May* had been associated with founding narratives of the country, representing a benchmark of the symbolic urban, ideological and political topography of the capital city. Ceremonially opened in 1962, this Museum was established in order to keep

During the existence of the Museum 25 May, the map represented a proper context for framing the collection of this peculiar institution, depicting the world's continents, neatly named, outlined in white and surrounded by a golden-brownish mass as a representation of the Globe's oceans. The map was dotted with golden labels, marked with years that corresponded to Tito's visits to the countries of Europe, Asia, Africa and North America. Such a remarkable figurative list of the Yugoslav president's journeys was completed by the year of 1962, when the Museum ceremonially opened its door, being an outstanding edifice which architectural concept came out of the particular ferment of ideas associated with Yugoslav Socialist modernism.[2] Unquestionably aimed at visualizing and presenting President Tito's diplomatic journeys at the peak of his political career, the map was open to further inscriptions (even though it has been cut off on the Equator and consisted of the globe's northern hemisphere only). It clearly marked not only the current country's position between the communist and capitalist worlds – which was on the rise particularly after the first Conference of Non-Aligned countries held in Belgrade in 1961 – but also its future prospects.

From today's perspective, the map seems intriguingly evocative: glittering gold and white stood more for a transcendent world without political boundaries and borders, than for an standard imagery of the world's divided political actualities. The narrative framed within the map speaks of an imaginative territory, which was not, as of any other map, simply charted. Instead, it represents a system of signs structured by codes of understanding which speaks for a space imagined, in the same fashion as history speaks for time[3] –

and display the gifts, which Josip Broz Tito had received from international politicians and public figures as well as from Yugoslav citizens. Maintaining and publicly presenting various artifacts, along with President Tito's personal documents and the Archive of the Presidential Cabinet, the Museum became one of the most recognizable cultural institutions of the 1960s and 1970s. At the same time, it was more than instrumental in constructing a distinctly Yugoslav concept of cultural and political identity that had already started to crystallize in the previous decade. *Смрт у трезору*, *Каталог изложбе 27/06/09 – 23/08/09*, Музеј историје Југославије, Београд, 2009.

2 For the museum building and its functions in the political landscape of the socialist Yugoslavia see: Aleksandar Ignjatović, „Otvaranje i popularizacija: Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja", in: Olga Manojlović Pintar, Mile Bjelajac, Radmila Radić (eds), *Tito – viđenja i tumačenja*, Institut za noviju istoriju Srbije i Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2011, pp. 601–614; Dijana Milašinović Marić, *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda,* Društvo arhitekata Beograda, Beograd, 2002, p. 112; Branko Vujović, *Beograd u prošlosti i sadašnjosti*, Draganić, Beograd, 1994, p. 280.

3 On complex relations between time, history and representation see: Lynn Hunt, *Measuring Time, Making History,* CEU Press, Budapest and New York, 2008; Noël Carroll, „Interpretation, History and Narrative", in: Geoffrey Roberts (ed.), *The History and Narrative*, Routledge, London, 2001, 246–265; Jörn Rüsen, „New Direction in Historical Studies", in: idem, *Studies in Metahistory,* Human Sciences Research Council, Pretoria, 1993, pp. 203–219; See also: Jörn Rüsen

it does not reflect, but rather construct an image of the past and consequently of the present.[4] The map indeed symbolized the contemporaneous self-perception of Yugoslavia as having a mediatory role in a politically divided world. At the same time, it reflected the understanding of the same world as a remote realm wrapped in distant space and time which, with the passage of time and symbolic „conquests" by President Tito, came to be closer to Yugoslav citizens. The map, along with the museum, could be reckoned as a classical showcase of political and cultural creation, a vivid tool of ideological self-promotion. It may also be read as a reflection of the recognizable attempt to create a new vision of the world, which would frame a new identity of the Yugoslavs.

With the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1991, the map, the museum and the world they had symbolized were irreversibly altered, mutilated and consequently obliterated from the public realm. Simultaneously, many questions have arisen – concerning not only the historical roles and significance of this particular institution, but also of many other museums, once central to the identity of Socialist Yugoslavia. In that sense, the example of the Museum 25th May allows for a possibility to discuss a number of important questions: What was the position – either ideological or political – of state sponsored museums and their collections and exhibitions in Socialist Yugoslavia? How did museums influence the country's self-representation and perception in the public discourse? Last but not least, how did the museums' network either create new or change or enhance existing historical narratives that were important for the imagination of the crucial ideological underpinnings of peculiarly Yugoslav variant of socialism?

In this article we will explore a complex process of collective identity construction as conceptualized and facilitated by Belgrade's three museums inaugurated in the 1960s and 1970s: the above mentioned *Museum 25th May* (1962), the *Museum of Contemporary Art* (1965), and the *Museum of African Art* (1977). We tend to comprehend these institutions, their curatorial and exhibiting practice, as well as their broader social, ideological and political significance not merely as an example of the specific museum institutions of Socialist Yugoslavia built for a purpose in the country's capital. Rather, we aim to explore these museological institutions as telling examples of a vision of identity that seems crucial for our understanding of the historical heritage of Yugoslavia. We will be exploring how these museums comprised a narrative of a country which was imagined not only as a highly peculiar, self-propelled socialist society standing at the crossroads of and straddling the Cold War divide,

(ed.), *Meaning and Representation in History*, Berghahn Books, Oxford, 2008. On the political invention of historical continuity see: Larry Wolff, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, Stanford University Press, 2010.

4 See: Denis Wood, *The Power of Maps*, The Guilford Press, New York, 1992.

but also how these museums affected the simultaneously coexisting different social, national, and supra-national identities of the Yugoslavs. In spite of the fact that these three museums have not been usually considered the most important cultural institutions either in the Socialist Republic of Serbia or in Yugoslavia, they enormously contributed to the concept of a rather complex collective identity that probably represents a key issue in understanding the country's political, social and cultural history in the period of our concern.

Politics of representation

Although significantly influencing and supporting the official Yugoslav historical narrative, none of the listed museums was a historical museum itself. The Museum 25th May represented an intricate combination of a documentary and archival institution, and curious treasury of art and ethnology-related objects; the Museum of Contemporary Art was more-or-less exclusively an art museum, while the Museum of African Art merged different focuses on what could be described as contemporary art and anthropology. In addition, all three museums differed as regards to their official institutional founders — the first being founded by the act of capital city's assembly,[5] the second established solely by the Socialist Republic of Serbia, whilst the third museum represented an outcome of a joint venture between a private collector, the Ethnographic Museum and the City of Belgrade.[6] Despite being unrelated in a strict sense of thematic, con-

5 Historical Archives of Belgrade, The Peoples' Council of the City of Belgrade, Records of the Council 27–30. 1962, No 1043/i. The Peoples' Council of the City of Belgrade, on the 15th and 27th session of the Council, as well as on the 17th and 30th session of the Board of Producers held on May 26, 1961 and May 4, 1962, respectively made a decision on the establishment of the Museum 25th May. The decision was held in accordance with: Articles 2 and 9 of the Law of Museums (*Službeni glasnik Narodne republike Srbije*, no. 4/51), Articles 5–8 of the Law of the Management of Cultural, Educational, Artistic and Scientific Institutions (*Službeni glasnik Narodne republike Srbije*, no 57/55), as well as Article 57 of the Law of People's County Councils. Article no. 3 on the basis of which the regulatory act declared that the „aim of the museum is to collect, preserve, explore and exhibit all the gifts (material and non material cultural products) which were presented, dedicated or in any other way related to Marshal Josip Broz Tito and his prolific statesman and personal career in Belgrade – the capital of the Federal People's Republic of Yugoslavia, particularly those artifacts which are related to Tito's contact with Yugoslav citizens and the representatives of social, political, economic and other organizations and workers' associations of our country that participate in the building of socialism and the development of socialist society, as well as cultural testimonies of foreign delegations and statesmen who have visited our country in order to reinforce international cooperation, good neighborly relations, campaign against colonialism, the development and broadening of the policy of active peaceful coexistence and the struggle for peace in the world."

6 Historical Archives of Belgrade, Executive Council of the City of Belgrade Assembly, Decisions and Resolutions, IS 16. 5. 1977. „The Executive Council of the

ceptual and institutional framework, all three museums represented the paradigmatic examples of identity-construction process, in which the entire museum network in Yugoslavia was structurally included. In that sense, the concept of identity that these institutions produced and disseminated in the public space was neither specifically related to museums only – nor to these museums in particular. This identity concept corresponded to a much deeper, more encompassing and historically more relevant processes of national identification, social structuring and imagination, as well as political legitimization in Socialist Yugoslavia of the 1960s and 1970s.[7]

All three institutions were highly authentic and instrumental as regards collections, policies, scopes and structure and all three were included into the cultural politics of the socialist Yugoslavia.[8] Cold War realities influenced substantially its construction as well as the dynamic internal politics, which was marked by the continuous competition of the numerous social and political agents. In this process, different modes of creating and displaying historical narratives varied, being spanned between what could be called two main identity paradigms. The first was of *continuity and longevity*, which established the idea of exceptionality and uniqueness of the nation/society creating historical continuities through centuries and regions. The

Belgrade Assembly, according to Article 5 of the Decision about the Jurisdiction of the Executive Council and the City Administration for the Performance of Certain Tasks (*Službeni list grada Beograda*, no. 5/75), as well as Article 25 of the City of Belgrade Budget Decision (*Službeni list grada Beograda*, no. 25/76), made a decision on the financing the Ethnographic Museum in Belgrade with the sum of 500,000 Dinars, on behalf of the City of Belgrade, which was to be used for the establishment of the Museum of African Art".

7 Extensive discussions on museums as important institutions of culture in socialist Yugoslavia started from the beginning of its existence and reached its climax during and after the breakup with the Kominform in July 1948. State and party commissions were meticulously discussing museum position and role in the politically and ideologically specifically defined state and the society. See: Mihajlo Panić Surep, O potrebi preuređenja naših muzeja i postavljanju linije njihovog daljeg razvitka, in: *Muzeji*, no. 2, 1949, pp. 53–60.
One of the first decisions of the Ministry of Science and Culture concerned the formation of the Department for Culture and Arts which defined thematic structure of the regional museums including socialist development of the region into the historical perspective. Reorganizacija naših muzeja, in: *Muzeji*, 3–4, 1949, pp. 1–10. Three years later, question of the ideological contents of the museum exhibitions was discussed by the *Expert Committee Marking the Historic Sites and Activities Reviving Historical Events of the Peoples Liberating War*. This commission was formed as a professional body of the Central Committee of the Federation of the Associations of National Liberation War Veterans. Archives of Yugoslavia, Fond SUBNOR AJ, 297–81.

8 On cultural politics of socialist Yugoslavia see: Miško Šuvaković, *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*, II Orion Beograd, 2012; Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012; Goran Miloradović*, Lepota pod nadzorom, Sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955,* Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012.

second paradigm was of *bridging identity*, which agitated for public space as a specific tool in the ideologically and politically instrumental bridging of various cultures and political realities. While exhibiting and representing cultural heritage, these cultural institutions were actively taking part in the ideological construction of identities and in the ongoing process of spatialization of political power, reinforcing some of the crucial foundation ideas of the Yugoslav society, such as uniqueness and cultural and political mediation.

Mediation of Diversities: The Museum 25th May

The Museum 25th May had a rather curious history of inauguration that was held on the May 25th, 1962, as a gift of the Belgrade municipality to President Tito on the occasion of his seventieth birthday. It was erected in order to preserve gifts received from international politicians, eminent public figures, numerous Yugoslav citizens, political organizations, diverse companies and unions. Not only the museum's aforementioned collection, which was considered unique in its diversity of objects and displays, but also the building itself and the social and political context in which the same institution was operating, clearly represented Yugoslavia's intricate cultural politics of the period. The building was designed by Mihailo Janković, an outstanding architect and the author of several important buildings in socialist Belgrade (such as Federal Executive Council (1954–1962) and Building of Social and Political Organizations (1959–1964), both in the New Belgrade) as a standard example of modernist architecture of the 1960s that was gaining popularity conspicuously representing Yugoslavia's political course.[9] Erected on a vast plateau bordered by a meticulously landscaped park, its vivid architectural transparency and the minimalism of the details, along with the entrance portico which was imagined to represent the end of the long, stepped promenade flanked by greenery, could be read as a symbolic image and in the same time as the founding stone of Yugoslav politics and culture. The openness and lightness of the design might have corresponded to what was seen as an essential feature of Yugoslav society, which had acquired its own version of both socialism and democracy.[10] Situated

9 For architecture of the Museum 25th May see: A. Ignjatović, *op. cit.*; for architecture of Socialist Yugoslavia see: Vladimir Kulić et al., *Modernism in Between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*, Jovis, Berlin, 2012.

10 On the relationships between architectural culture and Yugoslav social democracy see: Aleksandar Ignjatović, „Out of the Sands, to Span the Future: The Architectural Image of Yugoslav Socialism in Belgrade", *Centropa*, vol. 13, no. 1, January, 2013, pp. 49–63; Aleksandar Ignjatović, „Tranzicija i reforme: arhitektura u Srbiji 1952–1980", in: Miško Šuvaković, Nevena Daković, Aleksandar Ignjatović, Vesna Mikić, Jelena Novak i Ana Vujanović (eds), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata,* Orion Art i Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičke umetnosti, Belgrade, 2012, pp. 689–710. See also: V. Kulić, *op. cit*.

on the edge of Tito's own residence – on the very border between the private realm of the Yugoslav leader and the greened, open public park – the museum stressed not only the idea of the mutual penetration of the exhibition and its immediate surroundings, but also the complex realm of political authority in Yugoslav self-managing socialism.

More than to its modernist architecture, the museum was credited with having the enormous influence through the practice of presenting gifts to President Tito, which was continually taking place throughout the year and reaching its climax on the May Day celebrations. It was during this particular month, which importantly bore the archetypal symbolism of spring and youth – the political symbolism „of renewal, growth, hope and joy"[11] – that the holiday of Tito's birthday was established as one of the ideological pillars of socialist Yugoslavia.[12] More than any other public holiday, the celebration of May 25th exuded a special aura of the President's direct and immediate contact with people and of an emotional bondage between the political leader and the citizens. Thus, the celebrations of Tito's birthday in addition to festivities at other two public holiday regularly held in May, „combined public and private merry-making and good cheer with the assertion of loyalty to the movement".[13] With the annual repetition of the May Day performances in which the whole society was to be involved, the imagined cross-national, cross-cultural and class unification was achieved in the public space with the museum as its focal point.[14]

The celebration timetable, which for weeks ahead defined the schedule and the kind of reception given to hundreds of gift-givers,

11 Eric Hobsbawm, „Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914", in: Eric Hobsbawm, Terence Ranger (eds), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Canto, Cambridge, 1997, p. 284.

12 See: Olga Manojlović Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije*, PhD Thesis (University of Belgrade, Faculty of Philosophy, 2004), pp. 222–225; Bojana Vikedanic, „First and Last Emperor: Representations of the President, Bodies of the Youth", in: Breda Luthar and Maruša Dušnik (eds), *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, New Academy Publishing, Washington, DC, 2010, pp. 37–64; Tone Bringa, „The Peaceful Death of Tito and the Violent End of Yugoslavia", in: John Bourneman (ed.), *Death of the Father. An Anthropology of the End in Political Authority*, Berghahn, Oxford, 2004, pp. 148–200 (esp. 156–157). On a quasi-religious dimension of the May 25th celebrations see: Marijana Belaj, „'I'm not religious, but Tito is a God': Tito, Kumrovec, and the New Pilgrims", in: Peter Jan Margerey (ed.), *Shrines and Pilgrimage in the Modern World*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2008, pp. 71–94.

13 Eric Hobsbawm, *ibid*, p. 286. Namely, two international holidays were regularly celebrated in socialist Yugoslavia: the International Workers' Day (May 1) and the Victory Day (May 9).

14 *The Tito Effect, Charisma as Political Legitimacy,* Museum of Yugoslav History, Belgrade, 2009.

testified that the presentation of gifts was both politically and socially acceptable and expected form of behavior.[15] Among the thousands of gifts, the ceremonial baton – the so-called Youth Baton – was the most recognizable symbol of the whole practice; up until the late 1980s, the museum itself had acquired more than 22,000 of these objects.[16] Namely, every year since the end of the Second World War up to 1987, mass baton relays were carried out throughout Yugoslavia, drafting a unique mental map in which multiple Yugoslav identities were symbolically charted. Millions of bodies in motion, holding batons in the ceremonial rallies, were meant to represent a vivid expression of social and national bondage, mediation and a metaphor for a dynamic society. Even though all the batons were dedicated to Josip Broz Tito, after the death of Stalin, Yugoslav communists as the loudest critics of personality cult introduced remarkable changes in Tito's birthday celebrations. Renaming the holiday of May 25th (Tito's own birthday) into Youth Day was an unambiguous attempt to affirm and reinforce new political realities. Between 1957 and 1980, Tito regularly received Youth batons at a major Youth rally, held at the Yugoslav People's Army stadium in Belgrade – the place visually and meaningfully connected to the neighboring Museum 25th May.[17]

State and party officials believed they were creating a specific form of social empathy among Yugoslav citizens through the process of gift-giving to the President. Usual presenters of gifts were diverse public institutions: schools, hospitals, work organizations, sports associations, factories, mines and peasant working cooperatives.[18] Thus, the authenticity of the Yugoslav self-management practice based on a broad network of workers' councils as active subjects of society was both constructed and affirmed.

---

15 On ideological, political and social significance of gift-giving see the classical essay: Marcel Mauss, *The Gift: forms and functions of exchange in archaic societies*. Routledge, London, 1990 (1922); Bronislaw Malinowski, „The Principle of Give and Take", in: Aafke E. Komter (ed.), *The Gift. An Interdisciplinary Perspective*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1996, pp. 15–18. See also: Cele Otnes and Richard F. Beltramini, „Gift Giving and *Gift Giving*", in: Cele Otnes and Richard F. Beltramini (eds), *Gift-Giving. A Research Anthology*, Bowling Green State University, Bowling Green, OH, 1996, pp. 3–18; Barry Schwartz, „The Social Psychology of the Gift", in: Aafke E. Komter (ed.), *The Gift. An Interdisciplinary Perspective*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1996, pp. 69–80.

16 *Titova štafeta, Štafeta mladosti, 1945–1987*, Katalog izložbe, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2008.

17 Interestingly, the stadium was an early work by the same architect, Mihailo Janković (working together with Kosta Popović), and was built between 1947 and 1951 as the Yugoslav People's Army Stadium, one of the most ambitious designs of the time.

18 On gift-giving practices in the context of the culture of Socialist Yugoslavia, especially regarding to the Youth Baton see: Bojana Vikedanic, „First and Last Emperor: Representations of the President, Bodies of the Youth", in: Breda Luthar and Maruša Dušnik (eds), *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, New Academy Publishing, Washington, DC, 2010, pp. 37–64.

Between the Two Worlds: The Museum of Contemporary Art

The Museum of Contemporary Art was founded in 1955 (under the original name the Modern Gallery that had remained until 1965), after the original initiative of the Council for Art and Education of Serbia, which dates back in 1951.[19] Although being initiated, built, and financed solely by the Republic of Serbia, the museum originally had an ambitious aim to „represent and follow the development of modern Yugoslav art from its origin at the beginning of this century, with the emphasis on its present aspect".[20] Most of the members of the Council were well-established artists and notable intellectuals, all from Serbia.[21] It was only in 1959, after several years of working on the future museum's program and policy, that the Council proposed a final concept of the future museum, which was accepted by the Council for Culture of Serbia and the Council for Culture of the City of Belgrade. This led first to the decision to officially found the museum and erect the building between 1960 and 1965. In October 1965, on the twentieth-first anniversary of the liberation of Belgrade, the museum was ceremonially opened in New Belgrade, displaying the best pieces from its collection that had by that time numbered more than 3,500 artifacts. The inauguration speeches were delivered by Branko Pešić and Aleksandar Ranković, who stressed that the museum was not only a „panorama of the Serbian and Yugoslav art of the twentieth century", but it also represents a „home of brotherhood and unity, of beauty and mutual cooperation".[22] The ideological rationale of the museum was further reinforced by the constantly repeated words of its director and spiritus movens, art critic and artist Miodrag B. Protić, that the museum was to become an „instrument of socialization", whilst art exhibited in it should have the aim not only of bonding people but also of „cultivating the spirit of tolerance".[23] At the same

19 In 1955, the Council for Art and Education of Serbia established the Council for Modern Gallery and four years later yet another board in charge with setting up the program for the future museum's building. It was only in 1965, immediately before the construction works were completed, that the Council for Modern Gallery changed the official name of the gallery into the Museum of Contemporary Art. The Archives of the Museum of Contemporary Art, Decision of the Gallery Council no. 01–28/1, 22. 3. 1965. See also: Miodrag B. Protić, „Museum of Modern Art in Belgrade. History and Reasons of Foundation, and General Concept", in: Miodrag B. Protić (ed.), *Muzej savremene umetnosti*, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 1965.

20 *Ibid.*, p. 214.

21 The original members of the Council (as appeared in the original foundation act) were: Stanka Veselinov (who was the Council's President), Miodrag B. Protić (Secretary of the Council), Veljko Petrović (then the Director of the National Museum in Belgrade), Peđa Milosavljević, Oto Bihalji Merin, Dobrica Ćosić, Vlado Madžarić, Milo Milunović, Milivoj Nikolajević, Svetozar Radojčić, Sreten Stojanović and Petar Lubarda.

22 „Otvorena kuća lepote i stvaralaštva", *Večernje novosti*, 21. 10. 1965.

23 Miodrag B. Protić, „Praznik kulture, znamen epohe", *Borba*, 21. 10. 1965.

time, public discourse was permeated by similar messages about social and political importance of the museum, which was believed to have been epitomized „not only the beauty of contemporary Yugoslav art, but also the authentic monument of history".[24]

It was with this ideological burden that the museum started its activities and in the first phase of the development, which lasted until the mid 1980s, its permanent collection encompassed what was thought of as Yugoslav art of the twentieth century, organized exclusively by the temporal scope: the First (1900–1918); the Second (1918–1941) and finally, the Third Period (after 1945). The names of the collections clearly embodied the evolutionary concept of constant development and outlined the vision of Yugoslav art as a historically evolving phenomenon. Furthermore, the structure of the museum's collection was based on a set of mutually interdependent principles. According to the museum's director Miodrag B. Protić, the „exhibited works should display modern Yugoslav art from its origins up to the present day"; besides that, the policy of the museum declared that the display should be presented as an „organic whole", as being evolutionary developed. At the same time, the whole display ought to represent a „dialectical concept of history", whilst the collections were distinguished by the idea of „authenticity" of each of the individual artifacts displayed.[25] It is beyond doubt that such an interpretation that reflected an ideological formula pursued by the Yugoslav political and intellectual elite of the time, corresponded to overall decentralization, the federalist concept of the state and a vision of a supra-national Yugoslav identity.

The concept that underlined the museum's central narrative was nevertheless, more complex and ramified. Firstly, it was based on progressivism as a principle that permeated and governed the ideological discourse of socialist Yugoslavia, which was constantly reforming itself over the course of the 1960s and 1970s. The position of art as a discourse in such a context was fundamentally important as it represented, according to the words of the museum's director, a „symbol of the epoch and society, eager to ascend into the future".[26] Secondly, the museum encapsulated a vision of the Yugoslav nation in accordance with the ideology of socialist patriotism and the „brotherhood and unity", in which the Serbian cultural and national identity were considered part of a broader Yugoslav identity. The narrative comprised an intricate idea that legitimized broader political process-

24 „Muzej savremene umetnosti – praznik jugoslovenske kulture", *Duga*, 26. 12. 1965.

25 Miodrag B. Protić, „Museum of Modern Art in Belgrade. History and Reasons of Foundation, and General Concept", in: Miodrag B. Protić (ed.), *Muzej savremene umetnosti*, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 1965, pp. 214–215.

26 Miodrag B. Protić, „Istorijat Muzeja savremene umetnosti", in: Miodrag B. Protić (ed.), *Muzej savremene umetnosti*, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 1965, p. 4.

es in the country that was constantly moving towards decentralization and federalization, either in the sphere of governmental issues, in culture or in the society. Representing peaks of entire Yugoslav art, the museum's collection was nevertheless based on what was named „Serbian modern art" without a clear, unambiguous and publicly recognizable notion of what exactly Serbian art was, and what separated it from that of other Yugoslavs. The official programmatic statement of the museum was ambiguous as it was stated that: „Serbian art is to be displayed in a wider specter than that of the other Yugoslav nationalities", in spite of the fact that „the museum tends to be Yugoslav in terms of the values shared by non-Serbian artists".[27]

Even more important, however, was yet another register of the museum collection and the narrative, also part of a much wider ideological framework. The museum policy was based on the idea that the museum would eventually become a leading international art centre, which corresponded to Yugoslav régime's constant propensity to represent the country as utterly un-dogmatic and avant-garde in the world politics.

The museum building, erected in 1965, further emphasized this cultural and political imagination. Initially perceived as one of the cutting-edge architectural designs of the time,[28] it was later described as an „aestheticized place for elegant gatherings [of the communist politicians], a place for new social rituals".[29] The building of the museum is undoubtedly one of the most influential and praised examples of Yugoslav modernist architecture of the period, superbly designed and executed by Ivan Antić and Jovanka Raspopović.[30] With its deliberately unorthodox and un-dogmatic visual and spatial crystalline concept, which has been commonly interpreted as straddling architecture and sculpture, the building further reinforced the emancipatory narrative of the museum. Seen as one of the most important works of architecture built in Belgrade and Yugoslavia after the Second World War, both aesthetically superb and far beyond the scope of either Social Realism or standard modernism, it was aimed at representing the country's unorthodox and liberal variant of socialism and its unquestionable cultural and political inclinations. Like the country and the peoples it represented, the museum became a symbol of a distinctive and, at the same time, emancipated Yugoslav identity that was simultaneously conceived as Serbian, Yugoslav and universal, mediating and sharing internationally recognizable values and ideas.

27 *Ibid.,* p. 8.

28 Miodrag B. Protić, *Nojeva barka* SKZ, Beograd, 1992, 571 ff.

29 Miloš R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2003, pp. 191–192.

30 See: Milan Popadić, Arhitektura Muzeja savremene umetnosti u Beogradu, in: *Nasleđe*, 10, 2009, pp. 159–177. The architectural duo Antić-Raspopović were the authors of another museum, the Memorial Museum „Šumarice" in Kragujevac, designed and built between 1968 and 1975.

On the other hand, the park in which immediate vicinity the museum was built represented an important stratum of the same narrative. Named the Park of Friendship, it exuded a specific ideological aura of mediation which testified both to the concept of Yugoslav „brotherhood and unity" and to the non-aligned policy of Yugoslavia.[31] Namely, the place was a superb ideological and political arboretum where an extensive variety of trees and saplings were planted by a dazzling number of international political celebrities – from Haile Selassie to Jimmy Carter and Mikhail Gorbachev. In this way, the central idea of the museum narrative was even more amplified, resonating far beyond the museum art collection.

Besides that, the museum was imagined to become a kind of social, cultural and national catalyst, an „instrument of socialization and homogenization"[32] and it was this objective that perhaps represented its key role in the public discourse. The aesthetic values of art were perceived and interpreted as historical phenomena that transcended ethnic and cultural differences and, accordingly, reinforced the sense of belonging to the communion of Yugoslavs as free, interrelated citizens. The museum's ideological agenda was clear: art represented a cohesive force of a rather complex social and ethnic structure of the country, and the museum itself bolstered the mediatory identity of Yugoslavia – both internally, as regards its cultural and national complexity, and externally, in relation to the country's status in the Cold War World realities. At the same time, the Museum of Contemporary Art played an important role in the process of placing Serbian and Yugoslav identities under the sphere of universal values. Not only did, the numerous temporary shows of many international artists exhibiting in the museum, as well as numerous exhibitions that the museum organized abroad, reinforce this remarkable cultural and political process, but also the permanent collection was intended to represent Yugoslav art as integral part of the global artistic scene. During the 1960s and 1970s, the museum produced not contradictory, but rather complementary narratives spanning from Yugoslav and Serbian, to international. During that period, the museum prepared and facilitated 42 exhibitions of Yugoslav art (sent to various international institutions) and organized and set 114 foreign exhibitions (held in the museum itself) from both Western and Eastern countries.[33] In the wake of the gradual transformation of the political, ideological and social life in both socialist Serbia and Yugoslavia in the late 1960s and 1970s, such a policy represented an important issue in the Yugoslav ideological restructuring and in the conceptualization of the current idea of multiple identities.

31 See: Ivana Vesković, „Park prijateljstva na Novom Beogradu", *Nasleđe*, 12, 2011, pp. 203–216.

32 Miodrag B. Protić, „Istorijat Muzeja savremene umetnosti…", p. 6.

33 Importantly, the first foreign exhibition held in the museum was „Pop-Art in the USA", set in early 1966. See: „1,000 ljudi u muzeju", *Večernje novosti*, 6. 4. 1966.

From the Margin to the Center: The Museum of African Art

Since its opening in 1977, the Museum of African Art has been one of the rare institutions in Europe dedicated to the promotion of art and culture of the African continent beyond standard post-colonial perspective.[34] Unlike prominent museum institutions exhibiting African art in world centers such as Paris, New York, Washington or London, which were sharply marked by the experience of imperialism and colonialism, the Belgrade museum was a uniquely remarkable and quite incomparable cultural institution. The fact that the entire collection of the museum consisted of artifacts that had been imported from Africa with written permission from the local African governments was in many ways crucial for the museum's narrative and its role in the public discourse. The museum simultaneously represented a new international position of the de-colonized African societies, as well as the Yugoslav role in the Non-Aligned Movement.[35] The policy of the new museum institution corresponded to one of the central preoccupations of the Yugoslav socialist regime, clearly symbolizing a pinnacle of a two-decade-long cultural politics of balancing between the East-West political divide. In that sense, the museum influenced the ongoing process of collective identity construction in socialist Yugoslavia of the time.

The Museum of African Art was created in order to present and keep the exceptional collection of African art, assembled by two remarkable experts and art collectors – Veda Zagorac Pečar and Dr Zdravko Pečar. Having lived throughout equatorial Africa during the climax of the anti-colonial movement, the Pečars had supported the local African political elites in their efforts of transforming ex-colonies into independent states. They made a huge personal and material effort collecting pieces of immense value, which constituted an extraordinary collection.[36] Such a collection was recognized by the Yugoslav cultural and political elite of the period, as an instrument of a new practice of social interaction. It promoted the idea of multiculturalism and the mediation of diversities, which would further provide an

34 See: Ana Sladojević, *Muzej kao slika sveta, Prostor reprezentacije identiteta i ideologije,* doktorska disertacija, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Interdisciplinarne studije Teorija umetnosti i medija, Beograd, 2012; Dejan Sretenović, *Crno telo, bele maske*, Muzej afričke umetnosti, Zbirka Vede i dr Zdravka Pečara, Beograd, 2004.

35 In the divided and constantly fragile world of the Cold War, both super powers and political blocs accepted the idea that the newly liberated African and Asian states should be organized as a separate bloc. Yugoslavia, as a country that refused Soviet domination, but at the same time, never abandoned socialism was perceived as an almost „natural member" of such a Third bloc. Dragan Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1990.

36 Veda Pečar, Zdravko Pečar, *Muzej afričke umetnosti, Zbirka Vede i dr Zdravka Pečara*, Muzej afričke umetnosti, Dečje novine, Beograd, Gornji Milanovac, 1989.

original framework for innovative cultural practice in multinational Yugoslav society. In that sense, the museum was initially included into a much wider ideological narrative that provided the very foundation of the imagery of socialist Yugoslavia.

In the mid-1970s, the Pečars decided to donate artifacts that they had been collecting over many decades to the City of Belgrade. Although the initial idea was to represent numerous African artifacts as an ethnographical collection, the final decision adopted by the City Council was to transfer the methods of representation from anthropological to art discourse. Everyday objects, numerous musical instruments, ritual masks and jewelry exhibited in the museum created a specific insight into the life of geographically and culturally distant, but politically close Yugoslav allies.[37]

This decision was undoubtedly related to the contemporaneous process of Yugoslav cultural and political imagination. Namely, the insistence of the state and city officials to establish an independent museum of African art was not only the intention but also a constitutive element of Yugoslav self-perception.[38] With the opening of the museum, citizens were given indirectly, but undoubtedly effective, arguments upholding the ideals of brotherhood among different (Yugoslav) nations and nationalities. At the same time, the specificity of the museum and its collection (in terms of both political and cultural connotations) further reinforced and provided a vivid and operative imagery of Yugoslavia as a „primus inter pares" in the Non-Aligned Movement. The wider cultural and political context in which the museum operated is remarkably significant for comprehending its policy, ambitions and the narrative. Strongly promoting anti-imperialism and the ongoing process of decolonization, Yugoslav officials established close cultural, economical and political ties with the newly liberated countries of Africa and Asia throughout 1970s. The endorsement of their independence was particularly visible in the openness of Yugoslav universities for students coming from different Non-Aligned states.[39]

The ideological significance of the museum, nevertheless, could be recognized in the otherwise highly elaborated comparison between the Yugoslav anti-fascist movement and the socialist revolution during the Second World War, with the actual process of decoloni-

37 Nevertheless, the modes of collecting and evaluating objects in the museum (a-temporality of the collection, anonymity of the authors, lack of urban forms of the artistic expressions, etc.) are considered to be an adoption of the colonial narrative in the museum presentation. Ana Sladojević, *idib*, 119.

38 Dejan Sretenović, *Crno telo, bele maske*, Muzej afričke umetnosti, Zbirka Vede i dr Zdravka Pečara, Beograd, 2004.

39 See: Драгомир Бонџић, *Мисао без пасоша, Међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960*, Институт за савремену историју, Београд, 2011; Милорад Лазић, „Неки проблеми страних студената на југословенским универзитетима шездесетих година XX века, с посебним освртом на афричке студенте", *Годишњак за друштвену историју*, вол. 16, 2009–2, 61–78.

zation in Africa and Asia. The key mission of the museum, as defined by its curatorial staff, was to promote confident political relationships between Yugoslavia and newly liberated African states.[40] The ideas and values of mediation, tolerance and confidence were, nevertheless, also instrumental for the construction of Yugoslav cultural and political position abroad. The image of Yugoslavs as „staunch and unwavering fighters for freedom" and the position of President Tito as a key figure of both the Non-Aligned Movement and the domestic imagery of „brotherhood and unity" became an important element of constantly developing empathy between cultures and policies, states and nations – which was exactly the background rationale of the museum itself. One of the first photographs of the Non-Aligned Movement founders, taken in July 1956 at the Brioni Summit showing Tito dressed in a white suit between Nehru and Nasser and watching the other two shake hands, could be seen as a highly illustrative symbol of Yugoslavia's coveted status not only among future Non-Aligned countries but, analogously, in the world divided by the opposing political blocks.[41]

The official opening of the museum was part of the events organized during the May festive ceremonies in 1977, which was focused on the celebration of the eighty-fifth birthday of Josip Broz Tito and forty years of his leadership in the Communists League of Yugoslavia. On that occasion, the Major of Belgrade Živorad Kovačević stated:

> „The Museum of African Art will develop and revolutionize the cultural awareness of our people, bringing them closer to a more global understanding of history and culture, man and society. In a wide range of institutions dedicated to different fields of work and different periods, from archaeological or medieval, to contemporary art collections, this Museum – both as a collection and a sum of activities – frees us from our inherited Eurocentric and ethnocentric beliefs, cultural prejudices and narrow-mindedness, inspiring a deeper and wider outlook on culture, history and mankind."[42]

Not only the collection, designed by the architects-curators Slobodan and Jelisaveta Mašić, but also the architecture of the museum, represented a homage to African culture and also to Yugoslavia as its prime supporter and protector. The museum building was designed in 1973–1976 and built for the purpose in 1977. Despite

40 Veda Pečar, Zdravko Pečar, *Muzej afričke umetnosti, Zbirka Vede i dr Zdravka Pečara*, Muzej afričke umetnosti, Dečje novine, Beograd, Gornji Milanovac, 1989; Dejan Sretenović, *Crno telo, bele maske*, Muzej afričke umetnosti, Zbirka Vede i dr Zdravka Pečara, Beograd, 2004.

41 Olga Manojlović Pintar, „On gifts and gift giving", *The Tito Effect, Charisma as political legitimacy,* Museum of Yugoslav History, Belgrade, 2009.

42 http://www.museumofafricanart.org/en/about-the-museum/mission.html

the fact that the edifice was renovated in the tradition of the Western colonial discourse and the „authentic" representation of indigenous architecture, the context of the representation of African culture was rather different. The image of „authenticity" was transferred to a modern architectural language, akin to contemporary brutalism, signifying the Yugoslav symbolical attempts to revitalize Africa by socialism as well as by a distinct, Yugoslav model of national unity. Thus the museum epitomized a rather „Titoist" political figure of Africa which „did not represent a figure of an absolute other, the one that is excluded and detached, but a figure of a partner, of a 'younger brother' marching to socialism."[43]

Various masks and sculptures have represented the most important part of the museum's collection. Other exhibited objects illustrated everyday life in the different African regions including specific musical instruments, textiles, pottery and ritual ceramics, woodcarvings, bronze sculptures and soapstone figurines. Sorted by the materials from which the objects were made, these collections mixed common objects and artistic artifacts thus erasing the artificially established divide between everyday life and high art. Thus, the museum vividly represented and materialized the idea of eradicating all sorts of boundaries – those between the margin and the center, between the different nations, states and cultures, between the „civilized" and the „primitive". The same emancipatory agenda stood at the very heart of the peculiarly Yugoslav concept of identity, which simultaneously encompassed diverse cultures, nations and traditions. However, the museum's nominal anti-colonial narrative became obvious only with the passage of time, after it developed into „the museum with history" – the institution holding the „memory on previous representations, which modeled not only the museum, but also the perception of the world of its visitors".[44]

Conclusion

Ever since 1989 and the proclamation of the end of history, in public space socialism was represented as a culturally inferior „other". As theorist and psychoanalyst Boris Buden has put it: „The historical project of the universal emancipation (i.e. communism) is transferred into a particular cultural identity and presented as a traumatic experience of the cultural difference."[45] The new present created after the fall of the Berlin Wall acquired the new interpretations of the past, which blurred historical frameworks existing for decades.[46] Some of

43 Dejan Sretenović, *op. cit.*, p. 26.

44 Ana Sladojveć, *ibid.*, p. 170.

45 Boris Buden, „U cipelama komunizma, Nekoliko napomena o mehanizmu postkomunističke normalizacije", *Up & underground*, *Art dossier*, 2004, no. 7/8, pp. 34–39.

46 See: *Muzeji kao mesta pomirenja, Zbornik radova sa 8. kolokvijuma Međunarodne*

the most important institutions actively constructing post-socialist societies were museums, as direct interpreters and exhibitors of the past. Mushrooming all over the former Eastern Europe, the new museum institutions and exhibitions clearly testified to a need to create a direct and unambiguous association, i.e. stereotype of socialism. However, they spoke more about the time in which they were created then about the one they wanted to represent. In the same manner, the museum institutions conceptualized, organized and functioning during the period of socialism represented paradigms and the illustrative examples of another representative politics and its impact on the collective identities creation.

Established during the 1960s and 1970s three Belgrade museums created in for them specially designed buildings, (*The Museum of the 25th of May, The Museum of the Contemporary Art, The Museum of African Art*), actively created the specific identity of socialist Yugoslavia and its citizens. Three pillars of Yugoslav society defined through self-management, the Non-Aligned Movement and the ideology of „brotherhood and unity" were strengthened and affirmed through those museums policies and exhibitions.[47]

asocijacije istorijskih muzeja, Istorijski muzej Srbije, Beograd, 2010; Ljiljana Gavrilović, *Muzeji i granice moći*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.

47 The fourth museum which was projected and designed in the same period by the architect Ivan Štraus, the *Aeronautical Museum*, did not have a chance to actively participate in the identity making process being opened only in 1989.

Резиме

Др Олга Манојловић Пинтар
Др Александар Игњатовић

Катализатори сложених идентитета: три београдска музеја у социјалистичкој Југославији

Кључне речи: *Музеј 25 мај, Музеј савремене уметности, Музеј афричке уметности, социјалистичка Југославија, идентитет*

Музеј „25. мај", Музеј савремене уметности и Музеј афричке уметности, који су осмишљени и подигнути у Београду у периоду од почетка шездесетих до краја седамдесетих година 20. века, представљали су парадигматске примере креирања и ширења новог концепта идентитета у јавном простору социјалистичке Југославије. Процес друштвеног структурирања, политичке легитимизације, али и националне идентификације је дефинисан између осталог и кроз изложбене политике наведених музејских институција. Њихов значај у стварању културне политике социјалистичке Југославије у време хладног рата је сведочио о динамичном друштву које је карактерисала стална компетиција бројних социјалних, политичких и културних агената. Различите начине стварања и приказивања историјских наратива присутне у програмским концептима музејских институција могуће је сажети у две парадигме. Прва, условно препозната као: *сталност и дуговечност*, дефинисала је представу изузетности и јединствености југословенског друштва стварајући историјске континуитете кроз време и простор. Друга, која је сажета у појмовима: *повезивање* и *премошћавање*, у јавном простору је идеолошки и политички обједињавала и инструментализовала различите културне и политичке реалитете. Излажући селектовано културно наслеђе три разматрана музеја су активно учествовала у идеолошком конструисању идентитета и у процесу „упросторавања" политичке моћи, снажећи визију југословенског друштва као јединственог културног и политичког медијатора.

УДК 93/94:929 Хобсбаум Е.;
930 Хобсбаум Е.

Др Гордана КРИВОКАПИЋ ЈОВИЋ
Александар СТОЈАНОВИЋ

ЕРИК ХОБСБАУМ (1917–2012)*

***АПСТРАКТ**: Ерик Хобсбаум (Eric J. Hobsbawm), један од најзначајнијих и најутицајнијих историчара 20. века преминуо је 1. октобра 2012. године. Циљ овог текста је да подсети на његово величанствено научно дело и да укаже на начине на које је Хобсбаум промишљао о великим идеологијама: комунизму, фашизму и национализму, као и о феноменима друштвене функције прошлости и модернизације. На тај начин својим скромним доприносом одајемо пошту једном од највећих интелектуалаца 20. века.*

***Кључне речи**: Хобсбаум, историографија, фашизам, комунизам, национализам, модернизација*

Између фашизма и комунизма

Као ретко који савремени проучавалац фашизма, нацизма и комунизма, великих идеологија 20. века, Ерик Хобсбаум дошао је у директни контакт са њима још у раној младости. У годинама адолесценције гледао је из првих редова марширање нацистичких милиција и прогоне идеолошких неистомишљеника у Берлину, из кога је, због свог јеврејског порекла, морао да бежи 1933. године. Са друге стране, још од позног дечаштва, Хобсбаум је неговао левичарска политичка уверења: са непуних 14 година учланио се у *Sozialistischer Schülerbund* (Удружење ученика социјалиста), а 1936. и у Комунистичку партију. Иако је до краја живота остао веран својим политичким ставовима из младости, за Хобсбаума се не може рећи да је био идеолошки острашћен или заслепљен аутор.[1] Увек иступајући као слободни интелектуалац, он је често

* Рад је резултат рада на пројектима: *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019) и *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (№ 47027), које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Хобсбаум је у годинама академске зрелости значајно испаштао због својих

умео да упути и оштре критике на рачун комунистичких режима, а посебно Совјетског Савеза: међу првима је академски указао на Стаљинову инструментализацију антифашизмом у грађанском рату у Шпанији[2] и јавно осудио совјетску интервенцију у Мађарској 1956. године.[3]

Његов истраживачки метод и научни приступ материји подразумевали су испитивање класних односа (поготово у његовим монументалним синтезама о историји 19. века), али углавном нису били оптерећени дијалектичким материјализмом нити одређеним идеолошким епитетима и формулацијама које често срећемо код социјалистичких историчара. То је, уз Хобсбаумову огромну ерудицију и изузетан интелект, омогућило да један изопштени, полуексцентрични млади историчар са половине 20. века постане вероватно најпознатији и најпопуларнији светски историчар крајем тог века.

Хобсбаум о радничкој класи, комунизму и револуцији

Истраживачка област у којој се Ерик Хобсбаум својевремено значајно истакао у односу на своје колеге била је историја европског континента у раздобљу 1875–1914. године, коју је он зналачки и веома иновативно приказао у својој синтези *Доба царства*.[4] Овај период карактерисала је интензивна динамика исто-

уверења, јер је у конзервативној и антикомунистичкој хладноратовској Британији био изопштаван из научне заједнице. Његово унапређење на King's College-у (Cambridge) годинама је било стопирано због његовог чланства у Комунистичкој партији. Како је сам изјавио у једном интервјуу, радило се о блажој верзији макартизма: „нисте добијали унапређење 10 година, али вас нико није избацивао" (Neil Ascherson, „Profile: The age of Hobsbawm", *The Independent on Sunday*, 2 October 1994). Да је до самог краја живота остао доследан у својим политичким уверењима сведочи и његова књига *How to Change the World: Reflections on Marx and Marxism 1840–2011* (Yale University Press, 2012).

2 Eric Hobsbawm, „Intellectuals and the Spanish Civil War", lecture given in Segovia, September 23rd 2006 (аудио-запис једносатног предавања доступан је у целини на адреси: http://www.hayfestival.com/p-1658-eric-hobsbawm.aspx?skinid=16 /посећено 27. септебра 2013. године/).

3 Хобсбаум се током студија истакао у марксистичким удружењима студената. Када су његове колеге напуштале Комунистичку партију након пакта Рибентроп–Молотов или совјетске интервенције у Мађарској, Хобсбаум је одбијао да их следи, упућујући, међутим, јавни протест када се није слагао са политиком комунистичких режима. Упитан, много година касније, зашто није иступио из партије у наведеним околностима, одговорио је да „не жели да се нађе у извесном друштву", мислећи на бивше комунисте. Као што је и сам истакао, његова лојалност није била према партији, него према нечему много емотивнијем: „према сну о општем ослобођењу" (Neil Ascherson, „Profile: The age of Hobsbawm", *The Independent on Sunday*, October 2nd 1994).

4 Eric Hobsbawm, *The Age of Empire: 1875–1914*, London, 1987. Сви цитати ове књиге односе се на њено реиздање из 2010. године (Eric Hobsbawm, *The Age*

ријских и друштвених процеса, од којих ће неки имати велики утицај на историју 20. века, а неки још увек делимично утичу на друштвене и политичке процесе у свету. Један од најзначајнијих процеса из овог раздобља било је ширење класне свести међу европским радништвом у последњим деценијама 19. века и почетак његовог озбиљног политичког организовања. Оно је омогућило стварање алтернативе либерално-капиталистичком економском систему, постајући главна база подршке за различите социјалистичке (социјал-демократске, радничке) политичке партије широм Европе, и посебно, са ширењем доктрине марксизма, база будуће „светске револуције". Описујући радничку класу Старог континента у другој половини 19. века, Хобсбаум је истицао велику хетерогеност која ју је првобитно одликовала, што је онемогућавало реализацију неких основних политичких циљева који су несумњиво били заједнички свим радницима. Према његовим речима, на буђење и политичко организовање радништва утицао је Карл Маркс, више него иједан други левичарски теоретичар. Маркс је био тај који је радништву указао на три ствари: да се положај и права радника унутар постојећег система неће мењати у њихову корист, да се друштво вероватно неће променити набоље следећи развојни пут капитализма, те да је управо радничка класа (организована у класне политичке организације) она која треба да донесе политичку промену система, створи и изгради нову и светлију реалност.[5] Револуционарној компоненти комунизма почетком 20. века Хобсбаум је посветио много пажње, детаљно излажући податке о чланству у радничким партијама и организацијама, али и осврћући се на чињеницу да су на Западу чак и многи водећи идеолози левице, попут Розе Луксембург и Александра Лвовича Парвуса били „увезени" из царске Русије. Нека од политичких уверења Ерика Хобсбаума ипак се могу приметити у његовим радовима, управо у одељцима посвећеним царској Русији и Октобарској револуцији. Према Хобсбауму, „ако је постојала нека држава у којој је револуција била не само пожељна, већ и неминовна, то је било руско царство".[6] „Гигантско, гломазно и неефикасно, економски и технолошки назадно, насељено са 126 милиона становника (1896. године) од којих је 80% било сељака а 1% наследног племства, оно се сваком образованом Европљанину већ крајем 19. века сигурно чинило као праисторијска, бирократизована аутократија."[7] Иако је сматрао да Октобарска

of Empire: 1875–1914, Orion books, 2010).

5 Eric Hobsbawm, *The Age of Empire: 1875–1914*, Orion books, 2010, str. 192.

6 *Исто*, стр. 411.

7 *Исто*. Позивајући се на своје ставове из наведе књиге у *Добу екстрема*, Хобсбаум је још једном истакао снагу свог уверења: „Царска Русија је била зрела за револуцију, дебело ју је заслужила, и заиста би онакву револуцију која би збацила царизам, прихватио сваки разумни посматрач светске сцене од 1870-их година" (E. Hobsbaum, *Doba extrema: Istorija Kratkog dvadesetog*

револуција по свом значају превазилази и велику Француску револуцију, са чиме се највећи број историчара и политиколога вероватно не би сложио, Хобсбаум је ипак признавао да је руска револуција „дете рата" (Првог светског рата), без кога би било тешко покренути промену старог система. Анализирајући тешке околности са којима су бољшевици били суочени у настојањима да задрже власт, Хобсбаум је оценио да је „револуција преживела" због унутрашње дисциплине и организованости Комунистичке партије на челу са Лењином, која је у општем хаосу „била једина влада кадра и вољна да одржи Русију на окупу као државу" (чиме је стекла подршку конзервативних патриота попут официра и дела чиновништва), као и да је један од кључних елемената опстанка била одлука о подели земље сељацима.[8] Практично све европске револуције које су уследиле (као и неке које су се одиграле изван Старог континента) преузимале су нешто од бољшевичких револуционарних метода, у чему се, између осталог, и огледа велики историјски значај Октобарске револуције. Светска револуција, о којој су совјевремено снивали и Лењин и Стаљин, као и неки од њихових идеолошких узора, ипак се никада није остварила. Као што је и сам Хобсбаум истакао, „на крају су државни интереси Совјетског Савеза превладали над светскореволуционарним интересима Комунистичке интернационале, коју је Стаљин свео на инструмент совјетске државне политике, под строгом контролом совјетске Комунистичке партије".[9] Хобсбаум, који је у светској револуцији и учењу марксизма уопште видео „сан о општем ослобођењу", није имао оправдања за Стаљинову политику, нити пре нити после Другог светског рата, те су његова дела посвећена историји 20. века пуна критике према Јосипу Џугашвилију и режиму „гвоздене завесе".

Хобсбаум о међуратној десници, фашизму и њиховом међусобном односу

Истраживање фашизма, а посебно дефинисање овог појма и карактерологија политичких идеја и покрета њему сродних одувек су били велики научни изазов. У фокусу истраживања фашизма у новијој историографији и политикологији последњих двадесет до тридесет година налази се формулисање тзв. „фашистичког минимума", тј. скупа минималних услова који нека идеологија или политички покрет треба да испуне да би се могли окарактерисати

veka 1914–1991, Beograd: Dereta, 2004, str. 49).

8 E. Hobsbaum, *Doba extrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd: Dereta, 2004, str. 54.

9 *Исто,* стр. 59.

као фашистички.[10] Насупрот општим тенденцијама у науци, Хобсбаум је, уз ретке врхунске познаваоце историје идеологија, попут Стенлија Пејна (Stanley G. Payne),[11] улагао напор у дубље и детаљније познавање великог броја десничарских политичких покрета, указујући на велике разлике које су постојале међу њима, али превасходно на разлике између њих и фашистичког покрета у Италији и нацистичког у Немачкој. Хобсбаумови закључци изложени у поглављу „Пад либерализма" (*Doba extrema*, str. 87–111) настали су као плод вишедеценијског истраживања међуратне политичке и друштвене мисли, и представљају једно од врхунских достигнућа у анализи међуратне деснице. Истичући да је у практично целом свету либерализам био у опадању у тзв. „добу катастрофа", а посебно у условима велике депресије и успостављања нацистичког режима у Немачкој, Хобсбаум се подробно позабавио различитим антилибералним алтернативама које су долазиле са десне стране политичког спектра. Истакао је постојање три основна типа десничарских, антилибералних покрета који су деловали између два светска рата: старе ауторитарце и конзервативце, покрете тзв. „органске државне идеје" и оне (ретке) покрете „који се истински могу назвати фашистичким".[12] Међу „старе ауторитарце и конзервативце" Хобсбаум је уврстио политичке личности и покрете са претежно национално-конзервативним идеолошким усмерењем, који су, из страха од комунистичке револуције, могли да се нађу у савезу са правим фашизмом. Такви су били адмирал Хорти, маршал Манерхајм (вођа антикомунистичких снага у Финској), маршал Пилсудски, генерал Франсиско Франко у Шпанији и краљ Александар Карађорђевић у Југославији. Другу лозу међуратне европске деснице чинили су покрети везани тзв. „органском политичком филозофијом", тј. ултраконзервативним идејама о васпостављању феудалног или сталешког друштвеног поретка. Иза ове идеологије стајала је имагинарна носталгија за средњим веком, у коме је постојала јасна класна хијерархија која

10 Око дефинисања фашистичког минимума, који је у науку увео Ернст Нолте, већ деценијама се води академска расправа. Тренутно су у јавности најприсутнији ставови Роџера Грифина о „палингенетичкој" тј. „палингенеричкој" природи фашизма објављени у књизи: *Fascism* (Oxford University Press, 1995). За увид у савремене научне тенденције у проучавању фашизма видети: Constantin Iordachi (editor), *Comparative fascist studies: New perspectives*, Routledge, Taylor and Francis group, London–New York, 2010.

11 Стенли Пејн, професор Универзитета Висконсин, током своје академске каријере дуге готово пола века објавио је већи број радова и монографија посвећених фашизму и десници, а сматра се водећим истраживачем грађанског рата у Шпанији и посебно режима Франсиска Франка. Компаративну анализу европске међуратне деснице и фашизма објавио је у: *Fascism: Comparison and Definition* (Univeristy of Wisconsin Press, 1980) и *A History of Fascism* (Routledge, 1996). Пејн је један од највећих критичара палингенетичке теорије фашизма.

12 E. Hobsbaum, *Doba extrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, str. 90–92.

је спречавала појаву класне борбе. Политички покрети ове врсте тражили су своје идеолошке корене у првој генерацији критичара Француске револуције; сматрали су либерални капитализам и парламентарну демократију за разлоге хаоса у коме се свет нашао почетком 20. века и тражили им алтернативе у различитим варијацијама корпоративног уређења и државне контроле над процесом производње и организације рада. Ауторитарни режими југоисточне Европе, стари конзервативци и поборници „органске државе" су са фашизмом делили реакционарност и заједничке непријатеље, али су им циљеви и методи њиховог постизања били битно различити. Иако су неки од ових национално-конзервативних покрета свакако били старији од фашизма, а неки су се развијали и надахњивали управо фашизмом и нацизмом, они су се разликовали од њега по начину свог настанка и мобилизације својих идеолошких следбеника. Хобсбаумово опажање да фашизам мобилише масе „одоздо", чиме заправо припада ери демократске и популистичке политике, за разлику од ултраконзервативних и органских покрета (који су настојали да заобиђу мобилизацију маса и да успоставе режим наметнут од малобројне елите), једна је од најбољих диференцијација фашизма и нефашистичке десницe коју је савремена историографија изнедрила. У својим разматрањима о фашизму он је истакао Мусолинијев и Хитлеров покрет као готово једине „праве фашисте", али је указао на изузетну динамику коју је појава фашизма унела у иначе (политички и историјски) статичну и инертну конзервативну десницу. Фашисти, као револуционари контрареволуције, имали су велику привлачност за широке слојеве становништва незадовољне дисфункционалношћу парламентарне демократије и експлоататорским карактером либералног капитализма.[13] Фашистичка идеологија, сама по себи неконзистентна у свему осим у свом анти-либерализму, представљала је комбинацију тоталитарне културе, репресије, манипулације искривљеним представама прошлости и модерних технологија које су знатно одскакале од романтичних реминисценција средњевековне идиле италијанских државица или живота на јункерском поседу у Немачкој.[14] Хобсбаум је указао да су се „оптимални услови за тријумф ове лудачке ултрадеснице могли наћи у једној старој држави, и њеном управном механизму који више није могао да

13 Описујући појаву и идеологију неких од нетрадиционалистичких покрета радикалне деснице, која је имала ксенофобни, антисемитски и антилиберални каратер, Хобсбаум је истакао: „Везивно ткиво ових покрета била је озлојеђеност малих људи у друштву које их је кршило између чекића великог бизниса на једној и наковња све јачег масовног радничког покрета на другој страни" (E. Hobsbaum, *Doba extrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, str. 95).

14 „Фашизам је био тријумфално антилибералан. Он је такође пружао доказ да људи могу без тешкоћа да комбинују суманута веровања о свету и сигурно владање модерном високом технологијом" (E. Hobsbaum, *Doba extrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, str. 94).

функционише; са масом разочараних, дезоријентисаних и незадовољних грађана који више нису знали коме да буду лојални; где су снажни социјалистички покрети претили или је изгледало као да прете социјалном револуцијом... и где се национално незадовољство окренуло против мировних уговора 1918–1920. године".[15] Он се такође осврнуо и на популарне представе фашизма у социјалистичкој и фашистичкој литератури, доказујући да фашизам није био ни „израз монополског капитализма", нити да је било „фашистичке револуције"; већ да је класна основа фашистичких и њима сродних покрета (уколико се о томе уопште може и говорити, с обзиром на сложене околности доласка ових снага на власт и репресију која је уследила, прим. аут.) заправо била у средњој класи: војсци, државном и приватном чиновништву, док је крупни капитал природно тежио да уђе у политички савез са свим снагама које „неће вршити стварну експропријацију". Велики успон фашизма и деснице уопште половином тридестих година Хобсбаум је објашњавао утицајима велике депресије и нацистичког доласка на власт у Немачкој: „Сама Италија није обећавала као база из које би се уздрмао свет". Било је неопходно да на власт у Немачкој, која је „по величини, економском и војном потенцијалу, и нарочито по географском положају, била предодређена да игра главну улогу у Европи под било каквим обликом владавине", дође личност попут Адолфа Хитлера и да запали Стари континент, што такође, само по себи не би било довољно, без атмосфере очаја и безнађа коју је створила дугогодишња економска рецесија. Савременицима се чинило, како је то запазио Хобсбаум, да „Хитлерово запоседање Немачке потврђује успех Мусолинијеве Италије и да претвара фашизам у моћни планетарни ток".[16] Тек након тријумфа нациста у Немачкој, а посебно након економског опоравка и интензивне милитаризације која је уследила, дошло је до успона Стреластих крстова у Мађарској, Гвоздене гарде у Румунији и јачања усташког покрета. Берлин је као центар универзалног фашистичког покрета (пандан међународном комунизму са центром у Москви) одиграо не само велику улогу у успону европске међуратне деснице већ је и произвео идеолошки мотивисане колаборационисте у окупираној Европи 1939–1945. године. Иступајући као предводница антикомунистичке коалиције, заклањајући се иза европске културе и наслеђа Карла Великог, нацистичка Немачка посматрана је од многих Европљана као једини гарант и језгро будућег европског поретка („Нове Европе"), што је „једна фаза у развитку европске идеје на којој историчари послератне Европске заједнице не воле много да се задржавају".[17]

15 E. Hobsbaum, *Doba extrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, str. 100.

16 *Исто*, стр. 103.

17 *Исто*, стр. 107.

Живот у историји и историја у животу (или о модернизовању историје и друштвеној функцији прошлости)

Хобсбаум је био један од чланова-оснивача сада светски познатог историјског часописа са англо-саксонског говорног подручја *Past and Present*. Основан је 1952. године и широко је прихваћен као један од најживљих и најстимулативнијих историјских часописа. Добра је заслуга Е. Ј. Хобсбаума у томе. Преко пола столећа он је бирао да у њему објави своје најзначајније чланке и студије теоријско-методолошког садржаја, али и оригиналне истраживачке чланке. Мада је код њега то увек у одређеној мери помешано једно с другим. Ти чланци су добра подлога за разумевање Хобсбаумовог концепта историје.

Хобсбаум је наследио Кристофера Хила (Christopher Hill, један из групе истакнутих британских историчара марксиста) на месту председника Друштва „Past and Present". Друштво и часопис су га сматрали за своју водећу снагу низ година. Стога се он трудио да часопис допре широко и што даље изван своје средине, да се узму у обзир историје свих периода и места на земаљској кугли, да се обрађује широк спектар тема и да се не бежи од смелих и амбициозних садржаја. Његова визија историје је имала огроман утицај на профилисање часописа.

Наше је мишљење да је главна порука Хобсбаумовог бављења историјом, огромног опуса и самог његовог живота, да знање – историјско знање – треба прихватати без предрасуда, користити без ограничења, без обзира на то из каквог контекста долази. Знање, по Хобсбауму, има вредност без обзира на идеолошки контекст, политички, национални или друштвени. Повратна улога знања у науци (историјској), које се прихвата без ограничења, огромна је, као што је после улога таквог проширеног и оплемењеног знања на живот и заједнице енормна. Зато он говори о модернизацији историје (историјске науке) која се догодила током његовог живота, о одрживости тог тренда и његовој будућности.

Вели да је битка за модернизацију историје отворена у Немачкој касних 90-их година 19. века, али да су у његовим студентским данима најистакнутији шампиони те борбе, поред марксиста, били припадници групе *Annales* у Француској. И једни и други су сматрали да напредовање у историјској науци иде кроз економску и друштвену историју, иако то нису била њихова примарна интересовања. Многи од њих су, на пример британски марксиста и француски аналисти, као и други бројни европски марксистички оријентисани интелектуалаци и млади научници, ушли у историју преко интересовања за литературу и културолошка питања (додали бисмо да је тако било и код нас током 20-их и 30-их година двадесетог века). Али, вели Хобсбаум, економска и друштвена

историја су биле упориште деловања модерниста на „забрањеном каменом лицу институционализоване конвенционалне историје."[18]

Хобсбаум себе види у једном од не безначајних средишта у којима се водила борба за модернизовање историјске науке. Мисли да су све велике струје модерниста између 1890. и 1970. добили битку за модернизовање историјске науке, али не зна да ли је та битка и стратешки добијена с обзиром на трендове од 70-их година двадесетог века па надаље. У велике струје модерниста убраја француску школу око часописа *Les Annales* (велика имена од оснивача М. Блоха и Л. Февра до Бродела и великих следбеника Жака Ле Гофа и осталих), британске марксистичке историчаре, посебно оне окупљене око часописа *Past and Present*, који види као неку британску верзију *Les Annales-a.* Затим су ту марксистичке групе историчара расуте по тзв. Источном блоку и Трећем свету. Модернизовање немачке историографије је почело са Х. У. Велером и Ј. Коком, добијањем једног часописа и значајних упоришта на неколико универзитета. Хобсбаум сматра да су се они више ослањали на Вебера, него на Маркса у свом модернизовању историјске науке кроз друштвене знаности. Упадљиво је навођење фантастичних похвала и подршке коју је часопис *Past and Present* добијао од аналиста, посебно Ле Гофа, и Велерово мишљење да је „запрепашћујући ефекат генерације марксистичких историчара" главни фактор иза „глобалног утицаја британске историографије у свету после 1960-их".

Деколонизација великих простора земаљске кугле, који су били у сфери интересовања марксиста не само због њихових антиимперијалистичких ставова, отворила је пут за ширење утицаја модернизирајућих струја у светској историографији, посебно оних у британској. Посебно плодно тло била је Индија, која је дала генерацију сјајних историчара (и не само историчара) под тим утицајем, који су, како вели Хобсбаум, изашли на светску сцену 90-их.

Препознаје како су француски аналисти 70-их успели да продру на америчке универзитете, и у некој интеррелацији, допринели модернизацији историјске науке, чији је положај у односу на иначе развијене економске и друштвене науке био донекле специфичан и без посебне комуникације са осталим историографијама.

Сматра да је марксизам успео да опстане наспрам нових трендова 70-их и касније (постмодернизам, history workshop, историјско сећање), и да је броделовско-веберовско-марксистичка модернизација историје била таква да је више давала одговоре на велика питања, боље откривала структуре, боље објашњавала како је *Homo sapiens* од палеолита дошао до нуклеарне ере, како то каже Хобсбаум. Но све време, у академским круговима и

18 E. J. Hobsbawm, „A Life in History", *Past and Present* (2002) 177 (1), 3-16*,* p. 6.

шире, стара историографија, конвенционална наративна историја у разним варијететима, наставила је да постоји, и умногоме није нађена алтернатива историји као откривању прошлости за коју се може претпоставити да се да открити.

Хобсбаум такође сматра да дискурс који се развија унутар тзв. workshop history подрива заједничке темеље и „старе" и „модерне" историјске науке, историографије, као што је веровање да истраживања која историчари предузимају почивају на опште прихваћеним правилима лигике и чињеница, на разликовању факата од фикције и онога што може бити утврђено од онога што не може бити итд. Сматра да су политички притисци на историју и старих и нових држава и режима, тзв. идентитетских група и разних других снага које се обликују у постхладноратовској ери, далеко већи него икада пре током његовог животног века (ово говори пре десетак година). Каже да модерно медијско друштво даје прошлости истакнутост (prominence) без преседана, као и маркетиншки потенцијал. Сматра да је много више историје подвргнуто ревизији и „измишљању" људи који не желе стварну прошлост, већ само прошлост која одговара њиховим интересима.

Одбрана историје коју треба да остваре професионални историчари је, дакле, данас ургентнија него икада, и то не само у политици. Како се данас дневни послови човечанства воде по критеријумима технологије решавања проблема, за њих је историја ирелевантна. Зато је историја, с друге стране, све важнија за наше разумевање света.

Будућност историјске науке Хобсбаум је видео у њеном повезивању са природним наукама, чији је већ саставни део, и то од астрономије до оживљавања Дарвинових еволутивних теорија итд.

Кључним догађањем, које је омогућило енормно ширење знања кроз образовање, сматрао је огромно умножавање светске мреже универзитета, незамисливо и без преседана у дотадашњој историји, које се догодило не пре 60-их година 20. века, али извесно као једна од последица Другог светског рата.[19] Британски марксисти, француски аналисти, неке струје у традиционалној британској историографији (економска историја), и ово велико догађање, учинили су да се британска историографија трансформише у смислу модерности и да постане широко конкурентна у глобалним размерама.

Сви који су познавали Хобсбаума и његов рад, из шире и ближе перспективе, сведоче о фасцинантној разноврсности његовог огромног знања, о томе да је толико много знао о толико много историја, на националном плану, на класном, на плану култура, у кругу историјских личности, да не говоримо о идејама и идеологијама. Као такав, испунио је своју професорску каријеру четама студената из бивших енглеских колонија, којима је био

19 Уз то је ишао „стратосферични успон литературе", како он то каже.

ментор, гуру, филозоф. Његов утицај на индијску левицу је био и јесте огроман, и он има пуно следбеника у Индији, и не само на левици. Припадао је оној групи историчара са Кембрића која је била више од посматрача борбе против колонијализма у Индији и која је пажљиво пратила њен постколонијални, прелазни период ка независности.[20]

То широко разноврсно и огромно знање Хобсбауму је омогућило да другачије смести, постави мање или више значајна догађања или феномене на мапи светске историје, што је нарочито дошло до изражаја у последњој од великих синтеза, у његовој историји кратког 20. века под насловом *Доба екстрема*.[21] Он говори о значају и утицају Америчке и Француске револуције по дужини времена (трајању) током којег се та прошлост претвара у садашњост, и такође о значају и утицају Руске револуције по краткоћи трајања и просторном ширењу.

Када размишља о друштвеној функцији прошлости, и у склопу тога извесном месту које заузима и историјска наука, Хобсбаум ту прошлост види кроз садашњост, односно садашњост види као остваривање прошлости. Једна заједница, или једно друштво, опстаје онолико колико успева да репродукује прошлост или кроз промене које успева да прати или кроз процепе у које успева да убаци иновације, или је ретроградно и пропада онолико колико не успева у томе. Једно је појава (диригованих или не) промена у заједници или друштву, а друго су идеје напредовања или развоја, прогреса, еволуције или револуције.[22]

По њему, да би се било део било које људске заједнице, неопходно је за људску индивидуу да се одреди према прошлости те заједнице, макар кроз одбацивање те исте прошлости. Прошлост је стога, вели Хобсбаум, стална димензија људске свести, неизбежна компонента институција, вредности и других узорака (pattern) у људском друштву. Јер, у већем делу историје којом се бавимо, за друштва и заједнице прошлост је узорак за садашњост. Термини друштво и заједница се увек разликују, односно иду у пару да би се мислило глобално. Уочавање вишезначних промена у прошлости, односно садашњости води ка разумевању односа старог спрам новог, тј. рестаурације (restauration, односно обнављања старог стања) спрам иновације (inovation). Новине, иновације, историјске и савремене, он разликује од идеја напретка односно прогреса, и наравно идеја еволуције и револуције. Мада, оне све чине њихове саставне делове. Зато Хобсбаум говори о,

20 http://www.thehindu.com/news/international/historian-eric-hobsbawm-dies-at-95/article3954900.ece (сајт посећен 3. и 12. октобра 2013)

21 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd, 2002. Књига, која се појавила мало после пада Берлинског зида, преведена је на више од четрдесет језика.

22 E. J. Hobsbawm , „The social Function of the Past", *Past and Present*, 1972, 55, p. 3–17.

на пример, историјским, прошлим концептима модернизације и текућим концептима „модернизације". Историјска промена тежи ка прагматичним моделима друштва, ка стабилности. У крајњој линији у прошлост се и понире да би се помогло предвиђању будућности (Хобсбаум ту разликује неколико модела мишљења и поступања).

Врло су важни начини, да тако кажемо, форме, којима се долази до промена. У том смислу и обнављања старог (restaurations) и оживљавања (revivals) могу да буду иновације (inovations). Студенти процеса „модернизације" у Индији двадесетог века су истраживали путеве којима би моћни и ригидни традиционални системи могли бити „развучени" или модификовани, било свесно било у пракси, да ти системи не буду званично начети. То је заправо значило како иновације могу бити преформулисане као неиновације. За историчаре и антропологе је тешкоћа што се сви ти, забележени или посматрани, примитивни облици легализације главних друштвених промена појављују када су традиционална друштва гурнута у контекст драстичних друштвених промена. Тада је ригидни нормативни оквир прошлости напрегнут до пуцања, и он стога може бити неспособан за „правилно" функционисање. Промене и иновације могу доћи у једну заједницу наметањем и увожењем споља, где је очевидно да немају везу са друштвеним снагама изнутра, али не морају нужно да наруше систем идеја који та заједница има о новинама и иновацијама. Могу бити легитимизоване од „више силе", или се могу потпуно одбацити. Ово последње решење је ретко функционално за дужи период, сматра Хобсбаум.

Тотална доминација прошлости искључује сваку легитимизацију промена и иновација, али је невероватно да постоји иједно људско друштво које не препознаје неку иновацију. Једно од размишљања које је Хобсбаум усвојио живећи у свом времену је да појаве/феномене треба разликовати по изгледу али и суштини. Зато он каже да је веровање да је „традиционално друштво" статично и непроменљиво мит вулгарне верзије друштвене науке. Тачно је да то друштво до извесне тачке промене може остати „традиционално", јер калуп прошлости наставља да обликује садашњост, или се тако претпоставља. Даље, доминација прошлости не претпоставља слику друштвене имобилности. Она је компатибилна са цикличним виђењима историјских промена, и свакако са регресијом и катастрофом, што се идентификује као пропуст да се репродукује прошлост. Доминација прошлости је некомпатибилна са идејом континуираног прогреса.

Доминација прошлости ипак увек оставља простора за промене и иновације. Ту Хобсбаум разликује флексибилни и нефлексибилни део прошлости. Технологија је флексибилни, а нпр. друштвена организација, вредносни системи, идеологија – нефлексибилни. „Формализовану друштвену прошлост" он види као

ригидну, па пошто уређује узорак за садашњост, она тежи да се понаша као апелациони суд за савремене диспуте, неизвесности, нејасноће, несигурности.[23]

Закључак би био да веровање да садашњост репродукује прошлост подразумева прилично ниски опсег промена које су као такве препознате.

Хобсбаум разликује узорак (*pattern*) од модела (*model*) у односу садашњости и прошлости. Он каже да када друштвена промена убрза и трансформише друштво изнад извесне тачке, онда прошлост мора да престане да буде узорак за садашњост, и може у најбољем случају да постане модел за њу. Морамо да се вратимо путевима наших предака када већ по њима не газимо аутоматски, како се каже. Ово подразумева фундаменталну трансформацију саме прошлости. Она тада постаје, запараво мора постати маска за иновације, јер она више не изражава понављање онога што је било, већ активности које су по дефиницији различите од оних које су се догодиле пре.

У овом смислу та селективна рестаурација, као селективно обнављање старог, може бити ефективна или симболичка. Позив за рестаурацију старе моралности или религије има тенденцију да буде ефективан (effective). Удаљена прошлост се не може ни поновити односно репродуковати, ни обновити. Захтев да се обнови или репродукује врло удаљена прошлост има мало важности за садашњост, и може се сматрати потпуном иновацијом.

Хобсбаумова чувена размишљања о нацијама и национализмима у модерној епохи лепа су илустрација за његова теоријска разматрања друштвене функције прошлости.[24] Заправо у овом случају видимо како се једна иновација укалупљује у историјске шеме и термине. Он цитира Ренана, да су се модерни национални покрети угњездили као покрети који су заборавили историју или су је узели погрешно, да су њихови циљеви историјски без преседана. Но ипак ти покрети инсистирају, вели Хобсбаум, да себе дефинишу у мањој или већој мери историјским терминима и садржајима, и заправо покушавају да остваре, обистине делове те фиктивне прошлости. Ово је највише применљиво на дефинисање националних територија, или прецизније речено на територијалне захтеве. Сви ти модерни национални покрети, закључује Хобсбаум, нису никакве рестаурацује или препороди, већ иновације које употребљавају, или садрже употребу, елемента историјске прошлости, стварне или замишљене.

Проблем систематског одбацивања прошлости се јавља само онда када је иновација препозната као неизбежна и друштвено пожељна, заправо када представља прогрес (*progress*). Из ово-

23 E. J. Hobsbawm, „A Life in History", *Past and Present* (2002) 177 (1), 3-16, 1-6.

24 Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizmi od 1780. Program, mit, stvarnost*, Beograd, (Filip Višnjić – Libertas), 1996.

га проистичу два различита питања. Једно је како се иновација као таква препознаје и легитимизује, а друго је како ће се ситуација проистекла из тога уобличити, односно како ће се формулисати (нови) модел друштва када га прошлост више не обезбеђује. Мало знамо, вели Хобсбаум, о процесу којим су речи „ново" и „револуционарно" постале синоними за „боље" и „пожељније". Новине или иновације су прихватљивије у домену који се односи на човекову контролу неживе природе него нпр. у домену социо--политичких иновација.

У закључним разматрањима на нека од кључних питања друштвене функције прошлости, Хобсбаум каже да је искуство прошлости последња два века посебно, и то због констатне и континуиране промене. То се може објаснити неопходном применом сталних принципа на околности које се непрекидно мењају, на начин за који се може рећи да је мистериозан. Укратко, оно што легитимише садашњост, и објашњава је, није више прошлост као низ референтних тачака или као трајање, нпр. парламентарних институција, већ прошлост као процес постајања садашњости. Суочени са реалношћу бесомучних промена чак и конзервативци постају историцистички расположени, јер историја јесте и велико упориште мудрости. Али шта је са онима који радије гледају унапред, пита се Хобсбаум, који желе да уобличе будућност?

Они користе извесну форму историцизма, а то значи мање или више софистицирано и комплексно екстраполирање тенденција прошлости на будућност. То је најпопуларнији и највише одговарајући начин предвиђања. Јер, утопија је по својој природи стабилно и саморепродукујуће стање, чији имплицитни неисторицизам могу да избегну само они који не описују утопијске моделе, како фино иронише Хобсбаум. Утопијски модели нпр. доброг друштва или пожељног политичког система, какогод да су моделирани да одговарају променљивим околностима, теже да буду постављени као такви уз помоћ релативно стабилних и предвидљивих оквира институција и вредности.

Парадоксално, прошлост остаје најкорисније средство да се носимо са сталним променама, али у форми романа, јер тако откривамо прошлост као процес промена којима управљамо (*directional change*), развој или еволуцију, даље закључује Хобсбаум. Историја престаје да буде корисна када је највише требамо, вели он на крају. Ми бисмо рекли да се он пита да ли је прошлост дала довољно садашњости и будућности, ако је извесно да у садашњости има довољно прошлости.

Summary

Gordana Krivokapić Jović, Ph. D.
Aleksandar Stojanović, M. A.

Eric Hobsbawm (1917–2012)

Key words: *Hobsbawm, historiography, fascism, communisam, nationalism, modernisation*

One of the leading and most popular historians of the world Eric J. Hobsbawm passed away in October 2012. During his long and fruitful career, Hobsbawm dedicated much attention to research of history of working class and great ideologies of 19th and 20th Century: Nationalism, Communism, Fascism and Nazism. As a part of prominent intellectual circle of English Marxist historians gathered around the *Past and present* journal he personally participated in modernization of history as a science. Although Hobsbawm was always faithful to his left political beliefs they almost never influenced his impressive deduction and quality of his works. Among other themes in Hobsbawm's vast intellectual legacy there were history of political ideas, „life in history", constructed memory and history of modernization. This article deals with some of most influential Hobsbawam's work and represents a modest tribute to one of the greatest social thinkers of the past century.

ГРАЂА
Sources

УДК 323.1(497.115)"196"(093.2);
32.019.51(=18)(497.115)"196";
327(497.1:496.5)"196"(093.2)

Др Ђоко ТРИПКОВИЋ

ИЗВЕШТАЈИ О АЛБАНСКОЈ ПОЛИТИЦИ И ПРОПАГАНДИ ПРЕМА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 60-их ГОДИНА 20. ВЕКА

Политичко и државно руководство Албаније, предвођено Енвером Хоџом спроводило је, почев од сукоба Југославије са Коминформом 1948, континуирану пропагнадну активност према Косову и Метохији. Био је то један од најважнијих сегмента антијугословенске делатности која је, с мањим или већим интезитетом, спровођена неколико деценија. Мада је пропагандна кампања званично и на речима вођена из идеолошких разлога – борбе против „Титове клике" која спроводи ревизију учења Маркса и Лењина и која води агресивну политику којом угрожава независност Албаније, о чему је готово непрестано брујала Радио Тирана, писла штампа и публицистика – сегмент који се односио на пропаганду усмерену на албанско становништво на Космету и у другим областима насељеним Албанцима (Македонија, Црна Гора) постајао је током 60-их година све интензивнији, политички осмишљенији и конкретнији, попримајући карактер стратешког државног и националног пројекта. Иако званична Тирана није исказивала територијалне претензије према Косову и Метохији и другим областима насељеним албанским становништвом, било је све видљивије да је примарни циљ антијугословенске пропаганде управо стварање претпоставки за реализацију тих претензија.

Јосипа Броза Тита и његове сараднике није нарочито бринула идеолошка димензија албанске пропаганде. Томе нису придавали већи значај, сматрајући да кампања из Тиране, поготову од раскида Енвера Хоџе са Москвом почетком 60-их година и везивања за Кину као јединог савезника, не може да нанесе озбиљнију штету нити политичком и идеолошком концепту југословенског модела социјализма нити међународном положају Југославије. Сматрало се, штавише, да ригидне идеолошке тираде с позиција догматског марксизма могу само да иду на руку афирмацији титоистичког концепта социјализма. Међутим, током 60-их година политички приступ Тиране према Косову и Мето-

* Овај рад је део пројекта број (№177016) *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

хији постаје значајно другачији. Пропаганда са прозаичним идеолошким приступом натопљеним догматизованом фразеологијом трансформише се у све смишљенији државни пројекат са озбиљним настојањима да се на међународном плану отвори питање Космета. Управо је то и био један од главних разлога за одлуку албанског руководства да крене путем постепеног отварања земље и успостављања бољих политичких односа са неким европским земљама (Италија, Турска и др.). И на опредељење да се иде на извесно побољшање односа и проширење економске сарадње са Југославијом (од средине шездесетих) велики утицај је имала процена да се на тај начин отварају могуности за интензивирање контаката и везе са Косметом а тиме и утицај Тиране на албанско становништво у овој покрајини. То се јасно могло видети кроз понашање албанских представника, који су у комуникацији и преговорима са југословенском страном превасходно исказивали интерес, нарочито кад је реч о културној и просветној сарадњи, за везе и сарадњу која се односила на Космет и друге области насељене албанским живљем, а прилично мало за опште унапређење сарадње са Југославијом као целином.

Овакав наступ Тиране, првенствено у вези са Косметом, суочавао је југословенско и српско руководство са већим и комплекснијим изазовом него што је то било у претходном периоду. Било је очигледно да се стабилност политичке ситуације у тој покрајини не може одржавати применом старих метода и да одговор на тај изазов захтева знатно ангажованији и осмишљенији приступ. Због тога је у Београду интензивирано праћење и анализирање албанске пропаганде и укупне политике према Југославији, а у политичким форумима се све чешће расправљало не само о практичним мерама којима би се на ефикасан начин могли умањити негативни ефекти таквог деловања Тиране већ и о конципирању општег политичког приступа који би могао допринети јачој интеграцији Косова и албанског становништва у југословенски федерални и уопште друштвено-политички систем. Најкраће речено, превладао је концепт по којем би се тај циљ могао постићи тиме што би се Албанцима на Космету пружила перспектива њихове пуне политичке, културне и економске еманципације, чиме би за њих останак у Југославији постао привлачна опција, док би у други план биле потиснуте идеје и тежње за остварење пројекта националног и државног уједињења Албанаца, које су код њих биле у приличној мери укорењене и раширене. Рачунало се да би албански политички лидери са Косова промоцијом таквог концепта, за чије су се усвајање они иначе активно залагали, чвршће и искреније прихватали и реализовали политику Јосипа Броза Тита и СКЈ, ојачали свој утицај на „албанске масе", постали резистентнији на пропагандне активности Тиране и знатно ангажованији на сузбијању делатности са позиција албанског национализма и екстремизма како група и појединаца са Космета тако и оних који су

деловали у емеграцији. Падом Александра Ранковића 1966, номинално другог човека владајуће номенклатуре, под чијом су контролом годинама биле безбедносне службе, који је био оптужен и за примену репресивних метода на Косову и Метохији, отворен је политички простор за формулисање и примену тога концепта. У склопу таквог концепта биле су и одлуке највиших дравних органа – СИВ-а и Савезне скупштине (Спољно-политичког одбора) 1967. о предузимању практичних мера у циљу нормализације међудравних односа са Албанијом и унапређења билатералне сарадње. Усвајање таквог политичког концепта повлачило је са собом крупне промене у погледу статуса Косова и Метохије, као и у оранизацији политичког, привредног, просветног и културног жвота у овој покрајини. Наредних година је у склопу трансформације федерације, преко уставних амандмана и Устава из 1974, Косово (као и Војводина) практично добило статус конститутивног дела југословенске федерације, са ограниченим, у суштини формалним везама, са републиком Србијом. Албански политички кадрови на Косову и Метохији, који су овим процесом веома ојачали своје позиције, наставили су деловање на линији залагања за даље јачање аутономије покрајине (што се изражавало кроз неформалну паролу „Косово република"), за добијање што више средстава из федералног фонда за неразвијене, а посебан акценат је стављан на јачање албанске компоненте у покрајинским просветним и културним институцијама. Таква позиција је омогућивала и развијање шире и лакше сарадње са Албанијом, што је и чињено.

Показало се да политички концепт који је југословенско политичко вођство усвојило средином шездесетих година, са чиме се није слагала само мањина у српском партијском руководству (због чега је била одатле и одстрањена), није резултирао већом интеграцијом Космета и албанског становништва у југословенску државу и друштво. Напротив, јачале су сепаратистичке тежње и активности, које су након смрти Јосипа Броза, током осамдесетих године, све више добијале на снази и актуелности, прерастајући у отворени сукоб између Срба и Албанаца који је битно утицао на догађања везана за распад Југославије почетком деведесетих а потом и на размах и расплитање косовске кризе. У свему томе свакако је битну улогу имала и Албанија, чије је политичко вођство деценијама континуирано и истрајно спроводило државну и националну полтику која је за крајњи циљ имала отцепљење Косова и Метохије од Србије, односно Југославије и његово уједињење са Албанијом, а у ширем смислу и присаједињење тој држави свих осталих територија насељених већинским албанским живљем.

Овом приликом презентујемо два извештаја (информације) урађена у ЦК СКЈ и Државном секретаријату за иностране послове (ДСИП) из децембра 1963. и фебруара 1968. у којима се третирају

пропагандна делатност и политика Албаније према Косову и Метохији, као и стање југословенско-албанских односа у то време.

INFORMACIJA
O NEKIM VIDOVIMA I UTICAJU PROPAGANDE IZ ALBANIJE NA MASE ŠIPTARSKE NACIONALNOSTI NA KOSOVU I METOHIJI[2]

Ocenjujući albansku politiku i propagandu prema Jugoslaviji, može se konstatovati da je ona zadržala sve karakteristike ranijeg perioda. U svojoj osnovi ona sadrži razbuktavanje nacionalizma, teritorijalne pretenzije prema Jugoslaviji i napore za očuvanje ličnih pozicija sadašnjeg albanskog rukovodstva. Politička i ekonomska izolacija u kojoj se, posle zaoštravanja odnosa sa SSSR, socijalističkim zemljama i medjunarodnom radničkom pokretu, našla Albanija, unutrašnje ekonomsko-političke teškoće i problemi itd, bitnije su uticali na oštrinu, vulgarnost i bezprincipijelnost ove propagande. U tom cilju se koristi svaki momenat – bilo da se radi iz dalje ili bliske prošlosti i posebno naše socijalisticke izgradnje i medjunarodne aktivnosti, ugleda i uloge u svetu naše zemlje i druga Tita. Pored napada koji se šire direktno na našu zemlju i to na svim linijama i svim oblastima, ne manje je napada kojima se u štampi, časopisima, radiju itd, protivu Hruščova i „njegove klike" i „revizonizma" u komunističkim partijama i medjunarodnom radničkom pokretu napada i naša zemlja. Treba dodati da se veoma obilato koriste u propagandi protivu naše zemlje brojni napadi iz kineske štampe i radija. Sve u svemu vrlo je obimna, široka i raznovrsna propaganda koja se svakodnevno, preko štampe, radija i na druge načine vodi protivu naše zemlje.

Vidno mesto u sveukupnoj antijugoslovehskoj propagandi pripada Kosovu i Metohiji. Ona je sračunata da pothranjuje nacionalističke i iridentističke težnje i aktivnosti. (Na primer, dosta je korišten u ove svrhe deo govora Hrusčova u Jugoslaviji o slovenstvu).[3]

Delatnost albanske propagande se odvija kroz nekoliko vidova kao što su: radio propaganda, štampa i časopisi, zagranična delatnost, ubacivanje špijuna i diverzanata, vrbovanje naših gradjana za špijunažu, delatnost iz Poslanstva /Poslanstvo NR Albanije u Beogradu/, pisanje pisama, kao i istupi albanskih rukovodstava protiv naše zemlje na medjunarodnim skupovima.

---

2 Arhiv Jugoslavije, 507, IX, 1/I -354, Informacija od 24. decembra 1963.

3 Совјетски лидер Никита Хрушчов боравио је у посети Југославији од 20. августа до 3. септембра 1963. (у форми одмора). У склопу врло негативних коментара у албанским средствима информисања о тој посети, посебно је нападан део говора у којем је Хрушчов говорио о традиционалном пријатељству међу народима две земље и словенској солидарности и истицано да у Југославији поред Словена живе и несловенске националне мањине.

Pored navedenih vidova propagande albanskog rukovodstva protiv naše zemlje, ona se u Albaniji razvija preko partijskih organizacija – putem internih materijala, pisama, brošura, sa ciljem jačeg zaoštravanja neprijateljstva protiv Saveza komunista Jugoslavije i naše zemlje uopšte.

Takodje oni u svojoj propagandi koriste neke naše članke iz dnevne štampe u kojima smo se mi kritički osvrtali i iznosili pojedine probleme, izvrćući činjenice, izvlačeći samo pojedinačne rečenice, gubeći im pravi smisao i na taj način lažno prikazuju stanje u našoj zemlji.

Od svih propagandnih sredsta radio je najefikasniji. Prema podacima sa kojima raspolažemo, Albanija ima oko 9 radio stanica i to, pored Radio Tirane I i Tirane II, 7 relejnih stanica od kojih su jedna u Skadru i jedna u Kuksu. Radio Tirana se u našoj oblasti dobro čuje, a naročito u Metohiji. Relejna stanica Kuks čuje se u nekim pograničnim selima Prizrena i DJakovice.

Radio Tirana, pored specijalnih predavanja, namenjenih za propagandu protiv naše zemlje, prenosi sve govore albanskih rukovodilaca, sve članke iz svih listova i časopisa u kojima se napada naša zemlja, a posebno klevete upućene nasoj zemlji iz Kine.

Primera radi, samo u toku jula, avgusta i septembra 1963. godine naša je zemlja 47 puta bila predmet direktnog pisanja albanske štampe. Ako iz toga izuzmemo 11 vesti i kratkih informacija povodom katastrofe u Skoplju[4] i ostale formalne agenciske vesti koje su date povodom dolaska i odlaska Hruščova itd, proizilazi da smo u 36 slučajeva bili predmet napada albanske dnevne štampe (i to samo dnevnika „Zeri i populit" i „Baškimi"). To znači da od 76 brojeva dnevnog izdanja u toku pomenuta tri meseca prosečno je skoro u svakom drugom broju objavljen po jedan antijugoslovenski napis. Broj ovih napisa bio bi znatno veći kada bi se evidentirala i ostala povremena štampa. Opšta je karakteristika da skoro nijedan akt na spoljnopolitičkom planu, pogotovo kada se radi o medjunarodnom radničkom pokretu, Albanci ne čine a de ne pominju i našu zemlju, iako je u prvi plan uzet Hruščov. Ti uzgredni napadi su izostavljeni u ovim podacima.

Albanslko državno i političko rukovodstvo od 1957. godine, tj. od javnog deklarisanja „da je Albanija životno zainteresovana za sudbinu jednog dela svoje porobljene braće na Kosmetu koji čeka oslobodjenje" prilagodjava karakter propagande u cilju da se Jugoslavija diskredituje na medjunarodnom planu i u medjunarodnom radničkom pokretu. Deklarativna izjava alanskag rukovodstva na III plenumu PRA /Radnička partija Albanije/ početkom 1957. godine provlači se kao osnovna nit u albanskoj propagndi protiv naše zemlje zaogrnuta plaštom borbe protiv jugoslovenskog revizionizma i izdaje. Albanski

4 Односи се на разорни земљотрес који је погодио Скопље 26. јула 1963.

rukovodioci u svojim govorima to vrlo često podvlače. Mehmed Šehu[5] kaze: „Nas, je jedna majka rodila", a jedan i diplomatski predstavnik prilikom boravka u Pristini ističe „mi smo jedne krvi" i sl. Jos prošle godine, proslavu pedesetgodišnjice nezavisnosti albansko rukovodstvo je koristilo za isticanje teritorijalnih pretenzija. U tom cilju su vrlo aktivni i ove godine prilikom proslave godišnjice oslobodjenja. Postoji niz članaka o ulozi i žrtvama albanskih jedinica za oslobodjenje Kosova i Metohije i njihovoj borbi za teriotorijiju Jugoslavije. Isticanje toga na tendenciozan način – ima svoju svrhu. Propagandni aparat Albanije je posebno uperio svoju oštricu na šiptarske mase u Jugoslaviji. U tom cilju oni se služe svim raspoloživim sredstvima da bi takva propaganda došla do naših gradjana. U ta sredstva najveću ulogu igra radio propaganda, zatim dopisivanje albanskih državljana sa svojim rodjacima na Kosmetu, naših drzavljana i emigranata u Albaniji sa svojim porodicama i prijateljima na teritoriji pokrajine, putem slanja svojih špijuna i diverzanata i dr.

Radio Tirana i druge pomoćne relejne radio stanice su vrlo čujne na teritoriji naše Pokrajine, naročito u Metohiji gde se čuje čak bolje i od naše pokrajinske radio stanice u Prištini. Pored toga, talasne dužine radio Tirane i Radio Prištine se skoro poklapaju. Program Radio Tirane je raznovrstan i interesantan za slušaoce. Vrlo često je u njemu ukomponovana propaganda protiv naše zemlje i u korist Albanije. Često se dogadja da mnogi slušaoci uz slušanje muzičkih emisija, slušaju i zvanične dnevne emisije o Albaniji, o njenom prosperitetu, o njenoj borbi protiv jugoslovenske agresije i njenih špijuna i sl. Govorne emisije Radio Tirane se naročito slušaju na selu. Organizatori slušanja tih emisija su imaoci radio aparata ili tranzistora, često nezadovoljnici, neprijateljski i proalbanski elementi. Takve emisije se prepričavaju a izvesni neprijateljski elementi nalaze u njima potvrdu svojih stavova protiv naše zemlje. Jedan broj ljudi takve emisije pronose kod svojih istomišljenika ili seljaka ne plašeći se da će naići na reakciju. Samo u toku ove godine registrovano je 57 takvih lica uglavnom sa sela i to prosvetnih radnika i zemljoradnika. Zabeležen je i jedan slučaj da se emigranti iz Jugoslavije javljaju preko Radio Tirane kao radio pevači pevajući neke šovinističke pesme. Ovakva propaganda ima izvesnog uticaja na vršenje neprijatejske delatnosti o čemu govore primeri i izjave pojedinaca uhvaćenih prilikom pokušaja bekstva u Albanju.

Ima slučajeva da se kod izvesnih neprijatelja šiptarske nacionalnosti čuju komentari bazirani na emisijama albanskog Radija. Ističe se ispravan stav Mehmed Šehua i Enver Hodže, njihova neustrašljivost u suprotstavljanju SSSR-u, u njihovim težnjama i aspiracijama prema Kosmetu i sl. Kao potvrdu njihovog stava vide snagu koja stoji iza Albanije u licu Kine.

5 Мехмед Шеху је био дугогодишњи председник албанске владе и други човек партијско-државне номенклатуре.

No, slušanje emisije Radio Tirane ne može se uvek oceniti kao namerna neprijateljska aktivnost. Jedan broj naših gradjana sluša Radio Tiranu prosto iz radoznalosti da znaju šta se tamo dešava. To interesovanje je prirodno naročito u atmosferi odnosa kakvi sada vladaju izmedju nas i Albanije, izmedju Albanije i SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja itd. Jedan broj gradjana sluša Radio Tiranu i zbog muzičkog programa koji je kvalitetniji od onoga Radio Prištine. Dalje, mnogobrojne rodbinske veze naših gradjana sa gradjanima u Albaniji, sigurno su uzrok većeg interesovanja za stanje tamo i slušanje radio emisija Tirane i drugih radio stanica.

Pismena propaganda, koja se uglavnom sprovodi korespondiranjem rodjaka i prijatelja sa ove strane je takođe od priličnog uticaja. U poslednje dve godine ona je vrlo velika, godišnje u našu zemlju pristigne oko 5.000 pisama, zapaženo je da ima pisama istovetne sadržine koja su orijentisana na mladež iz redova Šiptara. U njima se često opisuje blagostanje u Albaniji, mogućnosti školovanja i sl. Na osnovu ovoga može se predpostaviti da ih adresanti pišu po diktatu aparata za propagandu ili službenika albanske službe bezbednosti. Zahvaljujući onemogućenim bekstvima i saslušavanju lica koja su pokušala bekstvo, može se doći do zakljucka da su se jedni na takav korak odlučili pod uticajem ovih pisama. Medjutim, brojka od 43 uspelih begstava u prošloj godini i 33 u ovoj godini i pokušaja u prošloj 145 i 85 u ovoj godini nije rezultat samo uticaja albanske propagande, već i drugih faktora obično avanturizma, nezadovoljstva itd. Ali, osim delimičnog uticaja na omladinu i posrednog podsticanja na bekstva, nije zapaženo da ova pisma vrše neki drugi uticaj, odnosno da potstiču na neku drugu aktivnost mada se u njima vrši propaganda ulepšavanja ekonomskog stanja i političke situacije u Albaniji.

Isto tako i diverzanti koji prelaze na teritoriju naše Pokrajine po zadacima AOS-a /Albanska obaveštajna služba/, vrše propagandni uticaj. Oni samo svojom pojavom dovoljno utiču na naše gradjane s jedne strane izazivajući time psihozu straha i nesigurnosti, a s druge strane iz toga se izvlači zaključak da Abanija tim i takvim putem želi da „pomogne" Šiptarima na Kosmetu. Zahvaljujući baš tome, jedan broj diverzanata nailazi na podršku kod malog broja gradjana mada se u većini slučajeva kreću samo na odredjene veze. To ustvari govori o činjenici da ih jedan broj gradjana prima iz straha a sasvim mali broj iz želje da im pomogne ili da se stavi u njihovu službu. U toku o.g./ove godine/ uhvaćeno je, ili bolje reći, otkriveno deset albanskih špijuna, bilo od naših emigranata, od kordonoprestupnika ili ljudi koje su pozivali u Albaniju i vraćali ih sa zadacima. Jedan od takvih je ubijen prilikom pokušaja da se vrati na teritoriju Albanije, jer je kao naoružan pružio otpor. Pored toga, u prošloj i ovoj godini za-dokumentovano je 17 dolazaka diverzantskih grupa i pojedinaca na našu teritoriju. Izuzev uticaja koji vrše ovakvi ljudi na način kako je napred rečeno, oni nemaju druge mogućnosti za širenje propagande jer dolaze u dodir sa malim brojem gradjana, no za to postoji mogućnost

širenja propagande od strane samih naših gradjana. Treba naglasiti činjenicu, da stanovništvo prigraničnog područja samo hvata diverzante iz Albanije ili one koji pokušavaju bekstvo iz Jugoslavije. Može se reći da je stanovništvo čak efikasnije u tome od graničnih organa. Karakteristično je da na ovom području prema Albaniji i nema nekih stalnih kanala za prebacivanje ni za novac ni iz političkih razloga, kao što je to slučaj na primer na granici prema Zapadu. Veze su vrlo labave, nestabilne i nesigurne po diverzante i namernike za bekstvo.

Uticaj propagandne delatnosti putem štampe je vrlo mali, jer štampa iz Albanije pristiže samo na neke institucije koje se bave praćenjem te štampe. No, mora se istaći i mogućnost da ta štampa dospe i do neodgovornih ljudi.

Albanska knjiga, bilo naučno ili književnog karaktera, u poslednje vreme sve manje pristiže na teritoriju naše Pokrajine. Ranijih godina mnoge zainteresovane školske ustanove pojedinci (prosvetni radnici, razni intelektualci, studenti i djaci) vrlo su lako dolazili do albanske stručne naučne i književne literature preko „Jugoslovenske knjige" ili direktno obraćajući se raznim izdavačkim preduzećima ili pojedincima u Albaniji. Kako je to onemogućeno merama jače kontrole, sprečavanjem korišćenja, skidanjem sa javnih mesta i dr, u poslednje vreme stiče se utisak da je onemogućena i mogućnost uticaja takve literature. No, imajući u vidu činjenicu da je oko 3.000 knjiga samo preko „Jugoslovenske knjige" dospelo na adresu raznih biblioteka i pojedinaca, mogućnost propagandnog delovanja na mase – naročito omladinu i dalje stoji, jer se te knjige nalazeći se kod pojedinaca i proturaju. Naročito ih čitaiju u školama i na fakultetima. Samo u ovoj godini je registrovano 32 lica iz redova djaka, studenata i prosvetnih radnika koji proturaju takvu literaturu. Na Filozovskom fakultetu u Prištini, jedna grupa studenata se čak nosi mišlju da umnožava neke delove iz albanske literature.

Raniji zaključak, da se preko „Jugoslovenske knjige", obezbedi nekakav uvid u vrstu i kvalitet literature koja se uvozi iz Albanije nije sproveden. „Jugoslovenska knjiga" možda iz komercijalnih razloga, obezbedjuje sve što se traži, što ne bi trebalo činiti u buduće. No, medju ovim koji poručuju literaturu ima i dobronamernih ljudi koji žele dobru literaturu svetske književnosti ili klasične albanske književnosti na šiptarskom jeziku, a koju u našim izdanjima na šiptarskom ne nalaze. Tako da se sva nabavka literature ne može podvesti pod namerom neprijateljske aktivnosti. Savremena albanska literatura, nekad i klasična albanska literatura ima prilično snažan uticaj tim pre što je protkana i irendetističkim shvatanjima, šovinističkim stavovima i često puta napada na današnju Jugoslaviju. U književnim časopisima i drugim koji izlaze u Tirani, a koji na opisane načine prodru nekad i kod nas javljaju se svojim radovima prebegli intelektualci sa Kosova ili Metohije i pišu na teme iz ovih područja. Njihovi napisi su puni šovinističkih, irendetističkih i drugih negativnih izraza. Pod uticajem takvih knjiga javljaju se razne negativne manifestacije kod omladine

uglavnom srednjoškolaca. Ima reagovanja i dalje iako mnogo manje nego ranije na odvijanje nastave po pojedinim predmetima na srpskohrvatskom jeziku, ne shvata se nedostatak šiptarskog kadra, nastavnici često zloupotrebljavaju intenciju školskog programa i koriste albansku literaturu kao svakodnevnu lektiru i sl.

Propaganda iz Albanije, sprovodjena ovim sredstvirna je neosporno morala da ima uticaja kao što je to već mestimično isticano i potsticala svojim uticajem pojedince iz redova šiptarske narodnosti na neprijateljsku aktivnost. Ta aktivnost se ogleda u javnim manifestacijama proalbanskih osećanja, klicanjem Albaniji, Enver Hodži, njihovoj hrabrosti i odlučnosti u sukobu sa SSSR, i sl. Takvih istupa u ovoj godini je registrovano ukupno 38. i to najvećim delom iz redova srednjoškolaca – 14, zemljoradnika – 11 i prosvetnih radnika – 8. Veći broj ovih istupnika je prekršajno ili krivično kažnjavan. Medjutim, bilo je istupa na liniji pripajanja Kosmeta Albaniji i to ukupno 186. I u o.g. najveći broj istupnika su zemljoradnici – 68, zatim prosfetnih radnika i radnika po 29, službenika – 25, srednjoskolaca – 21. itd. Takodje je i medju ovim istupnicima veći broj administrativno gonjen.

Karakterističan je veći broj zemljoradnika - seljaka u odnosu na druge kategori(je) koji nastupaju na ovoj liniji. To ima svoga korena u našim merama u poljoprivredi (kooperacija, agrominimum, rešavanje pitanja samozauzeća društvene imovine i dr), koje seljaci teže prihvataju i nerado primaju. Ove godine su te mere sveobuhvatnije i opsežnije te je i broj prestupnika veći u odnosu na ranije godine iz redova seljaka - zemljoradnika.

Jedan broj omladinaca je smatrao za najjaču manifestaciju svojih osećanja u isticanju neprijateljskih parola. Od kraja prošle godine do sada ukupno je istaknuto 46 neprijateljskih parola. Veći broj autora je neotkriven. Medjutim, autori parola u Dečanu su otkriveni i to su uglavnom stariji omladinci srednjoškolci, koji su uoči 28. novembra 1962. godine istakli 11 parola slaveći preko njih 50-godišnjicu nezavisnosti Albanije. To je ustvari bila organizacija koja je nastojala čak i da se poveže sa Albanijom, a koja je brojala 5. lica – omladinaca od kojih su trojica osudjeni a dvojica oslobodjeni. Ostale parole su uglavnom isticane pojedinačno, bilo de su pisane na hartiji i prikačivane na banderama, zidovima ili u parkovima (najveći broj ih ima u Peći), ili ispisivane olovkom, kredom, po školskim klupama, zidovima školskih hodnika i klozeta. Te parole uglavnom veličaju Albaniju i Enver Hodžu, klevetaju Jugoslaviju i njenu politiku prema Šiptarima i sl.

Na kraju podatak o tome da je u ovoj godini iz redova Šiptara gonjeno krivično 40 a prekršajno 198 lica, govori da broj krivično i prekršajno gonjenih opada u odnosu na ranije godine. To su uglavnom ljudi koji su gonjeni za razne proalbanskre iridentističke, šovinističke i javne neprijatljske istupe. Iako ova cifra sama za sebe pretstavlja prilično veliki broj, ne može se reći da su svi ovi neprijateljski delovali ili istupali baš pod uticajem propagande iz Albanije, jer za

to nema ozbiljnih argumenata. To ne znači da ipak jedan broj takvih lica i ne radi na toj liniji, ali isto taka se mora podvući činjenica da je jedan broj prozapadnjački orijentisan i da je on u današnjoj situaciji na istoj liniji kao i oni koji deluju na proalbanskoj liniji.

Neprijateljska aktivnost i propaganda prema našoj zemlji osećala se i sa te strane, kako albanske emigracije, tako i naših političkih emigranata šiptarske nacionalnosti iz Turske, Italije, Francuske i Nemačke. Ova emigracija je u ovim zemljama obuhvaćena u neprijateljskim iredentističkim organizacijama kao što su „Bali Kombtar", „Nacionalni komitet", „Slobodna Albanija", „Legalitet", „Kosovari" i dr. Svaka od ovih organizacija izdaje svoje listove kao što su „Otpor Šiptara", „Fljamuri", „Slobodna demokratska Albanija", „Nastojanje Kosovara", „Besa" i dr. koje šalju u našu zemlju na razne adrese pojedinih lica, ustanova, mahom škola i albanskih emigranata u našoj zemlji. Ovi se materijali na odredjeni način zaplenjuju, ali ipak deo tog materijala stiže do pojedinaca. Ove organizacije pokušavaju da uspostave i održavaju kontakte sa pojededinim našim gradjanima, šaljući im pisma i publikacije, neke koji odlaze u inistranstvo pozivaju kućama i u klubove. Naročito je aktivna u tom pravcu emigracija iz Turske.

U zaključku se može reći da, zahvaljujući velikoj aktivnosti političkih faktora u Pokrajini naročito posle pogoršanja odnosa Albanije i SSSR-a, smatra se da je uticaj propagandne aktivnosti iz Albanije sve manji ili bolje reći mogućmost njenog prodiranja je manja nego ranije, jer su mase obaveštenije o ekonomskom i političkom stanju u Albaniji i o političkim i privrednim kretanjima u našoj zemlji. Stoga nije čudo da se u poslednje vreme čuju komentari iz redova intelektualaca - Šiptara koji su ranije bili skloni da veličaju držanje i neustrašiv stav albanskog rukovodstva, danas rezignirano zaključuju da je politika albanske vlade propala, da je pomoć koju pruža Kina minimalna i da se neće moći održati kao takva.

U celini, uporedjenje pojava i podataka delatnosti na liniji albanske propagande i aktivnosti protiv naše zemlje, dakle uporedjenje podataka i pojava ove godine sa onima iz prošle i ranijih godina, pokazuje i manji broj bekstava i pokušaja bekstava, manje krivičnih dela i prekršaja zbog takve aktivnosti, manje knjiga i štampe iz Albanije, ali više pisama, manje istupa u školama na nacionalističkoj liniji i manje prosvetnih radnika, a više zemljoradnika istupa, manje organizacija i organizovane delatnosti na toj liniji, već spontana individualna aktivnost i onih koji na toj liniji istupaju, To sve potvrdjuje činjenicu da albaska propaganda protiv Jugoslavije nije imala niti ima nekog jačeg uticaja na političko stanje i raspoloženje gradjana na Kosovu i Metohiji. No, ne smeju se podcenjivati razmere te propagande iako pojava na liniji nacionalizma, šovinizma, iredentizma medju pripadnicima šiptarske nacionalnosti nisu samo posledica albanske propagande.

I N F O R M A C I J A

o aktuelnom stanju jugoslovensko-albanskih odnosa[6]

Namera ove informacije je da ukaže na neke momente jugoslovensko-albanskih odnosa u periodu od sastanka Spoljnopolitičkog odbora Savezne skupštine (5. X 1967), na kame su razmotreni jugoslovensko - albanski odnosi, podržane odluke SIV-a od 8. III 1967. u pogledu praktičnih mera saradnje sa NR Albanijom i doneti zaključci da se nastavi sa merama saradnje u cilju dalje normalizacije i unapredjenja odnosa, što treba da bude dugoročni kurs naše politike prema NR Albaniji.

Rukovodeći se pomenutim zaključcima Spoljno-političkog odbora Savezne skupštine i odlukama SIV-a, jugoslovenska strana je nastavila sa rešavanjem otvorenih bilateralnih pitanja izmedju dve zemlje. Medjutim, ispostavilo se i u ovom periodu da, osim robne razmene /.../ albanska strana, za sada, nije zainteresovana za proširenje saradnje i u drugim domenima odnosa. U poslednje vreme oseća se porast albanskog interesa za proširenje, mimo robne liste, robne razmene se nama. (Traže traktorske prikolice vatrostalni materijal, akumulatore za kamione i niz drugih roba. U tom cilju obišli su niz naših preduzeća u Skoplju, Kraljevu, Beogradu. Nude veće količine hromne rude, bakarne žice, poljoprivrednih proizvoda. Neke od pomenutih roba nisu hteli, za vreme pregovora, da uključe u robne liste). Sa ovakvim „inicijativama" su otpočeli na Kosmetu, a sada ih proširuju i na ostale krajeve zemlje. U pregovorima koji su vodjeni po nekim pitanjima (turizam, obeležavanje graničnih oznaka, sporazum o drumskom saobraćaju, veterinarska konvencija), Albanci su bili dosta kruti pregovarači, tako da su pregovori prekinuti (drumski saobraćaj) ili završeni, zahvaljujući našoj elastičnosti, sa minimalnim rezultatima (turizam, obelezavanje graničnih oznaka). Po nekim pitanjima oni su reterirali od svojih vlastitih predloga (saradnja SP komora). Pri tome treba konstatovati da je i u albanskoj propagandi bilo primetno nastojanje da se umanji značaj naših izjava o sprmnosti za unapredjenje odnosa i dosadašnjih rezultata u bilateralnoj saradnji sa NR Albanijom.

Za vreme pregovora Mešovite komisije za obnovu graničnih oznaka (u Tirani 15. XI 67), članovi njihove delegacije rekli su našima da se jugoslovenske izjave o normalizaciji odnosa sa NRA /Narodna Republika Albanija/ daju zbog naših unutrašnjih potreba i pod pritiskom

6 Arhiv Jugoslavije, 507, IX, 1/I-397, Informacija Državnog sekretarijata za inostrane poslove od 23. februara 1968.

šiptarskih masa u SFRJ, koje to iskreno žele. Ovakve izjave služe jugoslovenskom rukovodstvu za obmanjivanje Šiptara i ne odražavaju stvarnu želju za normalizaciju odnosa.
Albanija je za normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom, ali to uslovljavaju: „da se Jugoslavija javno izvine pred svetom za dosadašnje odnose prema Albaniji; prestane sa ugnjetavanjem Šipitara i da im pruži sva nacionalna prava koja im pripadaju; da se više ne meša u unutrašnje stvari NRA; napusti revizionističku politiku; prekine saradnju sa SAD i drugim imperijalističkim silama i da prestane sa sabotažom i mešanjem u arapskom svetu".

Iz ovoga je očigledno da albansko rukovodstvo, iznoseći ovakve uslove ne pokazuje za sada spremnost da se izidje iz uskih okvira bilateralne saradnje. Ovome treba dodati da je upravo u navedenom periodu došlo do pojačane antijugoslovenske propagande u štampi, u koju su bili uključeni i najviši albanski rukovodioci (Hodža, Šehu i dr). Sve naše spoljno-političke akcije, naš unutrašnji razvoj, medjunacionalni odnosi su najgrublje napadani i osudjivani (put Predsednika u AA /afro - azijske/ zemlje, susret sa Kosiginom u Indiji, put M. Špiljaka u Italiji, susret sa papom i dr. /.../[7] U reagovanju na izjave albanskog rukovodstva i pisanje štampe, bili smo umereni i principijelni i izbegavali smo da to dobije kampanjski karakter. U vezi izjave E. Hodža i M. Šehua uložili smo protest albanskom otpravniku poslova. DSIP je sugerirao drugovima sa Kosmeta da na ove napade odgovori list „Rilindija", sa time se odugovlačilo i konačno nije učinjeno. Medjutim, drug Fadil Hodža, u diskusiji na plenumu Pokrajinskog komiteta SK, od l2. II 1968, govoreći, u konstruktivnom smislu, o jugoslovensko-albanskim odnosima, osudio je napade albanskog rukovodstva i štampe na Jugoslaviju. A. Zulfićari, predsednik Republičke konferencije SSRN Makedonije, u članku „Optužbe iz Tirane očigledna su insuinacija", kojeg je donela „Nova Makedonija" 13. I 1968. g. osudio je napade albanskog rukovodstva na SFRJ. Radio Beograd, u emisiji na albanskom jeziku, odgovorio je na albanske napade povodom zemljotresa u Debru i tobožnju jugoslovensku nebrigu oko otklanjanja posledica zemljotresa.[8]

Za razliku od ovog prilaza saradnji i odnosima sa Jugoslavijom

7 Тито је током јануара и почетком фебруара 1968. посетио више азијских и афричких земаља (Авганистан, Пакистан, Камбоџу, Индију, Етиопију, Египат). Приликом посете Индији (22–27. јануара), састао се са Алексејом Косигином, председником совјетске владе, који је у то време такође боравио у посети тој земљи.

8 У нападима из Албаније пововодом земљотреса у Дебру, 30. новембра 1967, југословенске власти су оптуживане за поткрадање иностране помоћи која стиже пострадалима у Дебру, те за непредузимање мера за отклањање последица земљотреса.

kao celinom, albansko rukovodstvo, u poslednje vreme, pokazuje razradjenu taktiku u odnosima sa AP Kosmetom. Radi se očigledno o nastojanju da se sprovodi dvojna taktika – jedna prema Jugoslaviji, a druga prema APKM /Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija/

U odnosu na Kosmet, albansko rukovodstvo nastoji da pokaže više saradnje („jer to šiptarske mase žele"). Istovremeno ono pokušava da podstiče političke i nacianalističke diverzije na Kosmetu iznoseći pri tome u štampi otvoreno i teritorijalne pretenzije na Kosmet. U albanskoj propagandi se posebno akcentira „briga" za Kosmet uz poznate optužbe (neravnopravan položaj, zaostalost, maltretiranja sve do „genocida"). Karakteristične su u tom pogledu i neke izjave i napisi u stampi: „Naša braća tamo /reč je o Kosmetu/ neće nikad biti porobljena, oni su tesno vezani za svoju zemlju..." (E. Hodža 16. XI 1967. u Ljibraždu). Zatim, „ko nama može zabraniti da se borimo za našu braću Albance, koji su na veštački način odvojeni, mi tu braću nećemo nikad napustiti..." (Niko Pano, član albalske delegacije za obeležavanje granice 15. XI 1967. u Tirani). „Zašto Kosmet nema svoju zastavu". (Ovo pitanje postavili su na nekoliko mesta u razgovorima sa našima).

Oseća se intenzivnije albansko interesovanje o stanju medjunacionalnih odnosa i razvoju privrede i drugim zbivanjima na Kosmetu.

> Prilikom boravka predstavnika našeg rudnika „Deva" u Pogradecu (NRA) od 8. do 11. I 1968. god. R. Sinemati, direktor albanskog „Exportala" interesovao se: „zašto se drug Fadil Hodža vratio na Kosmet – je li mu to Tito postavio u zadatak; koliko narod ceni V./Veli/ Devu; ko je važniji kosmetski rukovodilac F. Hodža ili V. Deva; koliko se F. Hodža i drugi kosmetski rukovodioci interesuju o unapredjenju odnosa sa NRA" i sl.

Na ovo ukazuje i sledeće:

- Iz Madjarske ambasade u Tirani obavešteni smo de je Aleks Buda, profesor istorije Tiranskog univerziteta, u razgovoru sa madjarskim albanolozima (koji su bili u Tirani na medjunarodnoj konferenciji albanologa), rekao da se sada u Albaniji radi na prikupljanju dokumentacije, na osnovu koje će se dokazati da su Kosovo i Metohija albanske teritorije, i nakon toga će se pristupiti i tražiti pripajanje ove teritorije Albaniji.

- Albanski diplomatski predstavnici u Rimu, Parizu i Ankari u razgovorima sa našima pokazuju veći interes o položaju Šiptara kod nas, ističući njihov „neravnopravni položaj, zapostavljanje krajeva u kojima oni žive, spor razvoj školstva, slaba medicinska zaštita, nezaposlenost" i dr.

- Prema informacijama Državne bezbednosti, pojačana je delatnost albanske ob. /obaveštajne/ službe prema SFRJ, preko centara

u inostranstvu, gde žive albanski emigranti, koji u SFRJ imaju rodbinu, ili su pre odlaska na Zapad emigrirali kod nas. Istovremeno je aktivirana i delatnost nekih zapadnih ob. službi prema nama, koja se takodje sprovodi preko albanske emigracije.

Prema APKM Albanci pokazuju više inicijativa i za odredjene oblike bilateralne saradnje.

- Grupa trgovinskih predstavnika Kosmeta /iz „Deve" i dr), posetila je 17. I 1968. g. Pogradec i zakljucila sa „Exportalom" celokupne količine hromne rude iz robnih lista za 1968. godinu (65.000 t.)

- Predstavnici „Exportala" posetili su Kosmet 8. II 1968 i zaključili sa rudnikom „Deva" 12.000 t. hromne rude preko robnih lista. Razgovarali su sa predstavnicima „Kosmet/e/xporta" iz Prištine i „Progresa" iz Peći o razmeni roba koje nisu obuhvaćene robnim listama. (Razgovorima je prisustvovao i M. Kadiju, III sekretar albanskog Poslanstva). U toku je zaključivanje aranžmana o albanskim isporukama voća, povrća, svinjskog mesa, konzervi i dr. Za tu vrednost oni će uzeti robe za široku potrošnju – tekstil, obuća i dr. Zainteresovani su za znatno povećanje svojih kupovina uz adekvatno povećanje našeg uvoza jer nemaju deviznih sredstava za plaćanje u gotovu.
Pojedinačno su pozvali pet naših albanologa na proslavu i medjunarodnu konferenciju albanologa u Tirani od 11. do 17. I 1968. Albansko rukovodstvo je našim albanolozima posvetilo posebnu pažnju. Posle mitinga izdvojili su ih u poseban salon gde je bio ceo PB PRA / Politbiro.../ (E. Hodža, M. Šehu, E. Baluku, dr). Enver im se obratio kao delegaciji Šiptara i odmah stavio primedbu da je drug Fadil Hodža pogrešio što nije poslao delegaciju na proslavu prema njihovom predlogu.

- Postignut je sporazum o preštampavanju albanskih knjiga na Kosmetu (ovo je takodje komentarisao E. Hodža). Albanci su prihvatili prodaju nekih knjiga i udžbenika Kosmetu, što su ranije odbijali.

- Delegacija pristinških fakulteta posetila je krajem prošle godine Tiranski univerzitet. Izmedju ostalih pokrenuto je i pitanje specijalizacije studenata sa Kosmeta u NRA, na što tada Albanci nisu dali odgovor. Medjutim, E. Hodža je bio upoznat i o ovom problemu i rekao je našim albanolozima da su Albanci spremni da daju 200 do 300 stipendija za specijalizaciju albanologa sa Kosmeta, „ukoliko se vi sa Kosmeta izborite za dozvolu" (misli se na dozvolu za odlazak na studije).

Medjutim, karakteristično je da Albanci ne pokazuju spremnost da uzvrate posete i druge inicijative koje dolaze sa Kosmeta, nastojeći, verovatno, i na taj način da stvore utisak kod šiptarskog stanovništva Kosmeta da nema promena u odnosima NRA – SFRJ (računaju da time podstiču antagonizam Beograd – Priština, jer „Šiptari zainteresovani za saradnju") Osim toga, radi se, sigumo, što je još važnije, o oceni da bi prisustvo njihovih delegacija na Kosmetu

moglo uticati na stvaranje drugačije i objektivnije slike o Kosmetu u Albaniji nego što oni žele. Albanci su odbili da prisustvuju otkrivanju spomenika palim borcima u Prištini, oglušili se o poziv da pošalju folklornu grupu na Kosmet, za sada nisu odgovorili na poziv da pošalju delegaciju na proslavu SKB i dr.

Kontakte pa čak i korespodenciju sa APKM (pozivi i odgovori na pozive), Albanci koriste za podhranjivanje nacionalizma i šovinizma na Kosmetu.

U albanskom odgovoru od 17. XI 1967. na poziv Pokrajinskog odbora Saveza boraca da pošalju delegaciju na otvaranje spomenika palim borcima u Prištini, izmedju ostalog, stoji: „Ubedjeni sma da će na dan proslave, u znak poštovanja prema sinovima i kćerima Albanije, na mestu gde su oni položili svoje žvote za slobodu, (reč je o Prištini), podići crvena zastava se dvoglavim orlom i zlatnom zvezdom – naša nacionalna zastava – simbol borbi i pobeda čitavog albanskog stanovnistva...“

U pozivu Skupštini APKM da delegacija sa Kosmeta uzme učešća na proslavi 500-te godišnjice SKB u Tirani, stoji: „U ovoj delgaciji želimo pozdraviti predstavnike Kosova i ostalih krajeva u kojima žive Albanci, počevši od starih patriota pa sve do predstavnika albanskih žena i omladine, i po mogućnosti, da predstavnici (kandidati za dolazak) imaju pristanak albanskih radnih masa....“.

U stavu albanskog rukovodstva prema SFRJ nije došlo do bitnjiih izmena. Saradnja se nastavlja uz izvesne oscilacije u odredjenim – istina – uskim okvirima. Razradjenija taktika prema APKM predstavlja izvesnu novinu. Radi se očigledno o daljoj razradi albanske šovinističke politike prema SFRJ na kojoj rukovodstvo nastoji da gradi svoju poziciju i uticaj u masama. Ona se svakako zasniva na proceni da su kod nas medjunacionalni odnosi zaoštreni do stepena koji omogućava Albaniji da podhranjuje nacionalizam i šovinizam na Kosmetu i dugoročno fiksira svoje teritorijalne pretenzije prema ovoj pokrajini. Pri tome izgleda polazi /se/ i od procene da je sadašnji razvoj situacije na BI /Bliski istok/ i Mediteranu otklonio neposrednu opasnost rata i da su, prema tome, otpali bar privremeno, razlozi zbog kojih je Albanija morala više voditi računa o odnosima sa SFRJ.

Izrazitija antijugoslovenska propaganda u Albaniji ima nesumnjivo odredjene veze i sa pojačanim pritiskom i većim angažovanjem Kine u NRA, posle ppsete Šehua Kini.

Odmah posle Šehuove posete Kini (23. septembra 1967) u Tirani je boravila, kineska trgovinska delegacija koja je sa NRA potpisa-

la protokol o robnoj razmeni i ugovor o korišćenju kredita. Delegaciju je primio E. Hodža, dat joj je širok publicitet, a pregovori ocenjeni kao odraz daljeg jačanja saradnje izmedju dve zemlje. Na Tiranskom univerzitetu je zaveden predmet MCT /Mao Cetung/ učenje. U Tirani su se pojavili citati MCT na albanskom jeziku.

Treba na kraju konstatovati da u poslednje vreme inostrana štampa komentariše elemenat Kosmeta u jugoslovenskoalbanskim odnosima.

U komentaru Radio Praga od 13. II 68. (K. Jezdovski), pored ostalog, se kaže: „SFRJ se sukobljava sa svojim susedima o istorijskoj pripadnosti nekih teritorija jugoslovenskoj državi. Beogradska vlada je često morala da interveniše, i na žalost, u periodu opšteg rascepa pružila je Tirani više argumenta o dogadjajima na Kosmetu. Jedan od najvećih dokaza je i prizrenski proces, kada je niz rukovodilaca albanske manjine izvedeno pred sud...[9] Pokazalo se da je Rankovićeva služba bezbednosti iznudila priznanja pomoću lažnih svedoka, mučenja i obmanjivanja optuženih..."

Švajcarski list „La tribun d' Ženev", od 1. II 1968 god. komentariše: „Ideološka svadja izmedju Albanije i Jugoslavije podstaknuta je nacionalizmom, pa čak i teritorijalnim razdorom... Šiptari su nesumnjivo bili žrtva ugnjetavanja od strane srpskih funkcionera... Albanske nacionalne organizacije u inostranstvu u potpunosti podržavaju režim E. Hodže i njegove optužbe..."

Ukazujući na ove elemente u razvoju jugoslovensko-abanskih odnosa, uprava za istočnu Evropu predlaže da kolegij DSIP-a, u svetlu ovih činjenica, razmotri sadašnje stanje jugoslovensko-albanskih odnosa.

Pored toga, Uprava predlaže i sledeće:

- Da naša osnovna orijentacija i dalje bude na liniji normalizacije i rešavanja praktičnih pitanja iz bilateralnih odnosa sa NRA.

- Nema potrebe da se izbegavaju i sužavaju započeti kontakti i neki oblici saradnje izmedju APKM i NRA. Povećani albanski interes i inicijative za proširenje robne razmene prihvatiti, jer to stvara povoljnije uslove za rešavanje i drugih bilateralnih pitanja i za postepeno njihova otvaranje prema nama.

- APKM treba, kroz štampu i izjave rukovodioca, da osudjuje

9 Тај судски процес одржан је 1956.

taktiku koja pokušava da nametne različit odnos prema Federaciji i APKM. Albancima staviti na znanje da ne može biti uspešne saradnje sa APKM dok se istovremeno vodi ovakva propaganda prema SFRJ.

- Povremeno odgovarati i kroz drugu štampu (ne samo APKM i susednih republika) na albanske napade, ali voditi računa da to ne poprimi kampanjski i polemički karakter.

- Bilo bi korisno upoznati sa ocenom kolegium DSIP-a o jugoslovensko-albanskim odnosima zainteresovane republike i APKM.

ПРИКАЗИ
Reviews

Lj. Dimić, A. Životić,
Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948,
Beograd, 2012, 714 str.

Веома велики значај теме и период препун важних и драматичних догађаја у историји човечанства довољно сведоче о озбиљности истраживачког подухвата академика проф. др Љубодрага Димића и доц. др Александра Животића, који су резултате свог рада понудили у књизи *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948.*

Ових шест година, од 1942. до 1948, променило је драматично и Југославију и свет, кључне субјекте из наслова књиге. На крају овог периода ни Југославија ни свет нису личили на себе са почетка овог периода.

У овом раздобљу Југославија је преживела фашистичку окупацију, распарчавање, огромна ратна разарања, геноцид над Србима, грађански рат и револуцију. Устаници и револуционари са почетка овог периода су постали власт и државници на његовом крају, а власт и државници са почетка су на крају у великој мери били осуђеници и емигранти. Југославија више није била монархија, већ република и то једнопартијска, ишчезли су и последњи трагови демократског система, а нестајало је и грађанско друштво, уместо приватне својине завладала је државна, државне чиновнике су заменили партијски кадрови, а Јосип Броз је од првог човека једне мале и илегалне партије све више израстао у државника чије је име постајало познато широм света и чије се амбиције нису завршавале на границама сопствене државе.

У свету су ове године донеле слом фашизма, савезничку коалицију су заменили блокови и хладни рат, човечанство је упознало нову врсту оружја – нуклеарно, уместо немоћне Лиге народа ратни победници су створили Уједињене нације, у Кини је револуција грабила ка победи, у Грчкој је уз помоћ Запада сламан отпор партизана, положај Аустрије је остајао нерешен, Немачка је била подељена, а Пољска померена пар стотина километара на запад.

Књига која је пред нама је на првом месту инспиративна, њено читање покреће бројна размишљања, нуди различите одговоре, она се може представити на више начина. На почетку, наведимо податке који се сматрају личном картом сваке књиге. Она има 714 страна: Предговор у коме је на 50 страна исписана права мала историја југословенско-совјетских односа у овом периоду, затим 620 страна докумената, списак извора и литературе, скраћенице, именски регистар, детаљан садржај, у коме су попису сви документи, и подаци о приређивачима.

За историчара је најинспиративнији део књиге онај у коме су понуђена бројна архивска документа, како би се враћањем

изворима потражили одговори на многа важна питања југословенске и светске историје тог доба. Ова документа се могу читати и сврставати у целине на различите начине. Ми ћемо понудити један од њих.

Први корпус докумената сведочи о међународном оквиру југословенске револуције, о преузимању власти у условима грађанског и ослободилачког рата, о томе како је КПЈ на почетку рата своје политичке и идеолошке циљеве за променом државног уређења усклађивала са свешћу да међународне околности за тако нешто нису повољне, и како је током и крајем рата користила нове околности како би партизанским органима власти обезбеђивала међународно признање. На почетку овог периода Тито је новембра 1942. обавестио Коминтерну да „ми сада формирамо нешто као владу", а на његовом крају, у марту 1945. све велике силе су признале Титову владу и послале амбасадоре у Београд. Аутори су из више углова осветлили процес у коме је током рата решавана судбина Југославије и њеног будућег уређења. Зато у књизи читамо документа у којима Коминтерна 1942. упозорава КПЈ да Народни комитет ослобођења Југославије не сме бити супротстављен влади у Лондону, да се не сме покретати питање монархије и истицати захтев за републиком. Предочени су и материјали с међународних конференција који су се тицали судбине Југославије, гледања представника савезничких мисија при Врховном штабу и западних државника на партизански покрет, његов карактер, допринос борби против фашизма и спољнополитичку оријентацију. Уочљиви су канали којима је партизански покрет стицао међународно признање, видљив је значај који су имале мисије његових представника, пре свих Велебита, у годинама када он није могао да има своје званичне представнике код савезничких земаља, као и отворено мешање савезника у југословенски грађански рат и њихово учешће у одређивању његовог исхода.

Следећу целину чине она документа која указују на југословенско-совјетске интензивне везе и сарадњу, јер, свеједно да ли је слепо копирала совјетска искуства или се одупирала совјетском настојању да успостави контролу над југословенском политиком, односи са СССР-ом су увек имали велики, а некад и пресудан утицај на спољну политику Титове Југославије. Било да се радило о обнови порушене земље, изградњи послератне армије, остваривању спољнополитичких амбиција, економском развитку, саставу владе, дефинисању односа са Бугарском на крају и после рата, школовању стручњака, очи су упиране ка Москви, пут Москве су слати телеграми, депеше и делегације са најразличитијим захтевима и молбама. Од старијег идеолошког брата је очекивано и мољено све: од филмова до камиона, тенкова и нафте, од СССР-а је очекивана подршка за испуњавање југословенских територијалних претензија, са совјетском владом је усаглашаван наступ

у телима ОУН-а. Овакав однос југословенске и совјетске државе није промакао западним силама, чији су представници гледали да буду детаљно и правовремено обавештени о везама на релацији Београд – Москва, о чему сведочи велика пажња поклоњена на Западу потписивању југословенско-совјетског уговора априла 1945.

Из следећег сегмента докумената видљиви су правци југословенске спољне политике: то је земља ослоњена на СССР која је свесна својих жртава у рату и доприноса слому фашизма, која настоји да игра што значајнију улогу у међународним телима (пре свега у органима Уједињених нација), која не бежи од конфронтације са западним силама у покушајима да оствари своје циљеве у погледу северозападних граница и настоји да игра старатељску улогу у односу на Албанију.

Затим, видљиво је када расте занимање великих сила за Југославију и када њихове одлуке тангирају југословенске интересе. Тако велика тројица одлучују о судбини Трста и Корушке и југословенских захтева за тим територијама, расправљају о карактеру избора у Југославији, тумаче да ли Југославија испуњава своје међународне обавезе, њихову пажњу привлаче покрети југословенских трупа према грчкој граници и изјаве југословенских руководилаца о Македонији, они се мешају у југословенско-бугарске односе, њихови представници шаљу својим владама опширне извештаје о суђењу Степинцу, штите интересе свог капитала у Југославији који је пао под удар национализације, исказују незадовољство недемократским карактером власти у Југославији само до мере која не угрожава њихове интересе у том делу Европе.

У овој књизи се могу пронаћи одговори, или бар инспирација за њих, на бројна значајна питања: какав је карактер односа великих сила и малих држава, каква је природа југословенске револуције, какве су биле одлике југословенско-совјетских односа пре 1948, колико брзо велике силе заборављају ратне заслуге и жртве других, малих држава, колико се брзо у међународним односима прелази са политике истицања принципа на тзв. реалполитику, у којој мери је социјалистичка Југославија већ од првих дана била осуђена на зависност од помоћи споља у храни, војној опреми, кредитима...

У књизи *Напукли монолит. Југославија и свет 1942–1948.* објављено је око 360 докумената из југословенских, руских, америчких, бугарских и британских архива и раније објављених зборника докумената. Око половине чине документа која су сада први пут објављена и она за читаоце у Србији свакако представљају највеће богатство ове монографије. Скоро да нема области живота којој ова грађа није посвећена: политичка и дипломатска историја, војна историја, економски односи Југославије и других држава, идеолошка питања, културни односи и сарадња итд. Да-

кле, аутори су нам предочили документа која су веома разноврсна по пореклу и садржају. Зато ова књига представља много више него што говори њен наслов, јер то није књига о југословенској спољној политици, дипломатији и односима са светом у овом периоду, већ о југословенској историји уопште. Као таква, она није могла настати у једном истраживачком замаху, у једном тренутку, већ су аутори морали да уложе године систематског рада на прикупљању докумената, њиховом одабиру и разврставању у одређене тематске целине. Тиме су научној јавности понудили дело које ће убудуће морати да узме у руке свако ко буде желео да на стручан и озбиљан начин истражује историју Југославије и међународне односе у овом периоду.

Др Слободан СЕЛИНИЋ

Новинарска и дипломатска висока школа у Београду 1948–1953,
студија и документи, приредио др Драгомир Бонџић,
Београд, 2013, 426 стр.

Новинарска и дипломатска висока школа у Београду је постојала од 1948. до 1953. године. Настала је као израз потребе КПЈ да створи одан и стручан кадар за новинарство и дипломатију. На школи је дипломирало 205 студената. Као што је настала из политичких разлога, политика је била пресудна и у њеном укидању: акцијом Удбе и партијских органа у пролеће 1952. у школи је откривено неповољно политичко стање, недисциплина и неморал међу студентима, ухапшен је велики број „непријатеља", а партијска организација је расформирана. После тога је укинута и сама школа. Овој високошколској установи је посвећена књига др Драгомира Бонџића, научног сарадника Института за савремену историју из Београда.

Бонџићеву књигу чине уводна студија, 260 докумената о раду школе које је он приредио, списак наставника који су предавали у школи, списак студената који су је завршили и факсимили докумената, исечака из штампе, насловних страна уџбеника, печата школе и потписа њених руководилаца. За наставнике и руководиоце школе, као и за дипломиране студенте аутор је дао и биографске податке.

У уводној студији Бонџић је исписао историју ове установе. Истраживање је показало да је од 1948. до 1952. у школи радило 130 особа, од чега око 100 у настави, док су остали радили у администрацији и помоћним службама. Стручне предмете је предавало више од 40 наставника, стране језике исто толико,

предвојничку обуку осам, а остали су били повремени предавачи и испитивачи. За ових неколико година рада школа је оформила библиотеку која је имала преко 3.500 књига. У овом делу књиге читаоци могу да се обавесте о испитима, финансирању студената, стипендијама, смештају у студентске домове, летњој пракси, часописима, животу и активностима студената ван школе, њиховим спортским секцијама, партијској организацији и њеном раду, политичким приликама, недисциплини студената итд. Из Бонџићевог истраживања је видљиво да је жеља КПЈ да школа изнедри поуздане кадрове за дипломатију и новинарство стајала у потпуној опреци са политичким стањем у њој почетком педесетих година, када је ситуација у школи по питању ИБ-а била веома неповољна за КПЈ. О томе сведочи и хапшење 17 информбироваца и удаљавање из школе више од 30 студената. Аутор је детаљно расветлио механизам пријема студената, из кога је видљиво да је, иако државна установа, школа била у служби КПЈ, која је суверено одлучивала о упису студената.

Централни део књиге чине архивска документа о раду школе. Она сведоче о оснивању ове високошколске установе, циљевима власти, проблемима у раду, животу студената, улози Партије, укидању и завршетку рада школе. Међу документима се налазе правна акта везана за њен рад (уредба о оснивању, уредба о укидању, решење о преласку судената на друге факултете после укидања школе). Видљив је начин пријема студената (од објављивања конкурса који је формално потписивао Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ, до покретања партијског механизма који је стварно вршио одабир и пријем студената). Велики број докумената је посвећен научном сегменту рада школе (пријем наставника у школу, набавка литературе из земље и иностранства, наставни планови, извештаји наставника о предавањима, семинарским радовима, извршавању наставних програма, уџбеницима, раду студената и друго). Следећи корпус чине документа о условима рада, попут проблема са недостатком адекватног простора. О студентском животу сведоче документа о њиховом распоређивању у студентске домове и мензе, стипендијама, екскурзијама, недоличном понашању на испитима („масовно шверцовање цедуљицама и дошаптавање"), односу према студентима који су редовно учили, распоређивању у редакције југословенских листова на летњу праксу. О политичком контексту рада школе говоре политичке „карактеристике" студената и наставника, материјали о искључењу студената из школе са образложењем да су „изгубили морално право да и даље буду у редовима Народне студентске омладине" или зато што су говорили „против народне власти", „клеветали" народну власт и одвраћали студенте од учешћа у „изградњи земље", затим записници о саслушавањима студената оптужених за непријатељско држање по Резолуцији ИБ-а, изјаве студената у вези са „држањем" према Резолуцији,

покајничка писма бивших студената ибеоваца који су после повратка из затвора молили дозволу за наставак студија, документа о испитивању оптужби против професора Николе Драгићевића да на предавањима и у књигама износи шовинистичке тврдње о Црногорцима као нерадницима. Записници са састанака партијске организације у школи упућују на закључак да су комунисти показивали недовољну бригу за своје идеолошко и теоријско образовање, док су, са друге стране, признавали да су партијска тела узурпирала послове који су били у надлежности деканата, да су расправљали о раду декана и његовом односу са секретаром школе итд.

У српској историографији је последњих година учестала појава објављивања историјских извора. Нажалост, нису чести случајеви у којима се то чини уз стриктно поштовање научних стандарда, који подразумевају да таква дела садрже уводну студију, да се приређивач потпише као приређивач, а не као аутор, да критички обради и анализира документа која су приређена, да у критичком апарату понуди читаоцима разјашњења и објашњења одређених појава, догађаја и личности који се у документима помињу, али и да им укаже на евентуалне грешке (у датумима, именима и сл.) у документима која су приређена. Монографија коју је приредио др Драгомир Бонџић представља пример како би историјске изворе требало објављивати, јер су у њој испоштовани сви наведени захтеви који се пред приређивача постављају.

Књига коју је приредио др Драгомир Бонџић има вишеструки значај и допринос науци и сазнавању прошлости српског и југословенског друштва. То је прича о једној високошколској установи, о Комунистичкој партији, односу политике и интелектуалаца, али и о систему власти који је био актуелан у првим годинама после Другог светског рата. Језиком докумената она сведочи о времену када је стварање интелигенције било државни и партијски задатак и када је та интелигенција била пројектована у идеолошким и политичким координатама. Сматрамо да Бонџићева књига заслужује да буде топло препоручена за читање стручној јавности, као и да ће колеге које проучавају теме и период којима је ова монографија посвећена моћи да на њеним страницама пронађу доста корисних података.

Др Слободан СЕЛИНИЋ

Чедомир Штрбац,
Афрички записи 1988–1992,
Алтера, Београд, 2013, 474 стр.

Историчар и дипломата проф. др Чедомир Штрбац се одлучио да издвоји још један део својих дневничких белешки из обимног корпуса који је својим животом и радом створио. Пре две године јавност је добила први део, из хронолошки каснијег периода његове дипломатске службе на страни, под насловом *Записи из Индије 1997–2002*. Био је то за домаће прилике изузетно обиман рукопис, од готово 900 страница великог формата. Штиво незаобилазно не само за историчаре савременог доба већ и дипломате практичаре. Дневничким белешкама које је насловио *Афрички записи 1988–1992*, у обиму од преко 400 страница, наставља да се потврђује као један од једва десетину југословенских и српских дипломата који су открили јавности своје мисли и белешке.

Дневничке белешке које се предају знатижељи јавности су мешавина лично проживљеног и политичког деловања по службеној дужности. Садржајно, ово штиво нас враћа у времена заоштравања унутрашње кризе у СФР Југославији, политичке и економске, њеног краја у вртлозима грађанског рата и свеколиког мешања заинтересованих сила са стране. Ипак, централно место по садржајима заузима земља домаћин – Габон, а у нешто мањем обиму и Екваторијална Гвинеја, у којима је писац афричких записа био акредитован. На врло сликовит начин описана је географија тих земаља, путеви, железнице, луке, аеродроми, индустријска постројења, типови градова, варошица и села, свакодневни живот становништва и његове навике које се уносе и у службене односе. Амбасадор Штрбац је дошао у Габон, мирну и стабилну земљу, такорећи идиличну за некога ко је оставио политичко усијање у властитој домовини. Али не задуго, перестројка у Русији, слом система у источноевропским земљама, увођење вишепартијског система, урушавање СССР-а, све смелије улажење САД-а на подручје Африке и маневрисање некадашњих колонијалних метропола, у првом реду Париза, кувајтска криза и рат против Ирака, присуство Кине, све је то утицало да се наједном амбијент промени. Нестабилност и економска криза почели су да потресају Габон и Екваторијалну Гвинеју. Улице су постале попришта штрајкова, демонстрација, а понекад и рушилачких нереда. Странци напуштају земљу, а француске трупе штите преостала економска постројења и резиденцијалне четврти. На искушењу су се у готово свим афричким земљама, па и у двема за које је Штрбац био задужен, нашле старе елите произашле из антиколонијалне револуције или покрета. У средишту извештаја нашли су се тако вечни председници Бонго (Габон) и Мбасого (Екваторијална Гвинеја), њихови најближи сарадници и

партије којима су били на челу. У записима се открива целовита личност председника Бонга, његова вештина и сензибилитет за процену међународних токова. Читаоци ће открити да је Габон у свету сматран важном и стабилном државом, у чијем је главном граду Либервилу било стално седиште педесет дипломатских мисија. Председник Бонго је важан посредник и успешан медијатор у различитим афричким и светским кризама (Ангола, Намибија, Чад). Још једном читалац ће се уверити да нема малих земаља, да се ипак у светској заједници (ОУН) сваки глас на крају рачуна. Ту су важне панафричке асоцијације и наравно покрет несврстаних земаља.

На много места пажњу привлачи луцидност анализа унутрашње и спољнополитичке ситуације коју износе лидери домаћина. У неком тренутку читалац ће се наћи у ситуацији да не разазнаје да ли чита реферат председника Бонга на конференцији пред владајућом партијом јануара 1990. или дневне новине у Србији данас. Читамо у рукопису: „У Бонговом 'програмском говору' истакнути су, исто тако, залагање за јавност, слободу медија, затим, осуда корупције, трке за богаћењем, као и потреба јачања правне државе и њених контролних функција. На економском плану, указано је на значење споразума са ММФ и упозорено да се не може прекомерно и неконтролисано трошити. Уз веру у бољитак, наглашена је важност диверсификовања економије, а приоритет ће имати изградња путева и пољопривреда."

Габон, његов председник и његови сарадници показали су се као привржени пријатељи Југославије, доследно на страни њеног опстанка и против сецесије појединих делова. Добро су разумели процес јер су сами проживљавали искуства етничке (племенске) сложености. Трудили су се да олакшају амбасадору СФРЈ његову функцију, да га охрабре. Одавали су му свеколику пажњу у медијима и преносили његове ставове поводом кризе која је раздирала његову земљу. У Београду, почетком 1992. године, преовладало је мишљење да треба привремено затворити представништво у Габону због општег осиромашења савезне државе и њеног евидентног растакања. Нехотнично је укинут важнији и значајнији пункт, а регион се покрива избором Заира, који управо улази у период жестоке турбуленције. Но, није то био тада једини пример неразумевања удаљених подручја.

Југославија оног времена у низу афричких земаља је виђена као лидер и оснивач несврстаног покрета. Тито је остао трајан симбол и за најниже образованог човека у том свету. Трагом те политике ишла је и економска сарадња, а касније и спортска. У Габону су деловали Енергопројект, Аутопут, Ауто-транспорт и друге фирме. Њима су се придружили приватни предузетници, а касније фудбалски, кошаркашки и боксерски тренери. Југославенска заједница је, иза француске и неких других, била веома препознатљива. На универзитетима у Југославији школовали су

се млади Габонци. Међутим, криза и људски карактери чинили су понекад да је амбасадор долазио у незахвалне ситуације посредујући између Београда и њихових експозитура у Габону без потпуних информација. Дипломатске белешке ће на много места открити како су понекад иза сцене били неки прљави послови или махинације. Југословнески привредници нису знали да је италијански амбасадор упозоравао Штрпца на стварни карактер италијанских фирми са којима су се Југословени „ортачили". Па ипак, до последњег момента, до пред одлазак из Габона, амбасадор се трудио да не затвори врата економске сарадње. У поверљивим мисијама председника и војске покушано је успостављање сарадње две армије на плану модернизације у земљи домаћину. Габон, земља са високим степеном сарадње са француским оружаним снагама, ипак је желео да и кроз опремање своје армије из више извора резервише своју самосталност. Сличне аранжмане амбасадор је покушао да уговори са Екваторијалном Гвинејом у обостраном интересу. Гвинеја је посебно била заинтересована за набавку патролних бродова те учешће југословенских фирми у градњи аеродрома и инфраструктуре. Обе земље су биле заинтересоване и за набавку лекова и фармацеутских производа. Југославија је имала шта да извезе.

Знатижељу читаоца ће свакако привући садржајни и литерарни описи живота дипломатске заједнице у Либервилу и другим престоницама. На првом месту ту је организовање властитог дома и радног места. Домаћи, различитих националности, обављали су различите дужности, од секретарских, куварских, возачких до ноћних чувара који би често на ужас домаћина своје смене преспавали уздајући се у увек спремног пса. Опетоване грешке или преступи су на крају морали бити санкционисани. Живот је текао даље, нови су бивали ангажовани, а навике наслеђене.

Други део свакодневице су чинили чиновници различитих профила које је Министарство слало из земље. Изненађења иза сваког ћошка. Први секретар амбасаде, испоставиће се, поред несигурности личности оболева од депресије, завршава у болници, шеф безбедности, полицајац из Подгорице, без знања амбасадора озвучио му је просторије укључујући и спаваћу собу. Настаје „скандал прислушкивања" који је на крају заташкан. Све у свему, амбасадор је могао са пуним поверењем да се ослони једва на једног свог сарадника. Слаба редовност информисања, телекс везе ван употребе на дуже време, немогућност коришћења шифроване везе једно време, ослањање амбасадора ради информисања на ноћне емисије Радио Београда или француске станице, а понекад на колеге амбасадоре. О затварању амбасаде сазнаће од јапанског и других амбасадора, а тек након поновљених ургеницијa стиже му саопштење из матичне куће. Па ипак, ако је за утеху, демонтирање крипто собе и поверљиве везе одрађено је професионално са екипом која је дошла по том задатку.

Дипломата почетник, каквим се аутор записа представља, исцрпно је бележио дипломатске протоколе, нпр. обилазак свих акредитованих амбасадора, почев од доајена (најстаријег у кору) па до оних код којих је навраћао зато што се „тако мора", бар на петнаест минута. Иза сваког сусрета остала је белешка о физичком изгледу, старости, образовању, афинитетима и навикама појединца, све у свему о општем утиску који је личност оставила на њега. Привикавали су се нови амбасадор и амбасадорка на узвратно организовање пријема и пригодних вечера. Овладавали су сложеном вештином позивања званица. Како је време одмицало оформио се један круг, слободно је рећи, пријатеља, са којима се породица Штрбац радо дружила, размењивала посете, путовала на излете или излазила на лепа места у граду, играла тенис. Било је и солидарности те испомагања приликом незгода и неприлика. Како се криза у Југославији разбуктавала, а сама егзистенција државе доведена у питање, многи од пријатеља су се заиста још једном доказали. Занимљиво је приметити да људске односе нису диктирали односи земаља које су појединци представљали. У сваком случају охрабрујуће искуство. Пријатељска коректност појединих западних дипломата у условима када су њихове државе већ заузеле антисрпски или антијугословенски став то најбоље потврђује. Не случајно, ти дивни људи су изоловали нетактичне појединце бахатог понашања, у првом реду немачког амбасадора.

У време када ови записи амбасодара Штрпца излазе пред читаоце, у свету се обележава сто година од избијања Првог светског рата и нешто мало мање од његовог завршетка са свим далекосежним последицама. Историчар не може да не примети некада давно забележене детаље о деловању тог истог некадашњег немачког амбасадора, па и деловање његовог мађарског колеге у Паризу, управо на линији трајне жеље да се изврши ревизија не само чињеница из прошлости него и последица у стварности. Вреди обратити пажњу, кажемо, управо данас, на ове детаље.

Амбасадор бележи 26. јула 1991. да је два дана раније током вечере, Немац Јирген Голдшмит „у свом размишљању (да ли само то?) понудио стварно идеју – да се треба вратити на 1919. годину, версајски уговор и поредак установљен њим. Отприлике, ту је узрочник садашњих проблема. Изнео је ово у разговору о актуелним европским збивањима, посебно ескалацији национализма у земљама Средње и Источне Европе у којима се версајски поредак показао неодговарајућим. Били присутни и амбасадори Велике Британије, Египта и Уругваја. На моје интересовање да ближе објасни ово мишљење, реаговао је уздржано. Отуда се није могло закључити да ли износи сопствено размишљање или исказује становиште већ присутно у Бону. Учинило се, у сваком случају, као нарочито индикативно за тренутак који ми живимо, па сам ово предочио и у кратком извештају Београду."

У наставку под истим датумом бележи: „Слично сам поступио интервенишући и поводом 'precision' (‘прецизирања’) датом у ‘Монду’ од стране амбасаде Мађарске у Паризу, која тенденциозно кривотвори моменте везане за конституисање југословенске државе и припадност Војводине тој држави. Оценио сам да су у ситуацији садашњег дезинтегрисања југословенске државе на сцени сасвим видне и националистичке острашћености и реваншистичке претензије наших суседа (Мађара у овом случају) према југословенским земљама. Наиме, амбасада Мађарске у Паризу у чак два броја угледног ‘Ле Монде’ од 19. и 20. јула исправља навод у тексту београдског дописника листа (коригујући притом и шефа сопствене државе), објављен у броју од 16. јула, с тврдњом да ‘Војводина није прогласила своје прикључење Краљевини СХС, већ су то уговори о миру у Тријанону 1920. и Паризу 1947. који су означили њену припадност’ Југославији.“

„Ово очигледно и дрско кривотворење неспорних и ноторних историјских чињеница ‘превиђа’ да се Војводина одлуком своје Велике народне скупштине прикључила Србији још 25. новембра 1918. и чинила већ интегрални део Краљевине СХС и пре Версајске конференције 1919. године, а да је Тријанонским мировним уговором 1920. утврђено разграничење међународно признате Краљевине СХС (значи с Војводином у свом саставу) с Мађарском.“

Питање Првог светског рата никако да напусти немачког амбасадора Јиргена Голдшмита. Штрбац бележи да је на вечери код министра, госпође Паскалин Бонго, 22. октобра 1991: „Колега Јурген (немачки амбасадор) настојећи да се наметне, по обичају, уз то и 'допингован' што, такође, постаје уобичајено, понашао се на ивици инцидентног (...) развијајући своју тезу из јула месеца о потреби преиспитивања версајског система, да је проблем настао 1914. у Сарајеву убиством аустријског надвојводе. Затражио сам му опет да то објасни, а он само поновио тврдњу.“

Историчар се нехотично подсећа еуфорије после уједињења Немачке, и без обзира на разна обећања њених државника, жеље за пуном рехабилитацијом свега из прошлости су ојачале, као и жеља да се уједињена и оснажена Немачка врати на светску сцену. Историчар после дневничких навода не може да се не сети хронолошки једновремених изјава једног од креатора спољне политике Руперта Шулца (Rupert Schulz), потпредседника ЦДУ/ЦСУ фракције у немачком Бундестагу. У септембру 1991. на шестом Фирстенфелдбрукеровом симпозијуму за руководиоце Бундесвера и бизниса, Шулц је истакао да Немачка не може остати ван операција НАТО „изван зоне“ (немачка територија), а у Југославији на првом месту. Излагао је да „након превазилажења поделе Немачке, следећи задатак на дневном реду јесте превазилажење последица Првог светског рата“. Тежећи интернационализацији југословенске кризе у циљу могућности да се озако-

ни страна интервенција под мандатом ОУН-а, истакао је немачко „историјско искуство" које јој даје посебан мандат према Хрватима и Словенцима, а учешће немачких војника у интервенцији видео је као начин којим би Немачка повратила статус „нормалне" силе. У децембру 1991. (*Die Welt*, 12. децембар 1991) исти Шулц је осудио позиве на „стабилност" у Европи као велику опасност „јер кад се поједини народи принудно држе у нежељеним и неприродним државним организацијама, то ствара све друго него неприродну стабилност". Био је то јасан позив за разградњу не само Југославије него и других земаља насталих 1919. године. Тај дух, изгледа, проповедао је и Јирген Голдшмит у Габону, али и један од његових колега каснији амбасадор у СР Југославији Андреас Цобел, који је дозволио себи, у тренутку испровоцираности отпором око наметања решења на Косову, да упути српској страни претњу потпаљивањем Санџака и Војводине. Упркос накнадним невештим извињењима око „неспоразума", облаци једне политике и даље стоје над простором Србије.

Дане у Габону не само да су узнемиравале ове наведене епизоде, њима под руку, према белешкама амбасадора иду, престројавања западних медија и политичара у погледу опстанка његове земље, али и развој кризе на Косову и око њега у интерпретацији западних медија, посебно француске штампе. Нека писања у листу *Le Mond diplomatique* или коментари на ТВ 5 дословно су га избацивала из коже. Амбасадор, аналитичан критичар пренагљених, арогантних и често неумерених потеза србијанске политике, није могао да се отме основном утиску да све није у томе, да се ипак у позадини ваља једна неправда и непринципјелност учесника драме у земљи, Европи и свету, да је сама држава угрожена, па тек онда све остало.

Колико год је служба у Габону знала да донесе лепих тренутака кроз социјалне контакте, путовања у предивне пределе, церемонијале достојне филмова о Џемсу Бонду на егзотичним острвима, толико је страшна стварност далеко, код куће, рушила то расположење на тежи начин него што је то била у стању нека тропска болештина, поломљена рука, натезање са домаћим функционерима протокола или покушаји упада на терен амбасаде у циљу разбојништва. Вести у којима су само спортски резултати радовали малу југословенску заједницу напросто су разбијале снагу и сан.

Својим *Записима из Индије* и *Афричким записима* амбасадор Чедомир Штрбац је стао уз бок оних својих старијих и млађих колега који су обогатили наша сазнања о дипломатској историји, али једнако и техници овог занимања те свеколиким искушењима које то занимање носи. Поменимо *Сећања* Владимира Велебита, *Московске године* Вељка Мићуновића, списе о дипломатској делатности Едварда Кардеља, Арса Милатовића, Мите Миљковића (*Бурне дипломатске године: из софијског дневника 1953–1955,*

Београд 1995), Драгог Стаменковића (*Између идеала и политике – лично казивање и сведочење,* Београд 2002), Марка Орландића (*Сјећања југословенског амбасадора у Москви 1979–1982,* Подгорица 2002), амбасадора Славољуба Ђере Петровића (*Сећања и записи једног борца и дипломате*, Београд 2007), Миодрага Лекића, (*Мој рат против рата, Римски дневник југословенског амбасадора током рата за Косово*, Службени гласник, Београд 2007), Нађељка Л. Зорића (*Записи југословенског дипломате 1948–1983*, Службени гласник, Београд 2011) и Radivoja Cvetićanina, *Zagreb Indoors. Dnevnik 2005–2009*, JP Službeni glasnik – DanGraf, Beograd, 2012). О војно-дипломатским активностима белешке је оставио генерал Павле Јакшић (*Над успоменама,* I–II, Београд 1990). Додајмо овде на основу дневника и бележака писане мемоаре амбасадора и министра иностраних дела Владислава Јовановића (*Рат који се могао избећи,* Београд 2008) и Живадина Јовановића (*Косовско огледало,* Београд 2006). За историчаре су незаобилазне дневничке белешке које је водио академик и државник Добрица Ћосић, које обухватају спољнополитичку делатности и контакте 1992/93 (*Пишчеви записи (1992–1993),* Београд 2001, 2009). Ту су уз бок дневничке белешке амбасадора и члана председништва СФРЈ Борисава Јовића.

Објављивањем књиге дневника амбасадора у Габону Чедомира Штрпца *Афрички записи 1988–1992*, издавач *Алтера* наставља да буде препознатљив у овом жанру јер је поред претходне волуминозне књиге Штрпца *Записи из Индије*, и вишекратног издања мемоарских списа Владислава Јовановића, објавио и књигу амбасадора, професора Давида Ђ. Дашића *Историја дипломатије* (2012).

Др Миле БЈЕЛАЈАЦ

Венцеслав Глишић,
Досије о Благоју Нешковићу. Прилози за биографију,
Службени гласник, Београд, 2011, 189 стр.

Развој медија и разгранатост савремених технологија отворили су низ нових приступа историјском знању. Препознајући и уважавајући значај усмених казивања у процесу изучавања савремене историје историчари су, почев од краја седамдесетих година двадесетог века, настојали да превазиђу бројна ограничења наметнута праксом „кабинетског рада". На тај начин историјска наука се ослобађала једнообразности и сувопарности коју често нуде архивски извори. Вишедеценијско искуство прикупљања и критичке анализе усмених извора показало је да сведоци историје имају право на своју реч, своје виђење историјских догађаја и процеса, право да стану у одбрану својих ставова. Несумњива историјска вредност многобројних сведочанстава додатно потврђује значај „гласа прошлости".

На трагу ових сазнања настала је монографија Венцеслава Глишића под насловом *Досије о Благоју Нешковићу. Прилози за биографију*. Историчар Венцеслав Глишић рођен је 1932. у селу Злакуса, недалеко од Ужица. Магистрирао је 1962. на Филозофском факултету у Београду. У Лајпцигу је похађао наставу немачког језика на Хердер институту, док је немачку историју изучавао на Хумболт универзитету у Берлину, на коме је 1968. одбранио докторску дисертацију. У свом радном веку био је сарадник Института за историју радничког покрета Србије, потом директор Југословенског библиографског института (1979–1983) и научни саветник Института за савремену историју (1983–1998). Бавећи се историјом Србије и Југославије, Венцеслава Глишића привлачила су бројна питања из периода Другог светског рата (*Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1970; *Бугарска војска у Југославији 1941–1945*, Београд, 1971; *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941–1945,* Београд, 1994. и др.), локалне историје (*Ужичка република*, Београд, 1986; *Историја Ужица 1918–1978*, II, Београд, 1992) и живота истакнутих српских комуниста (*Мирко Томић*, Београд, 1974; *Сусрети и разговори. Прилози за биографију Петра Стамболића*, Београд, 2012; *Револуционари*, Београд, 2012).

Научна радозналост усмерила је ауторово истраживање ка упознавању водећих људи Комунистичке партије Југославије, а пре свих Благоја Нешковића, који је руководио Партијом у Србији у периоду од 1941. до 1948. Нешковићев изненадни пад и повлачење из политике 1952, обавијени велом бројних непознаница, налазе се у самом средишту ове монографије. Полазећи од идеје да, поред осталог, треба чути „глас побеђених", Венцеслав Глишић је током седамдесетих и почетком осамдесетих година ини-

цирао низ разговора са Благојем Нешковићем. У овом периоду, међутим, партијски званичници нису благонаклоно гледали на поновно отварање „Нешковићевог случаја". Аутору су остали недоступни делови Нешковићеве кореспонденције са осталим партијским функционерима и руководствима партијских организација у земљи, као и досије у коме су садржана документа о његовом искључењу из Партије, што је на дужи рок одгодило објављивање биографије о Благоју Нешковићу. У предговору аутор подсећа да је изоставио Нешковићеву научну биографију, остављајући „да то уради неко из области медицине". Поднаслов монографије – *Прилози за биографију* – одређен је наведеним недостацима.

Свој текст аутор је организовао у две целине. У првој – *Сусрети и разговори са Благојем Нешковићем од 1972. до 1984. године* – Венцеслав Глишић је настојао да на основу Нешковићевих казивања, као и упоредне анализе архивских извора партијске провенијенције прикаже развојни пут једног високог функционера КПЈ/СКЈ и осветли одређена слабо позната места у историји југословенског и српског комунистичког покрета.

Дугогодишњи илегални рад у времену уочи Другог светског рата, припадност партији бољшевичког типа, навикнутост на безусловну дисциплину и саглашавање са одлукама партијског врха умногоме су одредили психолошки профил Благоја Нешковића. Његов конспиративни дух, који му није дозвољавао да се по паду с власти 1952. обрати јавности и понуди тумачење одређених догађаја из свог угла, садржан је у изјави датој Венцеславу Глишићу: „Ја чекам шта ће он да каже, јер сам са њим имао одлучујући разговор". Међутим, ни Александар Ранковић, на кога је мислио, није био спреман да искорачи из својих конспиративних оквира. Упркос „трауматичном разлазу са друговима" 1952, Благоје Нешковић је остао веран идеалима из своје младости – последње године живота (1982–1984) провео је у ишчекивању поновног укључења у СКЈ.

Богата револуционарна делатност у оквиру партијских организација на Медицинском факултету у Београду, искуство у Шпанском грађанском рату, боравак у логорима намењеним припадницима Интернационалних бригада, потом вођење Покрајинског комитета КПЈ за Србију у ратним годинама 1941–1945, активно учешће у креирању послератне југословенске привреде и унутрашње политике уопште, али и, с друге стране, способност преусмерења својих интересовања са политичког на поље науке након партијског остракизма 1952, сведоче о пожртвованости, великом радном потенцијалу и непоколебљивој дисциплини Благоја Нешковића.

Анализирајући проблем Нешковићевог силаска с власти, Венцеслав Глишић је понудио неколико изазова. Аутор с правом наводи да је постојало много разлога да глас Благоја Нешковића као непријатног сведока историје буде потиснут и заборављен.

Његову изолацију можемо пратити од 1949, када је Едвард Карделј упитао Петра Стамболића „да ли запажа неке промене код Благоја Нешковића у односу на Информбиро". Нагомилавање незадовољстава руководства СКЈ изазвано „Нешковићевим удаљавањем од партијске линије" добило је свој епилог у виду бројних напада најближих другова и сарадника, при чему је било посебно важно политички дискредитовати Благоја Нешковића и тиме поништити његову свеукупну партијску делатност.

На терет му је стављена сарадња са тзв. Сандићевом групом на Медицинском факултету у Београду, пасивно држање након завођења личног режима краља Александра Карађорђевића, потом ставови из 1941. да се комунисти у Србији боре „против уништења једног народа". Хрватско руководство није могло да му опрости вођење истраге о тенденцијама водећих хрватских комуниста у прилог издвајања КП Хрватске из састава КПЈ. Насупрот већини у комунистичком покрету, сматрао је како не треба у први план истицати социјалистичку револуцију, те је децембра 1941. одбио директиву Јосипа Броза да појача „класну радикализацију" у Србији. Нешковићево „опортуно" држање накнадно је препознато у његовом одбијању да почетком рата у Југославији напусти Београд и прикључи се партизанским јединицама у Србији. Поједини високи функционери, у првом реду Петар Стамболић, Светозар Вукмановић и Мома Марковић, нису могли да се помире са партијском хијерархијом у којој се уместо њих на месту секретара Покрајинског комитета КПЈ за Србију налазио Благоје Нешковић.

Након Другог светског рата Благоје Нешковић је припадао врло уском кругу оних који су имали смелости да поставе питање права српског народа и стану у одбрану граница Србије. Неспреман да чини територијалне уступке око Прешева и манастира Прохор Пчињски, одбијао је македонске „националне захтеве" као нереалне и неправедне. Такође, устао је у одбрану косовско-метохијских Срба, иступајући против припајања Метохије Албанији или Црној Гори. Изражавао је снажно незадовољство приликом расправа о корекцији границе у источној Србији у корист Румуније. Годину дана након рата поставио је питање граница Србије према суседима унутар југословенске државе. Све наведено упућивало је 1952. партијску комисију на закључак о изразито националистичком и шовинистичком држању Благоја Нешковића.

У директан сукоб са највишим руководством КПЈ Нешковић је ушао по питању начина спровођења откупне политике у Србији и остатку Југославије. Изнад свега, оптужен је за нејасно и недоследно држање према СССР-у, односно за наклоност према Јосифу Стаљину, руском комунизму, те за деловање које је у супротности са званичном линијом КПЈ. Назначени проблеми откривају бројна полазишта и путоказе за будућа истраживања.

У другој, сразмерно мањој целини ове монографије – *Други о Благоју Нешковићу* – налазе се сведочанства Нешковиће-

вих пријатеља, партијских другова и сарадника (Милован Ђилас, Драгољуб Јовановић, Спасенија Цана Бабовић, Петар Стамболић, Бранислава Брана Перовић, Драги Стаменковић). Имајући у виду одабир личности, стиче се утисак да је Венцеслав Глишић желео да обједини различите, често противречне, утиске и погледе на живот и рад Благоја Нешковића.

У социјалистичкој Југославији није било лако писати о Благоју Нешковићу. Сећање на њега је требало потиснути из званичне историје и колективног памћења. Овоме је допринео и сâм Нешковић оклевајући да јавно искаже своје мишљење. Наведени проблеми говоре нам да треба нагласити важност покушаја Венцеслава Глишића да критичком анализом доступних извора допринесе обогаћењу постојећих историографских сазнања и укаже на бројна питања из повести југословенског комунстичког покрета.

Душан БОЈКОВИЋ

Коста Ст. Павловић,
Ратни дневник 1941–1945,
Откровење/Службени гласник, Београд, 2011, 563 стр.

Анализирајући сећања, погледе и искуство сведока историје можемо „осетити" дух епохе, проширити видике, сагледати шири контекст, посматрати одређени проблем из више углова. У том смислу *Ратни дневник* Косте Ст. Павловића можемо посматрати као драгоцен историјски извор који, поред до сада објављених архивских извора (*Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, Dokumenti, pr. B. Krizman, Beograd, 1981; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941–1945*, Dokumenti, pr. B. Petranović, Beograd, 1981; *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, пр. К. Пијевац и Д. Јончић, Београд, 2004. и др.) и мемоара, дневника и сећања (M. Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Beograd, 1990; М. Трифуновић, *Емигрантске успомене*, Земун, 1998; Б. Чубриловић, *Записи из туђине*, Сарајево, 1946. и др.), умногоме доприноси обогаћењу постојећих знања о раду југословенске владе у емиграцији.

Коста Ст. Павловић (1905–1988), син дипломате Стевана К. Павловића (1878–1970), био је чиновник коме је дипломатски позив био „у крви". Најраније детињство, са изузетком краћег боравка у Србији 1914–1916, провео је с породицом у Паризу. Своју каријеру започео је након успешног окончања студија на београдском Правном факултету и положеног дипломатског испита, када је постављен за дипломатског приправника (9. групе I категорије) Министарства иностраних дела. У периоду од 1936. до 1941. Коста Павловић налазио се на месту секретара Послан-

ства Краљевине Југославије у Букурешту. Напустивши румунску престоницу у ноћи 14. маја 1941. породица Павловић се преко Блиског истока, Црвеног мора, Индијског и Атланског океана домогла обала Велике Британије и придружила избегличкој влади Краљевине Југославије у Лондону. На месту шефа кабинета председника Министарског савета Коста Павловић је остао до 1943, када је наименован за секретара Краљевске амбасаде у Лондону. Након одласка Ивана Шубашића у Београд фебруара 1945. разрешен је свих дужности. Из емиграције се никада није вратио. Остатак живота провео је као библиотекар Словенске библиотеке Универзитета у Кембрицу, са обавезом предавања на Факултету модерних и средњовековних језика.

Дневничке белешке Косте Павловића нису писане с намером да буду објављене, већ је вероватно ауторов циљ био да од заборава сачува сопствене утиске, размишљања, усмене разговоре које је водио са пријатељима и сарадницима. Други циљ могао је бити сасвим личне природе – потреба да се на хартију пренесе део страхова, стрепњи, сумњи, одговорности и на тај начин неизвесна свакодневица учини подношљивијом. У овој књизи објављене су Павловићеве дневничке белешке настале у периоду од 14. маја 1941. до 10. марта 1945. када је „најзад решио" да са породицом остане у Лондону. Свој *Ратни дневник* Коста Павловић водио је редовно, готово свакодневно, марљиво бележећи датум уноса текста. Према речима приређивача, у овом издању углавном су сачувани правопис и стил Косте Павловића. Његови *Разговори са Слободаном Јовановићем 1941–1945.* објављивани су раније (Виндзор, Онтарио, 1969–1972; Београд, 1993), те су у овој књизи изостављени.

У *Ратном дневнику* Косте Павловића скициране су бројне епизоде из живота југословенске владе у емиграцији и њених чиновника, потом краљевске породице, високих официра војске Краљевине Југославије, предводника политичких организација и странака. Уносећи своја запажања аутор је настојао да се огради од „гласина", вести и сазнања из „непотпуних извора". У том смислу Павловићева интимна размишљања читалац може лако одвојити од онога „што се могло чути у лондонским салонима". Једно од питања која су изнова порађала наду било је везано за идеју искрцавања савезничких јединица на Балкан преко Италије или неутралне Турске. Упоредо су се, међутим, јављале сумње изражене у виду питања без коначног одговора: да ли се дуго очекивана инвазија „заиста припрема или на овај начин савезници хоће да прикрију своје планове?" Судећи према Павловићевим белешкама, већина Југословена у емиграцији веровала је у могућност отварања „балканског фронта".

Коста Павловић истиче да готово нико од југословенских емиграната не говори у име југословенске заједнице. Посебно га је бринуло питање сарадње српских, хрватских и словеначких

политичара који „одвојено живе", „хране се за одвојеним столовима", „држе непрекидне седнице Владе, а ништа не решавају". Српско-хрватски сукоби у емиграцији додатно су продубљени непоколебљивим утиском српских официра и политичара о пасивном држању и пронацистичком расположењу Хрвата у краткотрајном Априлском рату. До Павловића су допирале вести како „осим Словенаца на северу и нешто код Качаника и херојских подвига авијатичара са београдског, панчевачког и новосадског аеродрома, нико није хтео да се туче". Имајући пред очима овај „огромни хрватски баласт", Павловић је забележио: „Ми смо се од доласка у Лондон бусали у груди, говорили да смо Срби, веровали да се вечито може спавати на ловорикама".

Сви покушаји југословенске владе да усвоји и изда декларацију о ратним циљевима пропали су већ у зачетку. Вођени потребом да барем у грубим цртама одреде „српски став", поједини српски политичари, официри и чиновници незванично су се окупили око Слободана Јовановића. Нередовним састанцима „независних Срба" присуствовали су, поред Павловића, земљораднички првак Милан Гавриловић, генерали Милорад Радовић и Велимир Раносовић, дипломате Војислав Вучковић, Илија Пламенац и Божидар Пурић, радикалски прваци Милош Бобић и Лазар Марковић, протојереј Живојин Ристановић, чиновник Информативне службе Божидар Пепић, књижевник Милош Црњански. У овом кругу претежно је владало расположење у корист очувања, односно обнове заједничке државе као јединствене федерације српске, хрватске и словеначке целине, којој би се у ближој перспективи могла прикључити Бугарска.

Вести из Југославије о погрому и прогону српског становништва у Независној Држави Хрватској и пристигли Меморандум Српске православне цркве у коме се наводе поступци хрватских власти и римокатоличког клера, заоштрили су српско-хрватске односе до усијања. Одбијање водећих хрватских политичара да у званичном обраћању јавности заузму јасан став о злочинима над Србима у Хрватској постављало је пред Косту Павловића нерешив проблем: „Заиста не видим како ће се после рата моћи наставити заједница". Уместо да недвосмислено осуди политику усташа и франковаца, Јурај Крњевић је преко британског радија позивао Србе „да се не љуте на Хрвате због оног што се данас ради са њима у Хрватској, јер то не чине Хрвати већ неколико изрода и бандита". Према Павловићевим речима, Хрвате у влади је пре свега занимало како да „овладају" ресором финансија и обезбеде контролу над новцем Народне банке.

За Косту Павловића посебно су тешки били моменти обележавања националних празника у туђини, „далеко од поробљене земље". Сажимајући вишевековне патње српског народа забележио је: „28. јуни 1389. Косовска битка. 28. јуни 1916. прослављен у изгнанству за време прошлог рата. 28. јуни 1941. опет у

изгнанству". Емотивно поражен и скрхкан, 27. јануара 1942. записао је: „Св. Сава! [...] Сваки овакав празник је тужан... Како ли ће крагујевачка гимназија прославити Св. Саву кад су јој Немци недавно стрељали читав VIII разред са професорима?"

Формирање владе националног спаса на челу са генералом Миланом Недићем поражавајуће је деловало на Косту Павловића. Према његовим речима, „да ће Павелић доћи, очекивали смо. Да је Натлачен пољубио скут Италијанима, није од толиког значаја. Да у Црној Гори има сепаратиста, јасно је било и раније. Али да ће српски ђенерали ово учинити, томе се нисам надао." Узајамне оптужбе за слом војске Краљевине Југославије, побуна и осипање официрског кора након тзв. каирске афере, унакрсни окршаји међу генералима (Душан Симовић, Богољуб Илић, Радоје и Живан Кнежевић, Боривоје и Драган Мирковић) бацили су „још једну љагу на нашу војску, а то јој није требало".

Павловића је додатно бринула природа младог Петра Карађорђевића, пре свега неспособност и незаинтересованост за државничке послове, али и његова „еротичност". Почев од средине 1942, када је наслутио да „око Краљеве женидбе нечег има", овај проблем му није давао мира. „Да је мирно доба", закључио је Павловић, „па би било сувише рано да се Краљ жени са 18 година, а камоли овако".

Не гајећи илузије о политици великих сила, која је „увек била себична", Коста Павловић је остао поражен сазнањем о савезничком бомбардовању градова у Србији и Црној Гори. Након овог „злочина", одбацивања Драгољуба Михаиловића и формирања владе Ивана Шубашића, Павловић је размишао о оставци. Сматрао је „да нам је свима дужност да на највиднији начин откажемо сваку подршку коју пружамо, па и привидно, нашим пасивним ставом, овој антисрпској Бановој Влади".

Наведене мисли, дилеме, сумње, запажања, анегдоте само су мањи део онога што читалац може пронаћи на страницама *Ратног дневника* Косте Павловића. За „историчаре од заната", али и за шири читалачки круг, Павловићеве белешке и коментари свакако представљају једно од основних полазишта у процесу изучавања проблема везаних за деловање владе Краљевине Југославије у ратним годинама 1941–1945. и атмосфере која је владала међу Југословенима у емиграцији.

На крају овог дневника читаоцима је представљена краћа историја породице Павловић, коју је приредио ауторов син Стеван, уз одабир појединих фотографија из породичног албума.

Душан БОЈКОВИЋ

Раде Ристановић,
Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942,
Филип Вишњић, Београд, 2013, 280 стр.

Научно интересовање за историју народноослободилачког покрета у Другом светском рату драстично је опало у последњих двадесетак година, што је донекле разумљиво, узевши у обзир присутност тема из НОР-а у југословенској историографији 1945–1992. године. Слична је ситуација када је реч и о широј јавности, која своје перцепције овог рата махом везује за феноменологију истакнутих личности, попут Тита, Драже Михаиловића, Милана Недића, Милована Ђиласа или Александра Ранковића. Тек понека асоцијација јави се везано за комунистичке илегалце Београда, иначе важан део партизанског покрета отпора, обично услед најава репризног емитовања серије „Отписани". Њихова активност у прошлости је често погрешно, тенденциозно и идеолошки тумачена, од тога да је социјалистичка историографија говорила о преко десет хиљада илегалаца у Београду 1941. године, до новијих тумачења прочетничких публициста који потпуно негирају њихов антифашистички допринос, најчешће се служећи наративом да акције београдских илегалаца нису довеле до смрти ниједног Немца током окупације. Управо оваква тумачења навела су београдског историчара Радета Ристановића да се упусти у поновно истраживање делатности комунистичких илегалаца у окупираном Београду, без идеолошких стега и по строгим мерилима историјске науке. Као плод вишегодишњих истраживања произашао је Ристановићев мастер рад одбрањен на Филозофском факултету у Нишу, чија је проширена и допуњена верзија објављена под насловом: *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942*.

Изворну основу Ристановићевих истраживања чини необјављена архивска грађа из Историјског архива Београда, Војног архива, Архива Србије и Архива Југославије, као и забележене изјаве и сећања актера, те београдска штампа из времена окупације. На основу ових историјских извора и релевантне старије литературе, коју Ристановић, поступајући одговорно, није одбацио, иако је често преоптерећена идеолошким тумачењима и револуционарним контекстом, читаоцу је пружена слика природе и обима акција комунистичких илегалаца у Београду 1941/42. године. Композиција монографије постављена је комбиновањем тематског и хронолошког принципа, и чине је предговор, увод, пет заокружених тематских поглавља и закључак. Након предговора, у коме је образложена тема истраживања и учињен критички осврт на старију литературу, следи готово сто страница посвећених смештању предмета истраживања у шири историјски конеткст. У уводу и првом поглављу своје монографије Раде Ристановић указје на основне правце развоја комунистичког покре-

та у Београду током међуратног периода, историјске околности које су претходиле Априлском рату, те представља, у основним линијама, окупацију Србије и успостављање колаборационистичке управе. Друго поглавље: „Организација КПЈ на територији Управе града Београда" посвећено је организационој структури и анализи кадровских потенцијала КПЈ у окупираном Београду. На основу картотеке ухапшених комунистичких активиста Специјалне полиције Управе града Београда, Ристановић је утврдио да је већина београдских чланова партије и СКОЈ-а потицала из редова радништва, мада је било истакнутих активиста и из редова студената и ученика средњих школа. Анализа указује на млад узраст активиста (просечно 23 године), значајну заступљеност оба пола у покрету и на руководећим позицијама, као и на чињеницу да је свега око четвртине активиста завршило основну војну обуку. Ипак, руководиоци и виђенији активисти углавном су имали извесних искустава руковања оружјем, а међу њима знатну већину су југословенске власти хапсихе и затварале још пре рата.

Треће поглавље монографије *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942* посвећено је покретању борбе у Београду и анализи акција предузиманих у периоду између јула и септембра 1941. године. Следећи траг извора до ЦК КПЈ и Коминтерне, Ристановић је потврдио раније успостављене ставове у науци да су на почетак антиокупаторских акција у српској престоници пресудно утицали говор Ј. В. Стаљина и проглас Коминтерне, у којима се, након напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез, комунисти, радничка класа али и остали слободољубиви становници позивају на отпор окупатору и подизање устанака. Већ почетком јула десиле су се и прве акције против окупатора и његових сарадника. Испрва, илегалци су од колпортера отимали дневну штампу и спаљивали је, а по граду исписивали антифашистичке и просовјетске пароле. Почело се и са илегалним штампањем и умножавањем пропагандних летака, прекидањем телеграфских и телефонских веза и нападима на немачка моторна возила. Саботаже су свој врхунац достигле нападима на неколико значајних гаража и фабричких постројења које је окупатор користио, када је уништено више десетина возила и начињена релативно велика материјална штета. Захваљујући документацији Управе града Београда (УГБ) и Специјалне полиције, Ристановић је успео да све ове акције опише до детаља, а потом, захваљујући изјавама и сећањима датим после рата, забележи и учеснике догађаја у великом броју случајева. Ова прва фаза борбе београдских илегалаца са окупатором достигла је врхунац са распламсавањем устанка у Србији. Крајем лета и почетком јесени они су се осмелили да покушају атентате на агенте Специјалне полиције, да отварају ватру на припаднике немачких оружаних снага, а као једно од најзначајнијих остварења се може сматрати акција ослобађања Александра Ранковића. Пратећи делатност

комунистичких илегалаца Раде Ристановић представио је и одговор окупатора и колаборациониста на њихову активност. Након почетне неодлучности, према припадницима покрета отпора примењиване су најстроже мере: чак и за ситне саботаже или индиције о учествовању у илегалном раду београдски активисти су хапшени и интернирани у логор на Бањици (током 1941. године, њих око 500 по подацима аутора), а у случају хватања у нападу на немачку имовину или војнике често је следило стрељање.

Од краја лета 1941. године на улицама Београда вођен је прави мали рат између илегалаца и агената УГБ: на хапшења, мучења током истраге и провале илегалних ћелија млади комунисти одговарали су атентатима на градске агенте Специјалне полиције, доушнике и безбедносне функционере. Овој теми посвећено је готово цело четврто поглавље монографије. У анализи активности илегалаца током септембра и октобра Ристановић је истакао промену природе и обима борбе против окупатора, која је уследила након партијских директива. Наиме, већ током септембра руководство КПЈ за Србију уочило је да су стотине ухапшених и више десетина стрељаних комуниста превелика жртва за штету учињену окупатору, која је ипак, реално гледано, била скромна. Дотадашња пракса да илегалци самоиницијативно бирају мете, средства и време остварења својих акција прекинута је, а уведен је принцип саветовања о деловању са партијским органима и представницима у Београду. Тежило се спровођењу само оних акција у којима је било извесно да починиоци неће бити ухапшени. Након што су убиства једног немачког војника и једног фолксдојчера почетком септембра изазвала репресије и стрељање заробљених комуниста, одустало се од атентата на окупаторске војнике. Акције су од тада биле махом усмерене на агенте УГБ, доушнике и чланове Збора, а као највећа достигнућа илегалаца у овом периоду могу се сматрати ликвидације припадника Специјалне полиције Петра Симића и Милоша Пајића. Већ током октобра руководство КПЈ тражило је да се мноштво илегалаца (сви који су били компромитовани) пребаци из Београда на тзв. слободну територију у Западној Србији, а дошло је и до промена у организационој структури партије у престоници, на чијем се челу изолован нашао Благоје Нешковић. Управо су ове мере, иза којих је стајао лично Тито, по мишљењу Ристановића биле узрок престанка илегалних акција у Београду 1941. године.

Пето поглавље монографије *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942* посвећено је анализи акција спроведених током 1942. године. Пратећи историјске изворе партијске провенијенције, Ристановић је уочио и истакао да је на нови талас акција комунистичких илегалаца утицао развој ратних дешавања на Источном фронту, те Стаљинове и Титове погрешне перцепције да ће се рат окончати те исте године сломом Осовине. Благоје Нешковић је у отежаним околностима значајно обно-

вио и унапредио партијску организацију у Београду, спремајући је за поновно дизање устанка. Са ликвидацијама је настављено већ у јануару, када су се на мети атентатора нашла двојица белогардејских емиграната, припадника Руског заштитног корпуса. Вероватно највећи удар колаборационистима илегалци су задали почетком марта, када су ликвидирани истакнути агенти Специјалне полиције Ђорђе Космајац и Обрад Залад. Овај атентат био је изузетно пропраћен у колаборационистичкој штампи и пропаганди, а у знак одмазде генерал Мајснер наредио је погубљење 150 ухапшених комуниста. Недовољно разјашњене околности под којима је убијен Обрад Залад деценијама су остављале простор за различита тумачења и приписивање заслуга, због чега је детаљна реконструкција овог догађаја коју је Ристановић пружио на основу историјских извора од велике вредности за истраживаче. На сличан начин реконтруисано је и убиство Драгољуба Штерића, старешине првог кварта УГБ, који је ликвидиран грешком уместо свог брата, агента Специјалне полиције. Ове акције изазвале су још јачи талас репресије који је резултирао бројним провалама, хапшењима и страдњем београдских илегалаца. Током пролећа 1942. године београдска комунистичка организација остала је без већине најистакнутијих илегалаца и оперативаца, који су убијени, ухапшени или компромитовани, што је, према Ристановићевом суду, довело до престанка акција, са изузетком атентата на Јелену Матић, бившег члана КПЈ и потоњег сарадника УГБ.

Осврћући се још једном на предмет истраживања, у Закључку, Ристановић је пружио статистичке податке о успешности акција комунистичких илегалаца у Београду током 1941. и 1942. године. Они јасно указују на скромне домете илегалних акција: највећа појединачна материјална штета нанета сарадницима окупатора износила је око 100.000 динара, у Београду је убијен један немачки војник и два фолксдојчера, а знатно озбиљнији ударци задати су само Специјалној полицији Управе града Београда. Замисао да се константним саботажама, атентатима и пропагандом окупатор порази и отера из Београда је пропала, мада се може говорити о постизању психолошког ефекта на немачке војнике у августу и септембру 1941. године. Са друге стране, ухапшене су стотине комуниста, младих људи, од којих већина није дочекала крај рата, што са данашње дистанце делује као превелика цена.

Монографија Радета Ристановића *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942* обогаћена је табелама и графиконима помоћу којих је представљена квантификација појединих сегмената истраживања, илустрацијама и факсимилима, као и списком литературе и регистром личних имена. Рецензенти књиге су академик Љубодраг Димић и проф. др Александар Растовић. Ристановићева монографија представља вредну допуну историографским истраживањима НОР-а и Другог светског рата уопште.

Својом широком изворном основом и квалитетним аналитичким приступом аутора, она претендује да постане назаобилазна у научном истраживању, али може бити интересантна и за ширу јавност, због динамичности коју носи и лепог језичког израза аутора.

Александар СТОЈАНОВИЋ

Srđan Milošević,
Istorija pred sudom. Interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića,
Fabrika knjiga, Beograd, 2013.

Последњих година српска јавност је сведок више покушаја рехабилитације некада водећих личности које су биле осуђене или прокажене од комунистичких власти после завршетка Другог светског рата. Књига младог историчара Срђана Милошевића је покушај да се стави под критичку лупу једна од тих рехабилитација, и то она која се тиче до сада најистакнутије рехабилитоване личности – кнеза Павла Карађорђевића. Књига се састоји од предговора, увода и студије од шест делова. На крају књиге дата су и два прилога: одлука Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача о проглашењу кнеза Павла за ратног злочинца и решење Вишег суда у Београду којим се то проглашење поништава.

У предговору аутор већ наговештава не само о чему ће у књизи бити речи него и на који начин ће се бавити темом. Већ ту (стр. 12) он износи мишљење да све, па и рехабилитација кнеза Павла, почивају на идеолошким а не на правним разлозима, иако признаје да је и део својевремених осуда „фашиста", „слуга окупатора" итд. обухватио и људе чија је једина кривица била антикомунизам. Иако аутор књигу најављује као анализу два горепоменута документа а не као књигу о кнезу Павлу, она је много више од тога.

У уводу се говори о рехабилитацији „сарадника фашизма" (како то аутор каже) у европском контексту, односно како је тај проблем решаван у постсоцијалистичким земљама. Милошевић констатује да су рехабилитације осуђених личности које су биле активне током Другог светског рата идеолошки обојене – националистички и антикомунистички – као и да критеријуми рехабилитације постају све лабавији што се више иде са запада на исток. У том контексту, аутор тврди да ни у једној постјугословенској држави није изведен тако темељни обрачун са „антифашизмом" као у Србији, макар и у неформалном виду (кроз медије, историографију итд.) Тако се, између осталог, Милошевић згражава над рехабилитацијом двојице „квислиншких жандарма које је 7. јула 1941. године у Белој Цркви убио Жикица Јовановић Шпанац" (стр. 23).

Он при том заборавља да су ти жандари вршили своју дужност по домаћем и међународном праву, односно да Шпанац није побио припаднике окупационе силе, већ домаће власти, која је такође устројена у складу с међународним ратним правом. Занемарује да су југословенски комунисти чињеницом да су свој устанак започели тек после немачког напада на СССР, Стаљиновог говора и позива секретара извршног комитета Коминтерне Георги Димитрова, као и чињеницом да су њихове прве жртве били српски жандарми (дакле, оличење режима Краљевине Југославије) а не немачки или бугарски војници, већ јасно показали да им је важнији циљ била борба против домаће „буржоаске" власти него против непријатеља.[1] То ће се између осталог видети и касније када комунисти као главног ратног противника не виде ни окупаторе ни усташе, већ четнике Драже Михајловића који имају легитимитет избегличке владе у Лондону и који представљају једину рестураторску снагу предратног система. Другим речима, аутор превиђа да је „антифашизам" КПЈ био више диктиран из Москве него што је био израз сопственог убеђења. Он, насупрот томе, критикује закон о рехабилитацији из 2006. године који, по њему, криминализује све поступке комунистичких власти по завршетку Другог светског рата и борбу за ослобођење. Иако признаје да је у осудама и проглашењима за ратне злочинце било волунтаризма, он закон о рехабилитацији види као „намиривање идеолошких рачуна" (стр. 25). Мада је неоспорно да је закон донет и спровођен у условима промењене историјске парадигме, то не значи да се рехабилитације могу видети само у реваншистичком светлу.

Указујући на разлике у начину поступања са фактима у историографији и праву, аутор оптужује протагонисте до сада спроведених рехабилитација да покушавају да историографији дају смернице за црно-бело сликање прошлости. Може се прихватити ауторова констатација да је историографска „истина" шира и више у разним нијансама сиве него црно-бела (као у праву) јер је историографија по дефиницији посматра догађаје, процесе и појаве у ширем контексту, али је његов готово уопштени напад на судску праксу рехабилитација из формално-процедуралних разлога тешко одржив. Тачно је да поништавање судских одлука због кршења процедуре, за особе за које постоји основана сумња да су криве, угрожава правду, али млади аутор упада у противречност јер се баш он у наставку књиге на мноштву места бави управо ситним процедуралним, лингвистичким и логичким пропустима који често нису битни за суштину проблема.

Први део, „Старатељ Југославије" бави се активношћу кнеза Павла током његовог регенства и посебно у предвечерје на-

1 Најновије о томе: Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942*, Београд, 2013, стр. 78, 99–102. Нпр. велика већина жртава атентата београдских илегалаца били су представници домаћих власти а не окупаторски војници и чиновници (*исто*, стр. 248–251).

пада сила Осовине на Југославију. Прво за шта га је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача оптужила било је узурпација власти и кршење устава. Иако доста убедљиво показује да је Павле *de facto* био одлучујући фактор југословенске политике између 1934. и 1941. године, те да је као такав заиста прекорачио нека уставна ограничења, аутор себи не поставља питање какву моралну и правну основу су комунисти после Другог светског рата имали да оптужују кнеза Павла, будући да су они како пре рата тако и током и после њега много више пута и у много бруталнијој форми погазили тај исти устав за чије кршење су оптужили кнеза Павла. У овоме долази до јасног изражаја слабост моралне позиције аутора: он у основи прихвата комунистичко становиште о кривици кнеза Павла и апсолутном праву комунистичких власти да о његовој кривици суде после завршетка рата, иако су комунисти пре и током рата прекршили цео низ одредаба и домаћег и међународног права. Уз то, аутор је ту заказао и као историчар: он не анализира да ли је Павле деловао како је деловао само због наводних аутократских склоности или су га можда околности на то упућивале, ако не и приморавале. Милошевић је заборавио да није задатак историчара да суди већ да објасни, а то се може само ако се историјске личности, догађаји и појаве виде у контексту њиховог времена. И док судске рехабилитације ставља у контекст (онако како га он тумачи) садашњег времена, најбољи пример огрешења о ове постулате када је у питању Павлово време је Милошевићева осуда кнеза што се није одупро антијеврејским уредбама донетим 1940. године. Било је, међутим, врло лако те уредбе (које су уосталом биле врло благе и које су погађале врло мали број Јевреја) ставити у контекст појачаног притиска Немачке да се и у Југославији донесу одређене мере против Јевреја, односно жеље југословенске владе да се умири опасни сусед и колико год је то могуће сачува неутралност земље.[2]

Други део књиге носи знаковити наслов „Савез са ђаволом". У њему се говори о главном Павловом греху у очима аутора: приступању Тројном пакту. Милошевић критикује решење Вишег суда којим се Одлука Државне комисије поништава из формално тачних разлога да кнез није лично потписао акт о притупању Југославије Тројном пакту. Иако оправдано указује на мањкавост судског решења о рехабилитацији које је засновано на непотпуној одлуци Државне комисије, без консултовања сличних аката који су били потпуни и других познатих извора у којима је делатност кнеза осветљена, он доказује да је приступање Тројном пакту Павлов грех на основу аката које су савезници донели тек

2 Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 2008, стр. 455–462; Небојша Поповић, *Јевреји у Србији 1918–1941*, Београд, 1997, стр. 141–143.

касније – између 1943. и 1945. године – у којима су осудили силе Осовине. Главни аргумент при том су му *ad hoc* и *post festum* створени прописи са нирнбершких процеса нацистичким ратним злочинцима. По аутору, Југославија је брзо усвојила ове прописе, који су постали и саставни део међународног права, те су као такви послужили за оптужбу Државне комисије против кнеза Павла. Овакав поступак је бесмислен. Не само што је одлука Државне комисије донета готово месец дана пре почетка првог нирнбершког процеса већ су и сами ови процеси, без обзира на несумњиву кривицу већине оптужених, били на климавим правним и моралним ногама и то зато што су *пост фестум* дефинисали кривична дела (противно максими *nullum crimen sine lege*) и зато што су за нека кривична дела (неселективно бомбардовање, масовна протеривања, нехумани поступци са цивилима и ратним заробљеницима) оптужили само припаднике поражене стране, иако се ни поступци победника у тим стварима нису разликовали од поступака нациста. Чак и да су југословенски комунисти били највернији поклоници правне државе – а нису били – ово би одлуку Државне комисије о проглашењу кнеза Павла за ратног злочинца учинило спорном.

У трећем поглављу, „Злочин и казна", аутор брани ретроактивност Одлуке иако признаје „да се по завршетку Другог светског рата није стриктно придржавало начела законитости" (стр. 69). Наглашава да Државна комисија није била суд и да њена одлука није пресуда, мада је обично имала далекосежне последице по особу која би била проглашена ратним злочинцем.

У четвртом делу, под насловом „Правне мртвоузице" Милошевић поново одбацује приговоре против ретроактивности јер је она била „општа карактеристика епохе" (стр. 84). Овај аргумент се чини посебно бесмисленим. Исто тако би се онда могла занемарити масовна убиства, злостављања, неселективна бомбардовања и штошта друго, будући да су и она била „општа карактеристика епохе".[3] То што се нека морална или законска норма масовно крши још увек не значи да је то у реду и да је то прихваљиво и опростиво. Оспоравајући нелогичности из Решења о рехабилитацији, аутор се, између осталог, позива и на то да је АВНОЈ поништио законе Краљевине Југославије. И док детаљно анализира пропусте Вишег суда у Београду, аутор легалност и легитимност АВНОЈ-а узима здраво за готово, иако су због нередовних ратних, али и поратних прилика, они били најблаже речено сумњиви. Он, међутим, у ту врсту анализе не улази – вероватно будући и сам свестан слабости правног положаја АВНОЈ-а. Закључак овог поглавља, а на неки начин и целе књиге је да је Павле био крив

3 Аутор и поводом овога упада у противречност. На одређени начин, он признаје на стр. 119 да је свеопшти дух послератне епохе одисао осветничким страстима.

пре свега због припремања агресивног рата. На тај начин аутор потпуно изврће смисао кнежеве политике, која је управо ишла за тим да Југославију одржи изван рата. Чињеница да јој је Хитлер у случају окупације Грчке понудио Солун (на чему аутор посебно инсистира) ту не мења ништа на ствари. Велика Британија и Француска су све до 1939. године (када су оне објавиле рат Немачкој, а не она њима!) преговарале и договарале са силама Осовине, али због тога нису после рата позване на одговорност. Да не спомињемо случај Пољске која је учествовала у комадању Чехословачке или Совјетског Савеза који је склопио споразум с Трећим рајхом, снабдевао га сировинама, учествовао у комадању Пољске, окупирао балтичке државе и неизазвано напао Финску. Аутор инсистира на питању Солуна, иако нико не зна шта би се с њим заиста десило да је Југославија остала верна Пакту, док горе споменуте догађаје који су се већ десили не спомиње и морално их не осуђује. Силе Осовине су тек током рата савезници ставили ван закона. Не улазећи у то колико је то било оправдано, аутор не објашњава због чега Југославија не би имала право да преговорима и споразумима штити своје виталне интересе ако су то пре рата чиниле и војно и економски неупоредиво јаче силе? Зашто су оне могле да склапају „савез с ђаволом" а Југославија не? Аутор не само што не даје одговор на ово питање већ га уопште и не поставља – иако би као мислећи историчар требало да га постави. Не можемо да верујемо да сматра да је Великој Британији, Француској или СССР-у било дозвољено и оно што Југославији није. Ту се посебно види слабост чисто морализаторског приступа младог аутора.

Пети део књиге је најмањи и бави се формалним пропустима у Решењу Вишег суда. У склопу тога, аутор с правом указује на погрешно и злонамерно оцрњивање вође ХСС-а Влатка Мачека. Било би лепо да је исту објективност и разумевање показао и за кнеза Павла јер би тада његова књига драстично добила на вредности и уверљивости. Последњи део књиге се бави извештавањем медија о рехабилитацији кнеза Павла. Милошевић са жаљењем примећује да су сви медији без много познавања материје поздравили рехабилитацију. Могли бисмо се сложити са његовом осудом површности и незнања домаћих новинара када она не би била у функцији доказивања ауторове тезе о завери против тековина „антифашизма" и функционализацији рехабилитација и сваког покушаја ревизије историје.

У Закључку, којим се завршава главни део књиге, аутор сумира ставове које је изнео у претходним поглављима. За њега су послератне институције биле потпуно легалне и легитимне, а то важи и за њихове одлуке – сем појединачних изузетака које треба индивидуално доказивати. На самом крају, Милошевић критикује рехабилитацију кнеза Павла и његових сарадника као осуду „антифашизма Народноослободилачког покрета". Он закључује:

„Због тога је у самој основи погрешно свако тумачење које занемарује ширу политичку коњунктуру и сагледава рехабилитације у контексту наводне изградње владавине права, како то желе да представе поједини заговорници рехабилитација, учитавајући истовремено у један посве наопак процес моралне садржаје којих у њему нема." Другим речима, аутор до краја остаје доследан свом недоследном начину поступања: говори о друштвеном контексту рехабилитација (који слика импресионистички), али одбија да уважи историјски контекст „почињених дела" за који постоји солидна историографска основа; исправно указује на нелогичности у Решењу о рехабилитацији, али не и на нелогичности и чак неморалност Одлуке Државне комисије; брани „антифашизам", али игнорише или умањује све његове „нуспроизводе" који заслужују сваку моралну и правну осуду. Коначно, иако не експлицитно, рехабилитације види у контексту „теорије завере" нових политичких и економских елита и зато осуђује историјски ревизионизам, не увиђајући да је стални ревизионизам (или скептицизам) нужан састојак сваке науке. Нажалост, у својој обради теме аутор се руководио идеолошким а не научним мотивима, па је као и увек у таквим случајевима, резултат испао научно врло мршав и на климавим ногама. Ово је штета, јер је реч о важној друштвеној теми и о аутору који има потенцијала да дâ историографски вреднији допринос.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Др Момчило ИСИЋ, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Срђан МИЛОШЕВИЋ, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Иван РИСТИЋ, докторант
Филозофски факултет, Београд

Др Едвин ПЕЗО
Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Regensburg

Др Саша МИШИЋ, асистент
Факултет политичких наука, Београд

Др Слободан СЕЛИНИЋ, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Радина ВУЧЕТИЋ, доцент
Филозофски факултет, Београд

Др Драган БОГЕТИЋ, научни саветник
Институт за савремену историју Србије, Београд

Др Јожеф ЈУХАС
Institute for History ELTE, Budapest

Сања РАДОВИЋ, сарадник у настави
Филозофски факултет, Београд

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Александар ИГЊАТОВИЋ, ванредни професор
Ахритектонски факултет, Београд

Др Гордана КРИВОКАПИЋ ЈОВИЋ, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Александар СТОЈАНОВИЋ, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Ђоко ТРИПКОВИЋ, научни саветник
Институт за савремену историју Србије, Београд

Др Миле БЈЕЛАЈАЦ, научни саветник
Институт за новију историју Србије

Душан БОЈКОВИЋ, докторант
Филозофски факултет, Београд

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

- Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику, **ћириличним писмом,** уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику.

- **Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име, титулу и звање аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради.**

- **Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.**

- **Обавезно је коришћење фонта за текст: Times New Roman, ћирилично писмо, величина слова 12, проред 1,5, и фусноте: величина слова 10, проред 1.**

- Текстови не треба да буду дужи од 25 страна, тј. једног и по табака (укључујући апстракт, кључне речи, фусноте, табеле и резиме), односно седам страна за приказе.

- Сви прилози (чланци, прикази, грађа, информације) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu и морају бити снимљени у формату MS Word докумената.

- Текстове послати електронском поштом и доставити Редакцији у штампаној верзији.

  Прилоге слати на адресу:
  Институт за новију историју Србије
  Редакција Токова историје
  Трг Николе Пашића 11
  11000 Београд
  или електронском поштом на: tokoviistorije@gmail.com

- **Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.**

- Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента

препоручују за штампу. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно звање као аутор радова.

- **Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.**

- Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.

УПУТСТВА ЗА ПИСАЊЕ ФУСНОТА, НАПОМЕНА И БИБЛИОГРАФИЈА

Име и презиме аутора: нормал
Наслов књиге: *italic (курзив)*
Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): нормал под наводницима
Назив часописа: *italic (курзив)*
Исто: *italic (курзив)*
н. д.: *italic (курзив)*

Цитирање књиге

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.
Исто, стр. 44.

Цитирање чланака из часописа, новина, дневних листова

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956", *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

J. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај", *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.
J. Јовановић, *н. д.*, стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)", *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века,* 2: Положај жене као мерило модернизације, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија

„Срби", *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Weba

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmand's Tale in the context of the USSR", Section 18, 2003, www.y.arizona.edu (у загради обавезно навести датум посете сајту).

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ www.inisbgd.co.rs

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.rs

Издавач:
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

Прелом и штампа:
Colorgrafx, Београд

Тираж:
300 примерака